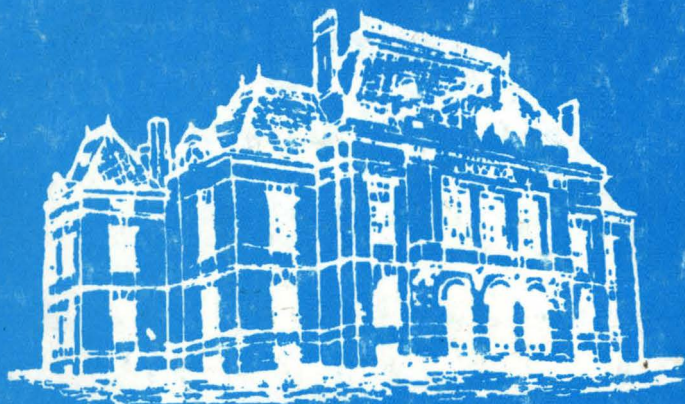

MUZEUL JUDETEAN
B O T O S A N I

DIERASUS

X

Editura Fundației *Cimec* IAȘI

1996

www.cimec.ro

**MUZEUL JUDEȚEAN
B O T O Ș A N I**

HIERASUS X

ISBN 973-9237-24-X

Toate drepturile privind această ediție aparțin, în exclusivitate Editurii
Fundației *Chemarea* I A Ș I. Multiplicarea prin orice mijloace, chiar
parțială, este interzisă, autorii acestor interdicții urmând a suporta rigorile
legii.

MUZEUL JUDEȚEAN
B O T O Ș A N I

HIERASUS

X

Editura Fundației *Chemarea* IAȘI

1997

I. ARHEOLOGIE

FIGURINA ANTROPOMORFĂ DIN OS DESCOPERITĂ LA ȘTEFĂNEȘTI – BOTOȘANI *

PAUL ȘADURSCHI
MARIA DIACONESCU
C. TIMOFTE

O figurină plată, aproape întreagă, lucrată pe diafiza unui os provenind de la un animal de talie mare, găsită în toamna anului 1993 la Bădiuți, în comuna Ștefănești (județul Botoșani), aduce prin prezența sa într-un context cucutenian, o noutate.

Inițial, descoperitorii figurinei nu i-au acordat atenția cuvenită, punând-o laolaltă cu fragmentele ceramice culese din grădina locuitoarei Elena Timofte, dar aducând întregul material („cioburile de oale și un os“) la Muzeul județean de istorie din Botoșani. Aici, fragmentele ceramice au fost comparate cu ceramica pictată descoperită cu ani în urmă aproximativ în același loc¹, pe terasa joasă a malului drept al râului Bașeu, la aproximativ 3,5 km înainte de confluența acestuia cu Prutul.

Între anii 1974-1975, în punctul numit „La Stârcea“ (dar înregistrat-inserat- în volumul **Așezări din Moldova** ..., în 1970, sub denumirea „Bulboana lui Stârcea“) s-au efectuat două sondaje arheologice² care au avut ca rezultat

* Textul în limba franceză, al acestui material, a fost predat spre publicare, Muzeului din Piatra Neamț, în 1994 cu ocazia sesiunii speciale cu participare internațională.

¹ Nicolae Zaharia, Mircea Petrescu - Dîmbovița, Ecaterina Zaharia, (*Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*) București, 1970, p. 281. În colecția Muzeului de Arheologie din Săveni se află din acest loc, fragmente ceramice culese prin întreprinderea unor cercetări de suprafață, iar în vechiul inventar al Muzeului județean de istorie din Botoșani sunt menționate fragmente ceramice cu decor pictat descoperite la Ștefănești „pe partea dreaptă a Bașeului“.

² Anton Nițu și Paul Șadurschi, *Sondajele din așezările Cucuteni B de la Stânca și Ștefănești-Botoșani*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică organizată de Muzeul județean Botoșani, la 25 martie 1978. Textul și ilustrația, depuse spre publicare la Arheologia Moldovei, IX, în urma restrângerii excesive a volumului, n-au mai fost incluse în acel număr.

recoltarea unui bogat material arheologic, încadrat de autorii săpăturii în faza Cucuteni B₂.

Figurina de os și cele câteva fragmente de ceramică pictată (din care publicăm doar unul, edificator - fig. 3) s-au descoperit la aproximativ 150 m în aval, față de sondajele efectuate anterior, pe aceeași terasă. Dacă ceramica descoperită prin săpături sistematice, sau accidental, pe parcursul anilor, aparține fazei Cucuteni B2 întrucât în afara stilului, care se remarcă pe fragmentele pictate, conține și vase aparținând în afara categoriei „C” și așa numitei „variante Monteoru”³, figurina de os nu-și găsește analogii perfecte printre materialele descoperite până în prezent pe teritoriul României.

Se poate face doar o apropiere între piesa descoperită la Ștefănești și figurinele antropomorfe din os, descoperite la Igești⁴, acestea sugerând legătura lor genetică față de piesele „en violon”⁵, printre acestea, găsindu-se la Florești, pe malul stâng al Prutului (în Basarabia), chiar o figurină lucrată din os⁶.

Mai evidentă este însă asemănarea cu figurina sculptată din os, descoperită la Ulmeni-Ilfov⁷. Aceasta, precum se știe, aparține culturii Cernavodă I, care încheie eneoliticul pe teritoriul României, „vestind - după cum se pronunța regretatul profesor Vladimir Dumitrescu - zorile perioadei de tranziție spre epoca bronzului”.

Materialele arheologice descoperite prin săpăturile efectuate anterior la Ștefănești în punctul „La Stârcea”⁸, ca și materialele de la Valca Lupului și Cârnăceni din județul Iași⁹ și Podei din județul Neamț¹⁰, anunțând prin caracteristicile lor (categoriile și formele ceramice, decor) stilul Gorodsk-Usatovo din bazinul Nistrului, de la Vîhvatini¹¹.

³ *Ibidem*. Textul cu ilustrația aferentă se află pregătite spre publicare într-un număr viitor al revistei Muzeului județean de istorie - Botoșani, probabil în „Hierasus” X.

⁴ Eugenia Popușoi „*Plastica neolitică din colecțiile muzeului din Bîrlad*”, în AMM, V-VI (1983-1984), p.69-75, fig.1/3-4; 2/3-4; Textul tradus în limba franceză, a fost publicat și în volumul „*La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen*”, Iași - Piatra - Neamț 1984-1987, p.263 - 268, fig. 1/1 - 4.

⁵ Dan Monah, *Idoli „en violon” din cultura Cucuteni* în CI, IX-X, (1978-1979), p.163-166.

⁶ *Ibidem*, p.170.

⁷ Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Editura „Meridiane”, București, 1974, p.258, fig.285.

⁸ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani, I*, 1976, p.257.

⁹ Anton Nițu, *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni - Tripolie și Gorodsk - Usatovo (Horodiștea - Foltești)* în CI, VIII, 1977, p. 145 - 212; idem, *Considerații asupra stilurilor ceramicii pictate Cucuteni - Tripolie. Categoriile dinamice ale decorului*, în AMM, V - VI (1983 - 1984), p. 27 - 68, fig.13/3.

¹⁰ *Ibidem*, p.66, fig. 12/4.

¹¹ *Ibidem*, p.68, fig. 14/1-3.

Pătrunderile culturale stepice, răsăritene, în fazele de început ale Culturii Cucuteni¹², apoi în fazele târzii ale acestei culturi, precum și în spațiul gumelnițean, sunt deja cunoscute¹³.

Ultima dintre aceste pătrunderi culturale este reprezentată de purtătorii culturii Cernavodă I, fapt confirmat și de figurina de os descoperită la Ștefănești.

Aproape întreagă, lipsindu-i doar fragmentul cu care se termina în partea sa inferioară, figurina păstrată are o lungime de 115 mm, iar lățimea maximă (în zona capului) de 34 mm. După marcarea gâtului și a taliei printr-o intrare sinuoasă pe o lungime de 35 mm și o adâncime de aproape 7 mm, în zona șoldurilor piesa are lățimea de 31 mm, ajungând în zona genunchilor (unde este ruptă) la o lățime de 28 mm. Grosimea maximă a plăcuței de os din care este lucrată figurina se află în zona bazinului (5, 7 mm), de unde, spre extremități se subțiază, fiind de numai 3 mm grosime la extremitatea superioară reprezentând capul, unde pe spate (fața concavă) atinge țesutul spongios. Piesa ajunsă la noi și înregistrată în inventarul Muzeului județean de istorie sub numărul 14.753 se află, în general, într-o stare bună de conservare, având fața ventrală ușor convexă, iar cea dorsală oarecum plată, ușor concavă datorită conformației naturale a osului din care a fost lucrată. Pe fața bombată, cu periost, fie datorită condițiilor de zăcere, mult timp, în stratul de pământ vegetal, întors anual de plug și mărunțit cu sapa, figurina are două zgârieturi superficiale, care se intersectează în X, fie intenționat făcute din vechime, pentru a marca fața acesteia (așa cum zona spongioasă a „cefei”, ar putea să sugereze porțiunea acoperită cu păr a capului).

„Sculptura” acestei figurine se reduce la schițarea conturului antropomorf, prin „gâtuirea” porțiunii aflată între cap și șolduri (pe lățimea plăcii de os pregătită), precum și printr-o șanțuire șlefuită a inciziei practică pentru a pune în evidență bazinul și picioarele în zona pubiană. Adâncimea cu numai 0.5 mm a șanțuirii menționate, caută să ne sugereze steatopigia cunoscută a idolilor modelați din argilă, întrucât grosimea dată a plăcuței de os nu permitea o altă modalitate de expresie plastică. Această adâncire prin incizie și șlefuire se observă foarte clar pe ambele fețe ale figurinei atât în fotografie (fig. 1) cât și pe desenul executat (fig. 2). Piesa sculptată redă elementele esențiale, marcând triungiul sexual, care o pot categorisi ca obiect de cult aparținând culturii

¹² Eugen Comșa, *Contactele dintre comunitățile Precucuteni - Cucuteni - Tripolie cu acelea vecine din ținuturile de nord și nord - vest de Marea Neagră*, în „Hicrasus”, IX (1994), p.298.

¹³ S. Morintz, P. Roman, în DACIA, N.S.XII, 1968, p. 45 - 128; N. Ursulescu, *Continuitate și restructurări cultural-etnice în eneoliticul României*, în „Suceava” XX, p.19.

CUCUTENI, de care este direct legată tipologic. Detaliile feței nu sunt redade, așa cum se proceda în fazele mai vechi. Nu sunt marcați ochii sau gura, ca pe reprezentările gumelnițene sau chiar pe cele din fazele anterioare ale mediului cucutenian¹⁴.

Pictura păstată pe unul din fragmentele culese de la suprafața solului, (fig. 3) odată cu piesa de os (figurina antropomorfă) aparțin cu probabilitate aceleiași faze de sfârșit a culturii Cucuteni mai precis secvenței sale finale, așa cum se dovedise prin sondajele arheologice făcute la o distanță infimă cu douăzeci de ani în urmă¹⁵.

*
* *

Dacă pentru cercetarea arheologică din spațiul de la vest de Prut, figurina de os descoperită la Ștefănești - Bădăuți reprezintă o noutate, nu se poate spune același lucru despre spațiul aflat la est de Prut, în aria aceluiași complex cultural Cucuteni - Tripolie - Ariușd. Cercetări minuțioase, perseverente, efectuate în acest spațiu de arheologul Vsevolod Markevici de la Institutul Național de Arheologie al academiei de Științe din Chișinău au scos la lumină recent, piese de os oarecum asemănătoare cu cea de la Ștefănești¹⁶. Lucrul acesta nu este surprinzător dacă ținem seama că principalele localități de unde provin asemenea obiecte sunt satele Costești¹⁷ și Brânzeni¹⁸, vis-à-vis de Ștefănești, dar pe malul stâng al Prutului. Printre piesele de os descoperite, unele sunt considerate simboluri ale unor arme miniaturale (pumnale). Dar una dintre piesele de os descoperite, pare să fie deosebită de celelalte¹⁹, profilul său și detaliile de sculptură apropiind-o mai mult de o reprezentare antropomorfă decât de un pumnal²⁰. Considerând că este vorba de reprezentări diferite ale

¹⁴ Eugenia Popușoi. *Op. cit.*

¹⁵ Anton Nițu și Paul Sadurschi, *supra*, 2

¹⁶ Vsevolod Ivanovici Markevici, *Pozdne - Tripolskie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, „Știința”, 1981, *passim*.

¹⁷ *Ibidem*, p.38, fig. 50/1-3, 6-9.

¹⁸ *Ibidem*, fig. 50/4, 10, 13.

¹⁹ *Ibidem*, fig. 50/5.

²⁰ Acest lucru este evident și în desenul piesei în discuție, de la Vihvatintși, publicat și de V. A. Dergacev și I.V. Manzur, în studiul *Pogrebelnîe kompleksi pozdnegotripolia*, la Chișinău, în editura „Știința”, 1991, p.24-25, fig. 9/6. De altfel, chiar d-l Markevici, a afirmat la Piatra Neamț, cu prilejul colocviului din 1994, că dânsul a folosit pentru piesele respective sintagma „așa -zise pumnale” manifestându-și astfel anumite rezerve față de încadrarea tipologică „tradițională”.

aceluiași pumnal simbolic, V.M. Masson și N. Merpert²¹ stabilesc în 1982 zece tipuri de pumnale rituale, pe care le și cartează. Mai greu de crezut că ar reprezenta „pumnale”²² sunt unele desene²³ care mai curând pot fi interpretate drept plăcuțe din os pregătite pentru confecționarea unor altfel de obiecte, poate chiar figurine.

Nu trebuie să ometem faptul că s-a ajuns la interpretarea drept pumnale a tipului respectiv de piese, în perioada când complexul cultural Cucuteni-Tripolie-Arșiud, abia începea să fie cercetat, când nu i se cunoșteau fazele și etapele evoluției sale, crezându-se că imită, liber, pumnale de bronz²⁴. Frapantă este asemănarea uncia dintre piesele de la Bileze Złote²⁵ cu piesa de la Ștefănești - Bădiuți unde se poate observa aceeași modalitate de a trata, prin două șanțuri, picioarele unei figurine, marcarea triumphiului pubian tot prin incizii, iar fața figurinei prezintă un X incizat, nu doar o simplă „zgârietură”²⁶. Menționăm necesitatea reluării aprofundate a studiului figurinelor precum și a altor obiecte de cult, ținându-se seama de progresele realizate în „descifrarea” semnificațiilor lor religioase²⁷. La reluarea materialelor arheologice legate de aspectul spiritual trebuie să se aibă în vedere modul lacunar al studiilor, de până acum, admițând și faptul că unele manifestări au fost cronat interpretate²⁸ sau au fost pur și simplu omise.

²¹ V.M. Masson, N. Merpert, *Eneolit USSR*, Moscova, 1982, p. 306, fig. LXXXV/1-28.

²² *Ibidem*, tipul prezentat pe planșa LXXXV, la nr. 13 este pumnalul descoperit la Costești, iar cele de la numerele 14-15 de pe aceeași planșă sunt de la Brânzeni.

²³ *Ibidem*, fig. LXXXV/20-21.

²⁴ Charles Hadaczek, *La colonie industrielle de Koszylowce (arond.-t de Zoleszezyki) de l'époque eneolithique. Album des fouilles, Léopol, 1915*.

²⁵ *Ibidem*, pl. V/27 a.

²⁶ Mulțumim și pe această cale D-lui Dan Monah, cercetător principal la Institutul de Arheologie din Iași, care ne-a pus la dispoziție informațiile pe care le deține despre materialele de la est de Prut, în special cele de la Bileze Złote, precum și cruditului cercetător Vsevolod Markevici de la institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Republicii Moldova, din Chișinău care ne-a furnizat cu amabilitate informațiile pe care le deține despre acest gen de materiale.

²⁷ Adrian Marino, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 30.

²⁸ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase, II*, București, 1986, p. 8.

LA FIGURINE ANTHROPOMORPHE EN OS DÉCOUVERTE À ȘTEFĂNEȘTI – BOTOȘANI

(Traduit par Constantin Ene)

Une figurine plate, presque complète, travaillée sur la diaphyse d'un os provenant d'un animal de haute taille, trouvée en automne de l'an 1993 à Badiuți dans la commune Ștefănești (département de Botoșani) apporte par sa présence dans un context cucuténien, une nouveauté.

Au début, les découvreurs de la figurine ne lui ont pas fait attention méritée en la mettant ensemble avec les fragments céramiques ramassés du jardin de l'habitante Elena Timofte, mais apportant tout le matériel („les tessons de pot et un os“) au Musée départemental d'histoire de Botoșani. Ici, les fragments céramiques ont été comparés avec la céramique peinte découverte il y a des années, presque dans le même endroit¹, sur la terrasse basse du bord droit de la rivière Bașeu, environ 3,5 km avant son confluent au Prut.

Entre les années 1974-1975, dans l'emplacement nommé „La Stârcea“ (mais enregistré – inséré – dans le volume „Des habitate de Moldavie ... en 1970“, sous le nom „Bulboana lui Stârcea“) ont été effectués deux fouilles archéologiques² qui ont eu comme résultat la récolte d'un riche matériel archéologique, intégré par les auteurs des fouilles dans l'étape Cucuteni B₂.

¹ Nicolae Zaharia, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Ecaterina Zaharia, *Așezări din Moldova* (depuis paléolithique jusqu'au XVIII-ème siècle) București, 1970, p.281). Dans la collection du Musée d'Archéologie de Săveni se trouve de ce lieu, des fragments céramiques ramassés à la suite des recherches de surface, et dans l'ancien inventaire du Musée départemental d'histoire de Botoșani sont mentionnés des fragments céramiques avec décor peint, découverts à Ștefănești „sur le bord droit du Bașeu“.

² Anton Nițu et Paul Șadurschi, „Sondajele din așezările Cucuteni B de la Stâncu și Ștefănești-Botoșani, communication présentée à la session scientifique organisée du Musée

La figurine en os et les quelques fragmente en céramique peinte (dont nous publions seulement un, qui édific – fig. 3) ont été découverts à 150 m en aval, par rapport des fouilles faites auparavant, sur la même terrasse.

Si la céramique découverte par des fouilles systématique, ou par hasard pendant des années appartient à l'étape Cucuteni B₂, parce que sauf le style, qui on distingue sur les fragmente peints, elle contient aussi des pots qui n'appartiennent pas à la catégorie „C” et à la variante nommée „Monteoru”³, la figurine en os ne lui se trouve pas d'analogies parfaites parmi les matériaux découverts jusqu'à présent sur le territoire de la Roumanie.

On peut faire seulement un rapprochement entre la pièce découverte à Ștefănești et les figurines anthropomorphes en os, découvertes à Igești⁴, cela suggérant leur lisison génétique par rapport aux pièces „en violon”⁵, parmi ceux on a trouvé à Florești, sur le bord droit du Prut (en Basarabie) même une figurine travaillé en os⁶.

Mais, c'est plus évident la ressemblance avec la figurine sculpté en os, découverte à Ulmeni-Ilfov⁷. Celle-ci, comme on sait appartient à la culture Cernavodă I, qui finit l'énéolithique sur le territoire de la Roumanie „annoçant” comme disait le professeur Vladimir Dumitrescu, dont on regrette la mort – l'aube de la période de transition vers l'époque du bronze”.

Les matériaux archéologiques découverts par les fouilles exécutées antérieurement à Ștefănești dans l'emplacement „a Stârcea”⁸ ainsi que les matériaux de la Valea Lupului et Cârniceni du département de Iași⁹ et Podei du

départemental de Botoșani le 25 mars 1978. Le texte et l'illustration, déposées pour être publiés à l'Archéologie de Moldavie IX, à la suite de la restriction excessive du volume, n'ont plus été incluses dans ce numero-là.

³ *Ibidem*. Le texte et l'illustration afférente sont prêts pour être publiés dans un numéro prochain de la revue du Musée départemental d'histoire de Botoșani, peut-être en „Hierasus X”.

⁴ Eugenia Popușoi, „*Plastica neolitică din colecțiile muzeului din Bârlad*”, dans AMM, V-VI, (1983-1984), p. 69-75. Le texte traduit en français a été publié aussi dans le volume *La civilisation de Cucuteni en contexte Européen*, Iași-Piatra Neamț, 1984-1987, p. 263-268, fig. 1/1-4.

⁵ Dan Monah, *Idoli „en violon” din Cultura Cucuteni*, dans CI, IX-X (1978-1979), p. 163-166.

⁶ *Ibidem*, p. 170.

⁷ Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Les Éditions, „Meridiane”, București, 1974, p. 258, fig. 285.

⁸ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, 1976, p. 257.

⁹ Anton Nițu, *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorođsk-Usatovo (Horodiștea-Foltești)* en CI, VIII, 1977, p. 145-212. Idem, *Considerații asupra stilurilor*

département de Neamț¹⁰, annoncent par leurs caractéristiques (les catégories et les formes céramiques, le décor) le style *Gorodsk-Usatovo* du Bassin de Nistru de *Vihvatinți*¹¹.

Les pénétrations culturelles steppique orientales, dans les étapes de début de la Culture *Cucuteni*¹², ensuite dans les étapes de plus tard de cette culture, ainsi que dans l'espace gumellnitenne, sont déjà connues¹³.

La dernière de ces pénétration culturelles est représentée par les porteurs de la culture *Cernavodă I*, fait attesté aussi par la figurine en os découverte à Ștefănești.

Presque complète, on lui manque seulement le fragment avec lequel finissait dans sa partie inférieure, la figurine conservé a une longueur de 115 mm, et la largeur maximale (dans la zone de la tête) de 34 mm. Après le marquage du cou et de la taille par une entrée sinucuse de 35 mm de longueur et presque 7 mm de profondeur, dans la zone des hanches la pièce a la largeur de 31 mm, aboutissant dans la zone des genoux (où est rompue) à une largeur de 28 mm. La grosseur maximale, de la plaque en os dont la figurine est fabriqué se trouve dans la zone du bassin (5,7 mm), d'ou, vers les extrémités, elle s'amincit, ayant seulement 3 mm d'épaisseur à l'extrémité, supérieure représentant la tête, où sur le dos (la face concave) atteint le tissu spongieux. La pièce parvenue chez nous et enregistrée dans l'inventaire du Musée départemental d'histoire sous le numéro 14753 se trouve, en général, dans un bon état de conservation, ayant la face ventrale un peu convexe et celle dorsale en quelque sorte plate, un peu concave à cause de la conformation naturelle de l'os dont elle a été travaillé. Sur la face bombé, avec du périoste, soit à cause des conditions dans lesquelles elle a gisé beaucoup de temps dans la couche de terre végétale, renversée chaque année par la charrue et broyée avec la pioche, la figurine a deux écorchures superficielles qui s'entrecroisent en X, soit intentionnellement faites de toute antiquité, pour marquer son visage (aussi la zone spongieuse de la nuque, pourrait marquer la dos et la partie couverte de cheveux de la tête).

ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie. Categoriile dinamice ale decorului, dans AMM, V-VI (1983–1984), p. 27–68, fig. 13/3.

¹⁰ *Ibidem*, p. 66, fig. 12/3.

¹¹ *Ibidem*, p. 68, fig. 14/1–3.

¹² Eugen Comșa, *Contactele dintre comunitățile Precucuteni–Cucuteni–Tripolie cu acelea vecine din ținuturile de nord și nord-vest de Marea Neagră*, dans „Hierasus”, IX (1994), p. 298.

¹³ S. Morintz, P. Roman, dans *Dacia*, N. S. XII, 1968, p. 45–128; N. Ursulescu, „Continuitate și restructurări cultural-etnice în eneoliticul României”, dans Suceava XX, p. 19.

La sculpture de cette figurine se réduit à l'esquisse du contour anthropomorphe, par „la strangulation” de la partie se trouvant entre la tête et les hanches (sur la largeur de la plaque en os préparée), ainsi que par une rainure polie de l'incision pratique pour mettre en évidence le bassin et les pieds dans la zone pubienne. Le creusement de 0,5 mm seulement de la rainure mentionnée, veut nous suggérer la stéatopigie connue des idoles modelées en glaise, parce que la grosseur donnée à la plaque en os ne permettait pas une autre modalité d'expression. Cette rainure par incision et polissage se voit très clairement sur les deux faces de la figurine tant dans le photo (fig. 1) que sur le dessin exécuté (fig. 2). La pièce sculptée rend les éléments essentielle en marquant le triangle sexuel qu'on peut la catégoriser comme objet de culte appartenant à la culture Cucuteni, dont elle est liée directement par l'image. Les détails du visage ne sont pas rendus, tele comme on procédait dans les phases plus anciennes. On n'est pas marque les yeux ou la bouche comme sur les représentations gumelnitennes ou même sur celles des phases antérieures du milieu cucutenien¹⁴.

La peinture conservé sur l'un des fragments remassés de la surface du sol (fig. 3), en même temps avec la pièce en os (la figurine anthropomorphe) appartient avec probabilité à la même phase de fin de la culture Cucuteni, plus exactement à sa séquence finale, ainsi qu'on avait prouvé par les fouilles archéologiques faites à une distance infime, il y a vingt ans¹⁵.

Si pour la recherche archéologique dans l'espace roumain de l'ouest de Prut, la figurine en os découverte à Ștefănești-Bădiuți représente une nouveauté, on ne peut pas dire la même chose de l'espace se trouvant à l'est de Prut, dans la superficie du même complexe culturel Cucuteni-Tripolie-Ariușd. Des recherches minutieuses, persévérantes, exécutées dans cet espace par l'archéologue Vsevolod Markevici de l'Institut National d'archéologie de l'Académie de Sciences de Chișinău ont fait apparaître récemment, des pièces en os en qulque sorte semblables à celle de Ștefănești¹⁶. Cette chose n'est pas surprenante si nous tenons compte que les principales localités d'ou proviennent des objets pareills sont les villages Costești¹⁷ et Brânzeni¹⁸, vis-à-vis de

¹⁴ Eugenia Popușoi, *Op. cit.*

¹⁵ Anton Nițu et Paul Șadurschi, *supra* 2.

¹⁶ Vsevolod Ivanovici Markevici, *Pozdne-tripolskie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, „Știința”, 1981, passim.

¹⁷ *Ibidem*, p. 38, fig. 50/1-3, 6-9.

Ștefănești, mais sur le bord gauche du Prut. Parmi les pièces en os découvertes, certaines sont considérées comme des symboles des armes minuscules (des poignards). Mais l'une des pièces en os découvertes, semble être différente aux autres¹⁹, son profil et les détails de sculpture en la rapprochant plus d'une représentation anthropomorphe que d'un poignard²⁰. Considérant qu'il s'agit des représentations différentes du même poignard symbolique, V. M. Masson et N. Merpert²¹ établissent en 1982 dix types de poignard rituel qu'ils trient²². Plus difficile à croire c'est que certains dessins²³ représenteraient „des poignards ils peuvent être interprétés plutôt des plaques en os préparées pour confectionner une autre sorte d'objets, peut-être même des figurines.

Il ne faut pas négliger le fait qu'on est arrivé à l'interprétation comme des poignards du type respectif de pièces, dans la période à laquelle le complexe culturel Cucuteni-Tripolie-Ariuşd à peine commençait à être examiné quand on ne connaissait pas ses phases et ses étapes d'évolution, on croyait qu'ils imitaient librement, des poignards en bronze²⁴. C'est frappante la ressemblance entre l'une des pièces de Bileze Złote²⁵ et la pièce de Ștefănești-Bădiuți, où on peut remarquer la même modalité de traiter par deux rainures, les pieds d'une figurine, le marquage du triangle pubien toujours par incisions, et le visage de la figurine présente un X incisé, non seulement une simple „écorchure”²⁶. Nous faisons mention à la nécessité de reprendre l'étude approfondie des figurines

¹⁸ *Ibidem*, fig. 50/4, 10, 13.

¹⁹ *Ibidem*, fig. 50/5.

²⁰ Cette chose est évidente et dans le dessin de la pièce en question de Vihvatini, publié aussi de V. A. Dergachev et I. V. Manzur dans l'étude „*Pogrebelnie kompleksi pozdnegotripolia*”, Chişinău, dans les éditions „Știința”, 1991, p. 24–25, fig. 9/6 „D'ailleurs, même monsieur Markevici a affirmé à Piatra-Neamț, à l'occasion du colloque de 1994, qu'il a employé pour les pièces respectives la syntagme „les soidisants poignards”, ayant certaines réserves.

²¹ V. M. Masson, N. Merpert, *Eneolit SSRR*, Moscou, 1982, p. 306, fig. I.XXXV/1–28.

²² *Ibidem* – Le type présenté sur la planche I.XXXV, à numéro 13 est le poignard découvert à Costești, et celui des numéros 14–15 de la même planche sont de Brinzeni.

²³ *Ibidem*, fig. I.XXXV/20–21.

²⁴ Charles Hadaczek, *La colonie industrielle de Koszyłowce (arond. de Zolészczyki) de l'époque énéolithique*, Album des fouilles, L'Éopol, 1915.

²⁵ *Ibidem*, pl. V/27 a.

²⁶ Nous remercions aussi à cette occasion à monsieur Dan Monah, chercheur principal à l'Institut d'Archéologie de Iași qui nous a mis à la disposition les renseignements qu'il détenait sur les matériaux de l'est de Prut, en particulier ceux de Bileze Złote, ainsi qu'à l'érudit chercheur de l'Institut d'Archéologie de l'Académie de Sciences de la République de Moldavie, de Chişinău, Vsevolod Markevici, qui nous a fourni aimablement les renseignements qu'il détient sur ce genre de matériaux.

ainsi que d'autres objets de culte, tenant compte des progrès réalisés dans „le déchiffrement“, de leurs significations religieuses²⁷.

À la reprise des matériaux archéologiques concernant l'aspect spirituel il faut avoir, en vue le caractère incomplet des études jusqu'à présent, en admettant aussi le fait que certaines manifestations ont été interprétées dans une manière erronée²⁸ ou elles ont été tout simplement omises.

L'illustration

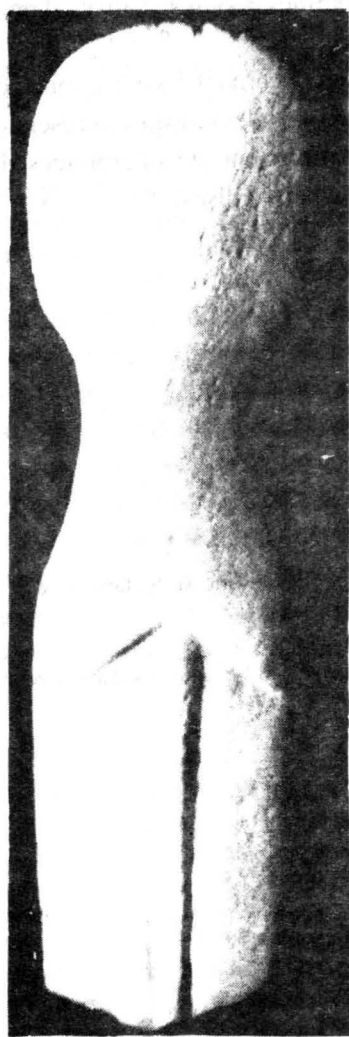
Fig. 1. La figurine anthropomorphe en os (fragm.) découverte à Ștefănești, dep. de Botoșani – photo.

Fig. 2. La figurine de Ștefănești-Botoșani, rendue en dessin.

Fig. 3. Des fragments céramiques peints en style Cucuteni B2 découverts dans la zone où on a trouvé la figurine anthropomorphe en os

²⁷ Adrian Marino, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 30

²⁸ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase, II*, București, 1986, p. 8.

a

b

Fig. 1. Figurină antropomorfă din os (fragm.) descoperită la Ștefănești, jud. Botoșani.
(Fotografie)

La figurine anthropomorphe en os (fragm.) découverte à Ștefănești, dep. de Botoșani (Photo)

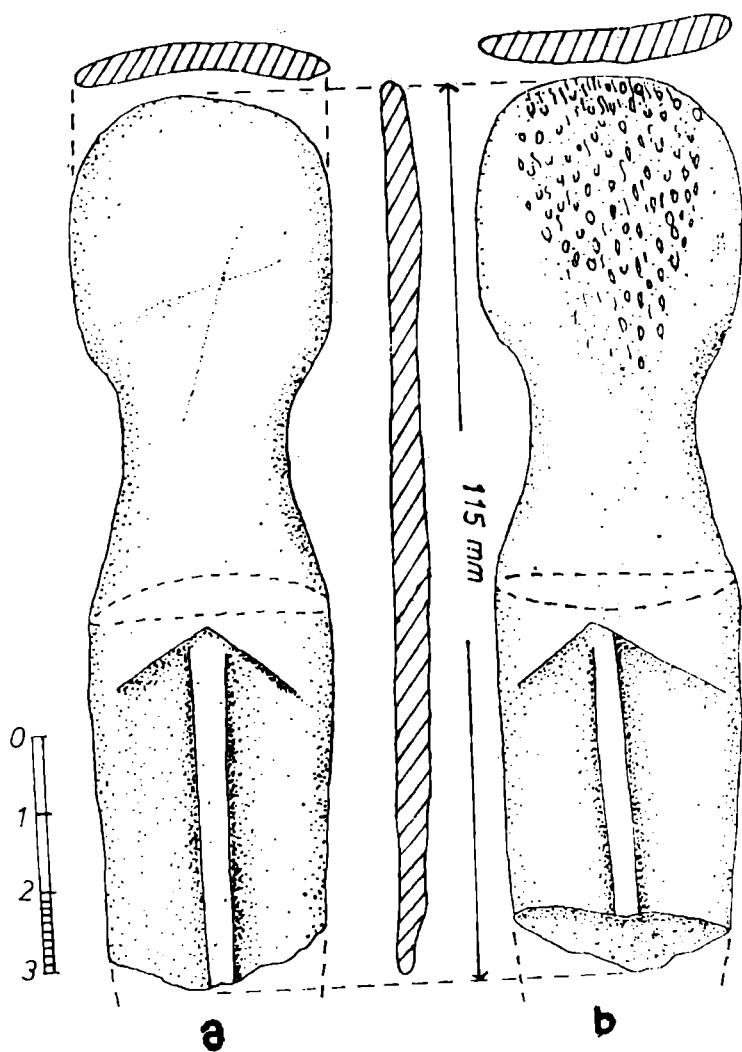

Fig. 2. Figurina de la Ștefănești-Botoșani, redată în desen

La figurine de Ștefănești-Botoșani, rendue en dessin

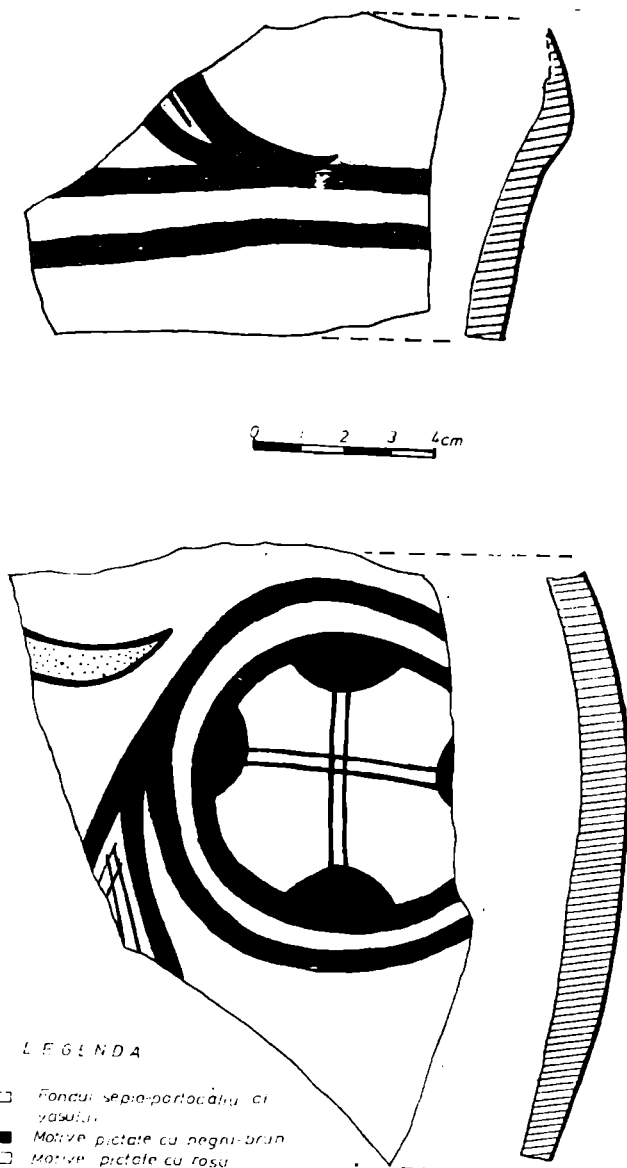

Fig. 3. Fragmente ceramice pictate în stil Cucuteni B₂ descoperite în zona unde s-a găsit și figurina.

Des fragments céramiques peints, en style Cucuteni B₂ découverts dans la zone où on a trouvé la figurine anthropomorphe en os

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BOTOȘANI – „GROAPA LUI ICHIM” (Campaniile 1991 – 1992)

PAUL ȘADURȘCHI
NAPOLEON UNGUREANU
MIHAI MIHĂILESCU

La numai trei km de vechiul centru al orașului Botoșani, în Bariera Sulița, pe un platou cu ușoară înclinare nordică, la aproape 190 m altitudine absolută, între marginea unei viroage numită în popor „Groapa lui Ichim” și șoseaua Botoșani – Ștefănești, în dreptul cabanei turistice „Rediu”, se cunoștea¹ o veche așezare omenească, recent atribuită² dacilor liberi.

Întrucât detaliile privind campania 1991 au fost deja prezentate la sesiunea de rapoarte precedentă, iar în campania 1992 s-a săpat foarte puțin (vezi fig. 3), în urma celor două campanii s-au descoperit doar 9 locuințe de suprafață și cinci bordeie (locuințe semiîngropate), aparținând toate aceluiași strat de cultură, datat prin materialul ceramic descoperit, cât și cu ajutorul unei monede (descoperită în Bd 2) emisă la moartea lui Antoninus Pius (161 d. Cr.), spre sfârșitul sec.II. Într-un singur caz, o locuință de suprafață (L7) suprapune o locuință semi-îngropată (Bd 4), ambele aparținând însă aceluiași strat de cultură.

¹ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, 1976, București, p. 55 (în continuare *RAJB*).

² Incadrarea materialului s-a făcut pe baza unei recunoașteri de suprafață efectuată de dr. Alexandru Păunescu de la Institutul de Arheologie din București și P. Șadurschi de la Muzeul județean de istorie din Botoșani, în 1989, precum și pe baza materialului arheologic recoltat cu ocazia primului sondaj executat aici în 1991.

Trebuie să amintim că pe teritoriul județului Botoșani au fost descoperite încă din 1958 unele materiale documentând nivele de locuire din secolele II–III d. Cr¹.

Cercetări ulterioare, începând cu săpăturile de la Cucorăni⁴, dar și din alte localități⁵, ca și recunoașterile de suprafață, extinse pe întreaga arie a județului, documentează atât prin material ceramic fragmentar (sau uneori chiar întreg), cât și prin descoperiri monetare accidentale, o locuire intensă a dacilor liberi între Siret și Prut, prinzând întreaga rețea hidrografică a județului Botoșani⁶.

În afara locuințelor de suprafață și semiîngropate amintite în săpăturile de la „Groapa lui Ichim” din anii 1991–1992, s-au mai descoperit și patru gropi, între care groapa 3 poate fi sigur considerată groapă de cult. Aceasta a dat un bogat material ceramic întreg și întregibil, semințe carbonizate⁷ și oase calcinate⁸, care vor fi prezentate într-un alt material, după ce unele date au și fost comunicate în cercuri restrânse de specialiști⁹.

¹ I. Ioniță, *Recunoașteri arheologice la Pogorăști și Răuseni*, în *Arh. Mold.* I, 1961, p. 295–306, fig. 6–7; N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață *Sondajul arheologic de la Botoșani „Dealul Cărmidăriei”* în *Materiale*, VII, (1969), p. 466–467.

⁴ Silvia Teodor și Simeon Rață, în *Studii și materiale* (Muzeul Suceava), Suceava, I, 1969, p. 37–42; Silvia Teodor, în *Din trecutul județului Botoșani*, 1974, p. 63–77; idem, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, în *Arh. Mold.* VIII, 1975, p. 139–151.

⁵ Amintim aici descoperirea accidentală a unor morminte de incinerare (7 la număr) aflate la Horodiștea, com. Rădăuți – Prut, în 1966. Resturile cinerare erau depuse în amfore de tip carpic, încadrate atât de cei care au efectuat imediat săpăturile de salvare (Viorica Perian, Nicolae și Emilia Zaharia), cât și de dr. Gheorghe Bichir (singurul care face referiri la materialul arheologic pierdut, în secolul al III-lea după Christos (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, nota 495); *RAJB*, I, 1976, p. 199–200.

⁶ Ion Ioniță și Octavian – Liviu Șovan, *Săpăturile arheologice de la Ipotești (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, IV (1981), p. 45–49; Anton Nițu și Paul Șadurschi, *Sondajele din așezările Cucuteni B de la Stânca și Ștefănești – Botoșani*, comunicare prezentată la Sesiunea organizată de Muzeul județean de istorie din Botoșani (25 martie 1978), rămasă în manuscris; Mariana Marcu, Napoleon Ungureanu, *Cercetările arheologice de la Huși (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, VII–VIII (1989), p. 223–233; Silvia Teodor și Paul Șadurschi, *Descoperirile arheologice de la Lozna, comuna Dersca, jud. Botoșani*, în *Hierasus*, I, 1978, p. 121–140; *RAJB*, I, 1976, p. 39–42; Al. Păunescu și P. Șadurschi, în *Hierasus*, III, 1983, p. 221–269; N. Ursulescu, Maria Tomozei și P. Șadurschi, în raportul prezentat la sesiunea de rapoarte din 1989 (Sibiu), privind cercetările de la Prăjeni-Lutărie; Paul Șadurschi, Napoleon Ungureanu, *Sondajul arheologic de la Botoșani – „Groapa lui Ichim”* raport prezentat la sesiunea de rapoarte de la Iași în 1992.

⁷ Aducem mulțumiri doamnei Felicia Monah pentru determinările făcute pe probele de semințe prelevate din săpătura noastră și pentru amabilitatea de a ne fi transmis și rezultatele.

⁸ Mulțumim de asemenea d-lui Prof. dr. Sergiu Haimovici și d-rei Carmen Tarcan, pentru bunăvoința cu care au acceptat să facă analiza materialului osteologic din săpătura de la „Groapa

Analizând rezultatele celor două sondaje, putem afirma cu siguranță că la Botoșani este vorba de o așezare stabilă, deschisă, a dacilor liberi, asemănătoare cu așezarea de la Cucorâni¹⁰, aflată la mai puțin de 10 km distanță și cu cea de la peste 50 km, situată la Suharău¹¹. Se pare că așezările de la Cucorâni și Botoșani aparțin unei faze anterioare celei de la Suharău.

Ocupația de bază a locuitorilor așezării de la Botoșani – „Groapa lui Ichim”, *cultivarea plantelor* este indicată de semințele de cereale descoperite în gr. 3, câteva cute de gresie (găsite în Bd. 5 și passim), piatra de râșniță descoperită în stratul de cultură, pe S II, caroul 53, dar și de vasele de provizii lucrate în special la roată, descoperite în stare fragmentară, sau pleava observată în lutuiala arsă a locuințelor.

Alte descoperiri atestă o intensă *creștere a animalelor*, materialul osteologic descoperit, mai ales în bordeie și gropi, documentând prezența vitelor cornute, a ovi-caprinelor, porcului și calului. Prezența asinului (un singur exemplar), poate fi accidentală. În schimb, oasele de animale sălbatice, aproape inexistente, (cu probabilitate a putut fi determinat deocamdată porcul mistreț și cerbul) duc spre aceeași concluzie. O figurină zoomorfă fragmentară prezentând în mod evident oaia, (Bd. 2) vine să întărească afirmațiile făcute.

Fragmentul de turtă din fier brut „Iupă” descoperit în Bd. 4, dar și unele obiecte obținute prin forjare (cuțit întreg și fragmentar descoperite în Bd. 2 și L. 7, suvacul din Bd. 5, furculița – frigare din Bd. 4), arată că *prelucrarea fierului* în această așezare era o îndeletnicire curentă (fig. 9/ 2,3,6,7).

Descoperirea unui fragment de pahar din sticlă, de culoare verzuie, având drept decor o încrestație cu material de culoare brună, dispus la aproximativ 2 cm sub buză, sub forma a două dungi orizontale, paralele, ar putea documenta o *fabricare pe loc a recipientelor de sticlă*, sau doar a importului acestora (fig. 9/5).

Torsul și țesutul sunt documentate de mulțimea fusaiolelor nu numai în săpătură (Bd. 2, Bd. 4) ci chiar cu ocazia cercetărilor de suprafață. O dovadă în plus, în favoarea practicării acestei îndeletniciri, este adusă de greutatea pentru războiul de țesut, descoperite în Bd. 4 (fig. 8).

lui Ichim” și pentru prețioasele date preliminare pe care ni le-au transmis, putându-le utiliza în raportul prezent.

⁹ În cadrul unor colocvii interne organizate de Institutul de Tracologie din București și Institutul de arheologie din Iași.

¹⁰ Silvia Teodor, în Arh. Mold, VIII, 1975, p. 139-151.

¹¹ Săpături P. Șadurschi, 1981-1990, și pentru care, până în prezent, s-au susținut doar câteva rapoarte preliminare.

S-ar putea să se fi produs aici și *obiecte de podoaubă*, după fragmentul de brătară (nr. inv. 14567) în greutate de 6,6 g, lucrat din sârmă de argint, groasă de 2 mm (fig. 9/1) găsit în Bd. 2 și pentru care se găsesc analogii în mediul carpic, la Văleni-Botești¹², dar și în necropola de la Văleni-Neamț¹³.

Locuințele de suprafață și cele semiîngropate, descoperite, par să fi fost folosite concomitent, după materialele ceramice, dar și după resturile osteologice descoperite în ambele tipuri de locuințe. Lipsesc și observații de ordin stratigrafic sau tipologic pentru a susține existența a două nivele de locuire deosebite. Gropile locuințelor adâncite încep din același strat de cultură. Materialele ceramice din ambele tipuri de locuințe aparțin aceluiași categorii și forme cu cele descoperite în gropile menajere și de cult, săpate.

Fragmentele ceramice descoperite, aparțin în proporție de peste 50% categoriei A (din pastă grosieră, poroasă, modelată cu mâna) și în proporție de aproape 50% categoriei B (din pastă bună, sau fină, lucrată la roată, bine arsă, în cuptoare cu ardere oxidantă sau alteori reducătoare). Vasele aparținând categoriei A sunt arse inegal, prezentând pete de culoare cenușie și cărămidie, pe când cele aparținând categoriei B, sunt arse oarecum uniform. Atât unele, cât și celelalte, prezintă uneori urme ale unei arderi secundare, fie datorită incendiului care a mistuit așezarea, fie unor anumite ritualuri, așa cum este cazul vaselor întregi și fragmentare descoperite în groapa 3.

Cele 9 locuințe de suprafață, descoperite până în 1992, au fost mai puternic afectate de lucrările agricole, care au împrăștiat materialele arheologice încă din vechime, încât contururile locuințelor nu pot fi determinate precis, luându-se în considerație limitele răspândirii materialelor arheologice în jurul unor vetre de foc și ale unor aglomerări cu fragmente de lipituri de lut de la pereții unor construcții. În schimb, locuințele adâncite în pământ, sau bordeiele, păstrează mai bine conturul, cu observația că și acestea par să fi fost părăsite în grabă, fără ca populația să se mai fi întors vreodată pe același loc, încât după putrezirea părții lemnoase a construcției, pereții gropilor de bordeie s-au năruit treptat, printre materialele de construcție și vasele căzute de pe mese ori polițe, aflându-se cenușă din vatră, cărbuni, toate acestea intercalate cu straturi de pământ galben, provenit din năruirea marginilor gropii, sau cu straturi de sol negru, conținând mult humus, rezultat din putrezirea vegetației spontane, crescută pe gropile umplute treptat cu pământ afânat, adus mai ales primăvara și

¹² Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, p. 121, pl. CI.XXXIV/2.

¹³ I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni-o mare necropolă a dacilor liberi*, 1988, p. 56-57 (M. 10), fig. 53/32, 34.

după ploii, de aluviuni. Situația este similară cu cea observată la „Dealul Căramidăriei” tot în Botoșani¹⁴.

Denarul roman imperial, de argint, bătut în anul 161 la moartea lui Antoninus Pius¹⁵ (aflat în Bordeiul 2), ne face să bănuim că părăsirea așezării se datorează evenimentelor dramatice petrecute în lumea dacilor liberi, imediat după anul 170 d.Cr., la care se referă și regretatul profesor Nicolae Gostar când prezintă descoperirile de la Fedeleșeni – Iași¹⁶, dar și cunoscutul cercetător Gheorghe Bichir, în lucrările destinate dacilor liberi¹⁷, sau mai tinerii cercetători Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitrea¹⁸ și mai recent, cercetătorii Ion Ioniță și Vasile Ursachi¹⁹.

Deși s-a cercetat o înfrimă parte din așezarea menționată, nu putem să nu remarcăm gama largă a ceramicii descoperită, aparținând ambelor categorii și aproape tuturor formelor cunoscute în așezări și necropole ale dacilor liberi. Menționăm din categoria A (lucrată cu mâna), *borcanele* mijlocii și mici, cu buza evazată (fig. 4/1–6, 13–16, 24 și fig.5/1, 3, 6–8) *oale bombate*, cu buza trasă spre interior și gâtul scurt (fig. 4/17), *ceștile dacice*, tronconice (fig. 4/7–9, fig.5/2), *străchini* (fig. 4/18), *castroane* (fig. 4/22–23), *căni* (puține) și *fructiere* (fig. 4/10), la care se adaugă câteva *fusatoile*, *suporturi de frigare* și *greutăți de la războiul de țesut* (fig. 8/1–6,8), fragmente de *tîpsie* (fig. 4/12) și unele vase *miniaturale* (fig. 4/2,11).

Mai diverse sunt formele de vase lucrate la roată, din pastă omogenă conținând argilă cu adaos de nisip fin – la vasele mici – și cu bobul mare – la vasele mai încăpătoare. Aceste vase sunt arse bine, uniform, având – cele mai multe – culoarea cenușie, dar fiind și roșii-cărmizii, uneori cu nuanțe portocalii, iar altele de un negru intens. Printre vasele lucrate la roată sunt foarte frecvente *borcanele* de mărime mijlocie, cu gâtul oarecum cilindric (fig. 6/2) sau de formă ovoidală (fig. 6/1), vase mai mari, cu gura evazată, sub forma unor *cratere* (fig. 6/17) sau invazate, cu gâtul scurt, și *corpul bombat* (fig. 6/13), foarte asemănătoare ca formă, cu cele lucrate cu mâna. Nu trebuie să pierdem din vedere *amforele carpice* (fig. 6/3) cenușii, din care s-au găsit mai multe

¹⁴ N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață în *Materiale*, VII, 1961, p. 461–471, fig. 3.

¹⁵ Determinarea monedei a fost făcută de dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba căruia îi aducem și pe această cale mulțumiri. Piesa figurează în catalogul *RIC*, III, p. 247, la nr. 429, Inv. MJB: 14, 566.

¹⁶ N. Gostar, în *Hăbășești*, 1954, p. 579.

¹⁷ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, passim; *idem*, în *Thraco-dacica*, IV (1983), p. 59–68.

¹⁸ Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitrea, *Tezaurul de la Măgura-Bacău*, 1977, p.18.

¹⁹ I. Ioniță, V. Ursachi, *Op. cit.*, passim.

fragmente, precum și două fragmente din gura unui *Krausengefässe*, găsite în Bd. 3, printre dărâmăturile unui cuptor (fig. 6/4), dar și alte vase pentru păstrarea proviziilor, însă de mărime mijlocie (7/12). S-au mai găsit câteva tipuri de *castroane* cu buza îngroșată, dar modelată diferit, având umărul carenat sau rotunjit (fig. 6/7, 10–12, 14, fig. 7/1–11). *Cămile* lucrate la roată le depășesc numeric pe cele modelate cu mâna și au culoarea roșie sau cenușie cu torți în bandă uneori ușor supraînălțate (fig. 6/23). *Cupele* sau „*fructierele*” sunt mai ales de culoare neagră sau cenușie (fig. 7/15–23), lustruite uniform sau cu simple motive ornamentale sub formă de linii șerpuite, zig-zaguri sau fascicule de linii paralele.

Alte observații se vor putea face pe măsură ce materialul documentar va spori odată cu dezvoltarea cercetării.

Trebuie totuși să remarcăm că începuturile oarecum firave, pornind de la Poienești și de la Fedeleșeni – Iași, s-au extins rapid asupra unor zone întinse din județele Neamț și Bacău²⁰ dar și în județele învecinate, Suceava²¹ și Botoșani²². Acest gen de descoperiri este de asemenea frecvent pe malul stâng al Prutului, unde mult timp această cultură de puternică tradiție tracă, supusă unor evidente influențe romane, a fost considerată, ca și pe restul teritoriului românesc, de altfel, aparținând neamurilor sarmatice²³. Că lucrurile stau altfel, ne-o demonstrează rezultatele săpăturilor arheologice efectuate la *Soporul de Câmpie*²⁴, *Medieșul Aurit*²⁵, *Locușteni*²⁶ și mai recent din întreaga *Moldovă*²⁷, pe ambele maluri ale Prutului.

²⁰ V. Ursachi, în *Carpica*, I, 1968, p. 111–177; Gh. Biehir, *Cultura carpică*, 1973 passim; I. Ioniță, V. Ursachi *Op. cit.*; Viorel Căpitanu, *Contribuții la cunoașterea populației autohtone în sec. II–III, e.n., în județul Bacău*, în Muzeul Național, II, 1975, p. 293–334; Ioan Mitrea, în *Carpica* XX, 1989, p. 149–192.

²¹ Gh. Foiț, *Așezarea dacică de la Siliștea Șcheii (sec. II–III e. n.)* în Studii și materiale, Suceava, I, 1969, p. 23–35; Mircea Ignat, *Un cimitir dacic de epocă romană la Podeni–Bunești (județul Suceava)*, în Suceava, Anuarul muzeului Jud., VI–VII (1979–1980) p. 61–76; Aducem mulțumiri autorului pentru informațiile pe care ni le-a dat asupra necropolei din aceeași perioadă de la Zvoriștea.

²² Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, *Loc. cit.*

²³ V.I. Grosu, *Cronologia monumentelor culturii sarmatice dintre Nistru și Prut*, 1990, Edit. „Știința”, Chișinău (în limba rusă).

²⁴ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie, Contribuții la problema continuității în Dacia*, Buc., 1976.

²⁵ Sever Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, I, Satu-Mare, 1967.

²⁶ G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locușteni*, Craiova, 1980.

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE BOTOȘANI „GROAPA LUI ICHIM”

(Les campagnes 1991–1992)

résumé --

Sur le plateau à la limite ouest-nord-ouest de Botoșani, on fait de recherches par fouilles, un habitat appartenant aux Daces libres, datant du II-III siècle après Jésus-Christ.

L'habitat, ayant des habitations de surface ainsi que demi-anfouies (les deux types d'habitations appartenant au même niveau de loger) est situé d'un côté comme de l'autre de la ravine nommée „Groapa lui Ichim”, faisant partie du bassin hydrographique de *Sitna*.

Les matériaux découverts dans les deux premières années des fouilles documentent la pratique de l'agriculture, l'élevage, ainsi que des divers métiers parmi lesquels l'usinage du fer, la confection de la céramique appartenant aux deux catégories: *fine*, travaillée à la roue et *grossière*, modelée par la main.

Les formes céramiques découvertes prouvent d'une part les vieilles origines traciques d'occupation, et d'autre part l'influence de la céramique supérieure d'origine romaine sur ce métier.

Certains fragments céramiques appartiennent aux vases d'importation. Un dénar romain impérial fabriqué à la mort d'Antoninus Pius (161 n.e.) découvert dans une habitation demi-enfouie (Bd₂) et le fragment d'un bracelet en argent de facture servent non seulement à la datation correcte de la station, mais ils prouvent en même temps la participation des deux cultures à la réalisation de la civilisation des Daces libres aux II–III siècles après Jésus-Christ.

²⁷ Ioan Mitrea, *Noi contribuții arheologice la cunoașterea istoriei și civilizației dacilor liberi de la est de Carpați*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 149–192.

MUNICIPIUL BOTOSANI

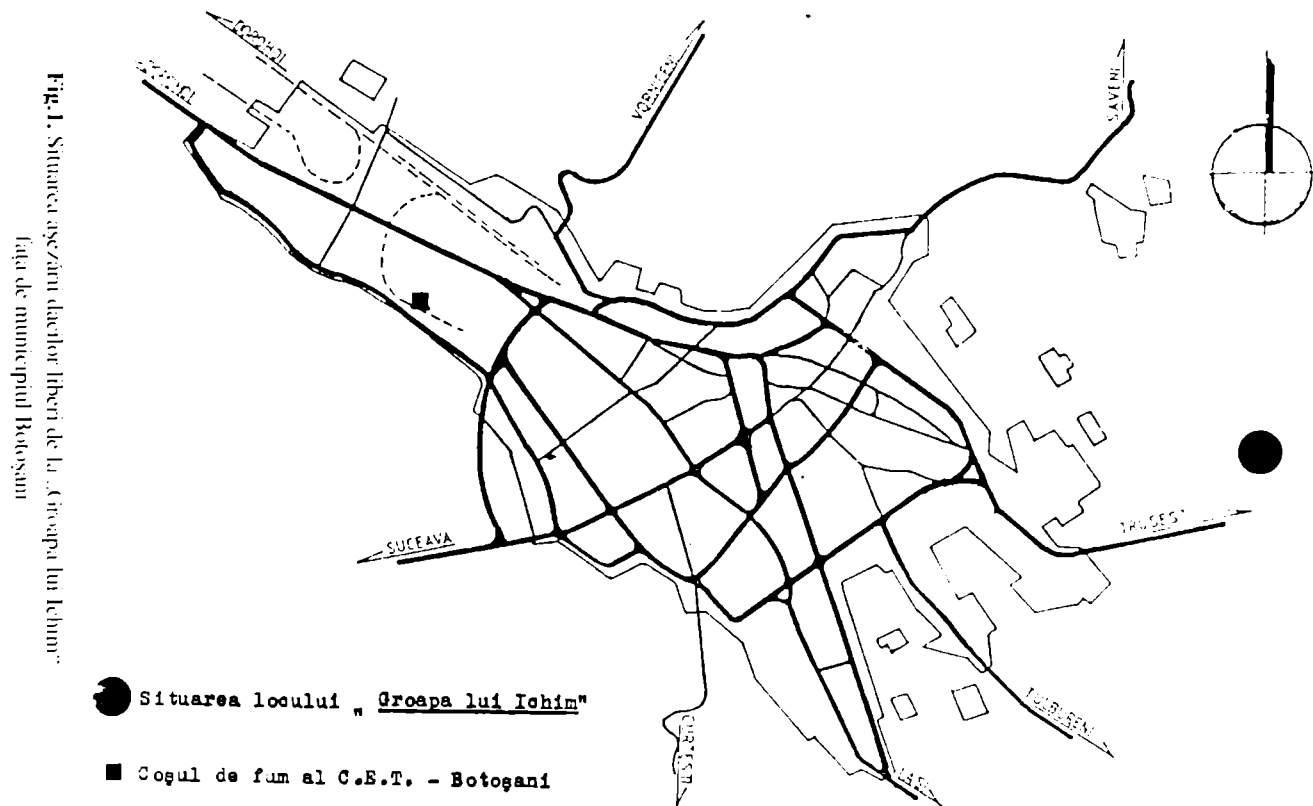

Fig.1. Situația așezării dacilor liberi de la „Groapa lui Iachim”
față de municipiul Botoșani

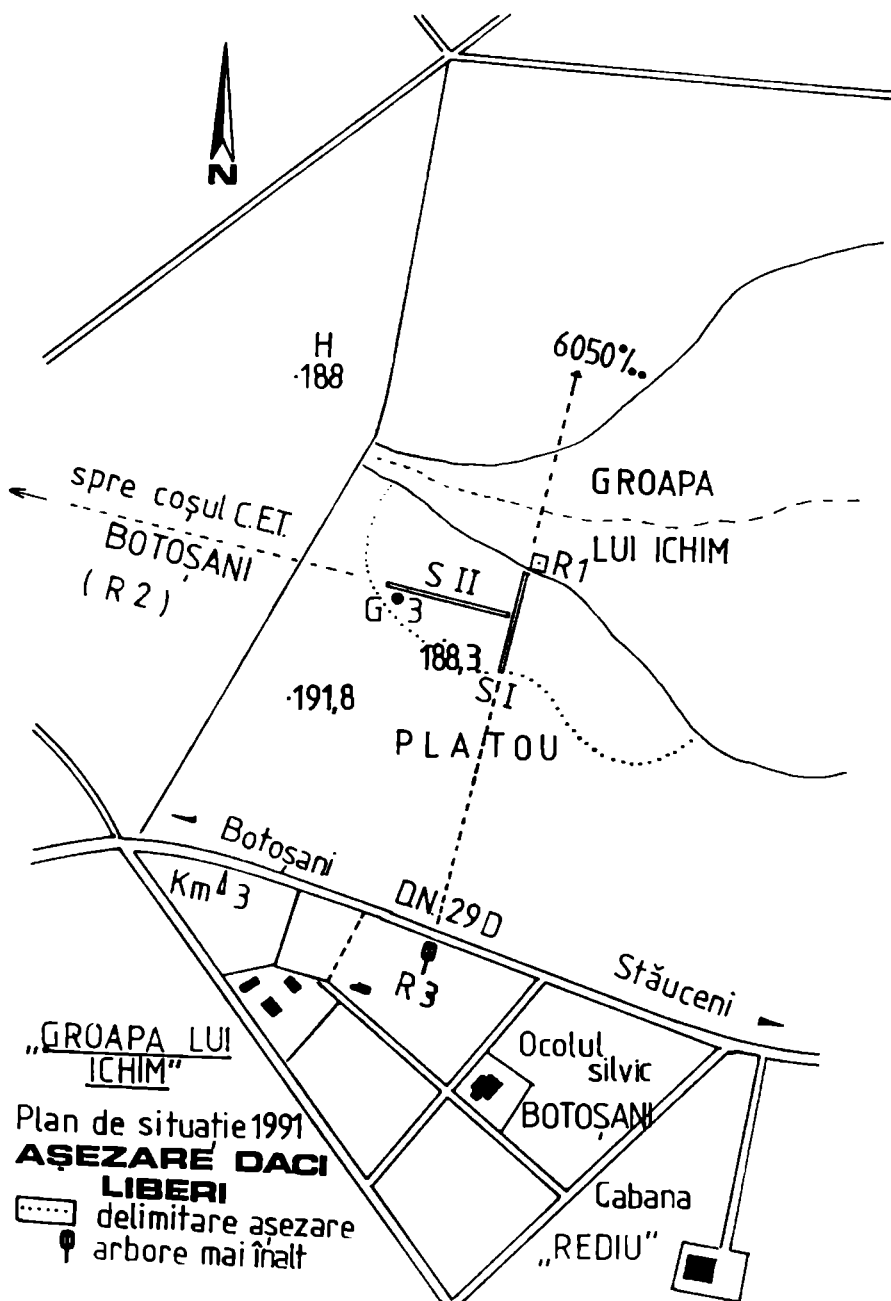

Fig.2. Așezarea dacilor liberi de la Botoșani - „Groapa lui Ichim”; schiță topografică

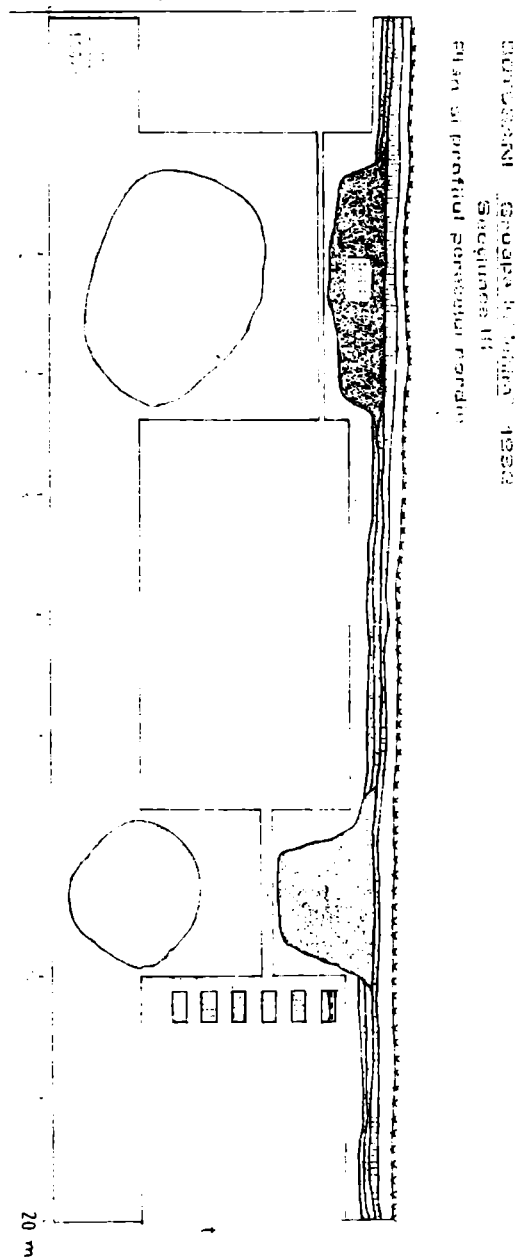

Fig. 3. Botoșani – „Groapa lui Ichim”. Sondajul din vara anului 1992
(Secțiunea a III-a: plan și profilul peretelui nordic)

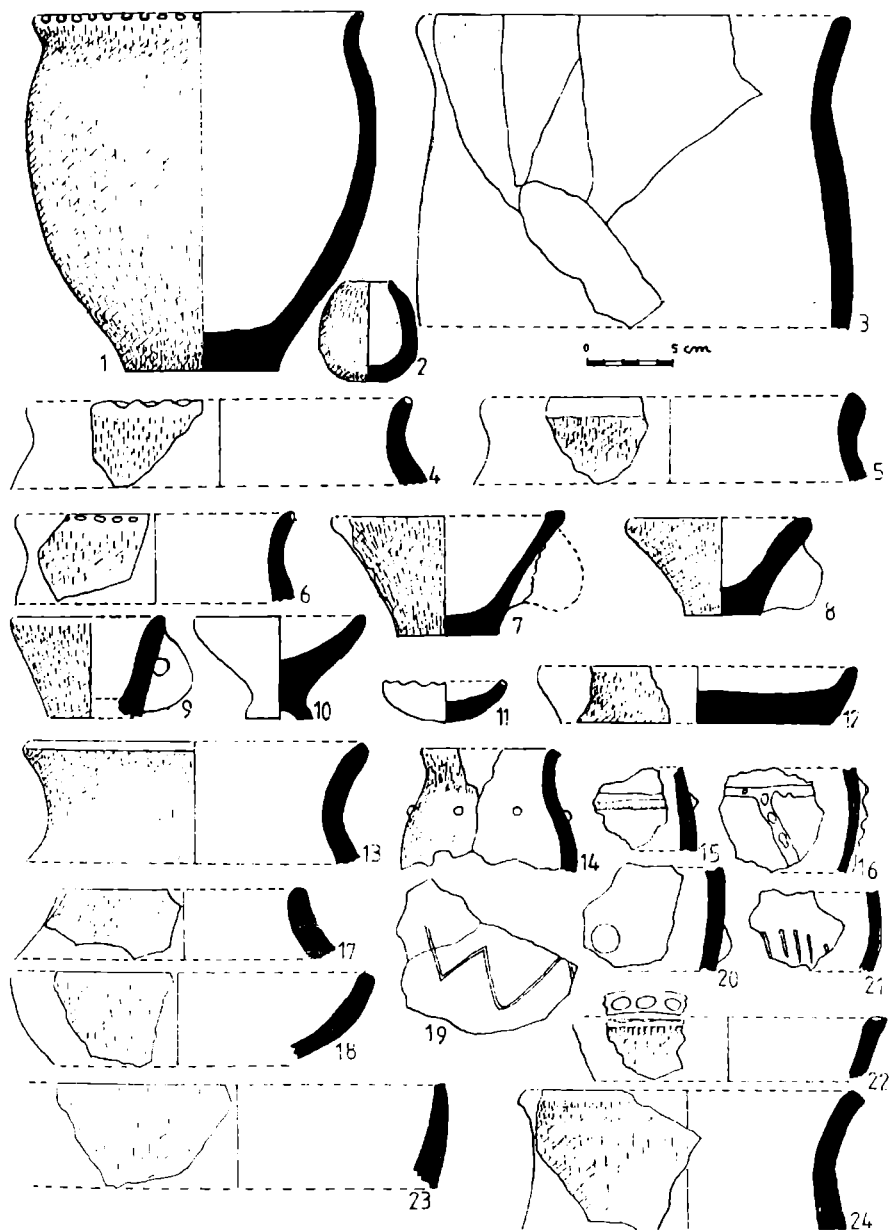

Fig. 4. Botoșani – „Groapa lui Ichim”, 1991–1992. Forme ceramice modelate cu mână

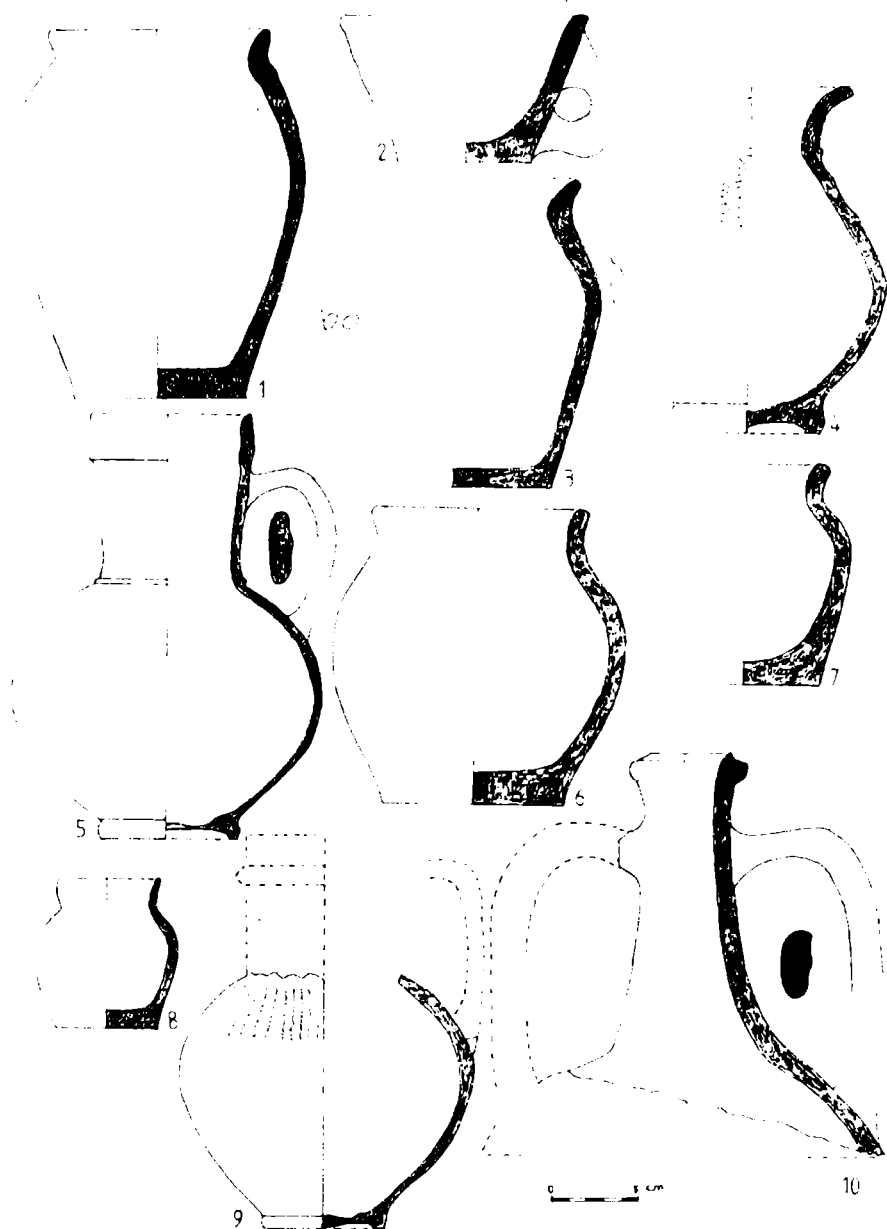

Fig. 5. Botoșani – „Groapa lui Ichim”, 1991
Ceramica lucrată cu mâna și la roata, din *groapa 3* (de cult)

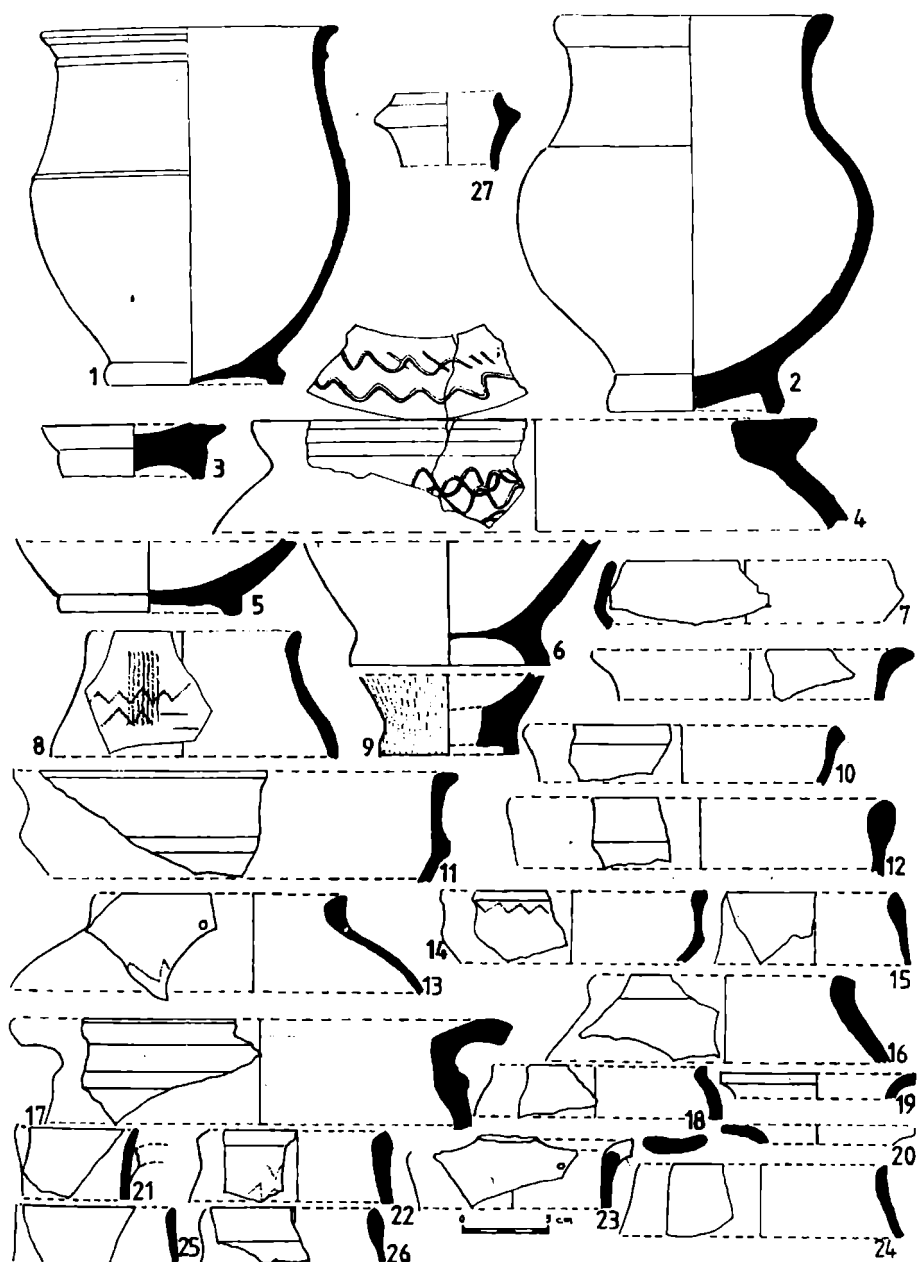

Fig. 6. Botoșani – „Groapa lui Ichim“, (1991–1992). Forme ceramice lucrate la roată

Fig. 7. Botoșani – „Groapa lui Iachim”, 1991–1992. Forme ceramice *lucrate la roată*

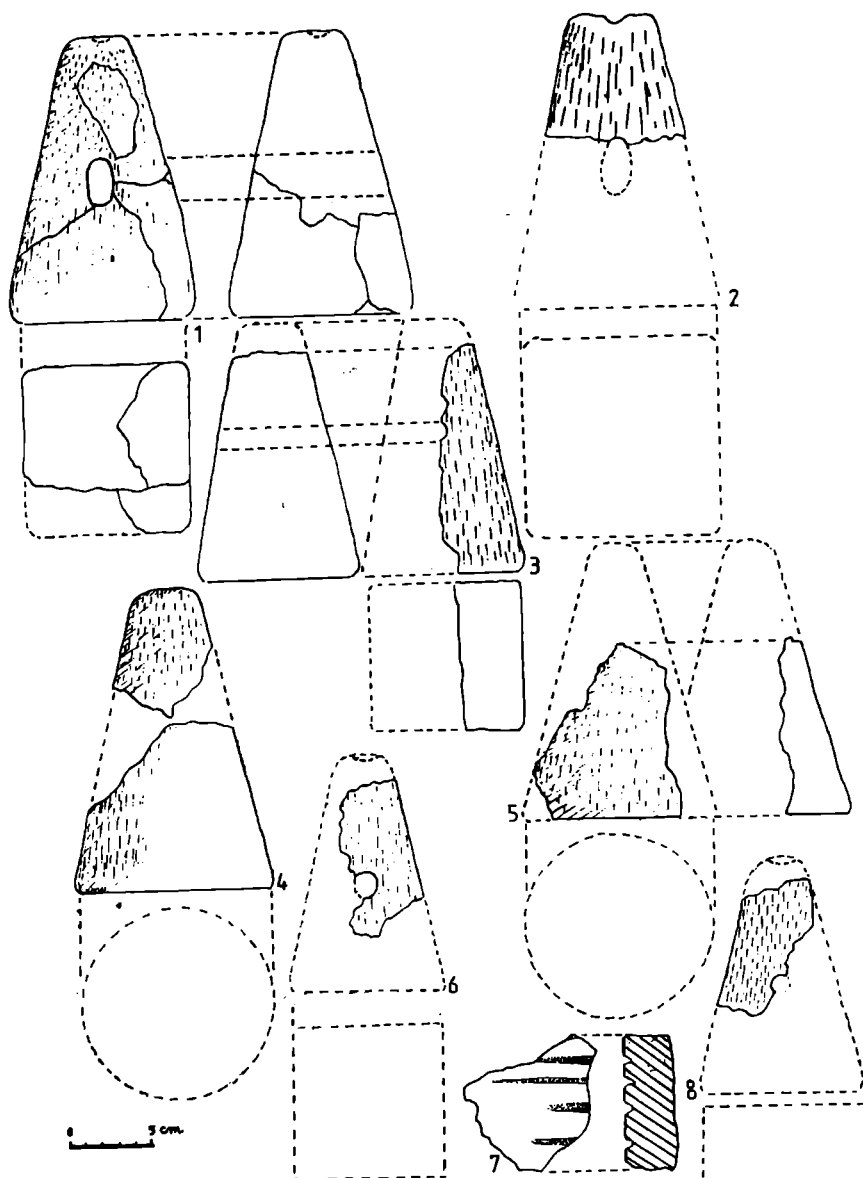

Fig. 8. Botoșani – „Groapa lui Ichim“. *Greutăți de la războiul de țesut* (4–5), „suporturi de frigare“ (1–3) și *piatră de ascuțit* din Bordeiu 4 (1991)

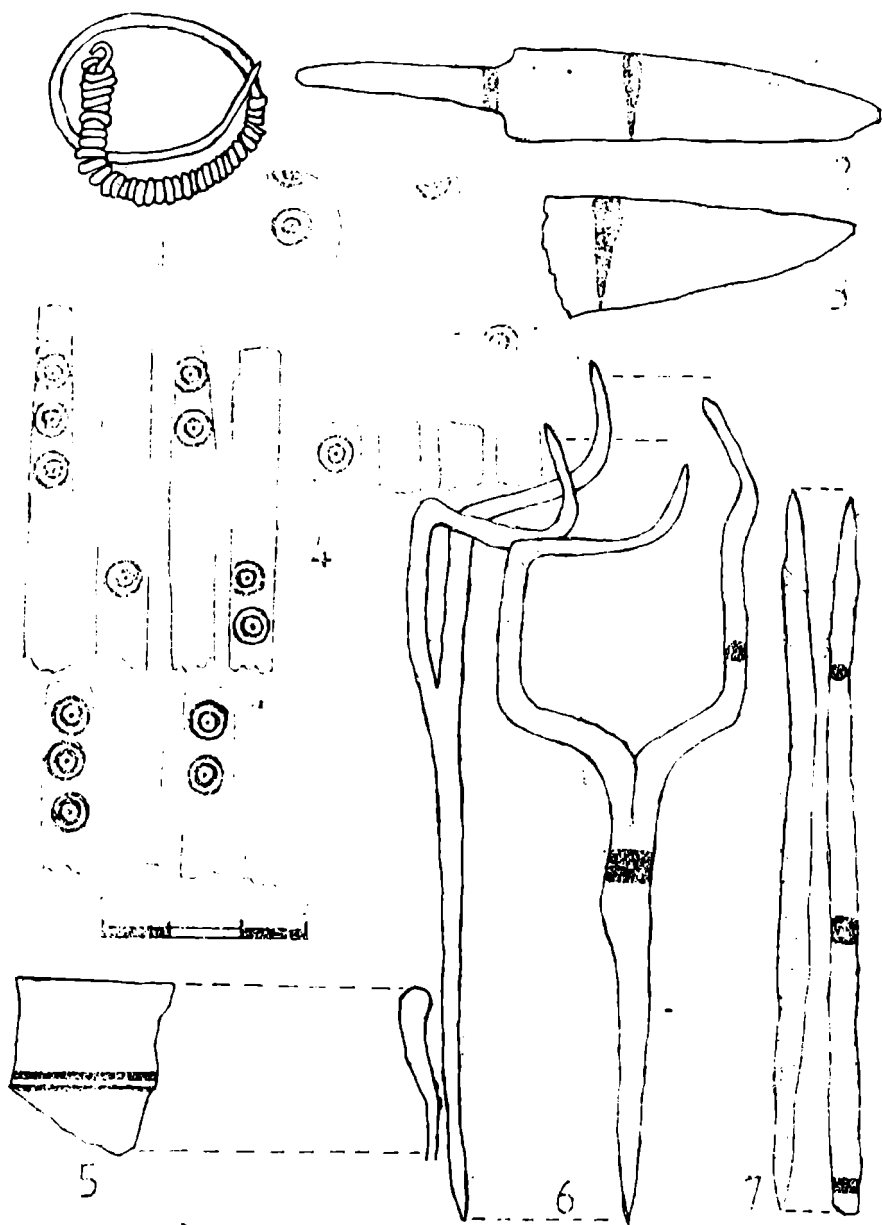

Fig. 9. Botoșani – „Groapa lui Iehim”, campanile 1991-1992. Obiecte lucrate din argint (1), fier (2-3, 6-7), os (4) și din sticlă (5), întregi și fragmentare

AȘEZAREA DACILOR LIBERI DE LA BOTOȘANI
„GROAPA LUI ICHIM“
 (Sfârșitul secolului II d. Chr.)
 Raport de săpătură pe anul 1993

PAUL ȘADURSCHI
 NAPOLEON UNGUREANU

În 1993 s-a continuat cercetarea punctului numit „Groapa lui Ichim“, situat vis-à-vis de cabana turistică „Rediu“, între Drumul Național 29D (Botoșani – Ștefănești) și viroaga ce a dat numele acestui loc¹. S-au mai executat două șanțuri: S IV, lung de 130 m și S V, lung de 100 m, ambele orientate est – vest, paralele cu S II, fiecare dintre ele având lățimea de 1,5 m.

În această campanie s-au mai descoperit încă patru locuințe de suprafață (L10–13), o locuință adâncită (Bd 6), resturi dintr-o construcție de suprafață, în care a funcționat un atelier improvizat (A₁) și au mai fost surprinse alte patru gropi menajere (Gr. 5–8), foarte sărace în material arheologic, având adâncimi și forme diferite.

Întrucât campania nu aduce noutăți vrednice de o prezentare imediată, confirmând doar, în mare, concluziile parțiale la care s-a ajuns pe parcursul primelor două campanii de săpături (1991–1992)², descrierea detaliată a construcțiilor se va face ulterior.

De aceea am considerat mai interesantă prezentarea unei gropi³ îngrijit lucrată și tixită cu material arheologic, descoperită anterior (1991), care nu a putut fi descrisă în detaliu până acum, dar despre care deținem date și unele

¹ Alex. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *RAJB*, I, 1976 (p.172-173); Paul Șadurschi, Napoleon Ungureanu, în comunicarea prezentă la Sesiunea anuală de rapoarte din 1992, Iași.

² P. Șadurschi, N. Ungureanu, M. Mihăilescu, *Cercetările arheologice de la „Groapa lui Ichim“ (Botoșani, 1991–1992)*, text dactilografiat și 9 pagini ilustrație, depuse în 1993 la Sesiunea de rapoarte de la Constanța.

³ Numai la Cucorâni, în săpăturile executate între anii 1964–1970, de către d-na Silvia Teodor cercetător științific principal la Institutul de Arheologie Iași s-au descoperit 18 asemenea complexe.

materiale arheologice care permit încadrarea acestora în rândul *gropilor de cult*, mai precis, a *gropilor rituale*.

Groapa rituală în cauză (Gr.3) a fost special pregătită pentru desfășurarea unui anumit ritual în legătură cu un eveniment deosebit, cum ar fi nașterea unui copil, construcția unei locuințe, o căsătorie, moartea unei persoane însemnate, etc.

Acest complex închis a fost descoperit spre sfârșitul campaniei de săpături din vara anului 1991, când răzuindu-se peretele sudic al șanțului II, în zona carourilor 85–86, la adâncimea de 1,60 m, în pământul răzuit, au apărut boabe de cereale carbonizate. Au putut fi recunoscute, pe loc, printre ele, boabele de mei (mai bine conservate) care predominau și din punct de vedere cantitativ. Semințele au fost puse într-un recipient de material plastic, iar în ziua următoare s-a deschis o casetă cu laturile de 4/3 m, în vederea cercetării complexului apărut. La adâncimea de 0,35 m, s-a putut observa gura circulară a unei gropi, plină cu material ceramic, păstrat în stare bună de conservare, vase întregi și fragmentare, chiar dacă multe dintre vase erau modelate cu mâna, dintr-o pastă poroasă, de slabă calitate și înegal arse.

Vasele întregi și fragmentare erau fixate prin depuneri de pământ și cenușă, care dădeau o culoare neagră-cenușie întregului conținut al gropii. Materialul a fost degajat cu atenție și împachetat cu grijă, notându-se observațiile cu privire la formele vaselor fragmentare. S-a mai putut observa că unele dintre vasele depuse în groapă s-au spart datorită presiunii pământului, putându-se întregi cu ușurință, iar altele, deși întregibile, aveau fragmentele împrăștiate în întregul complex, semn că vasele fuseseră sparte intenționat, pe loc, de participanții la ceremonial. Din alte vase nu se găseau decât părți, compuse din unul sau câteva fragmente, care se îmbinau, dovadă că vasul fusese spart într-un alt loc, aici aducându-se doar porțiuni fragmentare, păstrate în acest scop, din vasul inițial întreg.

Surprinzător a fost faptul că singurele vase păstrate întregi erau câteva vase borcan de mărime mijlocie și mică (fig. 4) și o „cească dacică” având doar o știrbătură a buzei în partea opusă locului de prindere a torții (fig. 4/1) rupte, aflată alături. Este posibil ca toarta să fi fost ruptă ritual, dar și ca ea să se fi rupt datorită presiunii pământului în care a zăcut aproximativ 1800 de ani. Vasele lucrate cu mâna, dintr-o pastă grosieră, conținând cioburi pisate, au fost prost arse, având pete de culori diferite, de la negru-cenușiu la brun-cărmiziu, sau uneori alb-gălbui, mai ales pe fața exterioară.

În afara vaselor modelate cu mâna (oarecum neglijent), din pastă comună, s-au găsit în aceeași groapă, și vase de o categorie calitativ superioară, lucrate la roată, dintr-o pastă fină, omogenă, având mai frecvent culoarea cenușie sau

neagră-cenușie (fig. 5/3–4) și numai câteva dintre ele fiind de culoare roșie-cărmizie. Vasele arse în cuptoare înăbușite sunt frecvent decorate, cu motive lustruite (segmente de linii și fascicule paralele, uneori ondulate, dispuse adesea metopic, în alternanță cu suprafețe complet lustruite sau cu un alt motiv decorativ), cu nervuri orizontale în relief și praguri pe fața exterioară. Numai câteva din vasele lucrate la roată au fost supuse unei arderi oxidante (fig. 5/1) având culoare roșie-cărmizie. Acestea, au forme suple, elegante, însă le lipsesc motivele decorative distribuite tectonic, întreaga suprafață exterioară fiind lustruită intens, uneori fiind acoperite cu o engobă mai intens colorată. Toate vasele lucrate la roată, din această groapă, au baza inelară.

De remarcat este și faptul că toate vasele lucrate la roată au fost sparte ritual, pe parcursul ceremonialului. Dintre cele lucrate cu mâna, au fost sparte doar câteva (fig. 6/1–11).

Din unele dintre vasele folosite în cadrul ceremoniei s-au găsit în groapă doar câteva fragmente. Partea superioară a unei amfore de factură romană, lucrată dintr-o pastă aspră, cu mult nisip, având culoarea roz-alburie, compusă din două fragmente (fig. 5/2) se afla pusă chiar deasupra întregului material din groapă (fig. 3). Această porțiune de amforă păstra gura și una dintre cele două torți, cu gâtul, întregi, încât a permis reconstituirea, în bună parte, a formei, lipsindu-i însă piciorușul terminal, care n-a fost depus în groapă, în timpul cercetării fiind căutat în mod special. De asemenea nu s-a găsit una din torți. Tipul acesta de amforă a fost încadrat, mai larg, la sfârșitul sec. al II-lea și începutul celui de-al III-lea d.Chr⁴.

O notă caracteristică a gâtului de amforă descoperit în această groapă este aceea că are marginea interioară a buzei subțiată, probabil pentru a împiedica, la turnare, preînghearea lichidului pe fața exterioară a amforei. Un profil asemănător al buzei, îl costatăm la câteva fragmente de amfore, descoperite în săpăturile de la Cucorâni – „Medeleni”⁵, dar și la Măgura-Bacău.

Mai spre fundul gropii, s-a găsit o grămăjoară cu boabe de cereale carbonizate⁶, material care ne-a atras atenția la taluzarea peretelui sudic al S_{II} și ne-a determinat să deschidem o caseță.

⁴ Octavian-Liviu Șovan, Paul Șadurschi, *Noi descoperiri de amfore romane în județul Botoșani*, în „Hierasus” II, 1981, p. 55.

⁵ Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorâni (jud. Botoșani)* în Arh. Mold. VIII, 1975, p. 139–151, fig. 41/1; 43/3–4,6; Virgil Mihăilescu-Bîrliaba, Ioan Mitrea, *Tezaurul de la Măgura, Bacău*, 1977, passim. Pl. VI/5 și XII/1.

⁶ Determinările făcute cu rapiditate de către d-na Felicia Monah cercetător științific la Institutul de Arheologie din Iași, au dus la constatarea că în afară de mei, printre semințele depuse în groapă se aflau de asemenea semințe de orz și secară.

În vecinătatea grămăjoarei cu boabe de cereale, se afla ceașca dacieă știrbită, cu tortița ruptă, conținând 22 astragale de ovine⁷, calcinate pronunțat. De altfel și pereții ceștii prezintă clare urme de ardere secundară, care a produs pete negre de funingine, dar și pete cărămizii sau albicioase de intensități diferite, pe ambele fețe ale peretelui vasului.

Din aceeași zonă a gropii (fără a se putea preciza dacă nu cumva chiar din aceeași ceașcă dacieă), provin fragmente de la cel puțin două obiecte de formă paralelipipedică, lucrate din peretele unui os lung, provenind de la un animal matur, de talie mare⁸. Piesele în discuție, aveau lungimea de 74 mm (după exemplarul care a putut fi întregit)⁹. Și aceste fragmente au fost sparte intenționat, apoi supuse unei arderi puternice, fiind, în bună parte, calcinate. Exemplarul întregit are gravate pe fiecare din fețele laterale, câte unul, două, patru sau șase cerceuete concentrice, cu centrul marcat printr-un punct. Examinarea atentă a piesei, conduce la ideea că ar fi putut fi folosită la un anume joc de noroc¹⁰. De altfel, și astragalele erau, până nu de mult, frecvent folosite de copii în jocurile lor (de îndemânare și noroc), la fel ca pietricelele sau cioburile de farfurii din faianță sau chiar porțelan, numite în unele zone românești, „*boane*”. Acest joc este mai larg răspândit, folosindu-se pe lângă piesele lucrate din roci viu colorate sau din fragmente de vase de lux și piese modelate special din lut. Indiferent de natura lor, aceste piese sunt numite „*arșice*”. La Prăjeni, în județul Botoșani, într-un mormânt secundar, de înhumatie (mormântul 4), dintr-o movilă (M IV) de pe valea Miletinului (punctul „Alimândra”), s-au găsit depuse la picioarele unui adolescent, ca ofrandă, 17 astragale¹¹ asemănătoare cu cele din groapa rituală de la Botoșani, fără să fi fost însă trecute prin foc.

În ce privește *groapa 3*, complexul închis descoperit la Botoșani, aceasta avea o formă îngrijită: gura rotundă, cu diametrul de 0,90 m, formând un gât

⁷ Astragalele au fost examinate de d-l prof. dr. Sergiu Haimovici de la Univ. „Alex. Ioan Cuza” din Iași, care a avut amabilitatea sa ne comunice imediat și rezultatul expertizei.

⁸ Analize efectuate în Laboratorul de zoologie comparată al Universității „Alex. Ioan Cuza” din Iași.

⁹ Reconstituirea, restaurarea și conservarea piesei a fost făcută de d-l Vasile Buinoschi, restaurator la Muzeul județean de istorie din Botoșani.

¹⁰ Analogiile ne duc la jocul numit „maroco”, unde piesele din lemn sau din material plastic (bețișoare cilindrice ascuțite la ambele capete) au valori diferite, ca și zarurile cu valoarea fiecărei fețe din cele șase, marcată.

¹¹ P. Șadurschi, N. Ursulescu, *Necropola de la „Alimândra” (jud. Botoșani)*, comunicare prezentată la a XXI-a Sesiune anuală de rapoarte (1987). Text dactilografiat; N. Ursulescu, P. Șadurschi, Maria Diaconescu, *Șantierul arheologic Prăjeni (jud. Botoșani)* text dactilografiat, trimis pentru „Cronica săpăturilor arheologice” (1985–1988).

cilindric înalt de aproximativ 0,5 m, după care se lărgea, sub forma unei calote de formă ovoidală, ajungând la diametrul maxim de 1,20 m (fig. 3). Fundul gropii era aproape sferic, iar groapa avea, în general, forma unei pungi. Adâncimea gropii, de la nivelul de călcare antic, era de 1,30 m, iar de la nivelul actual de 1,65 m. După ce a fost pregătită, groapa a fost purificată prin ardere, prezentând, mai ales în partea superioară, o crustă arsă groasă de 5-7 cm. Fundul gropii, mai superficial ars, păstra tăciuni mărunți, rămași de la lemnul folosit pentru combustie. Deasupra întregului material depozitat în groapă, în porțiunea gâtului cilindric, s-au găsit bucăți din lipituri de lut, păstrând amprente de nuiele, care ar putea să provină, fie de la întărirea părții cilindrice a construcției cu o împletitură de nuiele lipită apoi cu argilă, sau, mai curând, aceste bucăți de „chirpici” erau rămășițele unei construcții demolate (molo).

Formele ceramice descoperite în această groapă rituală sunt cele cunoscute în complexe de locuire săpate până în prezent la „Groapa lui Ichim”, ele găsindu-și bune analogii printre materialele descoperite la Șcheia-Suceava¹², Cucorâni-Botoșani¹³, dar și în alte locuri documentar populate de daci liberi¹⁴, aflați în același stadiu de evoluție și organizare.

Trebuie menționat și faptul că în așezarea de la Cucorâni, de același tip cu cea de la „Groapa lui Ichim”, s-a descoperit o monedă romană de argint (denar) emisă de Titus Vespasian¹⁵, în așezarea de la Botoșani, numită deja, o monedă asemănătoare emisă la moartea lui Antoninus Pius¹⁶, iar la Șcheia-Suceava¹⁷ și Vlădeni-Botoșani¹⁸ monede emise de Marcus Aurelius -Antoninus Pius. Nu trebuie omis tezaurul de la Măgura-Bacău, format din 2830 denari romani imperiali a căror emisiune începe în timpul lui Augustus și se încheie spre sfârșitul secolului al II-lea d.Chr., cu emisiuni Septimius Severus¹⁹.

¹² Gr. Foit, *Așezarea dacică de la Siliștea Scheii (sec. II-III e. n.)* în Studii și Materiale, I, Suceava, 1969, p. 23-36, fig. 4-7.

¹³ Silvia Teodor, *Op. cit.*

¹⁴ Mircea Ignat, *Dacii din nordul Moldovei în sec. II-III* (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1986.

¹⁵ Silvia Teodor, *Op. cit.* p. 140, fig. 58/2; Silvia Teodor și Simeon Rață, *Așezarea din secolele II-III e. n. de la Cucorâni-Medeleni*, în Studii și Materiale, I, Suceava, 1969, p. 37-42.

¹⁶ Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, în comunicarea prezentată la sesiunea anuală de rapoarte din 1992, Iași.

¹⁷ Gr. Foit, *Op. cit.*, p. 28.

¹⁸ Mariana Marcu și Napoleon Ungureanu, *Cercetările arheologice de la Huțani, în „Hierasus”, VII-VIII, 1989, p. 224.*

¹⁹ Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitrea, *Tezaurul de la Măgura Muzeul Jud. de istorie și artă Bacău, „Bibliotheca carpicae”, I, 1977, p. 73.*

L'HABITAT DES DACES LIBRES DE BOTOȘANI
„GROAPA LUI ICHIM“
(La fin du IIème siècle après Jésus Christ)

Résumé

La continuation des recherches archéologiques à „Groapa lui Ichim“ – Botoșani a conduit en 1993 à la découverte d'une fosse rituelle particulièrement intéressante, tant par son contenu (des vases complètes et en fragments, de plâtras en provenant de la démolition des bâtiments plus anciens, des pièces en os appartenant aux certains jeux de la chance ainsi que d'habileté, des graines de céréales – millet, orge, seigle –).

Autant que possible, on a essayé une reconstitution du rituel avec sa signification.

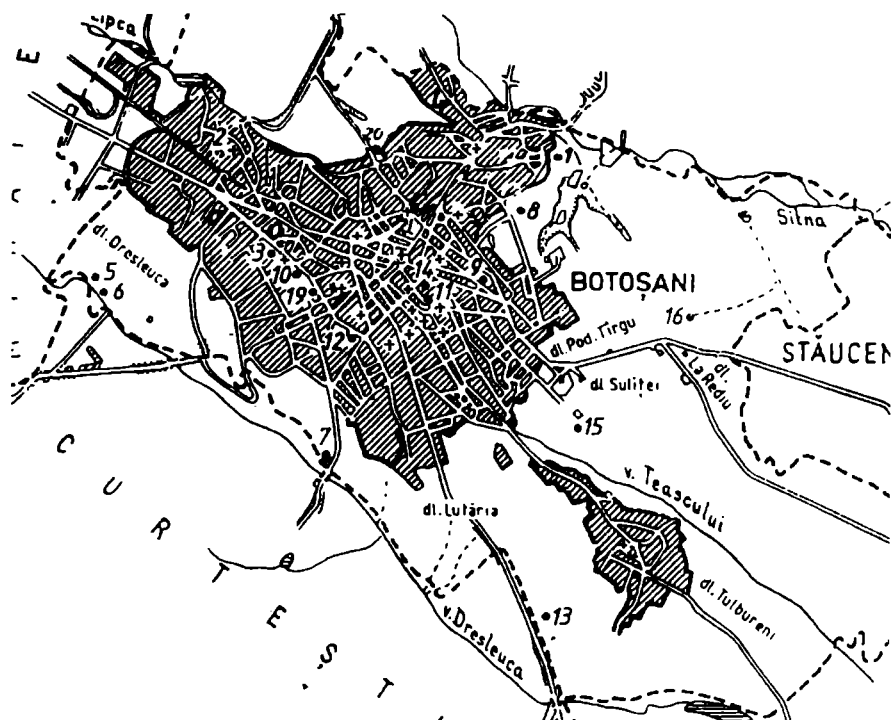

Fig. 1. Planul municipiului Botoșani cu amplasarea săpăturii de la „Groapa lui Ichim” (16)

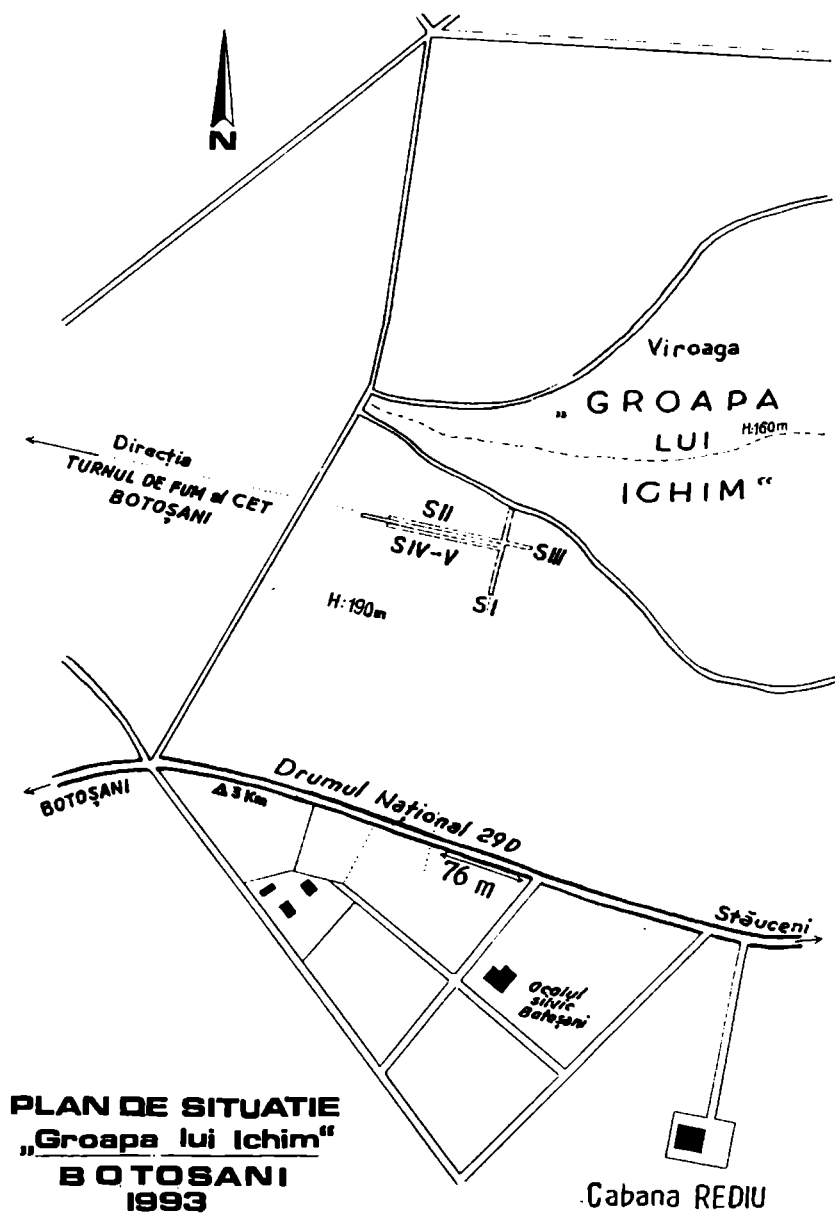
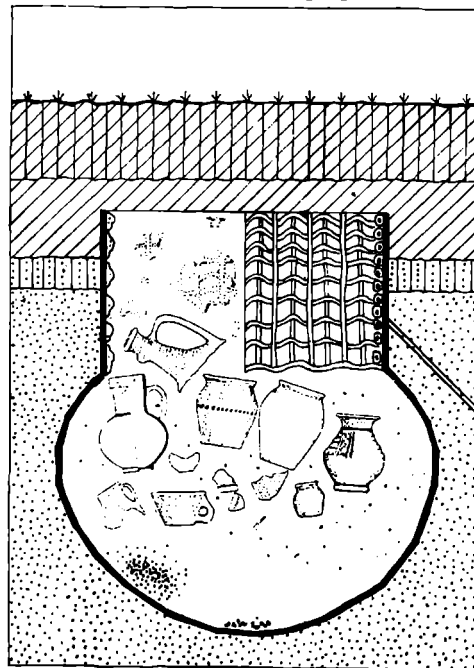

Fig. 2. Plan de situație – Așezarea dacilor liberi de la Botoșani, „Groapa lui Ichim”

GROAPA RITUALA

CONTINUTUL GROPII 3. :

moloș
 cenușă
 cărbuni
 seminte
 pământ
 ceramică
 piese din os

◀ sol negru vegetal

◀ strat de cultura

◀ loes cu infiltratii

◀ loes galben nisipos

impletitură de nuiele

0 50

Fig. 3. Reconstituirea în desen, a gropii rituale (Gr.3)

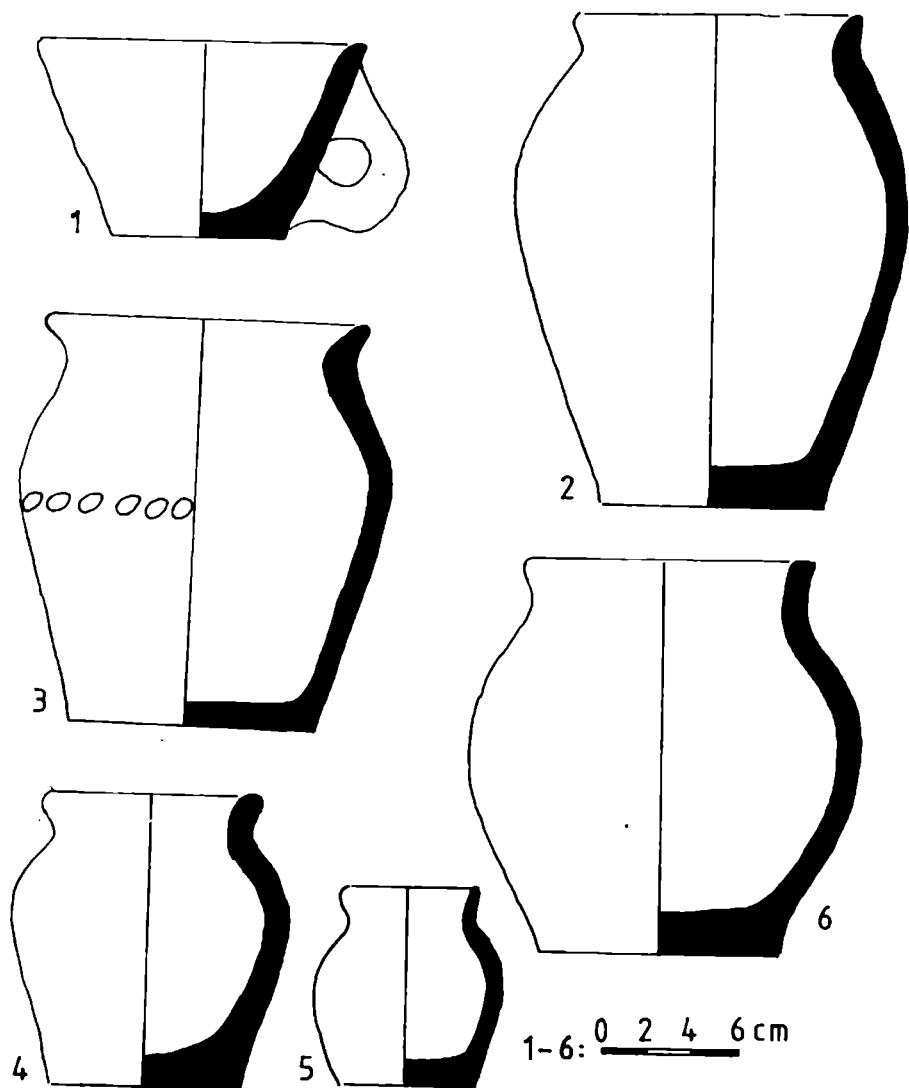

Fig. 4. Material ceramic din groapa rituală, lucrat cu mâna

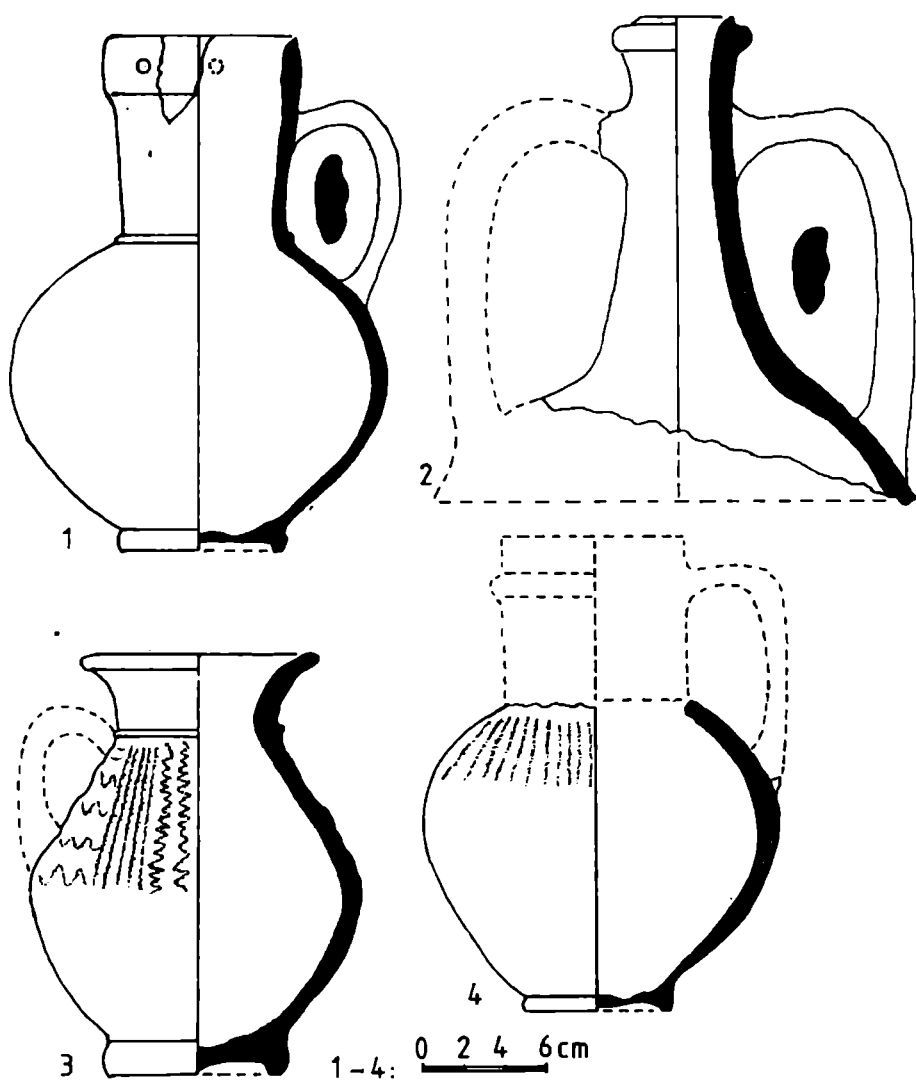

Fig. 5. Material ceramic din groapa rituală, lucrat la roată

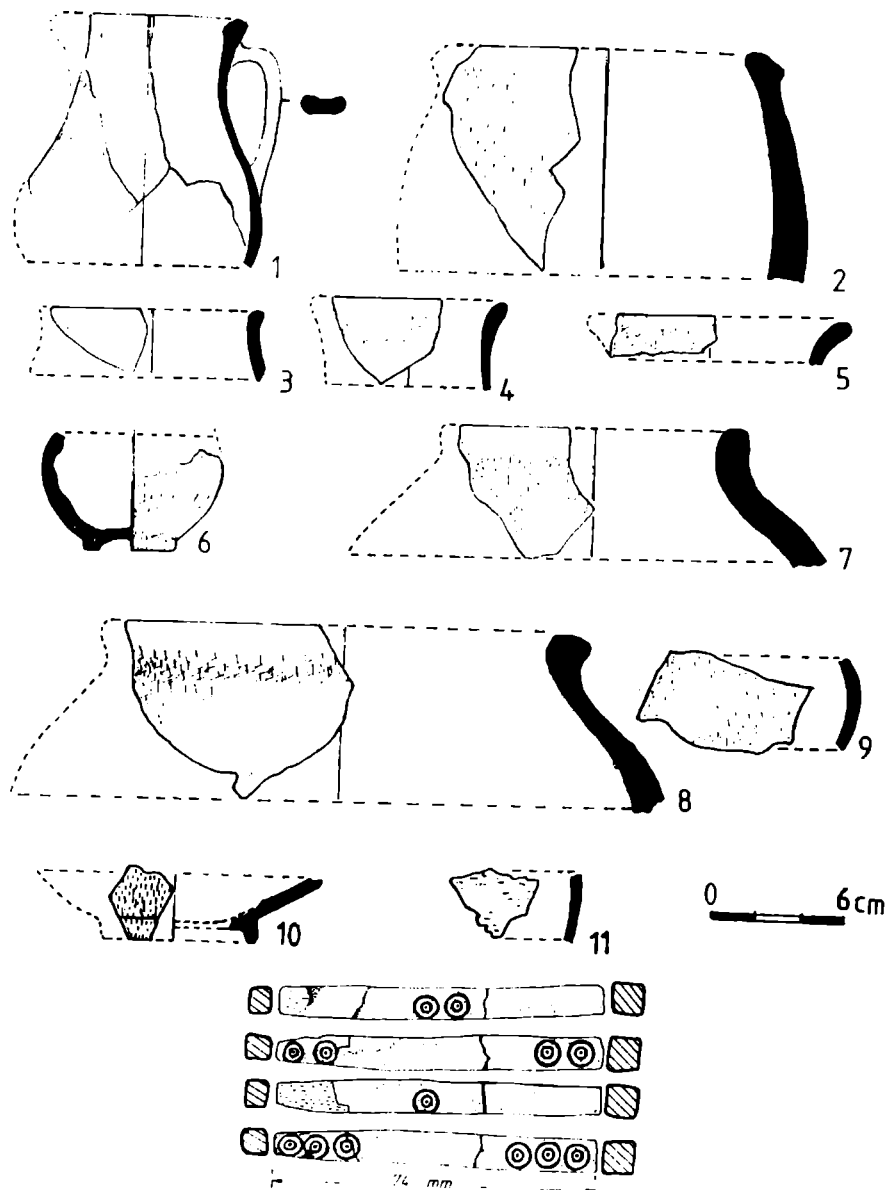

Fig. 6. Material ceramic fragmentar, neîntregibil, aflat în groapa rituală de la Botoșani
 (1-11) Obiect din os, decorat pe fețele laterale cu cercuri concentrice incizate (12),
 reconstituire

AȘEZAREA DACILOR LIBERI DE LA BOTOȘANI
„GROAPA LUI ICHIM“ (sec. II d. Hr.)
Raport de săpătură pe anul 1994

PAUL ȘADURSCI
 NAPOLEON UNGUREANU

Prin sondajul întreprins în vara anului 1994, s-a urmărit să se constate, în primul rând, dacă așezarea cercetată prin săpătură între anii 1991-1993 pe partea dreaptă a viroagei numită de localnici „Groapa lui Ichim”¹, se întinde și pe malul său stâng. În urma efectuării ultimului sondaj s-a constatat că așezarea dacilor liberi de pe platoul cunoscut și sub numele de „Podișul târgului” este situată pe ambele laturi ale viroagei, pe un teren ușor înclinat spre firul văii, dar la o înălțime care permitea supravegherea văii *Sina*, aflată la cca 2,5 - 3 km spre nord (fig.1). Așezarea la care ne referim este amplasată pe curbele de nivel care indică altitudinea de 188 - 190 m (fig.2).

Pentru a face această constatare s-au săpat secțiunile VI și VII.

Secțiunea a VI-a a fost trasată în prelugirea Secțiunii I-a, peste viroagă, la o distanță de aproximativ 150 de metri. Ea are lungimea de 50 m și lățimea de 2 m. Pe întregul traseu al acestei secțiuni, sub stratul de sol vegetal, între 0,35-0,50 m s-a constatat un strat de cultură aparținând (după materialele arheologice pe care le conține) dacilor liberi. Acest strat coboară în zona locuințelor de suprafață descoperite până la - 0,65 m (fig. 3), iar în porțiunile unde se află locuințe - bordeie sau gropi menajere sau de cult la adâncimi și mai mari (chiar până la - 2,5 m). Pe traseul acestei secțiuni, între m 23,10 și 26,40 s-a descoperit locuința de suprafață nr. 14, prevăzută cu o vatră - cuptoraș amenajată din lut dar conținând și piatră, iar în fața acesteia, pe o suprafață de aproximativ un metru pătrat pardoseala era pavată cu pietre de râu și mici

¹ Alex. Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, RAJB, I, 1976, p. 55; Alex. Păunescu, Paul Șadurschi, în *Hierasus* IX, 1994, p. 25; Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, în rapoartele de săpătură prezentate la sesiunile anuale ținute la Iași (1992), Constanța (1993) și Satu-Mare (1994).

lespezi de gresie. În două locuri pe acest pavaj s-au constatat rămășițe de cenușă și tăciuni, iar la aproximativ 60 de centimetri în fața cuptorașului, se află un fragment dintr-o tipsie lucrată din pastă grosieră cu adaos de cioburi pisate și nisip. Sub această vatră - cuptoraș se afla o groapă sub formă de pungă, utilizată, evident drept groapă de cult. În apropiere, la 8,5 m spre nord-nord-est se afla încă o groapă asemănătoare, dar de mai mici proporții (groapa nr. 9). O a treia groapă, observată doar în profilul malului estic al S VI (groapa 12), pare să fi avut o utilitate cu totul minoră, fiind redusă ca proporții și conținând doar piciorușul terminal, inelar, al unei amfore de proveniență romană.

Groapa nr. 9, sub formă de pungă, a început să fie săpată de la - 0,30 m, sub nivelul actual de călcare, ajungând până la adâncimea de 1,55 m având la gură un diametru de 0,80 m, iar la adâncimea de un 1 m cu diametrul său maxim, de 1,10 m. Forma sa este cumva asemănătoare cu cea a gropii nr. 3 (1991), dar spre deosebire de aceasta nu prezintă urme de ardere sau de pregătire îngrijită, iar conținutul său constă doar din lipituri de lut arse, pietre în bună parte calcinate, puține fragmente ceramice, cenușă, tăciuni. Tot din umplutura acestei gropi, pare să provină o greutate de lut, deteriorată, de formă piramidală cu baza pătrată, care din vechime a fost cărată de aluviuni, cu aproximativ 2 m în aval, pe panta ușor înclinată.

Mai clară pare să fie destinația gropii nr. 10, situată sub vatra locuinței 14 (fig. 3), având și ea forma unei pungi al cărei fund se adâncește până la 2,50 m. Această groapă conține mai ales materiale care ar putea proveni de la demolarea unei construcții mai vechi: lipituri de lut în cantitate mare, pietre de gresie de talie ceva mai mare decât lespezile și pietrele de râu din pavajul aflat în fața vetrei locuinței 14. Pietrele cu pete de funingine, erau în bună parte calcinate. Ceramica fragmentară aflată în groapă se încadrează în ambele categorii (modelată cu mâna și la roată) având mai ales culoarea cenușie, dar și roșie - cărămizie. În umplutura de pământ și cenușă cu tăciuni se mai află și trei fragmente de tipsie cu marginea ridicată având diametrele de aproximativ 20-22 cm și fiind lucrate din pastă poroasă, neglijent modelate cu mâna, de culoare cărămizie, conținând, în afară de argilă, cioburi pisate, nisip, cu pereții puternic afumați pe ambele fețe. Fragmente asemănătoare de tipsie s-au mai găsit și în bordeiul 4 de pe malul drept al viroagei². În figura 4 redăm reconstituiri în desen după fragmentele de tipsie (cinci la număr) descoperite până în prezent la „Groapa lui Ichim”.

Secțiunea a VII-a, având lungimea de 50 m, iar lățimea de numai 1, 5 m, s-a executat perpendicular pe Secțiunea a VI-a, în dreptul metrului 30.

Pe traseul secțiunii a VII-a s-a găsit a 15-a locuință „de suprafață”, între m 3,90 și 6,50. Această locuință orientată nord-sud, era în bună parte distrusă,

² Paul Șadurschi, Napoleon Ungureanu, în comunicarea susținută la sesiunea științifică organizată la Muzeul Județean Botoșani în noiembrie 1994.

păstrându-se doar resturi de vatră la adâncimea de - 0,45 m, dar și fragmente aparținând ambelor categorii ceramice, cele lucrate la roată fiind predominant cenușii, dar și roșii, un fragment din toarta unei amfore și multe oase de animale, răspândite pe suprafața pardoselei locuinței lucrată din pământ bătut, aflată la - 0,60-0,65 m față de nivelul de călcare actual. Nu s-au putut observa găuri de la parii sau furcile folosite în construcție.

Pe traseul aceluiași șanț (VII), între 10 m și 13,15, s-a descoperit groapa unui bordei (Bd.7) orientat și acesta, pe direcția nord - sud, a cărui pardoseală coboară până la - 1,50 m față de nivelul de călcare actual. Și această pardoseală este formată din pământ bătut iar intrarea în acest „bordei” se făcea după toate probabilitățile pe latura sa estică. Bordeiul pare să fi fost părăsit cu câțva timp în urmă, deoarece ne-a oferit un inventar destul de sărac, compus din fragmente ceramice diferite, mai de luat în seamă fiind un picior de fructieră fragmentar, lucrat la roată din pastă fină de culoare cenușie.

Între metrii 33,50 și 38 s-a descoperit o groapă menajeră de formă neregulată, având adâncimea de 1,60 m de la nivelul de călcare actual și de 1,25 m de la nivelul de călcare antic (gr. 11). Această groapă era tixită cu oase de animale și foarte puține fragmente ceramice din ambele categorii. După toate aparatele este vorba de o locuință-bordei părăsită și transformată într-o groapă menajeră. Bogăția materialului arheologic din această groapă ne va oferi date prețioase în legătură cu animalele pe care le creșteau dacii liberi din această zonă pe lângă casă și eventual cele pe care le vânau de obicei.

Între m 24,50 și 26,85, o altă groapă (g. 13) simetrică, sub forma unui cazan, adâncă de numai un metru când a fost săpată, iar în prezent avându-și fundul la - 1,40 m, a putut fi observată doar la taluzarea peretelui sudic al S VII, în vederea desenării profilului și se înțelege că s-au găsit foarte puține materiale, nesemnificative, provenind din această groapă.

Descoperirile făcute până în prezent la „*Groapa lui Ichim*”, pe ambele maluri ale viroagei își găsesc, în mare, corespondente în ceea ce a fost definit în 1973, drept cultura carpică³. Există și mici deosebiri, între care menționăm prezența unei forme ceramice arhaice de sorginte traco-getică la Botoșani, *tipsia*⁴, această formă dispărând la carpi.

Prezența tipsiei în așezarea dacilor liberi de la Botoșani credem că trebuie pusă în legătură cu *costobocii*, o altă grupare de triburi geto-dace⁵ ajunsă în secolul al II-lea d. Hr. la culmea dezvoltării sale⁶ și a cărei dispariție se petrece

³ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, passim.

⁴ Emil Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 87-88.

⁵ Nicolae Gostar, în *Hăbășești*, 1954, p. 558-580.

⁶ Gh. Bichir, *ibidem*, p. 173.

în jurul anului 170 d. Hr. în împrejurări oarecum confuze. Dar împărțirea *dacilor liberi* în populații carpice și costoboce este arbitrară⁷, particularitățile regionale neputând delimita culturi aparte.

L'HABITAT DES DACES LIBRES DE BOTOȘANI
„GROAPA LUI ICHIM“
Le compagne 1994

Résumé

Avec les foilles de 1994, on est arrivé totalement à 15 habitations de surface et 7 habitations demi-anfouies (huttes) creusées sur les 7 sections exécutées entre les années 1991-1994.

On a pu affirmer maintenant, avec plus de sûreté que „le plateau“, fait partie des formes céramiques traditionnelles, héritées de la culture traco-gétique, conserve seulement dans un certain milieu des Daces libres, probablement de la population costoboque, qui a conservé cette forme céramique d'origine tracique.

⁷ Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, 1982, p.119.

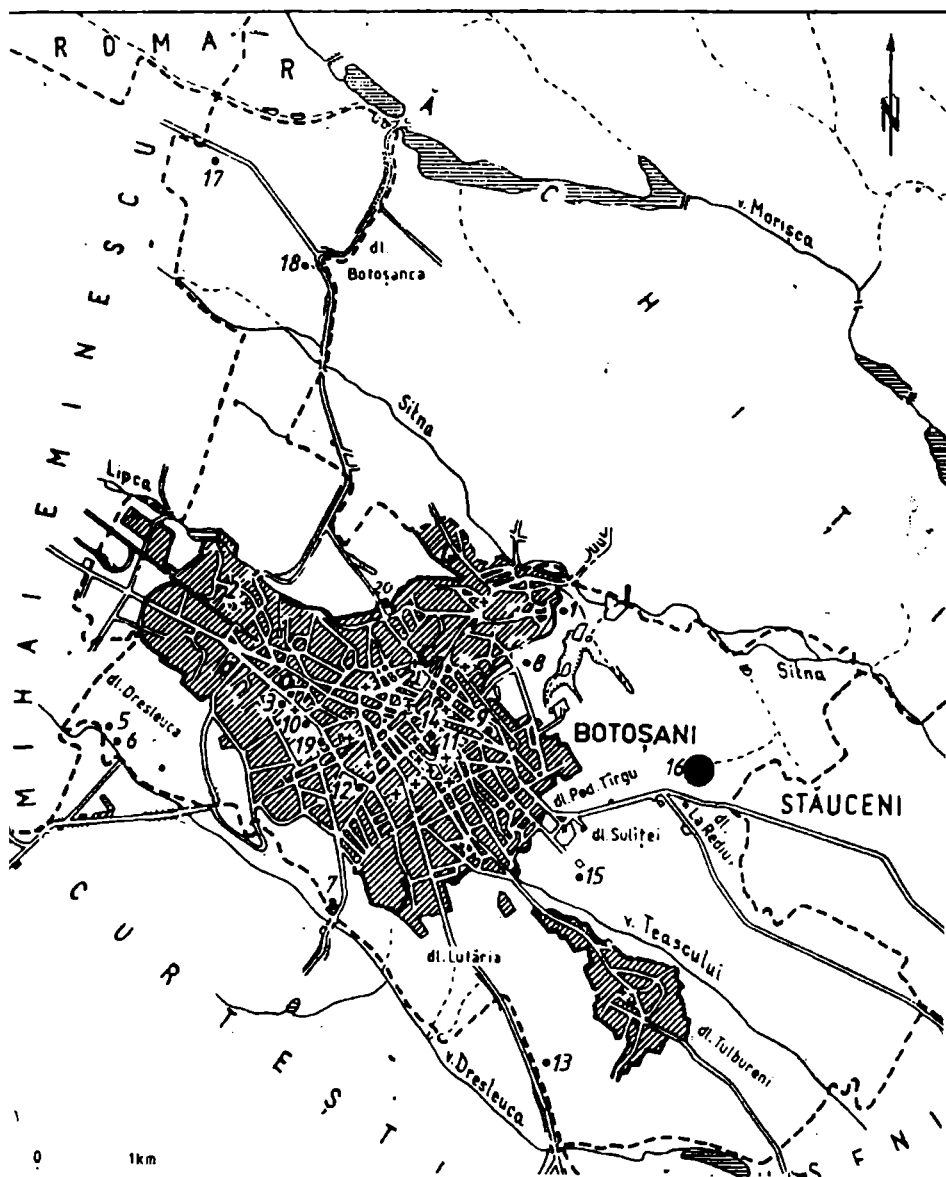

Fig. 1. Situația așezării dacilor liberi de la „Groapa lui Ichim”
față de municipiul Botoșani

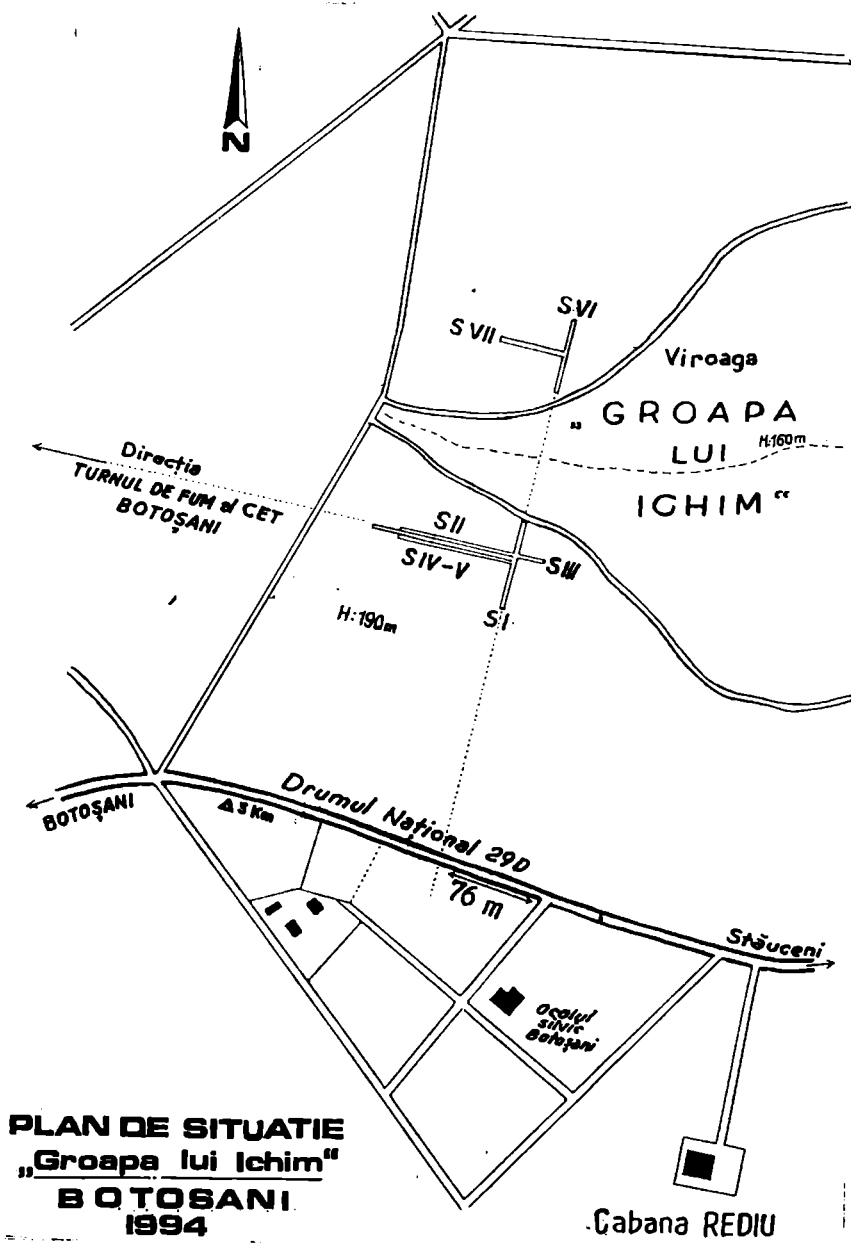

Fig. 2. Planul de situație al săpăturilor, până în 1994

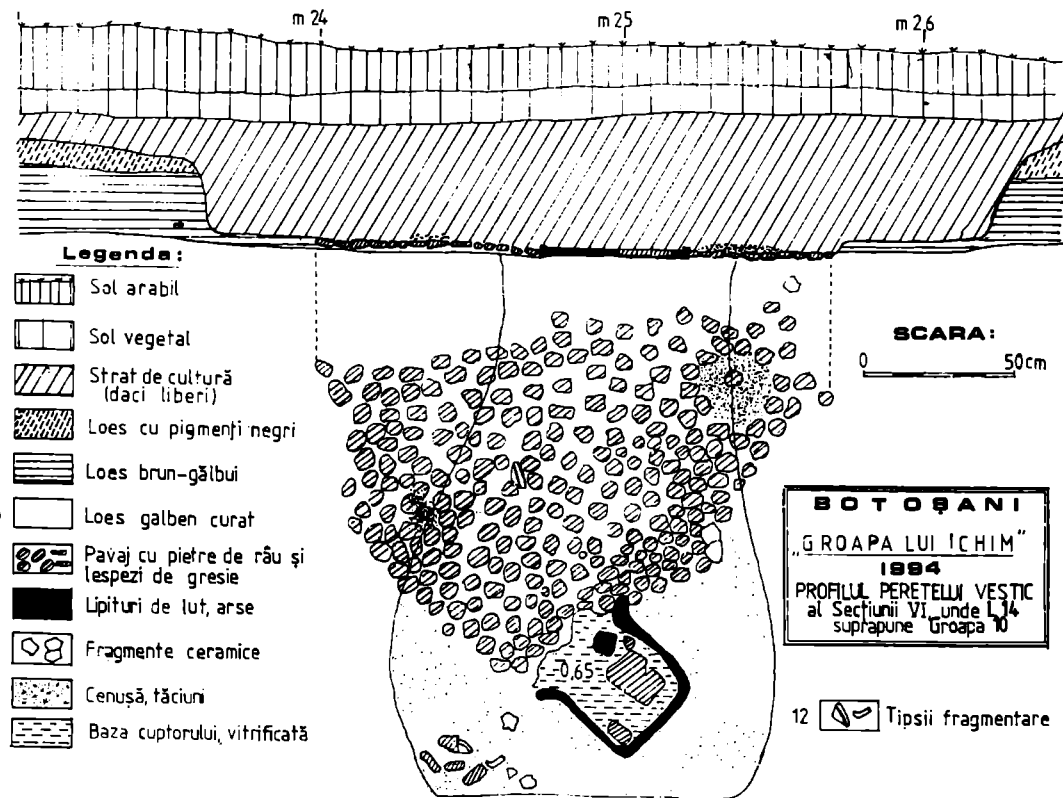

Fig. 3. Detalii prezentând suprapunerea gropii 10. (rituală) de locuinta de suprafață, 14

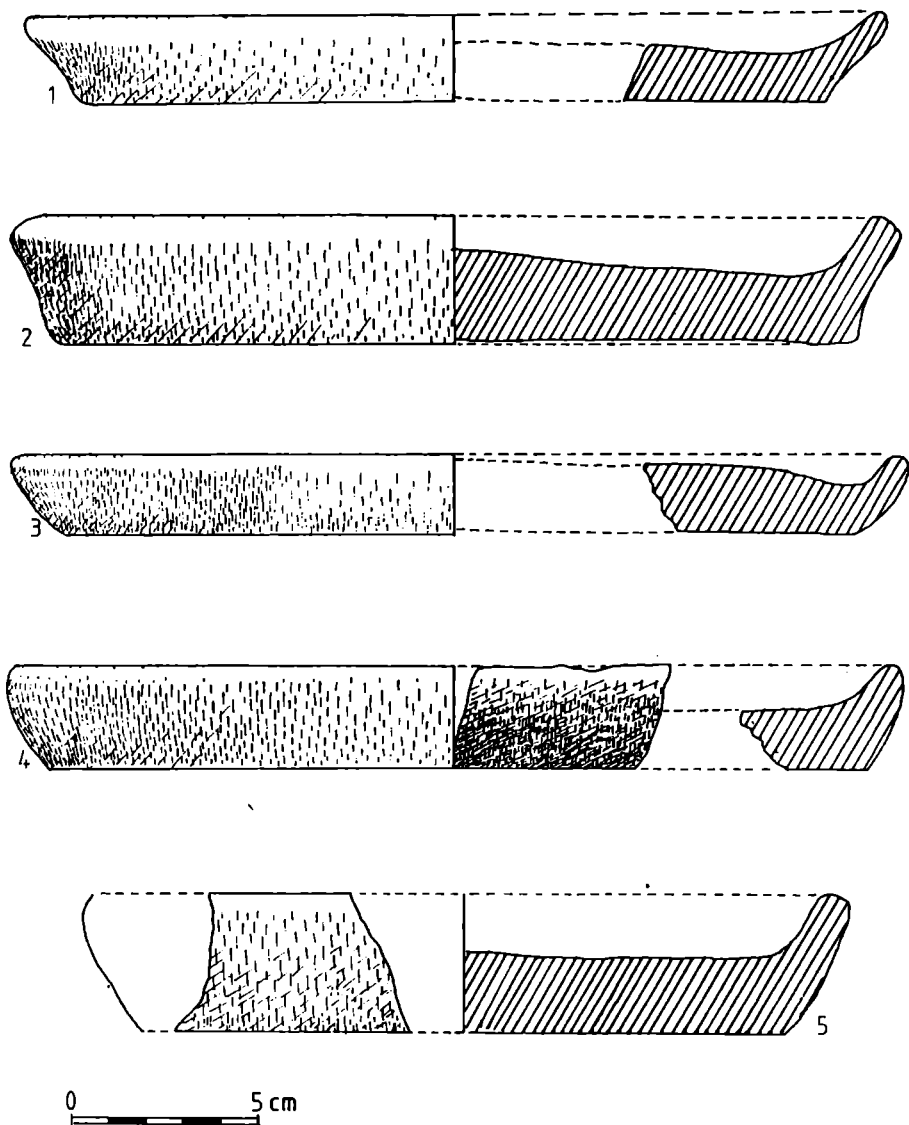

Fig. 4. Reconstituiri ale unor tipuri după fragmentele descoperite la Botoșani, „Groapa lui Ichim“

BOTOȘANII, ÎNTRE LEGENDĂ ȘI DOVEZI ARHEOLOGICO - ISTORICE

PAUL. ȘADURSCI

S-au făcut, până în prezent, mai multe încercări de prezentare al unuia dintre cele mai mari și mai importante orașe ale țării, Botoșanii¹. Ajuns astăzi pe un loc modest, în 1832 figura drept al doilea ca mărime în Moldova², imediat după Iași. Toate încercările, chiar și cele mai recente³, se dovedesc incomplete, deficitare.

Legat afectiv de acest oraș prin naștere, marele savant Nicolae Iorga, încă din anii adolescenței sale, descifra inscripții de pe pietrele funerare ale străbunilor, iar la maturitate a scris monografia breslei blănarilor ce-și ridicase semeța biserica *Sfântul Ilie*. Atunci când i s-a cerut însă o lucrare monografică asupra urbei, marele nostru concitadin a făcut observația că mai întâi este necesar să fie adunate documentele risipite prin diferite arhive (aflate uneori în străinătate). Totuși, pentru Congresul General al Ligii Culturale care urma să aibă loc în 1932, la Botoșani, Nicolae Iorga a trimis o schiță istorică a orașului, intitulată *Un oraș românesc: Botoșanii*. Textul era cel publicat deja din 1921 în volumul „Istoria Românilor în chipuri și icoane”. Potrivit acestui text, localitatea inițială, întemeiată de Botăș - stămoșul, era un sat, care” *așezat într-un loc oarecare, departe de apa cea mare a Siretului și apa cea mare a Prutului, într-un ținut care n-avea altă bogăție decât a vitelor, ce găseau pășune înaltă și grasă pe povârnișurile dealurilor de lut ... satul Botoșanilor nu*

¹ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, f.a. <1926>; *Botoșanii în 1932*, f.a. (în redactarea lui Tiberiu Crudu, Președintele Ligii Culturale, Secția Botoșani).

² Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova*, Chișinău, „Universitas”, 1992, p. 93-94.

³ *Botoșani - monografie*, Editura „Sport - Turism”, redactată de un colectiv coordonat de Andrei Cardaș, Iași, 1980; Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, București, 1981.

făcea să se prevadă prin nimic un viitor mare”⁴. În continuare însă, Nicolae Iorga specifică faptul că prin apropiere trecea un mare drum comercial încă din timpul lui Bogdan - vodă, întemeietorul. Tot acolo se menționa că în „Vechea cronică a țării” (Așa - zisa *Cronică anonimă de la Bistrița*) scrisă în secolul al XV-lea din porunca lui Ștefan cel Mare și Sfânt, este înregistrat jaful tătarăsc din 28 noiembrie 6947 (1439) „până la Botoșani”⁵.

Este meritul profesorului Constantin C. Giurescu să fi observat că din felul cum este citat, Botoșanii era un centru bine cunoscut, nu un sat oarecare⁶. C.C. Giurescu ia în seamă și tradiția potrivit căreia la 1350 armenii și-au întemeiat aici biserică, fapt susținut și în lucrări de recentă apariție⁶. Nu rezistă deci așertiunea lui Nicolae Iorga, că, “mai târziu, destul de târziu”, abia pe timpul lui Petru Rareș, *satul*, aflat în apropierea Păpăuților, loc de popas și de odihnă al viteazului domn Ștefan, în drumurile sale spre Hârlău, devine târg⁷.

Emil Diaconescu a legat întemeierea acestei așezări orășenești dintru început de drumurile comerciale care se intersectau aici⁸, iar profesorul Victor Tufescu, de acord cu acest punct de vedere⁹, argumentează mai ales ceea ce a provocat rămânerea în urmă a orașului, apoi decăderea sa: dezvoltarea transporturilor cu cereale pe Dunăre (după 1829) care propulsează Galații înaintea Botoșanilor, urmată de schimbarea, în mare, a rețelei rutiere, cu o rețea de căi ferate, care situa Botoșanii la un capăt de linie, încât și alte orașe i-o iau înainte, într-o impetuasă dezvoltare, mai ales economică.

Titlul lucrării istoricului C. C. Giurescu - *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, sugerează el însuși, vechimea mai mare decât cea pe care o atestă documentele (ajunse până la noi) și pentru orașul Botoșani. Această lucrare, odată tipărită, în 1967, a rămas în depozit, nedifuzată, poate pentru faptul că se scria prea mult despre Cetatea Albă, Cernăuți, Hotin, vechi orașe românești, situate, la data apariției cărții, în afara frontierei. Și alți cercetători au încercat să promoveze ideea

⁴ Nicolae Iorga, *Un oraș românesc: Botoșanii*, în volumul „Botoșanii în 1932”, Liga Culturală-Secția Botoșani, f.a., p. 1-16.

⁵ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 196.

⁶ Tigran Grigorian, *Istoria și cultura poporului armean*, Ed. Științifică, București, 1993, p. 383.

⁷ Nicolae Iorga, *Op. cit.*, p. 1-2.

⁸ Emil Diaconescu, *Vechi drumuri moldovenești*, Iași, 1939.

⁹ Victor Tufescu, *Un oraș în declin : Botoșanii*, în „Sociologia românească”, III, 1938, p. 468-518; idem, *Tradiții și perspective în dezvoltarea municipiului Botoșani*, în vol. „Botoșani-istorie și contemporaneitate”, București, 1969, p. 9-21.

vechimei mai mari a târgului Botoșani, între aceștia aflându-se Nicolae Grigoraș și Ioan Caproșu de la Iași, care fac legătura cu vechea biserică Mănăstirea Doamnei¹⁰ din apropierea Botoșanilor și documentul din 1381 publicat în „Arhivele Basarabici” din 1930. Același fapt este relevat și de regretatul profesor de la Stăncești, Ioan D. Marin¹¹.

Pentru o datare mai veche a Botoșanilor pledează și argumente de natură arheologică, amintind săpăturile executate în vecinătate, la *Hudum*, care sugerează prin materialele descoperite, existența în apropiere, a unui important centru meșteșugăresc¹². Același lucru poate fi dedus și din recunoașterile de suprafață și descoperirile fortuite realizate în zonă¹³, dar și de frânturi de legendă păstrate de tradiție¹⁴. Celebre orașe, ajunse pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, *capitale*, au o legendă la bază¹⁵. Numărul de 7 coline, pentru *Roma*, dar și pentru *Iași*, ca și cel de 7 munți, pentru *Bizanț*¹⁶ trebuie acceptat cu înțelegerea semnificației sale simbolice. Dacă ar fi să numim dealurile pe care s-a extins orașul Botoșani de astăzi, numind *Podișul Târgului*, *Dealul Dresleuca*, *Dealul Lutărie*, *Dealul Tulbureni*, *Dealul Rediu* și *Dealul Suliței*, ne-am apropia de 7, iar dacă am număra și *Dealul Botoșanca*, pe a cărui pantă sudică s-au făcut deja câteva construcții, am împlini numărul miraculos, cu perspectiva, de a-l depăși în viitor și cu altele (*Prihon*, *Rai*, etc.). Începuturile acestei urbe se află în zona bogată cândva în izvoare, pe pante cu expunere favorabilă și ferite de vânturile aspre, unde, din timpuri străvechi s-au înfiripat mai întâi așezări temporare, apoi permanente, ale unei populații sedentare. Mărturii materiale pentru aceste începuturi stau uneltele de silex documentând palcoliticul mijlociu, pe terasa de pe malul drept al Sitnei, în zona Căramidărie, fragmentele ceramice cucuteniene descoperite accidental în zona *Poștei Vechi*, având o

¹⁰ Nicolae Grigoraș, Ioan Caproșu, *Biserici și mănăstiri din Moldova*, București, 1968, p. 49.

¹¹ Ioan D. Marin, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în „Hierasus”, IV (1981), p. 106; Idem, *Botoșanii - apanaj al doamnelor Moldovei* (în vol. „Botoșani - istorie și contemporaneitate”, p. 29-44; Idem, *O citorie a țării Românești în Moldova din sec. al XIV-lea : Mănăstirea Doamnei, de lângă Botoșani*, în „Hierasus”, VI (1986), p. 97-102.

¹² Victor Spinei și Rodica Popovici-Baltă, „Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970-1972”, în „Din trecutul județului Botoșani”, 1974, p. 118-120.

¹³ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, 1976, p. 49-53.

¹⁴ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, în „Hierasus”, IX, 1994, p. 11-48.

¹⁵ Vladimir Hanga, *Cetatea celor 7 coline*, București, 1957, p. 41-48.

¹⁶ Ioan Silviu Nistor, *Simboluri anacronice în Stema României?* în Revista de istorie militară (RIM), nr. 1-2 (23-24), 1994, p. 51-52.

vechime de aproximativ 4500 de ani, topoarele de piatră găsite în diferite cartiere, aparținând tranziției spre epoca bronzului și cele aparținând culturilor *Costișa*, apoi *Noua*, de acum 4000-3000 de ani, ajungând la așezările din prima epocă a fierului, identificate pe panta dealului ce coboară spre apa Dresleucăi, fiind acum vorba de așezări traco-getice. Dar toate aceste urme firave au constituit temelia altora mai trainice, care le-au continuat. Activitatea permanentă, neobosită, a omului a modificat peisajul zonei. Acolo, unde, într-o văgăună mlăștinoasă, se aflau doar sălcii și bălării, molozul transportat din mahalalele pustiite de incendii, au modificat ambientul, transformându-l în zonă locuită și chiar în centru politic-administrativ și cultural.

Mă opresc aici cu exemplificările, făcând doar observația că până acum datorită sărăciei informațiilor, s-au luat în considerație mai ales criterii de ordin economic și politic privind începuturile *târgului Botoșani*, fără a se ține prea mult seama de faptul că acesta *continuă de fapt existența altor așezări, într-o permanentă prefacere și dezvoltare*, datorită faptului că se aflau situate într-o zonă atât de favorabilă lucrării pământului fertil, dar și schimbului de produse, în regiunea de contact a Câmpiei Moldovei cu Podișul Sucevei, marcată de abruptul unde s-au întâlnit și s-au ciocnit populațiile preindoeuropene, sedentare, cu cele de stepă, că la această linie de contact s-au ridicat încă din secolul

al V-lea î. Cr. cetăți de pământ vizibile și astăzi, după ce timp de peste două milenii le nivelează plugurile. Tot aici îi găsim în secolele II-III pe *dacii liberi*, pe *costoboci* și *carpi*, aici se găsesc dovezi ale existenței unei populații creștine care prin secolele IV-V folosea lingurițe de argint pentru împărtaşanie¹⁷, iar pe la 1350 se vorbește de existența unei biserici creștine de rit armean. Pe aceste locuri blagoslovite de Dumnezeu, însuși Ștefan cel Mare și Sfânt în al 40-lea an al domniei sale, a înălțat biserica „*Sfântul Nicolae Făcătorul de minuni*“, în vecinătatea târgului, pe locul ce mai târziu se va numi *Popăuți*¹⁸.

Adevăratele obârșii și evoluția municipiului Botășani de astăzi se află încă, parțial, acoperite de ceață. Îndelungatul proces de includeri și înglobări ale unor sate și mahalale, recent puse în lumină¹⁹, au dat urbea de astăzi. Putem spera oare ca nu peste mult timp (în anul 2000) să participăm la aniversarea a 650 de ani de la fundarea Botoșanilor ?

¹⁷ Dan Teodor, *Creștinismul la est de Carpați*, Iași, 1991, p. 30, fig.4.

¹⁸ Vasile Bînzar, *Unde a fost satul Popăuți ...*, Hierasus, VII-VIII (1989), p. 381-386; P. Șadurschi, în *Biserica domnească „Sf. Nicolae făcătorul de minuni“*, Popăuți-Botoșani, Editura Axa-Botoșani, 1996, p. 3-8.

¹⁹ *Tezaurul Toponimic al României, Moldova*, vol I, partea I (1991), Ed. Academiei Române, București, p. 129-133.

BOTOȘANI, ENTRE LA LÉGENDE ET LES PREUVES ARCHÉOLOGIQUES-HISTORIQUES

Résumé

Outre les documents historiques écrits et ceux archéologiques, matériaux, l'auteur invoque l'univers légendaire pour soutenir l'ancienneté de la bourgade (ville) de Botoșani.

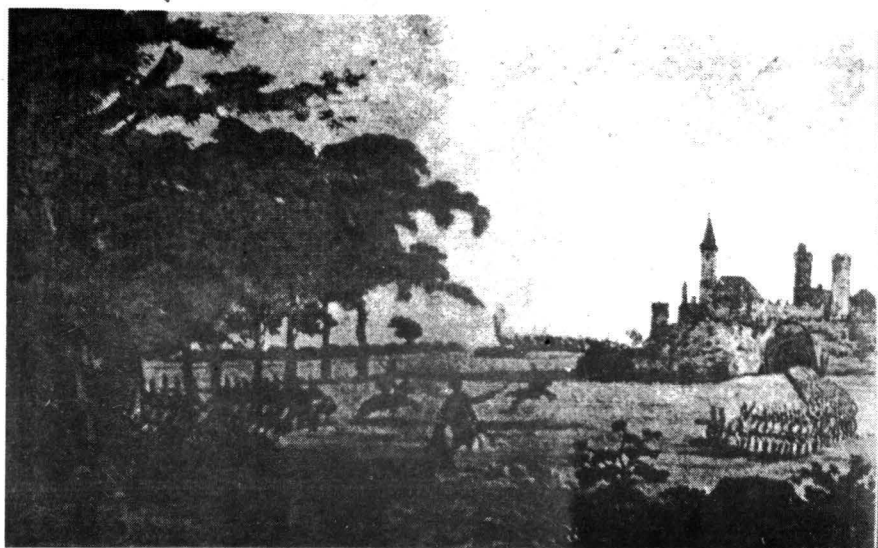

Fig. 1. O imagine fantezistă a târgului Botoșani luat cu asalt de austriei la 22 martie 1788, când sunt puse pe fugă trupele turcești, ocupante (După Artur Gorovei, <1926>).

Fig. 2. Cahle cu embleme heraldice provenind de la „Biserica Sf.Nicolae Făcătorul de minuni” de la Botoșani.
(După albumul întocmit de Cpt. Aurel Gheorghiu și Marcel Olinescu „Botoșanii care se duc”)

DOVEZI ARHEOLOGICE DE AUTOHTONIE, CONTINUITATE ȘI ROMANIZARE, LA BOTOȘANI*

PAUL ȘADURSCI

Titlul acestei comunicări, formulat sub impresia momentului, nu poate fi tratat pe durata unei succinte intervenții. Socotind totuși că nu trebuie să mă abat de la subiect, având în vedere și faptul că tema a mai fost tangențial prezentată¹, cu alte prilejuri², o voi face foarte pe scurt, argumentarea găsindu-se în materialele explicate, prezentate la sesiunile anuale de rapoarte arheologice.

Nu mă voi referi la autohtonismul celor mai vechi populații care au locuit, pe teritoriul actualului municipiu Botoșani, pentru că aceasta se demonstrează pe arii mai largi, depășind nu numai limitele actuale ale unor localități, dar, uneori, limitele unor județe, provincii sau chiar ale unor state actuale, deși însăși această idee se poate susține cu argumente incontestabile.

Punctul de pornire, pentru tema în discuție, este în cazul de față perioada traco-getică (Hallstatt–Latene) documentată prin ceramica cenușie, modelată cu mâna, pe care o găsim ca pe un rudiment și alături de ceramica fină, lucrată la roată, de culoare cenușie sau roșie-cărmizie, în același strat cultural; situație specifică perioadei corespunzătoare provinciei romane Dacia³. Ca forme ceramice lucrate cu mâna găsim în acest strat cupe-*fructiere* miniaturale, așa-zisa *ceașcă dacică* tronconică, *tipsia*, *capacul* discoidal sau conic, pe care le întâlnim răspândite, în parte, pe întregul spațiu locuit de traco-geți⁴, pe noi

* Material prezentat la Sesiunea științifică organizată de Muzeul de istorie Roman, la 30 martie 1995, cu prilejul redeschiderii expoziției de bază, în localul actual.

¹ Alex. Păunescu, Paul Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, 1976, p. 55; Alex. Păunescu, P. Șadurschi *RAJB – Municipiul Botoșani*, ediția 5-a, în *Hierarșia*, IX, 1994, p. 25.

² Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, în rapoarte de săpătură prezentate la sesiunile ținute la Iași (1992), Constanța (1993) și Satu Mare (1994).

³ *Ibidem*.

⁴ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, 1969, passim. fig. 71/11; Emil Moscalu, *Ceramica traco-getică*, 1983, passim.

interesându-ne mai ales zonele cercetate prin săpături, aflate în apropierea Botoșanilor⁵.

Așezarea dacilor liberi aflată în marginea estică a *Podișului târgului*, la numai 3 km de vechiul centru al *Botoșanilor*, între cetățile getice de la *Stâncești* și *Cotu-Copălău*, a fost datată pe criterii sigure⁶ spre sfârșitul secolului al II-lea, d. Ch. Datarea este susținută și printr-o descoperire numismatică, în bordeiul 2 săpat încă în prima campanie de săpături executate aici în punctul numit de localnici „*Groapa lui Ichim*“, găsimu-se un denar emis la moartea împăratului roman Antoninus Pius⁷ în anul 161 d. Ch.

Materialele arheologice descoperite aici, pe parcursul celor cinci ani în care s-au efectuat săpături, documentează caracterul sedentar al populației, care se ocupa în primul rând cu *agricultura*⁸ și *creșterea animalelor domestice*⁹. Piatra de râșniță¹⁰, fragmetul de seceră din fier¹¹, ca și formele ceramice lucrate cu mâna și la roată, pentru păstrarea proviziilor de hrană, dovedesc același lucru. După cultivarea plantelor și creșterea animalelor domestice este documentată obținerea fierului prin *reducerea minereului și făurirea unor unelte din fier*¹². *Olăritul*, strâns legat de ocupațiile de bază și *schimbul de produse* documentat atât prin prezența monedei imperiale de argint, amintită, cât și prin formele ceramice de import (amfore fragmentare) în care se transportau ulei și vinuri fine sau care singure constituiau obiectul schimburilor comerciale (căni, străchini, ulcioare). Toate acestea, erau lucrate din argilă conținând nisip și arse la roșu (oxidant), uniform pe întreaga suprafață.

Ultimile dintre ele (căni, străchini, ulcioare) aveau pereții subțiri, baza inelară și erau lustruite puternic, uniform, pe întreaga suprafață¹³.

Cultivarea secărei, documentată aici, leagă așezarea de la Botoșani, din secolul al II-lea d. Hr. de cea de la *Răcățău* (Tamasidava), din secolele I î. Hr. –

⁵ Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucordni* (jud. Botoșani), în AM, VIII, 1975, passim; Emil Moscalu, *Op. cit.*, p. 87; Paul Șadurschi, Emil Moscalu, *Noua cetate getică descoperită, la Ibănești* (jud. Botoșani), în *Hierasus*, VII–VIII (1989), p. 183–199.

⁶ Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, *Așezarea dacilor liberi de la Botoșani – „Groapa lui Ichim”*, material prezentat la Sesiunea de rapoarte ținută în 1994 la Satu Mare.

⁷ *Ibidem*, în rapoartele de săpătură prezentate la Iași (1992) și la Constanța (1993).

⁸ Felicia Monah, *Considérations sur le macrorrestes végétaux découverts dans les établissements du Ier mil. apres J.C. de Moldavie*, în *Relations Thraco-Illyro – Helléniques (Actes de XIVe symposium national de thracologie)*, Băile Herculane, 1992, București, 1994, p. 417–425.

⁹ Sergiu Haimovici, în comunicarea susținută la sesiunea anuală de rapoarte, Satu Mare, 1994.

¹⁰ Paul Șadurschi și Napoleon Ungureanu, în raportul de săpătură prezentat la sesiunea de rapoarte din 1993 (Constanța).

¹¹ *Idem*, în raportul de săpătură pregătit pentru sesiunea de la Cluj-Napoca (mai, 1995).

¹² *Idem*, în rapoartele prezentate la Iași (1992) și Constanța (1993).

¹³ *Ibidem*.

I d. Hr., iar cultivarea meiului de nivelul de locuire de la *Brad* (Zargidava) din secolul I d. Cr.¹⁴. Puținele analize de semințe, de care dispunem pentru această perioadă nu permit interpretări mai nuanțate, dar permit emiterea unor ipoteze de lucru privind continuarea în zonele rurale rămase în afara stăpânirii romane, după anul 106, a felului de trai al populației autohtone, stimulat de pătrunderi ale unor populații de același neam, venite din părțile Galiției sudice¹⁵ și care păstrează mai bine unele forme ceramice, conservând chiar anumite forme dispărute în zona subcarpaților răsăriteni¹⁶.

Amfore romane, sau de factură romană, de genul celor descoperite la *Măgura-Bacău*¹⁷, dar și la Șendreni sau Barboși¹⁸, școt în relief traseele pe care se făceau schimburile de produse cu Imperiul roman.

O piesă paralelipipedică lucrată pe diafiza unui os provenind de la un animal de talie mare, având cele patru fețe laterale marcate cu unul, două, patru și șase cerceulețe, aparține după toate probabilitățile unui cunoscut joc de noroc practicat în lumea romană¹⁹. Prezența acestei piese alături de alte obiecte a căror proveniență este sigur romană, completează tabloul romanizării societăților intrate sub influența culturală benefică a marelui imperiu.

¹⁴ Felicia Monah, *Op. cit.*, p. 420, fig. 2.

¹⁵ Vasile Pârvan, *Getica*, 1926, p. 248; În ediția din 1982 a lucrării, tipărită la Editura Meridiane, a se vedea notele și comentariile întocmite de Radu Florescu (*Harta* cu populațiile dacice după Ptolemeu, de la p. 520 și *tabelul* de la p. 522) în care se poate observa continuitatea getică de-a lungul abruptului dintre Podișul Sucevei, zona colinară și Câmpia Moldovei, paralel cu valea Siretului, de-a lungul căreia se manifestă același fenomen.

¹⁶ Dacă în toate cetățile de pământ și așezările getice deschise, datate între secolele V–III î. Cr. s-au găsit fragmente de *tipsii* și capace discoidale lucrate cu mâna, din pastă zgrunțuroasă, în mediul carpic această formă nu s-a mai păstrat după cum se constată din cartea D-lui Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973.

¹⁷ Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitre, *Tezaurul de la Măgura*, 1977, P1.VI/5, XII/1; Catalogul „Expoziția civilizației geto-dacilor din Bazinul Siretului”, 1977, la nr. 555.

¹⁸ Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)* Iași, 1981, *passim*.

¹⁹ N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, Ed. Științifică, 1965, p. 391–392.

DES PREUVES ARCHÉOLOGIQUES DE PRÉSENCE AUTOCHTONE, CONTINUITE ET ROMANISATION, A BOTOȘANI

Résumé

Les recherches effectuées jusqu'à présent à Botoșani – „Goapa lui Ichim” – constituent un document d'une part de l'existence autochtone et des habitudes pratiquées par les habitants de cet habitat (les Daces libre de la fin du – IIème siècle apres Iesus Christ) et d'outre part l'affinité de ces habitants pour des objets, des coutumes et la manière de l'existence, pénétrés du monde romain.

ALEXANDRU PĂUNESCU ȘI PAUL ȘADURSCHI

**REPERTORIUL ARHEOLOGIC
AL ROMÂNIEI
JUDEȚUL BOTOȘANI**

VI. COMUNA BROSCĂUȚI

VI. BROSCĂUȚI

CONSIDERAȚII GENERALE DE ORDIN FIZICO-GEOGRAFIC

Teritoriul comunei Broscăuți este situat din punct de vedere geomorfologic în microraioul Dorohoi-Botoșani, care reprezintă partea vestică a subraionului cunoscut sub denumirea de Câmpia Jijiei superioare și a Bășcului a Câmpiei Moldovei.

V. Băcăuanu a ajuns la concluzia că prin adâncirea regresivă a râului Jijia și prin drenarea acestei suprafețe, șesul Jijiei s-a transformat într-o terasă de luncă bine diferențiată în sectorul Dorohoi-Broscăuți, prezentându-se sub forma unei trepte neînundabile care are o lățime de circa 1 km spre Broscăuți, alcătuită fiind din aluviuni nisipo-argiloase groase de circa 7–8 m¹.

Același cercetător afirmă că terasa inferioară a Jijiei, cu o altitudine de aproximativ 10 m, care în apropierea orașului Dorohoi are funcția de fund de vale, în aval de această localitate se prezintă sub forma unor trepte fragmentare, înguste situate la baza versanților sau sub forma unor grădiști aflate pe suprafața șesului aluvionar².

Teritoriul comunei Broscăuți, cuprins între 26° 1' 54" longitudine estică și 47° 57' 4" latitudine nordică, are o suprafață de circa 60 kmp și prezintă un relief a cărei altitudine medie variază între 150 și 200 m. În ceea ce privește altitudinile maxime, acestea pot fi întâlnite prin acele forme de relief cunoscute sub toponimele de dealurile: *Ghilăuca*, *Buliğa*, *Putreda*, *Mușchioasă* (aflate în partea de nord și nord-est a comunei), *dealul Lupului* (la nord-nord-vest de satul Slobozia), *Tătarca* și *Florii* (în partea de sud a comunei) și *dealul Beldiman* (la vest-sud-vest de satul Broscăuți).

Podișul Broscăuți, situat în partea de sud a satului cu același nume, reprezintă o porțiune întinsă, sub forma unor poduri interfluviale.

Văile se desfășoară pe suprafețe relativ înguste, unele dintre ele fiind mici, seci în prezent sau cu un debit mic. Cea mai largă vale este cea a *Jijiei* care traversează teritoriul comunei de la vest spre est. În afara acestui râu, același teritoriu este udat de câteva pâraie cum ar fi *Bezera*, *Zaharna*, *Ruginoasa*. Dintre iazuri cel mai important este *Iazul Muscalului* situat la nord-nord-vest de satul Slobozia.

4 .

¹ Menționăm că fasciculele anterioare, prezentând ediția nouă, îmbunătățită și actualizată a RAJB au fost publicate în Hierasus V (1983), Hierasus VII–VIII (1989) și Hierasus IX (1994).

¹ Câmpia Moldovei, p. 197–198.

² Ibidem, p. 129 și 163.

CONSIDERAȚII DE ORDIN ARHEOLOGIC - ISTORIC

Pe teritoriul comunei Broscăuți s-au identificat până în prezent 13 puncte arheologice, din care 2 nu au putut fi cartate (cel al descoperirii secerei de bronz cu cârlig și cel din sudul satului Broscăuți, unde exista în 1871 *Movila lui Jacotă*, dispărută între timp prin nivelare, fără a se conserva măcar toponimul).

Dintre acestea, 2 puncte păstrează vestigii aparținând unei singure culturi materiale iar alte trei, conțin resturi culturale atribuite la două sau mai multor nivele de locuire. Unul dintre punctele semnalate (VI.2.B) este lipsit de materiale arheologice evidente.

Movilele, 6 la număr, nu au fost cercetate prin săpături sistematice. Ele pot aparține cel puțin unui nivel de locuire.

Punctele repertorizate, de pe cuprinsul comunei Broscăuți, până în prezent, se repartizează astfel:

A – *Paleolitic*, nici o descoperire;

B – *Eneolitic*: 3 puncte, din care 1 punct aparține culturii Cucuteni, faza A-B, iar alte două, unor faze neprecizate ale aceleiași culturi;

C – *Epoca bronzului*: Cu probabilitate aparține acestei epoci, ridicarea celor 7 movile (din care două dispărute prin nivelare) menționate pe raza comunei;

D-E – *Prima și a doua epocă a fierului*, nici o descoperire până în prezent;

F – *Perioada corespunzătoare provinciei romane Dacia* (sec. II-III): 1 punct, păstrând o parte a inventarului unui mormânt sarmatic;

G – *Cultura Sântana de Mureș* (sec. III-IV d. Chr.): 2 puncte.

VI. L. *Broscăuți*, sat, comună, (1968)

Denumiri vechi: Răscăuți, Broscăuți

Mențiuni documentare: 20 mai 1582; 1774 (R); 1816 (Cond. Vist. Mold.); 1835

La 20 mai 1582, Iancu Sasul voievod întărește mai multe proprietăți ale marelui vornic Ieremia Movilă și ale paharnicului Simion Movilă. Printre aceste proprietăți se aflau și *Broscăuții*. Paharnicul moștenea această moșie de la Ioan Movilă, fost mare logofăt pe timpul „bătrânului Ștefan Voievod“, apoi (pe timpul lui) Petru Voievod, Iliș Voievod și de la tânărul Ștefan Voievod și de la alți domni de mai înainte, ce au fost în țara aceasta a Moldovei¹.

¹ DIR, A – Mold., XVI, V. III, p. 189.

În 1772, satul făcea parte din ocolul Bahluiului, iar în 1774 din ocolul Coșulei⁴. La acest recensământ figurau 28 de case⁵. În 1816, satul Broscăuți avea 112 gospodării de locuitori birnici și aparținea logofătului Constantin Balș⁶ iar din 1838 includ și trupurile de moșii *Lozeni* și *Trebujeni*⁶. În 1873 se adaugă și moșia *Căcăcenii*, ultima, devenind în 1892, satul Slobozia⁷. La 1835 Broscăuții figurau cu 124 curți, încât în 1865 devin comună, având în subordine satul Slobozia, dar în 1929 redevine sat, în componența comunei Corlăteni.

Recapătă rangul de comună în 1932, pe care-l deține și în prezent.

VI. 1. A Dealul Anistoroaie (1)

În partea de sud-vest a satului Broscăuți, la circa 1 km de școală, s-a descoperit o așezare cucuteniană, faza A-B, culegându-se din acest loc fragmente ceramice pictate și o rășniță de mână.

V. Perian, *Materiale*, IX, 1970, p. 417; RAJB, I, p. 61;
Semnalare neverificată de CRA

VI. 1. B Vatra satului (2)

La aproximativ 0,4 km nord-est de iazul Beldiman, pe partea dreaptă a șoselei Broscăuți-Dorohoi și la circa 100 m de baza pantei colinei (rest al unei vechi terase de 8–10 m care constituie malul drept al Jijiei), s-a descoperit, accidental, un mormânt sarmatic din care s-au păstrat: o cană de lut lucrată la roată, o oglindă cu tamga întregă, un fragment de oglindă prevăzut cu o perforație (folosit ca amulet ?) și un clopoțel, ultimele din bronz, precum și un pumnal din fier, al cărui mâner se termină printr-un incl. În vechiul Registrul-inventar al Muzeului mixt din Dorohoi, la nr. 2642 se făcea în 16 noiembrie

⁴ Dimitriev, M.c.f., VII2, Chișinău, 1975, p. 250; TTR.M, I, 1991, p.153.

Douăzeci dintre acestea aparțineau unor birnici: 1. Tănăsă Băgul, 2. Gheorghe Roșca, 3. Dumitru Ciornot, 4. Vasili Ciornot, 5. Mihălachi Gradu, 6. Ilie Loghin, 7. Toader Gherman, 8. Chiriac Cazacu, 9. Vasile Căzacu, 10. Pavăl Băltag, 11. Vasilachi, pas, 12. Ștefan Mehedin, 13. Stan Albu, 14. Ștefan Stan, 15. Constantin, rotar, 16. Gavril Părpăuță, 17. Toader Horlace, 18. Toader Beșliu, vornic, 19. Costachi, vătăman, 20. Ion Gradu. Cei opt rușetasi erau: 1. Popa Tudose, 2. Popa Ionu, 3. Popa Pintelei, 4. Diaconul Anton, 5. Mihălachi Băltag, slugă dumsale vistiernicului Sturzii, 6. Căndre Băltag, tij, 7. Ambrosie, Hergheliegiu, tij, 8. Grigoraș, Murariu, tij.

⁵ *Cond. Vist. Mold. 1816*, Supl.1, p.94.

⁶ TTR.M.I., 1991, p. 153.

⁷ *Ibidem*.

1966 înregistrarea „inventarului funerar sarmatic de la Broscăuți” care era „compus din două vase și un femur...”. Însemnarea făcută în rubrica *Observații*, a fost răzuită cu lama, devenind ilizibilă.

Este posibil ca pe acest loc să fi existat în vechime *Movila Podișului*, menționată în DGJD. Potrivit unor informații culese în 1989 de la localnici, aceștia își aminteau de nivelarea terenului cu buldozerul; prin 1967, după denivelări produse de alunecări de teren care scosese rău la suprafață resturi de schelete omenești. Alte amănunte nu s-au putut obține.

Informații: învățător Mihai Airinei și prof. Andrei Zaharia. 1989; Cercetare CRA, 1989.

Referitor la inventarul funerar sarmatic a se vedea : I. Ioniță, *Arh. Mold.*, II–III, 1964, p. 317; Gh.Bichir, *Pontica*, 5, 1972, p. 137–176 + harta, p. 140; RAJB, I, p. 61.

VI.1.C „La Coșere” (3)

Din surpătura malului stâng al Jijiei, în dreptul podului de beton al șoselei Dorohoi-Corlăteni, construit peste viroaga *Zaharna* și a podului de fier, al căii ferate care traversează râul *Jijia*, în abruptul creat, cu o diferență de nivel de aproximativ 3 m, au apărut la adâncimea de -0,60 m față de nivelul de călcare actual, resturi materiale provenind dintr-un strat *Sântana de Mureș*. Cea mai mare parte a vestigiilor, este formată din fragmente ceramice de culoare neagră-cenușie lucrată la roată, dar și cu mâna. Printre materialele provenite din acest punct se remarcă un fragment de castron (tip *cu trei tortițe*), ornamentat pe umăr cu obiecte de podoabă imprimate în pasta moale (fig. 1/a,b) amintind de farfuriile de argint (trei la număr) descoperite la *Červenbreg* (Bulgaria de nord) în anul 1952, ornamentate cu motive decorative și texte imprimate prin baterc, în anul 318, pe timpul împăratului roman Licinius, la celebrarea *decenaliului* acestuia și la încheierea unui armistițiu Licinius-Constantin. Dacă piesele de argint din Bulgaria pot fi considerate cadouri făcute împăratului de susținătorii săi, piese ceramice de tipul sugerat de fragmentul cu ornament imprimat de la Broscăuți, sau vasul întreg aflat la Hănești (Muzeul de Arheologie – Săveni) documentează că și căpeteniile autohtone primeau cadouri lucrate de artizanii locali.

Informații: Prof. Andrei Zaharia, 1985–1989; Cercetare: CRA, 1989

Bibliografie:

N. Zaharia și Emilia Zaharia, în „Din trecutul județului Botoșani”, 1974, p. 144, fig. 6; Liuba Ognenova, Sîrbornic Gavril Kațarov, II, (IAI XIX), Sofia, 1955, p. 233–234.

VI.1.D. *Loc neprecizat – necartat*

Pe teritoriul comunei Broscăuți s-a descoperit, întâmplător, o seceră de bronz cu cârlig. Piesa este pierdută, nu se mai află în colecția MJB.

M. Petrescu-Dîmbovița, *Arh. Mold.*, II–III, 1964, p. 260, fig. 6/10; *RAJB*, I, p. 6.

NOTĂ:

În prima ediție a *RAJB*, I, (1976), a fost inserată, în mod eronat, o informație preluată din *MemAntiq.*, III, 1971, p. 80, potrivit căreia Victor Spinei localizează la Broscăuți descoperirea unui toporaș de silex propus prototip. Cercetând piesa, aflată în colecția MJB, marcajul său și imaginile, descrierea din publicația menționată, precum și înregistrările din Registrul inventar inițial, constatăm că piesa respectivă a fost descoperită în perimetrul fostei Stațiuni experimentale zootehnice de la Popăuți-Botoșani. Doar o confuzie sau o greșeală de tipar au plasat-o la Broscăuți. Se impune adăugarea acestei piese la descoperirile de pe raza municipiului Botoșani.

VI.2. SLOBOZIA, sat, com. Broscăuți (1968)

Purtând neoficial numele *Căcaina*⁸ satul este menționat în 1864. Înglobat inițial în satul Broscăuți, din 1871, apare, ca sat distinct intrat în componența comunei Broscăuți. În perioada 1898–1902 figurează sub denumirea *Slobozia Muscalului* sau *Căcaina* (MDG) iar în atlasul „Harta pădurilor pe categorii de propictari” (1900), *Slobozia sau Căcaina*. În 1929 prin desființarea comunei Broscăuți satul trece la comuna Corlăteni, pentru a reveni la comuna Broscăuți reînființată în 1932, de care aparține și în prezent⁹.

Mențiuni documentare: 1864 (*Căcaina*); 1871 (*Slobozia Muscalului*); 1892 (*Slobozia*)

⁸ *TTR.M.*, I, 1992, p. 1079; *Ch.Pr.U.R.*, [1864].

⁹ *TTR.M.*, I, 1992, p. 1079.

VI.2.A. Iazul Croci-Uluci (4)

Pe un platou înalt, (Dealul Putreda), aflat la aproximativ 2,5 km nord-est de sat și care domină valea Ghilauca și valea pâraiașului Uluci cu circa 10 m, în dreptul iazului Croci, s-a descoperit o întinsă așezare preistorică, din care s-au cules fragmente ceramice cucuteniene (fază neprecizată) și de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua). De pe unul din cenușare, în afară de fragmente ceramice, s-a cules și un omoplat de animal, crestat. (fig. 2/1-5)

RAJB, I, p. 62

Cercetarea CRA, 1973; Colecția MJB(nr. inv., P. 33);

Stare de conservare bună.

VI.2.B. Uluci 1 (5)

La aproximativ 3 km est-nord-est de marginea satului Slobozia, pe platoul dealului Mușchioasa, în zona abruptului ce se află la contactul cu văiuga numită „La Uluci“, accidental s-a ivit la suprafața terenului un bloc masiv de piatră (un fragment dintr-o placă de gresie), lipsit de vre-o semnificație arheologică. Fragmentul nu prezintă urme ale intervenției umane, iar în preajmă lipsesc alte materiale care ar presupune activitate omenească.

Informații: Prof. Andrei Zaharia, 1989; Cercetare CRA, 1989.

VI.2.C. Uluci 2 (6)

La circa 3,5 km est-nord-est de marginea satului Slobozia și la mai puțin de 1 km nord de punctul, *Uluci 1*, pe partea stângă a pâraiașului Uluci, afluent pe dreapta al văii Ghilauca, s-au descoperit la suprafață, fragmente ceramice cucuteniene corodate, din care cauză nu se poate preciza faza, precum și fragmente ceramice Sântana de Mureș. Tot aici, s-a găsit un fragment de topor dintr-o rocă dură, având orificiul transversal pentru fixarea cozii.

Informații: Prof. Andrei Zaharia, 1989; Cercetare CRA, 1989.

VI.3. *Movile* (7 - 11)

Movila Bortoasă (7)

Cunoscută și sub denumirea de *Movila Mare*, este situată la circa 4 km nord-est de podul de fier de peste râul *Jijia* și la aproximativ 1 km sud-est de șoseaua Dorohoi-Havârna. *Movila* săpată încă din secolele trecute de căutătorii de comori (de unde-i vine și numele *Bortoasă*), este situată pe platoul aflat la locul numit Ghilauca și are un diametru de aproximativ 50 m și o înălțime actuală de 7 m. În centrul movilei se cunoaște groapa făcută de căutătorii de comori, adâncă încă de circa 2 m, cu un diametru de aproximativ 10 m. În apropiere, la vre-o 50 de m se află o mică movilă care ar fi putut rezulta din depozitarea pământului excavat din *Movila Mare*.

RAJB, I. p. 62: *Cercetare CRA*, 1973 și 1989; cf. și Al. Odobescu, *Op. Compl.*, III, p. 130; Nicu Filipescu-Dubău, DGJD, p. 28 și 245.

Movilele de la nord de satul Slobozia (8-9)

La sud-sud-est de *Movila Bortoasă*, la o distanță de aproximativ 1 km, se află alte două movile mai mici. Ele datează, cu probabilitate, din perioada de tranziție spre epoca Bronzului.

Cercetare CRA, 1989.

Movilele de la nord-nord-estul satului Broscăuți (10-11)

La aproximativ 0,5-0,6 km nord-nord-est de satul Broscăuți, pe platoul situat între văile *Bezera* și *Zaharna*, se află două movile alăturate, ale căror nume vechi nu ni s-a păstrat. Și acestea datează, cu probabilitate din perioada de tranziție spre epoca bronzului.

Cercetare CRA, 1973 și 1989; Vezi și Nicu Filipescu-Dubău, DGJD, p. 244 și 268. *Movila Podișului* menționată în aceeași lucrare era probabil movila distrusă, din care provine inventarul sarmatic (VI.1.B) iar de *Movila lui Jacotă* situată, potrivit aceleiași surse în partea de sud a satului Broscăuți, nu-și mai amintește nimeni.

PRESCURTĂRI:

R = Recensământul populației Moldovei din anul 1774, I (în Dmitriev, M.e.f., VII1, 1975, Chișinău), II (*ibidem*, VII2, 1975)

H = C. C. Giurescu, *Principatele Române la începutul sec. XIX* Constatări istorice, geografice, economice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835, Editura Științifică, București, 1957.

Câmpia Moldovei = V. Băcăuanu, *Câmpia Moldovei* (studiu geomorfologic), București, 1968

Ch. Pr. U. R. = Georgie Filipescu-Dubău și Anton Parteni-Antoniou, *Charta Principatelor Unite ale României cu Circumvecinele țerii: Banatul, Transilvania, Bucovina și Bassarabia* [1864]

LEGENDA HĂRȚII:

1. Dealu Anistoroaie

2. Vatra satului

3. La Coșere

4. Iazul Croci-Uluci

5. Uluci 1

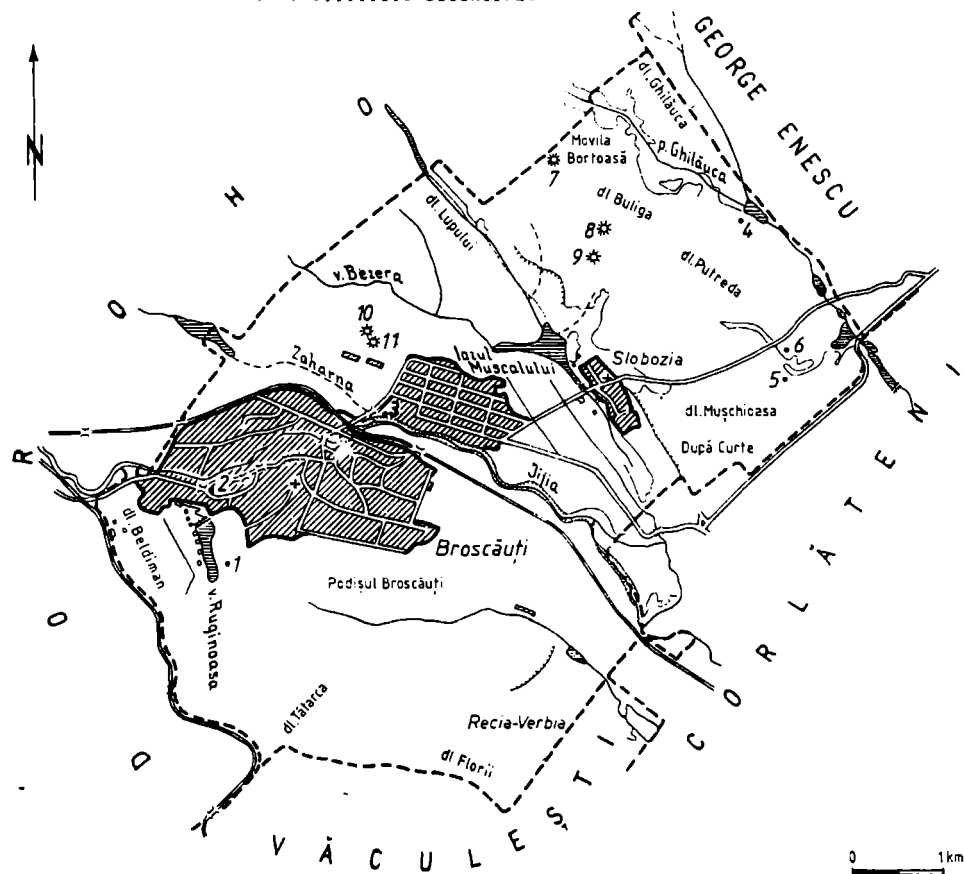
6. Uluci 2

7. Movila Bortoasă = Movila Mare

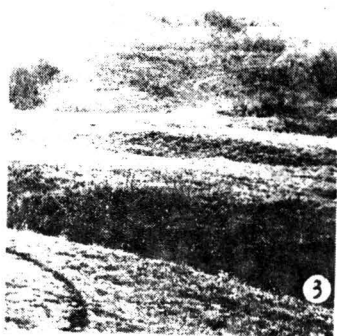
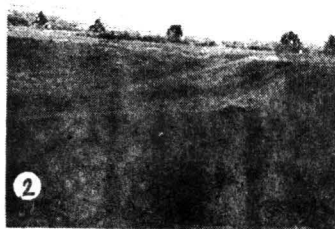
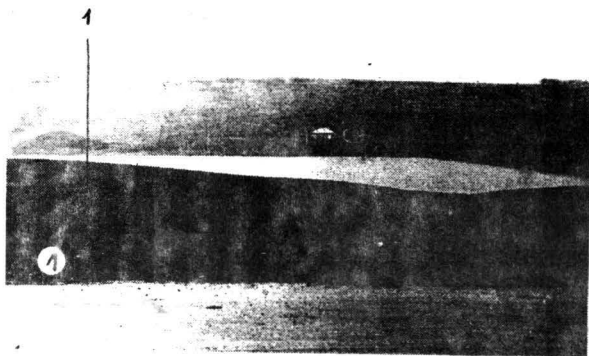
8-9. Mobilele (2) din nordul satului Slobozia

10-11. Mobilele (două mobile alăturate) situate în nord-nord-estul satului

Broscăuți

A. Harta arheologică a comunei Broscăuți
www.cimec.ro

B. Așezări arheologice din comuna Broscăuți (fotomontaj)

1 – Broscăuți, Dealu Anistoroaie, în vecinătatea Iazului Beldiman (1); 2 – Broscăuți, La Coșere (3); 3, 5-6 – Broscăuți, vatra satului (2); 4 – Broscăuți, La Coșere (3)

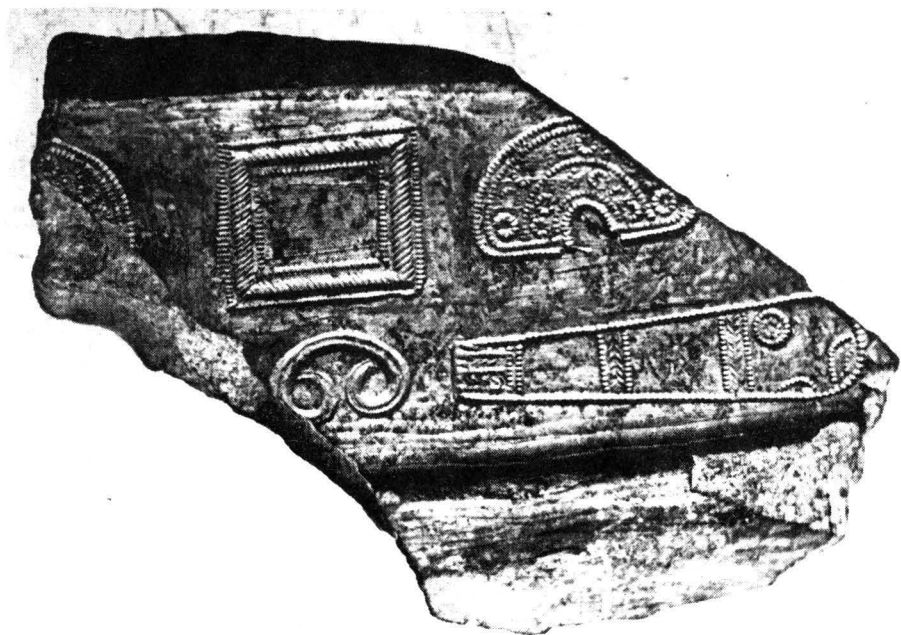
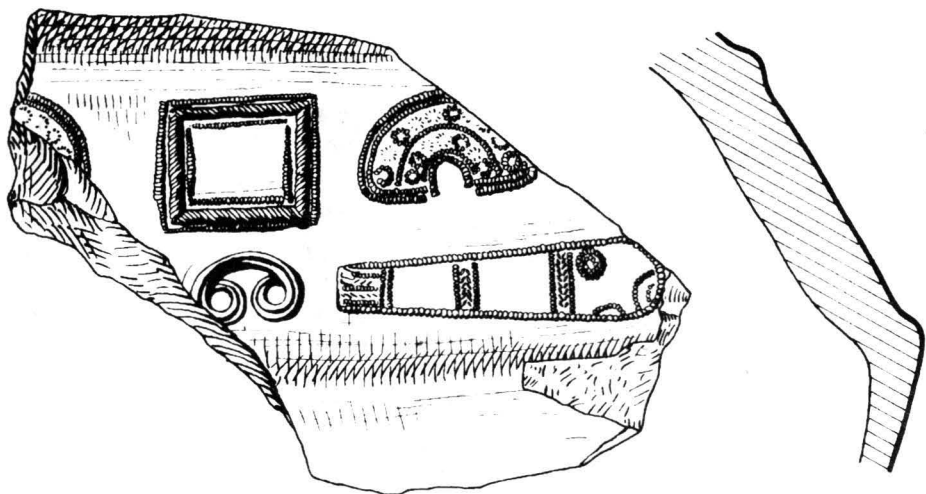

Fig. 1. Broscăuți, La Coșere. Fragment de vas cu ornamente imprimate (a - desen, b - fotografie)

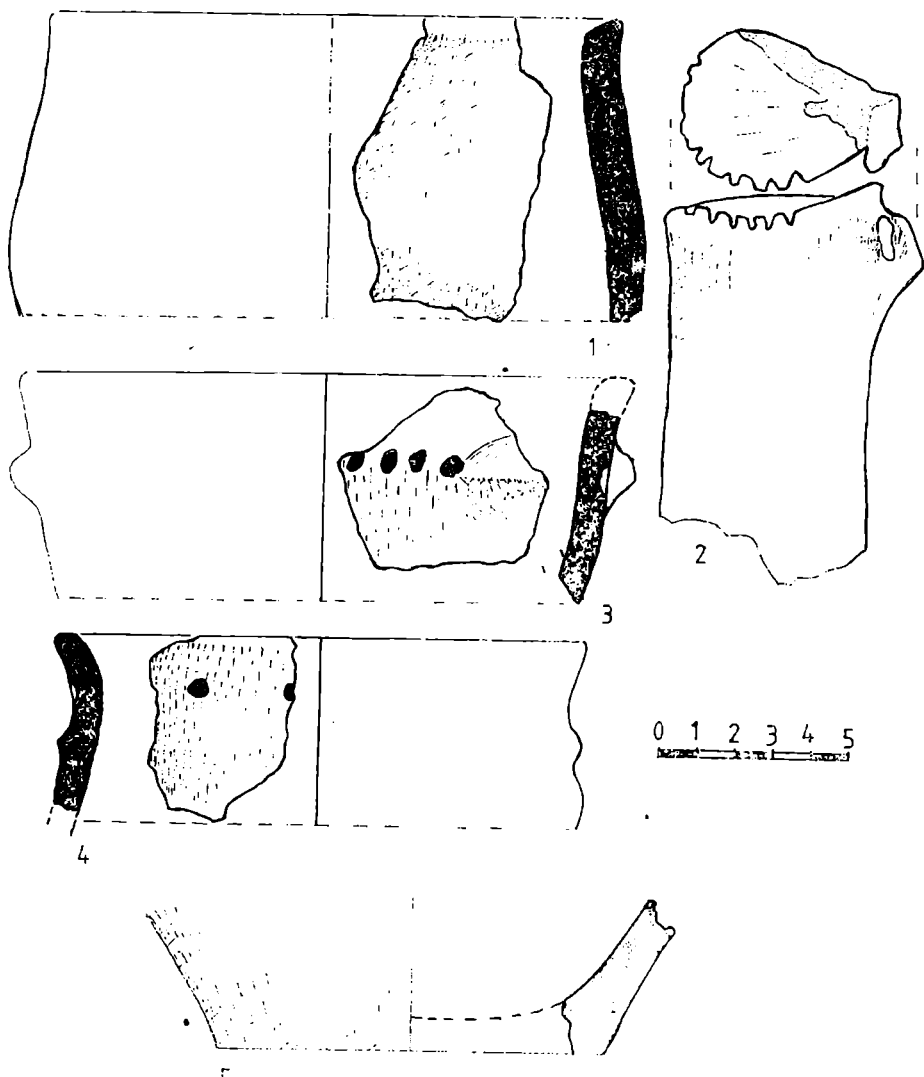

Fig. 2. Materiale fragmentare descoperite în punctul Croci-Uluci

ALEXANDRU PĂUNESCU ȘI PAUL ȘADURSCHI

**REPERTORIUL ARHEOLOGIC
AL ROMÂNIEI
JUDEȚUL BOTOȘANI**

VII. COMUNA BUCECEA

,

CONSIDERAȚII GENERALE DE ORDIN FIZICO-GEOGRAFIC

Situat în partea de vest a județului Botoșani, teritoriul comunei Bucecea aparține geomorfologic Podișului Sucevei, mai precis marginilor estice cu înșeuarea sculpturală cunoscută sub același nume.

Localitatea Bucecea se află pe terasa inferioară a Siretului, secționată de cei doi afluenți *Corhana* și *Fundoaia* (albia pârâului Corhana aflându-se altitudinal cu aproximativ 70 m sub albia râului Siret, situată la altitudinea absolută de 264 m)¹.

Teritoriul comunei Bucecea este cuprins între 26° 25' 42" longitudine estică și 47° 46' 44" latitudine nordică. Acest teritoriu care are o suprafață de circa 60 kmp, prezintă un relief a cărei altitudine medie variază între 200 și 250 m, depășind spre Siret chiar 250 m.

Altitudinile maxime se întâlnesc prin acele forme de relief cunoscute sub toponimele de dealurile: *Bohoghina* (la nord de satul Bohoghina), *Tochile* (deal aflat între satele *Bohoghina* și Bucecea) și *Cervicești* (356 m), aflat la est de Bucecea.

Văile se desfășoară pe suprafețe destul de înguste, cu excepția Siretului care delimitează la vest-sud-vest teritoriul comunei. Această vale, formată dintr-un șes aluvial larg, prin pronunțatele sale meandre, a lăsat în luncă numeroase asemenea meandre părăsite, cum ar fi *Gârla Sirețel* și *Gârla Mincinoasă*.

Pe teritoriul comunei se mai întâlnesc o serie de văi mai mici, cum ar fi văile pârâielor *Corhana*, *Morilor* (care delimitează localitatea Bucecea la est) precum și *Valea Bulgăriilor*, aflată la est-nord-est de satul Călinești.

CONSIDERAȚII DE ORDIN ARHEOLOGIC-ISTORIC

Pe teritoriul comunei Bucecea s-au identificat până în prezent opt puncte arheologice, din care două nu au putut fi cartate. Cinci puncte din cele opt, conțin vestigii aparținând unei singure culturi materiale iar alte trei, documentează două sau mai multe niveluri de locuire.

O colecție conținând toporașe de piatră și silex s-a realizat de elevii din localitate, la Liceul din Bucecea. Vizita noastră i-a convins pe realizatori

¹ *Câmpia Mold.*, p. 47.

(învățătorul Gheorghe Bostan și profesorii Dumitru Părăscuță, și Victor Dumitrescu) să doneze aceste piese Muzeului Județean de Istorie din Botoșani.

Punctele arheologice și paleontologice descoperite pe cuprinsul comunei Bucecea se repartizează astfel:

A – *Paleolitic*: nici o descoperire;

B – *Neoeolitic*: acestei perioade i-au fost atribuite 3 toporașe din marnă silicioasă, șlefuite, aflate în colecția amintită;

C – *Epoca bronzului* este reprezentată prin toporașe de silex, cioplite și șlefuite (uneori parțial), aparținând perioadei de tranziție de la eneolitic la bronz și un topor de luptă fragmentar, lucrat din diorit, încadrat în bronzul târziu, aflat în aceeași colecție;

D – *Prima epocă a fierului* (Hallstatt) pare să fie documentată printr-un topor masiv, din rocă dură, descoperit accidental și care a intrat în colecția MJB.

E – *A doua epocă a fierului*: nici o descoperire;

F – *Perioada corespunzătoare provinciei romane Dacia* (sec. II–III d.Cr.) este reprezentată prin fragmentele ceramice aparținând dacilor liberi, prin monede romane descoperite accidental în teritoriu, printr-un cimitir și un mormânt izolat, descoperite fortuit aparținând sarmatiților;

G – *Epoca migrațiilor timpurii* (prima jumătate a Mileniului I d.Cr.) marcată prin descoperiri aparținând culturii Sântana de Mureș, aflate în două locuri diferite.

H, I, J – *Epoca migrațiilor târzii, feudalismul timpuriu și feudalismul dezvoltat*: nici o descoperire;

K – *Feudalismul târziu* (secolul al XVIII–lea d.Cr.) este documentat prin fragmente ceramice descoperite în cel puțin două puncte.

L – *Fauna pleistocenă*: defensă de mamut.

VII. BUCECEA, sat, comună (1968–1996) *

La 13 februarie 1634 este menționat pentru prima dată satul *Vălcești*², vechiul nume al satului Bucecea. Actualul nume apare târziu, la prima catagrafie efectuată în perioada 1772–1774, când Bucecea³ este menționată în

* Prevederile Legii nr.2 din 18 aprilie 1989 au rămas simple propuneri neaplicate.

² D.R.H., A-Mold., v. XXII, p. 57–59.

³ *Rec.pop.*, II, p. 190.

Ocolul Siretului din ținutul Botoșani, cu 13 case^{**}. Într-un document⁴, datat 1826, satul este numit *Vălceștii sau Bucecea*, pentru ca numai peste doi ani, în 1828, să apară atât *satul* cât și *târgul Bucecea*⁵.

În 1832 se oficializează localitatea rurală *Bucecea*⁶ și *Târgușorul Bucecea*⁷, iar în 1834 sunt menționate localitățile *Satul Bucecea* și *Târgul Bucecea*⁸. Dar, în presa vremii, la 1844 se face o nouă referire la *Bucecea sau Vălceștii*⁹, referire care se va repeta și în anii 1846–1848. Satul și târgul Bucecea făceau parte, împreună, din Ocolul Siretului, în care se vor menține și după transformarea ocoalelor în *plase*. În unele documente, târgul este numit „*târgușor*“, sugerându-se adevăratele proporții ale localității la acea vreme. În 1859 sunt înregistrate toponimele *Bucecea-sat* și *Bucecea-târg*¹⁰. Bucecea-sat intra din 1864 în componența comunei Călinești, iar Bucecea-târg în componența comunei Bucecea.

Din 1906, atât satul cât și târgul, vor face parte din comuna Bucecea¹¹, situație care se va menține cu ocazia împărțirilor administrative din anii 1962, 1943, 1950, 1952, 1956, 1965, iar prin Legea din 1968 se constituie comuna Bucecea în componența sa actuală, având în subordine satele Bohoghina și Călinești.

VII.1.A Complexul porcin (1)

La aproximativ 1 km sud-sud-est de fostul Atelier de reparații pentru mașinile agricole, pe partea dreaptă a drumului Bucecea – Huțani, la săpăturile

^{**} Reproducem în continuare textul din *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea a II-a, tipărit la Chișinău în 1975 de editura „Știința“ (În continuare se va cita *Rec. pop.*):

13 – toată suma caselor

2 – scădere rufeturile, însă: 2 popi, 11 rămân birnici. *Birnicii*/ 1. Sandul sin Ștefanii, 2. Ion sin Andrieșoia, 3. Ion, jococar, 4. Ion, morar, 5. Simion sin popii, 6. Grigoraș Oane, 7. Vasile Cătărneaș, 8. Vasile Bosioc, vornic, 9. Macsin, 10. Pavăl, 11. Ion, cioban. *Rufeturile*/ 1. Popa Ștefan, 2. Popa Ion.

⁴ Codrescu, *Uricariul*, VI, p. 339.

⁵ E. Schwarzfeld, *Din istoria evreilor. Impopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor din Moldova*, București, 1914.

⁶ *Catagrafia ținuturilor [Moldovei] din 1831–1833*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria românilor*, VII, p. 149; vezi și „*Analele parlamentare ale României*“, vol. V, București, 1934.

⁹ „*Foaia sătească a Principatului Moldovei*“ (Iași), 1844, p. 295.

¹⁰ *Lucrările statistice a Moldovei, II. Populațiunea pe 1859 și 1860*, Iași, 1862.

¹¹ Nădejde-Țițu, *DGJB*, p. 231; Stoicescu, *Repert. bibl. Mold.*, p. 134, (unde se menționează biserica de lemn din 1818); C. G. Giurescu, P. R., p. 215–228; RAJB, II, 1976, p. 315.

pentru amenajarea fostului Complex pentru creșterea porcinelor, în 1972, s-au descoperit, fortuit, resturi de vase de lut și schelete omenești, provenind din vechi morminte. Deși la descoperire, Muzeul Județean de istorie nu a fost înștiințat, domnul Vasile Căraușu, participant la executarea lucrărilor de nivelare a terenului, ne-a relatat că aceste vestigii se aflau la adâncimea de aproximativ 1 metru. Din fragmentele ceramice aduse de colaboratorul nostru a putut fi reconstituită baza unui vas de ofrandă, de mici dimensiuni, de culoare neagră-cenușie, lucrat din pastă grosieră, care a fost încadrat după consultarea unor specialiști, în epoca bronzului. Două fragmente, care aparțineau unui alt vas au fost neglijate. Odată cu reluarea, pe comune, a *Repertoriului arheologic*, examinându-se cu mai multă atenție vestigiile rezultate de la lucrările din 1972, s-a constatat că fragmentele ceramice provin de la un vas modelat la roată, ca și cele două frgmente de aceeași factură, care aparțin unui al doilea vas. Ținând seama de toate acestea, putem încadra materialul arheologic, cu probabilitate, în perioada secolelor II–III d. Cr., proveniența lor fiind din morminte sarmatice amenajate în mantaua unor movile, de obicei mai vechi.

RAJB, I, p. 63.

Informații Vasile Căraușu, 1972. Colecția MJB
Semnalare neverificată de CRA

VII.1.B. *Biserica Pustie* (2)

La circa 1,5 km nord-vest de marginea satului, pe partea stângă a *Sirețelului* care curge la numai 200–300 m și la aproximativ 800 m sud-vest de șoseaua Botoșani-Siret, se află o movilă aplatisată, cu înălțimea de 0,50–0,75 m și diametrul de circa 30 m.

Pe suprafața movilei se găsesc pietre calcaroase și gresii nisipoase, bucați de cărămidă de diferite dimensiuni (provenind cu toată probabilitatea de la construcții mai vechi). Tradiția locală consideră că este vorba despre ruinele unei biserițe vechi. Tot potrivit tradiției locale aici se află siliștea vechiului sat, Vălceștii, atestat la 13 februarie 1634.

Informație: învățător Gheorghe Bostan, 1989.
Cercetări CRA, 1989.

VII.1.C. *La Uluc* – necartat

La cca. 4,5 km distanță de stația de pompare, pentru aducțiunea de apă potabilă, cu ocazia săpăturilor necesare instalării conductei pentru alimentarea cu apă din Siret a orașului Botoșani, pe suprafața distrusă a unui promontoriu al terasei inferioare, pe locul în care în anul 1900 s-a descoperit o necropolă sarmată, s-au mai găsit, de către N. Zaharia în 1956 și mici fragmente ceramice aparținând începutului epocii migrațiilor (sec. III și IV d.Cr.) .

N. Zaharia, M. Petrescu – Dîmbovița și Em. Zaharia, Așezări ..., p. 284; Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. 137–176 + harta (p. 140). În apropiere de punctul *La Uluc* se citează de N. Zaharia și colab. o necropolă feudală cu morminte conținând monede și obiecte de podoabă (vezi pentru această necropolă feudală, Dosar-mapă 12/1899–1901, adresa nr. 1982/3 iunie 1900, fila 45, prin care Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice comunica Muzeului de Antichități sesizarea primăriei orașului Botoșani, care aducea la cunoștință că, cu ocazia săpăturilor necesare nivelării șoselei pentru instalarea conductei de apă a orașului, la circa 4,5 km depărtare de izvoare și cam la jumătatea distanței între Leorda și Bucecea, s-au găsit 7 schelete, la adâncimea de 1 m. Scheletele se aflau într-o stare proastă de conservare. De asemenea s-au mai găsit doi cercei cu diametrul de circa 4 cm, o placă metalică (cu semne pe ea) de mărimea cerceilor, două bucăți de lanț și 13 monede vechi de argint.

Vezi Dosar-mapă 12/1899–1901 – Arhiva istorică a Muzeului Național de Antichități și Arhivele Statului - Min. Instr. Publice, Dir. II, dos.116/1900, filele 14, 16, 22. Semnalare neverificată de CRA. Din cele relatate nu se poate preciza dacă în acest punct sau în apropierea lui a existat o singură necropolă feudală sau două necropole: una sarmată și alta feudală, RAJB, I, p. 63.

VII.1.D. *Loc neprecizat* – necartat

Pe teritoriul comunei s-a găsit întâmplător, un denar roman imperial care ar putea să provină, cu probabilitate, din punctul Vatra satului Călinești.

Av. COMM ANT AVG P BRIT .

Rv: P M TR [P X IMP VII] COS IIII PP.

AR G: 2,79 g D:17 mm Ax: C

Este un argint de proastă calitate și acoperit cu o patină de culoare neagră.
Commodus, 184–185 e.n.

Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Octavian-Liviu-Șovan *Hierasus*, VII-VIII, 1989, p. 218; Colecția MJB (nr. inv. 14176)

VII.1.E. *Locuri neprecizate* – necartate

De pe teritoriul comunei Bucecea s-au strâns în colecția muzeală realizată pe lângă liceul din localitate, un număr de 8 topoare lucrate din silex, diorit și argile marnoase.

1. Topor cioplit, din silex vinețiu-deschis, de Nistru, cu patină alburie, având forma rectangulară, tăișul convex și muchia dreaptă, parțial spartă (recent). În secțiune rectangulară, piesa prezintă desprinderi mari și mici pe toate fețele (fig. 3/1).

Dimensiuni = L: 17,5 cm; lat.: 4,9 cm; grosimea: 4,2 cm.

2. Topor cioplit, parțial șlefuit, din silex de Nistru, cu patină alb-albăstrie, având formă trapezoidală, tăișul rectiliniu și muchia (ceafa) dreaptă, îngustă. În secțiune, piesa este rectangulară. Pe aproximativ jumătate din suprafețele largi, spre muchie, prezintă desprinderi de suprafață obținute prin cioplire. Același lucru se observă și pe suprafețele înguste, laterale. Jumătatea piesei, în spre tăiș este perfect șlefuită (fig. 3/2).

Dimensiuni = L: 10 cm; lat.: 4,2 cm; gros.: 2,6 cm.

3. Topor din silex vinețiu-închis, perfect șlefuit, pe întreaga suprafață, prezintă o ușoară patină, având pete mici alburii. În secțiune piesa este rectangulară, tăișul ușor convex este mai larg decât muchia care inițial a fost, probabil, dreaptă, dar datorită unei spargerii mai recente nu putem aprecia lungimea inițială a piesei (fig. 3/4).

Dimensiuni = L (actuală): 8,2 cm; lat.: 3,3 cm; gros.: 1,1 cm.

4. Toporaș din silex de Nistru, vinețiu-mat, cu o patină pronunțată, maroniu-gălbui. Are forma trapezoidală, tăișul larg cvasi-rectiliniu și muchia ușor convexă. Piesa este realizată prin cioplire, prezentând pe ambele fețe largi, desprinderi, unele dintre ele obținute în urma folosirii. Se remarcă și o desprindere probabil recentă. Ambele fețe largi sunt șlefuite în întregime (fig. 3/3).

Dimensiuni = L: 10,2 cm; lat.: 4,9 cm; gros.: 2,6 cm.

5. Topor cvasi-rectangular, lucrat din argilă marnoasă, de culoare gălbui-maronie, șlefuit în întregime, cu tăișul convex, prezentând unele desprinderi datorită folosirii. Ceafa groasă, dreaptă, rectilinie. Secțiunea rectangulară (fig. 3/6).

Dimensiuni = L:13,4 cm; lat.: 5,2 cm; gros.: 3,1 cm.

6. Topor șlefuit din argilă marnoasă de culoare gălbuie-maronie, având forma rectangulară, cu tăișul convex, muchia groasă, rectilinie. În secțiune, rectangular (fig. 3/5).

Dimensiuni = L : 7,3 cm; lat.: 3,9 cm; gros. : 2,2 cm

7. Topor lucrat ca și piesa precedentă, din argilă marnoasă, dar nefinisat, având forma rectangulară, tăișul convex, ca și muchia. Porțiunea dinspre tăiș șlefuită, în rest prezentând urme de cioplire (fig. 3/7).

Dimensiuni = L: 9,1 cm; lat.: 4,6 cm; gros.: 1,7 cm.

8. Fragment de topor din diorit, având o gaură transversală pentru fixarea cozii. Se păstrează doar jumătatea cuprinsă între tăiș și gaura pentru fixarea cozii. Tăișul este convex (fig. 3/8).

Dimensiuni = L: 9,4 cm; lat.: 4 cm; gros.: 5,1 cm

Informații: Înv. Gheorghe Bostan și profesorii D. Părăscuță și Victor Dumitrescu, 1989

Toate cele opt piese enumerate, au fost cedate, cu prilejul recunoașterilor de suprafață efectuate de CRA în 1989, Muzeului județean de istorie din Botoșani, unde au fost înregistrate sub numerele: 14.768-14.775

VII. 1 F – *Terasa Siretului de la vest de sat* – necartat

În partea de vest a satului, pe terasa stângă (de 6-8 m) a Siretului, s-a descoperit de către O. Ivănescu în 1963, cu ocazia cercetărilor geotehnice, un incisiv de *Mammuthus primigenius*. Defensa, în stare fragmentară (lg = 0,16 m gr. max = 0,16 m) a fost găsită la adâncimea de 5,20 m, la baza argilei loessoide care se așternea peste stratul de nisip fin feruginos.

O. Ivănescu, *Natura* – Revista Societății de Științele Naturale și Geografie din R.P.R., an XV, nr. 3, mai-iunie 1963, p. 41-43; Semnalare neverificată de C.R.A.

VII. 2. BOHOUGHINA, sat, comuna Bucecea (1968)

În 1790 (potrivit unui document german aflat în copie la Biblioteca Academiei Române), ținca de Ionășenii din ținutul Succava. În 1834 apare sub denumirea *Ionășenii lui Senjorj*, apoi *Osebiții din Ionășenii lui Senjorj* sau *Slobozia Ionășenii cu Bohoghina* (1845). Din 1846 este considerat sat unitar, care în 1871 ținca de comuna Vârful Câmpului. În 1950 trece la comuna Bucecea, din care face parte și astăzi¹². Alte *denumiri vechi*: Bugoghina, Buhoghina.

Mențiuni documentare: Tabla obștimii satești ... (1834), H. 1835¹³

VII.2.A Loc neprecizat – necartat

De pe teritoriul acestui sat, dintr-un loc neprecizat, în 1962, a fost adus un topor masiv din piatră dură (andezit ?), perforat transversal de un orificiu pentru prinderea cozii. Piesa se încadrează cronologic în perioada sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului și aparține probabil culturii Noua și Hallstattului A. Dimensiunile și aspectul său masiv arată că s-a putut folosi ca târnăcop (fig. 2/1).

Dimensiuni = L:24,5 cm; lat.:8 cm; gros. = 4,5-5,4 cm

Donată în 1962, muzeului (pe atunci raional) de dl. Nicolae Amarandei, fost secretar al Sfatului popular raional. Piesa a fost înregistrată sub nr. 887.

VII. 3 CĂLINEȘTI, sat, com. Bucecea

La Recensămintele din anii 1772–1774 figura cu 12 case¹⁴. Pe atunci, satul era situat în ocolul Siret din ținutul Succava. La 1864 devine comună, iar în 1876, după ce trece la comuna Bucecea este transformat în sat. La 1887

¹² – *TT R-M*, I, (1991), p. 113.

¹³ – Stoicescu, *Repert. bibl. Mold.*, p. 134 (menționează biserica de lemn din 1818; C.C. Giurescu, *P. R.*, p. 228.

¹⁴ 12 toată suma caselor

2 scădere rufeturile, însă:

2 popi

10 rămân birnici. *Birnicii*/1. Pricopie Bogorodită, 2. Andrei sin lui, 3. Ifimi Purice, 4. Simion Poleucă, 5. Dumitrașcu vornic, 6. Nechita Stanciul, 7. Dumitrașcu sin Buda, 8. Pavel rotar, 9. Ifimi sin Postolache, 10. Ion sin Mihăilă. *Rufeturile*/1. Popa Vasile, 2. Diaconul Gheorghie.

devine iarăși comună, subordonându-și satul Bucecea¹⁴. În 1906 este sat aparținător comunei Vlădeni, apoi în 1908, comunei Cucoreni, în 1925 este subordonat comunei Mândrești, iar din 1929 până în prezent, sat component al comunei Bucecea.

Denumiri vechi: Calianauți (1519), Călimănești (1843), Călineștii (1772)

Mențiuni documentare: 27 decembrie 1519; R.1772; H. 1835¹⁵.

VII. 3.A. Vatra satului (3)

În marginea vest-nord-vestică a satului Călinești, pe partea stângă a șoselei naționale Botoșani-Mihăileni, chiar pe traseul liniei aeriene de transport a energiei electrice, în preajma stâlpului purtând numărul 38, aflat în grădina folosită în anii 1987-1989 ca lot ajutător, de către locuitorul Mihai Ciubotaru, (avându-i vecini pe locuitorii Ioan Turceac și Ștefan Caciuc), cu prilejul lucrărilor de întreținere a culturilor, în 1987, s-au descoperit două monede romane imperiale din argint, una dintre acestea fiind predată pentru a fi inclusă în colecția Liceului Bucecea. Această monedă, cu prilejul recunoașterilor noastre de teren, a fost cedată MJB unde a fost înregistrată sub nr. 14. 760.

Piesa este o emisiune TRAIAN din anii 103-111;

Avers: IMP.TRAIANO AVG. GER. DAC. P.M.TR.P. bust laureat și drapat spre dreapta.

Revers: COS.V.P.P.S.P.Q.R.OPTIMO PRINC. Trofeu cu scut rotund în stânga sus și scut oval în dreapta sus.

AR 2,46 g; 18,5 mm

BMC, III, p. 80-81, nr. 358-370, tip general, anii 103-111

RIC, II, p. 254, nr.147, anii 103-111

Informații: Prof. Victor Dumitrescu, 1989

Determinare numismatică: Cercet. Eugen Nicolae, Cabinetul numismatic al IAB; Cercetare CRA, 1989.

5

¹⁴ *Marele dicționar geografic al României*, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale, pe județe de George Ioan Lahovari, General C. I. Brătianu și Grigore Tocilescu, I-V, București, 1898-1902 (Se va cita în continuare MDG).

¹⁵ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Ștefăniță voevod (1517-1527)*, Iași, I, 1943, p. 298-300 (Se va cita în continuare, *Costăchescu-Documente Ștefăniță vv*); Rec. pop., II, p. 192; C. C. Giurescu, *P.R.* p. 228; *RAJB*, II 1976, p. 317; Nădejde-Țițu, *DGJB*, p. 73.

VII.3.B. *La Helemei = Bordeiele tâlharilor* (4)

Pe platoul înclinat spre Valea Bulgăriilor, pe partea stângă a șoselei naționale Bucecea – Botoșani, la aproximativ 1,5 km nord-nord-est de marginea satului Călinești, s-au găsit bucăți de chirpic, pământ ars, precum și câteva fragmente ceramice feudale târzii (sec. XVIII).

Cercetare CRA. 1974, 1989

RAJB, I, p.63

VII.3.C. *Siliște = Gârla Mincinoasă* (5)

La aproximativ 500–600 m sud-sud-vest de turnul de apă al fostului Complex porcin-Bucecea, în zona primului pod de cale ferată de pe linia Bucecea–Verești, într-o zonă mlăștinoasă, pe o suprafață de aproximativ 25 ha, la suprafața solului, se află din abundență fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roată, care au putut fi încadrate cronologic, în secolele II-III d.Cr. (daci liberi), în secolele IV–V (cultura Sântana de Mureș) și un singur fragment ceramic, ornamentat cu roțița dințată, încadrându-se în secolul al XVIII-lea. Deși toponimul și tradiția locală, prezintă acest punct drept vatra vechiului sat Călinești, cel mai mult material arheologic documentar (fragmente ceramice) provine din perioadele anterioare. (Vezi fig. 1/1–10).

Nădejde-Țițu. DGJB, p.73

Cercetare CRA. 1989

PRESCURTĂRI

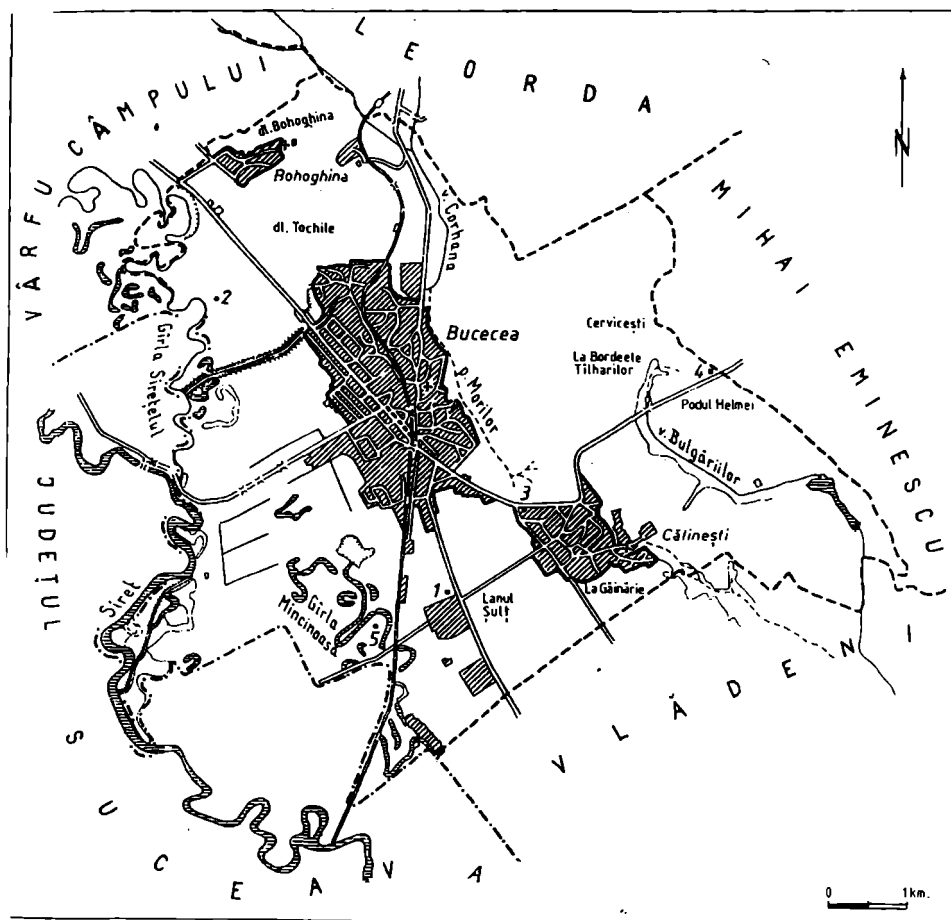
– Codrescu, *Uricariul* = Teodor Codrescu, *Uricariul*, VI, Iași, 1875

– MDG = *Marele dicționar geografic al României*, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale, pe județe de George Ioan Lahovari, general C.I. Brătianu și Grigore Tocilescu, I-V, București, 1898-1902

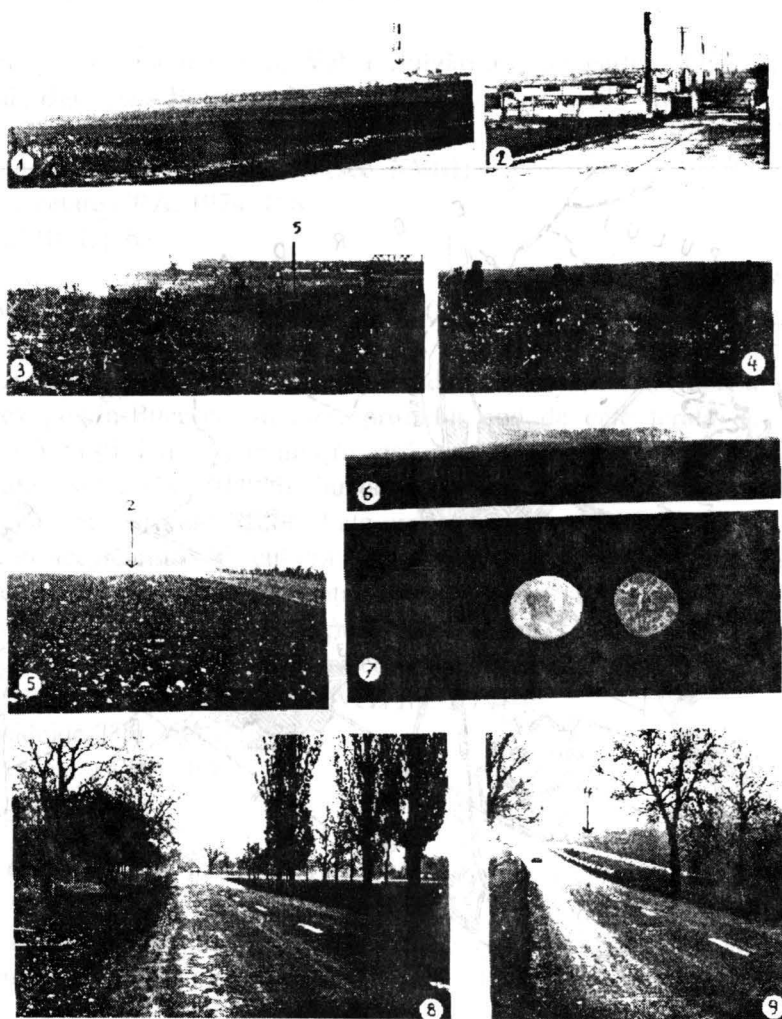
– Costăchescu, *Documente Ștefăniță vv.* = M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voievod (1517-1527)*, Iași, I, 1943.

LEGENDA HĂRȚII

1. „Complexul porcin“
2. Biserica Pustie
3. Călinești-Vatra satului
4. La Helemea = Bordeiele tâlharilor
5. Siliște = Gârla Mincinoasă

A. Harta arheologică a comunei Bucecea

B. Așezări arheologice din comuna Bucecea (fotomontaj)

1-2 – Bucecea, „Complexul porcîn” (1); 3-4 – Bucecea-Călinești, „Gărla Mincinoasă” (5);
 5 – Bucecea, „Biserica Pustie” (2); 6 – Bohoghina, satul; 7 – Monedă (avers-revers) emisă de
 împăratul Traian descoperită în vatra satului Călinești (3); 9 – Bucecea-Călinești,
 La Hemelea = Bordeiele tâlharilor (4)

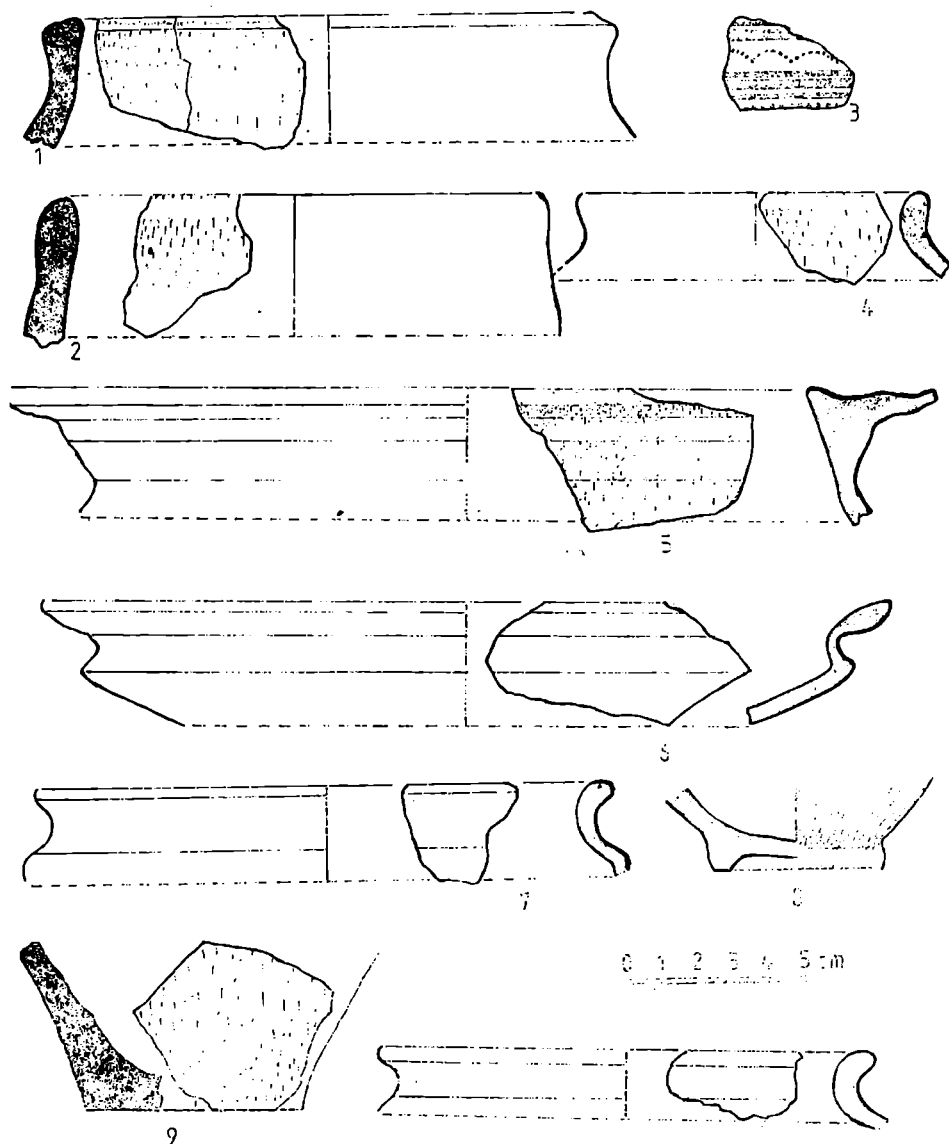

Fig. 1. Materiale ceramice fragmentare descoperite în punctul Siliște = „Gârla Mincinoasă“

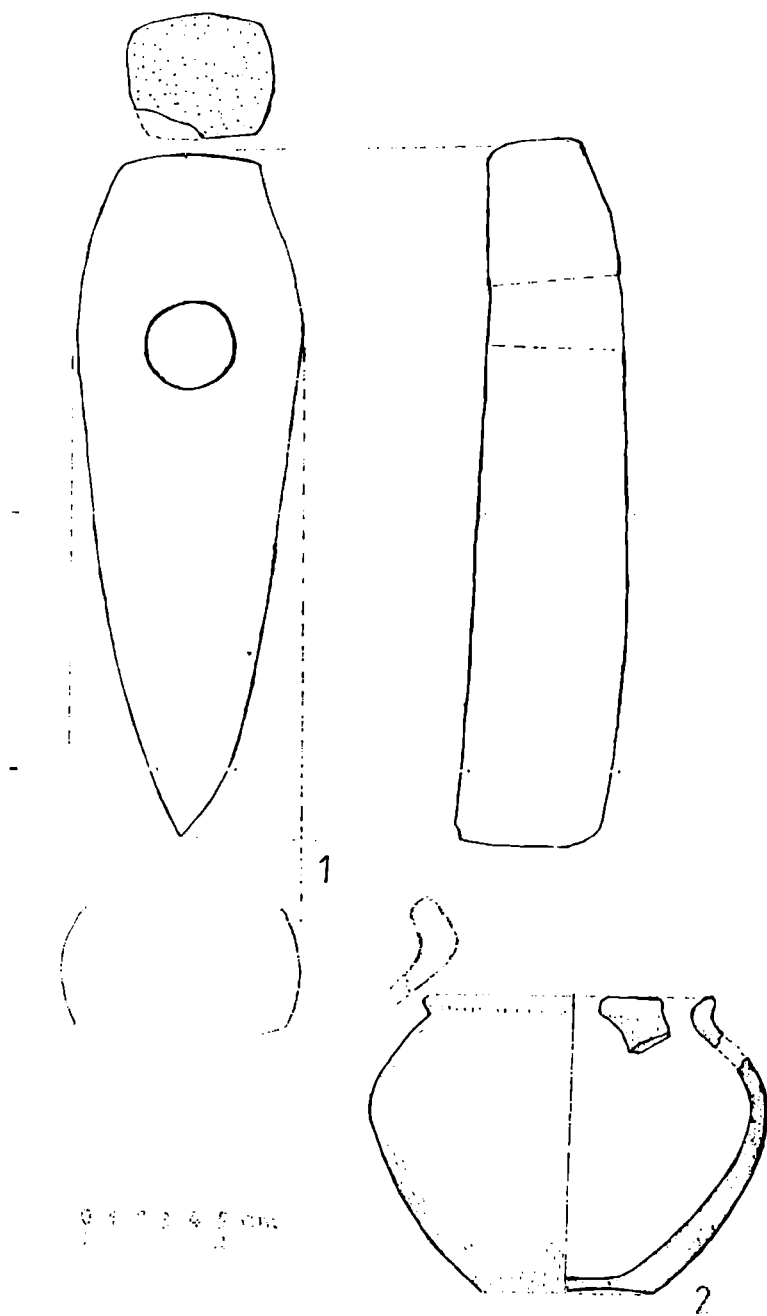

Fig. 2. Materiale descoperite în punctul „Complexul porcin” (2) și zona satului Bohoghina (1)

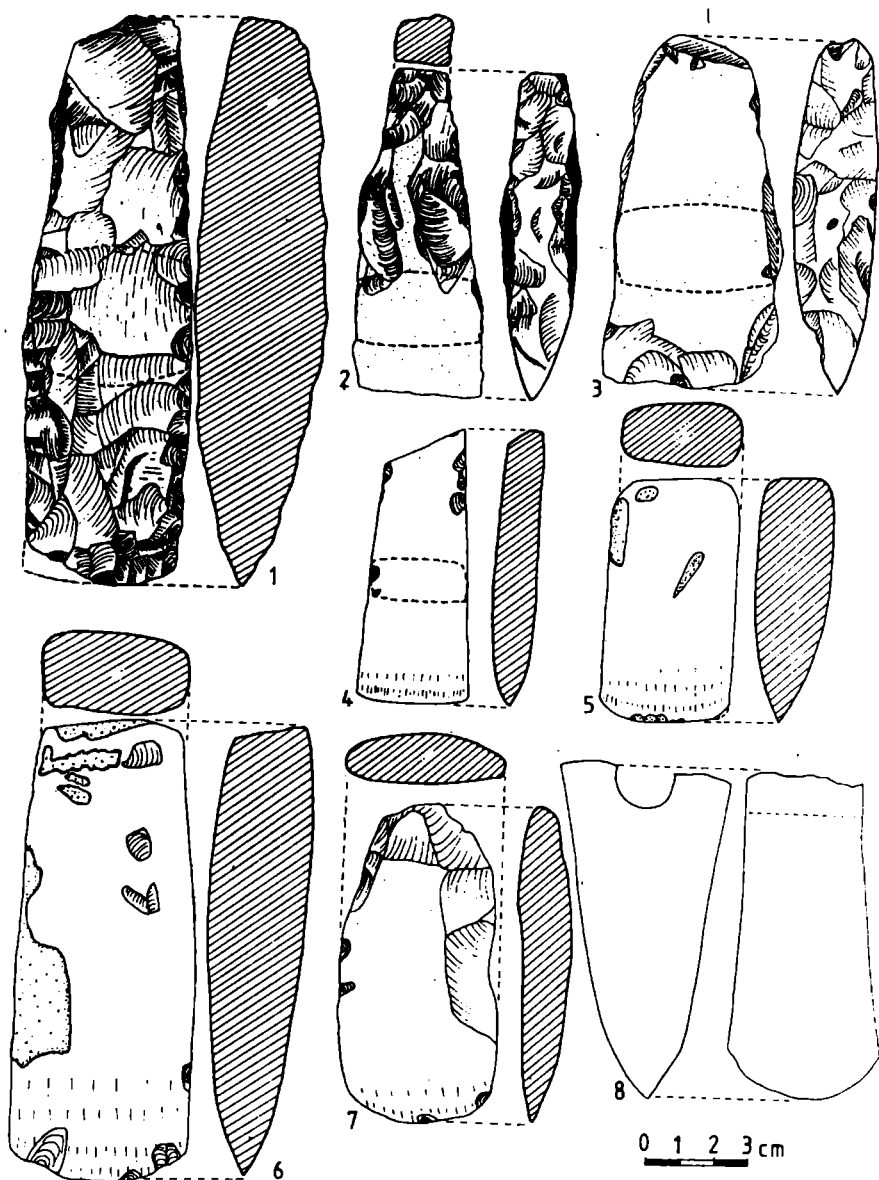

Fig. 3. Toporașe de piatră și de silix, descoperite în zona actuală comunei Bucecea.

DESCOPERIRI SLAVE DIN SECOLELE VI-VIII ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

DAN GH. TEODOR

Cercetările arheologice privitor la prezența slavilor în teritoriile carpato-dunărene în perioada secolelor VI–VIII d. Hr., la fel ca și în restul spațiului Europei estice și centrale, s-au desfășurat în ultima jumătate de secol cu deosebită intensitate oferind specialiștilor rezultate numeroase și importante. Prin intermediul acestor ample investigații au putut fi obținute date de mare valoare științifică care au completat, în cele mai multe cazuri substanțial, informațiile izvoarelor scrise despre slavi, aducând contribuții valoroase la mai buna cunoaștere a epocii și căilor lor de pătrundere în teritoriile menționate, a precizării conținutului culturii materiale și vieții spirituale proprii acestei populații¹ și nu în ultimul rând, a contactelor lor cu autohtonii romanici în mijlocul cărora s-au stabilit temporar sau definitiv². De asemenea, prin intermediul arheologicii s-au putut cunoaște ponderea și natura influențelor diverse primite în cadrul unor îndelungate și complexe procese de aculturație. Cu toate acestea, destul de multe aspecte referitoare la prezența și cultura slavilor din regiunile de la nordul Dunării de Jos în perioada secolelor VI–VIII d. Hr. au rămas încă puțin sau chiar deloc elucidate, evidențiind necesitatea continuării unor asemenea investigații arheologice.

În legătură cu prezența slavilor în spațiul carpato-dunărean, reamintim că, în polida informațiilor oferite de izvoarele scrise bizantine, care îi menționează aici încă din primele decenii ale secolului al VI-lea, cercetările arheologice întreprinse până acum nu au reușit să descopere cu certitudine vestigii aparținând acestei populații datând mai devreme de mijlocul acestui secol. După

¹ D. Gh. Teodor, *Slavii la nordul Dunării de Jos în sec. VI–VII d. Hr.*, în *Arheologia Moldovei*, XVII, 1994, p. 223–251.

² I. Nestor, *Dominația avarilor și așezarea slavilor*, în *Istoria poporului român*, sub red. A. Oțetea, București, 1970, p. 102–107; D. Gh. Teodor, *Autohtoni și slavi în spațiul carpato-dunăreano-pontic în secolele VI–VII d.Hr.*, în *Din istoria europeii romane*, Oradea, 1995, p. 286–294.

cum s-a mai arătat, cele mai vechi descoperiri de factură slavă atestate în teritoriile carpato-dunărene apar întotdeauna însoțite în așezări sau necropole de vestigii autohtone romanice, date pe baze stratigrafice sau cu ajutorul monedelor bizantine, fibule romano-bizantine și „digitate“, cătărămi, cercei și brățări bizantine etc. aparținând în mare majoritate a cazurilor perioadei celei de a doua jumătăți a secolului al VI-lea și începutul celui următor³. Până în prezent, doar descoperirile de la Ciorțești-Iași⁴, Hansca-Ialoveni (Limbari-Căprăria)⁵ și Codin II⁶ Cernăuți, ar putea fi eventual date și în prima jumătate a secolului al VI-lea, nu mai devreme însă de cel de al doilea său sfert. Este totuși posibil ca vestigii slave și mai timpurii, chiar din primele decenii ale secolului al VI-lea să fie în viitor depistate, dar numărul lor, considerăm că nu va fi prea mare, deoarece grupurile de slavi în această perioadă erau extrem de reduse.

Lipsa vestigiilor slave, în general, în prima jumătate a secolului al VI-lea s-ar putea explica mai ales prin caracterul extrem de mobil al grupurilor de slavi pătrunse în spațiul de la nordul Dunării de Jos. Aceste grupuri erau compuse îndeosebi din elemente militare, alcătuind detașamente de luptă al căror principal scop era atacurile contra orașelor din imperiu, astfel încât deplasarea lor rapidă către sudul Dunării nu a putut lăsa mărturii consistente ale trecerii lor prin spațiul menționat. De abia odată cu colonizarea mării mase a grupurilor slave în regiunile de la nordul Dunării de Jos, probabil pe la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al VI-lea, vreme când îi menționează frecvent și scriitorii bizantini, vestigiile slave se vor înmulți vizibil fiind atestate prin intermediul cercetărilor arheologice în numeroase locuri și pe arii întinse. Asemenea vestigii sunt concentrate de regulă în jurul unor mai vechi vaduri de ape, de-a lungul văilor unor râuri mai mari, în zonele mlăștinoase, precum și în arealul pădurilor de foioase, care acopereau mai ales podișurile, lipsind deocamdată în regiunile montane și submontane.

După cum este cunoscut de mai multă vreme, elementele cele mai caracteristice din conținutul culturii materiale vechi slave din perioada secolelor VI-VIII d. Hr. sunt în primul rând cele ceramice. Acestea au fost dispuse de specialiști în două grupuri principale, unul aparținând aspectului cultural de tip

³ D. Gh. Teodor, *op.cit.*, în *Arheologia Moldovei*, XVII, 1994, p. 230–231.

⁴ C. Ionomu, *Descoperiri arheologice din secolul al VI-lea în comuna Ciorțești, jud. Iași*, în *Arheologia Moldovei*, XIV, 1991, p. 106–116.

⁵ Gh. Postică, *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994, p. 104–109.

⁶ I. P. Rusanova, B. A. Timoșciuk, *Kodyn slavjanskije poselenija V–VII vv na r. Prut*, Kiev, 1988, p. 27, 46–53, pl. 3/1–3,7.

*Korceak*⁷, a trebuit *slaviniilor* și altul pus pe seama aspectului cultural de tip *Penkovka*⁸, atribuit *anților*.

Analiza descoperirilor de origine slavă, cunoscute până acum la nordul Dunării de Jos arată clar că ceramica de tip *Korceak* este cea mai răspândită, ea întâlnindu-se îndeosebi în zonele dintre Carpații Orientali și Nistru și în estul Câmpiei Munteniei, între Carpații de Curbură și Dunăre și într-o proporție mai mică în restul Munteniei, Olteniei, Banatului și în sud-estul Transilvaniei. În resul teritoriului carpato-dunărean și în Dobrogea astfel de resturi ceramice nu sunt atestate arheologic.

Cele mai importante vestigii de tip *Korceak* sunt ilustrate de descoperirile de la Codin I și II, Rașcov II–III, Hansca, Botoșana II, Davideni II, Succava–Șipot, Sărata Monteoru, Șirna, Dulceanca și teritoriul actual al orașului București, în regiunile extracarpatic⁹, Poian, Bezid, Cernatu și Sălașuri în sud-estul Transilvaniei¹⁰. În unele din obiectivele cercetate (Rașcov, Succava–Șipot, Sărata Monteoru, București-Ciurel, etc.) acest tip ceramic se întâlnește în proporție destul de mare, uneori chiar aproape de 50%, însă în marea majoritate a cazurilor el este atestat în procentaj mult mai mic, de abia de 10–15%, mai ales în obiectivele din Muntenia, Oltenia și Banat.

Mult mai rar este atestat aspectul ceramic de tip *Penkovka*, pe care mulți specialiști l-au atribuit slavilor *anți*. În ceea ce îi privește pe *anți* noi considerăm, la fel ca și alți cercetători, că aceștia reprezentau în realitate un conglomerat de populații nomade și seminomade (cutriguri, utriguri, bulgari, onoguri etc.), în care erau incluse și grupuri de slavi, toate aflate sub suzeranitatea unei aristocrații militare *alane*¹¹. De aceea, nu întotdeauna acolo unde au fost decoperite resturi ceramice de tip *Penkovka* trebuie să considerăm că avem de-a face în totalitate cu grupuri de slavi.

⁷ V. P. Petrov, *Rannoslav'janski pam'atki Korčeskogo tipa*, în *Archeologia*, XIV, Kiev, 1962, p. 3–14; I. P. Rusanova, *Slavjanski drevnosti VI–IX v v mezdu Dneprom I Zapadnym Bugom*, Moscova, 1973, p. 8–79; V. V. Sedov, *Vostočnye slavjane v VI–XII v v*, Moscova, 1982, p. 10–19.

⁸ I. P. Rusanova, *Pamjatniki tipa Pen'kovka*, în *Problemy Archeologii*, Leningrad, 1978, p. 114–118; V. V. Sedov, *op.cit.*, p. 19–28.

⁹ D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 229–230 cu întreaga bibliografie a problemei.

¹⁰ Z. Szekely, *Slavii și populația băștinașă în sud-estul Transilvaniei în Aluta*, III, Sfântu Gheorghe, 1971, p. 131–134; idem, *Așezări din secolele VI–IX în sud-estul Transilvaniei, în Aluta*, VI–VII, Sfântu Gheorghe, 1974–1975, p. 35–46.

¹¹ G. Vernadsky, *On the origins of the Antae*, în *Journal of the American Oriental Society*, 59, 1938, p. 96–112; Gh. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I, București, 1988, p. 216–217; D. Gh. Teodor, *Unele considerații privind originea anților*, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, p. 205–213; I. Corman, *Migrațiile din sec. V–VII în spațiul carpato-nistrean (Problema anților)*, în *Revista Arheologică*, 1, Chișinău, 1993, p. 93–99.

În general, ceramica de tip *Penkovka* este mult mai puțin numeroasă în teritoriul de la nordul Dunării de Jos. Ea este documentată mai ales în zonele de la răsărit de Carpați, procentul ei în așezări fiind totuși destul de scăzut. Destul de rar ea este atestată și în estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei și în zonele Dobrogei. În unele din obiectivele cercetate în zonele de la răsărit de Carpați și din estul Munteniei ceramica de tip *Penkovka* apare în proporții variate, împreună cu aceea de tip *Korceak* și romanică, de tip *Costișa-Botoșana-Hanska*¹² sau de tip *Ipotești-Cândești*¹³. În teritoriile Olteniei, Banatului și în cea mai mare parte a Transilvaniei ceramica de tip *Penkovka* nu a fost încă atestată. În marea majoritate a cazurilor în obiectivele în care acest tip ceramic a fost documentat el este de obicei însoțit de obiecte vestimentare și de podoabă de caracter nomad, precum și de origine bizantină cum sunt aplicile de tip *Martinovka*, fibule niproviene de tip *Pastyrsk* sau antropozoomorfe, cățărâmi, brățări, etc., cele mai multe dintre acestea fiind produse în atelierele goto-bizantine din Crimeea sau de pe litoralul de nord al Mării Negre¹⁴.

Faptul că vestigiile ceramice de tip *Korceak* și *Penkovka* apar în zonele de la răsărit de Carpați și în estul Câmpiei Munteniei împreună cu cele autohtone de tip *Costișa-Botoșana-Hanska* sau de tip *Ipotești-Cândești*, dovedește că în a doua jumătate a secolului al VI-lea *sclavinii* și *anții* au venit în contact direct cu populația romanică, multe din grupurile de slavi stabilindu-se definitiv aici.

Este important de reținut faptul că în ultimii ani unii cercetători de peste hotare încearcă să acrediteze ideea că în ansamblul lui aspectul de civilizație de tip *Ipotești-Cândești* din zonele Munteniei și Olteniei ar fi aparținut slavilor, în ciuda trăsăturilor sale pregnante romanice¹⁵. Se uită, intenționat sau nu se cunoaște bine faptul că, în cadrul culturii de tip *Ipotești-Cândești* locuința și cuptorul sunt în marea lor majoritate de veche tradiție daco-getică, în proporție foarte ridicată ceramica fiind lucrată cu roata, vădind evidente tradiții și amprentă provincial romană, că ceramica lucrată cu mâna prezintă forme și ornamente de sorginte dacică pe care slavii nu le-au folosit niciodată și în sfârșit, că uneltele sunt evaluate atestând clare trăsături romane.

¹² D. Gh. Teodor, *Conceptul de cultură „Costișa-Botoșana”. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V-VII e.n.*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 215–225; idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984.

¹³ S. Dolinescu-Ferche, *La culture „Ipotești-Cândești-Ciurel”. La situation en Valachie*, în *Dacia*, XXVIII, 1984, 1–2, p. 117–147.

¹⁴ D. Gh. Teodor, *op.cit.*, în *Arheologia Moldovei*, XVII, 1994, p. 230–234.

¹⁵ V. V. Sedov, *Slavjane v rannem srednevekovie*, Moscova, 1995, p. 95–108.

Încercând să impună concluzia că slavii au locuit în număr mare și continuu teritoriile extracarpătice aceeași cercetători de peste hotare trec sub tăcere existența culturii autohtone, romanice, de tip *Costișa-Botoșana-Hansca* din zonele carpato-nistrene¹⁶, în conținutul căreia ceramica lucrată la roată, tipul de locuință și cuptor, uneltele, circulația monetară bizantină și numeroasele importuri din imperiu sunt elemente definitorii care subliniază trăsăturile sale daco-romanice ce nu pot fi puse pe seama slavilor arhaici.

Luându-se în considerație repartitia geografică a vestigiilor aparținând în mod cert slavilor și îndeosebi concentrările unor obiective ale acestora din anumite părți ale spațiului nord-dunărean s-a încercat să se precizeze zonele în care activau, către sfârșitul secolului al VI-lea conducătorii militari slavi ca Ardagast, Musokios, Piragast sau Dauritas, menționați de izvoarele scrise ale vremii în legătură cu existența unor conflicte militare între grupurile conduse de către ei și armatele bizantine. După cum s-a presupus aceste zone erau situate în Câmpia Dunării, între cursurile râurilor Dâmbovița, Ilfov, Ialomița, Buzău și Prut¹⁷. În aceste zone, în a doua jumătate a secolului al VI-lea s-au putut forma probabil câteva „sclavinii” temporare care ulterior anului 602 s-au destrămat, marca masă a slavilor deplasându-se în regiunile de la sudul Dunării, unde s-au stabilit definitiv¹⁸.

Resturi încă destul de numeroase de slavi au continuat să viețuiască în zonele de la nordul Dunării de Jos în contact tot mai strâns cu populația autohtonă după cum o dovedesc unele materiale ceramice specifice slave, precizate pentru secolele al VII-lea și al VIII-lea, atât în așezări, cât și în unele complexe funerare. Asemenea descoperiri sunt cunoscute în regiunile de la est de Carpați la Lozna-Străteni, Borniș, Valca Mare, Hansca sau Codin¹⁹, în Muntenia la Șirna, Radovanu sau Dulceanca IV²⁰, sau în Transilvania la Sălașuri, Crăciunești și Lăpușci²¹.

¹⁶ *Ibidem*, p. 10–38 și 68–94; vezi și V. D. Baran, *Prazskaja Kul'tura podnestrovja (Po materialam poselenii u.s. Raškov)*, Kiev, 1988, p. 56–79.

¹⁷ I. Nestor, *op.cit.*, p. 104; M. Comșa, *Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI–VII*, în *Apulum*, XII, Alba Iulia, 1974, p. 303–313.

¹⁸ D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 227.

¹⁹ I. P. Rusanova, B. A. Timošciuk, *op.cit.*, p. 10–45; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1978, p. 43–44, 81–82; Gh. Postică, *op.cit.*, p. 104–109.

²⁰ M. Comșa, *Unele date privind așezarea din sec. VI–VII de la Radovanu, jud. Ilfov*, în *Muzeul Național*, II, București, 1975, p. 335–341; Șt. Olteanu, V. Teodorescu, N. Neagu, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Șirna (jud. Prahova) cu privire la secolele III–XI e.n.*, în *Materiale-Oradea*, 1979, p. 227–279; *idem*, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Șirna-Prahova*, în *Materiale-Tulcea*, 1980, p. 417–419; Șt. Olteanu, N. Neagu, *Rezultatele cercetărilor de la Șirna-Prahova*, în *Materiale-București*, 1983, p. 384–386; S. Dolinescu-Ferche, *Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca IV*, în *Dacia*, XXXVI, 1992, p. 153–177.

²¹ Z. Székely, *op.cit.*, în *Aluta*, VI–VII, 1974–1975, p. 35–46; R. Popa, R. Harnoiu, *Mărturiile arheologice din Maramureș aparținând mileniului I e.n.*, în *Studii și Cercetări de istorie*

Trebuie spus totuși că din a doua jumătate a secolului al VII-lea, odată cu începutul însușirii de către slavi a tot mai multe bunuri ale civilizației autohtone, cu care au venit tot mai strâns în contact, ca urmare a sedentarizării unor grupuri, ca și a conviețuirii (uneori în cadrul aceluiași sat) cu romanicii, elementele arhaice slave dispar sau se transformă radical fiind destul de dificil de depistat prin investigațiile arheologice, în conținutul unei culturi materiale care devine la un moment dat bun comun.

Spre deosebire de așezări, cimitirele din secolele VI–VIII care pot fi puse în legătură cu slavii sunt foarte puțin numeroase. În afară de marea necropolă de incinerare de la Sărata Monteoru²² care ar fi putut să constituie cimitirul unei „slavinii“, formată temporar în zona bazinului râului Buzău, celelalte complexe funerare considerate de unii specialiști drept slave (Silișteea, Cobusca Veche, Cepănos sau Căndești)²³ sunt rare și de obicei izolate, ceea ce limitează foarte mult posibilitatea reconstituirii ritului și ritualurilor practicate de slavi la nordul Dunării în perioada secolelor VI–VII d. Hr. De altfel și în teritoriile lor de origine decoperirile funerare din perioada secolelor V–VII d. Hr. care ar putea fi puse în mod cert pe seama slavilor, sunt destul de rare și în cele mai multe cazuri puțin relevante pentru a constitui bune criterii de comparații sau analogii.

Este foarte posibil ca, spre sfârșitul secolului al VII-lea, ca urmare a pătrunderii către sudul Dunării a grupurilor de bulgari conduși de Asparuh (679–680) sau poate ca o consecință directă a deplasării prin pasurile Carpaților Nordici a detașamentelor avarice din cel de al doilea *Caganat*, unele grupuri de slavi să se fi infiltrat treptat în anumite zone de la est de Carpați, sau în centrul Transilvaniei adăugându-se resturilor de populație slavă stabilită definitiv aici. Aceste noi grupuri de slavi, desigur puțin numeroase, par să fie dovedite printr-o serie de vestigii caracteristice, databile în general către sfârșitul secolului al

Veche și Arheologie, 40, București, 1989, 3, p. 258–261; I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș*, în *Ephemeris Napocensis*, IV, Cluj-Napoca, 1994, p. 302–308.

²² I. Nestor, *La Nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, în *Dacia*, I, 1957, p. 289–295.

²³ G. P. Sergeev, *Raskopki Srednevekovogo slavjanskogo poselenija v Cobusca Veche (Moldavskaja SSR)*, în *Materialy L'issledovanija po arheologii Jugo-Zapada SSSR i RNR*, Chișinău, 1960, p. 297–307; I. A. Rafalovič, V. L. Lapușncan, *Raboty Reutskoi arheologičeskoj ekspedicii*, în *Arheologičeski Issledovanija v Moldavii*, 1972 g, Chișinău, 1974, p. 136–140; O. M. Prihodniuk, *Rannoslavjanskije poselenija v Srednem Podnestrovoe*, în *Rannesrednevekovye vostočnoslavjanskije drevnosti*, Leningrad, 1974, p. 226; D. Gh. Teodor, *Novye dannye o slovjanach v Karpato-Dunajskich oblastjach v VI–VII v v n.e.*, în *Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und andere Ethnika im 6–10. Jahrhundert*, Nitra, 1984, p. 261–262, 264.

VII-lea și începutul secolului al VIII-lea. Ele apar în așezări împreună cu materiale autohtone în unele obiective din regiunile carpato-nistrene ca cele de la Lozna–Străteni, Pojorăni, Borniș, Băiceni, Cavadinești, Hansca, Trebujeni, Brănești și Odaia²⁴, în Muntenia la Șirna, Radovanu sau Dulceanca IV²⁵, precum și în Transilvania la Șălașuri, Bezid, Crăciunești sau Lăpușel²⁶.

Ele sunt reprezentate prin vase întregi sau fragmentare (vase borcan cu corpul bitronconic sau oval) ornamentate pe buză sau pe umăr cu împunsături, diverse linii, dar mai ales cu motive reprezentând „șnurul înfășurat“, element decorativ specific ceramicii slave din secolele VII–IX de tip *Romen* sau *Borșevo*²⁷.

Noulul grup de slavi pătruns în Transilvania în cursul secolului al VIII-lea îl aparțin și mormintele tumulare, cercetate mai demult la Someșeni, Apahida și Nușfalău²⁸.

Alături de resturi ceramice în unele complexe de locuire din așezări sau uneori izolat au fost descoperite și unele obiecte specifice culturii materiale slave, remarcându-se îndeosebi cuțitele din fier prevăzute la unul din capete cu volute. Asemenea obiecte considerate ca fiind folosite în practicile magico-religioase au fost descoperite de exemplu, la Lozna–Străteni, Revna, Pererăta, Trebujeni, Brănești I și izvoare Bahna, localități situate în jumătatea nordică a regiunilor carpato-nistrene²⁹. Ele au fost vehiculate probabil de către ultimile grupuri de slavi pătrunse în aceste zone extracarpătice, ca urmare a antrenării lor aici, așa cum am mai menționat, de către avarii celui de-al doilea Caganat. Datarea acelor cuțite numai în perioada secolului al VIII-lea ni se pare mai aproape de realitățile vremurilor respective, deoarece despre o migrație slavă mai târzie decât această epocă (adică în secolele IX–X d. Hr.) nu mai poate fi vorba în regiunile de la nordul Dunării de Jos.

²⁴ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 43–44, 81–82, fig. 47/2; 51/8; I. A. Rafalovič, *Slavjane VI–IX veka v Moldavii*, Chișinău, 1972, p. 169, fig. 28/3, 6–7; 29/5–7.

²⁵ S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, p. 158–177, fig. 29/8, 12–13.

²⁶ Z. Székely, *op. cit.*, p. 35–46; R. Popa, R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 258–261; I. Stanciu, *op. cit.*, p. 267–322.

²⁷ I. I. Leapușkin, *Gorodišče Novotroitzkoe*, Moscova, 1958, p. 32–42, fig. 18; 19; 24/1–5; V. V. Sedov, *op. cit.*, 1982, p. 51, 136, pl. XVII/7–8; XXXIII/13–16.

²⁸ M. Macrea, *Slavjanskii mogil'nik v Someșeni*, în *Dacia*, II, 1958, p. 351–370; idem, *Necropola slavă de la Someșeni (r. și reg. Cluj)*, în *Materiale*, V, București, 1959, p. 519–527; idem, *Șantierul arheologic Someșeni-Cluj*, în *Materiale* VI, București, 1959, p. 515–522; M. Comșa, *Săpăturile de la Nușfalău*, în *Materiale*, VII, București, 1961, p. 519–529; M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația românească din Transilvania (sec. VI–X)*, în *Apulum*, IX, Alba Iulia, 1971, p. 722.

²⁹ I. Mitrea, *Elemente slave în cultura secolelor VIII–X din spațiul carpato-danubiano-pontic. Cuțitele cu volute și semnificația lor*, în *Din istoria Europei Romane*, Oradea, 1995, p. 295–300.

Exemplarele de cuțite din fier prevăzute cu volute, datate mai târziu (în secolele IX–X d. Hr.), ca cele decoperite la Dinogetia, Bucov sau Madara din zonele imediat limitrofe cursului inferior al Dunării, se încadrează în alt tip, fiind vehiculate aici în alte circumstanțe culturale economice și politice³⁰.

Tot în legătură cu prezența slavilor în teritoriile de la nordul Dunării de Jos trebuie puse o serie de elemente de cult cum ar fi statuetele miniaturale din lut, reprezentând schematic oameni și animale precum și mici pâini din lut. Obiecte de acest fel au fost descoperite de exemplu la Hansca, Trebujeni, Mălăieștii Vechi, Odaia, Skok, Hucea, Dănceni, sau Brănești I, în regiunile dintre Prut și Nistru³¹, precum și la Botoșana, Suceava–Șipot, Davideni, Lozna–Străteni, Valea Mare, Izvoare Bahna, Banca și altele aflate în zonele dintre Carpați și Prut³² sau la Dulceanca și teritorul actual al orașului București în Muntenia³³. Aceste statuiete antropomorfe sau zoomorfe reprezentând de obicei oameni, cai, oi, bovine, sau poate și animale sălbatice au analogii directe în lumea slavă din regiunile răsăritene sau centrale ale Europei³⁴, fiind folosite în cadrul unor practici magico-religioase. Existența lor în secolele VII–VIII d. Hr. și chiar mai târziu în perioada secolelor IX–X d. Hr. atestă în mod cert păgânismul la slavii din aceste zone ale Europei de sud-est, păgânism ale cărei reminiscențe vor dăinui la aceste populații și după ce vor adopta pe scară largă creștinismul³⁵.

Alături de elementele magico-religioase sau de cultură materială de sorginte slavă, pentru perioada secolelor VI–VIII d. Hr. pot fi precizate și altele privitor la tipul de locuință, cuptor și anexe gospodărești prezente la nordul Dunării de Jos datorită procesului de sedentarizare a unor grupuri mai mari sau mai mici de populație slavă.

În general, elementele de cultură materială și viață spirituală slavă de la nordul Dunării de Jos sunt, pentru această vreme, nu prea numeroase. Cu toate

³⁰ Idem, p. 298.

³¹ I. A. Rafalovic, *op. cit.*, p. 117–120, fig. 18/1–4, 11, 13; idem, *Issledovanija ranneslavjanskich poselenii v Moldavii*, în *Archeologičeskie Issledovanija v Moldavii (1970–1971 g.)*, Chișinău, 1973, p. 153, fig. 10/10; 11/7–8; N. P. Telnov, R. A. Rabinovič, *Rezultaty rabot po poselenii Skok*, în *Archeologičeskie Issledovanija v Moldavii*, 1985 g., Chișinău, 1990, p. 206, 210.

³² D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 21, fig. 7/24; idem, *op. cit.*, București, 1984, p. 35, fig. 26/2 (o mare parte a descoperirilor sunt încă inedite).

³³ S. Dolinecu-Ferche, *op. cit.*, p. 128, 172–175, fig. 7/1–5; 14/6, 22; 16/2; 20/7–8, 10–11, 15; idem, *Ciurel, habitat des VIe - VIIe siècles de notre ère*, în *Dacia*, XXIII, 1979, p. 223, fig. 11/4–5.

³⁴ B. Novotný, *Hromadný nález hloněných votivních symbolů ze Slovanského hnízceiho hradu u mikulčic*, în *Památky Archeologické*, LVII, 1966, p. 649–685.

³⁵ B. A. Rybakov, *Jazyčestvo Drevnei Rusi*, Moskva, 1988.

acestea cercetările arheologice viitoare vor putea fi în măsură să le evidențieze, diferențiindu-le corect, de cele aparținând populației autohtone.

Deși nu sunt atestate în procentaje foarte mari, descoperirile cunoscute până în prezent arată cu destulă claritate că elementele de cultură materială și de viață spirituală vehiculate de slavi în regiunile carpato-dunăreano-pontice în perioada secolelor VI–VIII d. Hr. sunt peste tot prezente etalând o destul de mare varietate și un specific aparte în cadrul largului proces de aculturație desfășurat în zonele geografice amintite. Precizarea vestigiilor slave din secolele VI–VIII în contextul general al evoluției societății din aceste regiuni prezintă fără îndoială o deosebită importanță, prin intermediul lor oferindu-se posibilitatea unei mai bune cunoașteri a contribuțiilor pe care ele le-au adus la definitivarea trăsăturilor care caracterizează civilizația din această parte a Europei de sud-est și implicit, a limitelor cronologice, culturale și etno-demografice în care s-a desfășurat și definitivat complexul proces de asimilare a acestora în masa populației autohtone romanice.

Legenda figurilor

Fig. 1. Harta principalelor obiective din secolele VI–VIII d. Hr. care conțin și vestigii slave. 1, Rașcov; 2, Pererâta; 3, Revna; 4, Hliboca; 5, Codân; 6, Botoșana; 7, Lozna-Străteni; 8, Suceava-Șipot; 9, Băiceni; 10, Alcedar; 11, Lopatna; 12, Siliște; 13, Trebujeni; 14, Cobusca Veche; 15, Brănești; 16, Ciortești; 17, Iași; 18, Dănceni; 19, Hansca; 20, Davideni; 21, Borniș; 22, Izvoare-Bahna; 23, Dodești; 24, Căndești-Vrancea; 25, Sărata Monteoru; 26, Budureasca; 27, Șirna; 28, București; 29, Băleni; 30, Dulceanca; 31, Balta Verde; 32, Cernatu; 33, Poian; 34, Filiași; 35, Sălașuri; 36, Someșeni; 37, Apahida; 38, Nușfalău; 39, Lăpușel; 40, Lazuri; 41, Crăciunești.

Fig. 2. Ceramică slavă de tip Korceak din secolele VI–VII d. Hr., 1,5 Suceava-Șipot; 2, Botoșana; 3, Sărata Monteoru; 4,7 Codân; 6, Hliboca; 8, București-Străulești; 9, Dulceanca.

Fig. 3. Ceramică slavă de tip Penkovka din secolele VI–VII d. Hr. 1,9 Sărata Monteoru; 2, Rașcov; 3, Budeni; 4, Dănceni; 5, București-Militari; 6-7, Ciortești; 8, Hliboca.

Fig. 4. Ceramică slavă din secolele VII–VIII d. Hr. 1-2, Lozna-Străteni; 3, Pererâta; 4, Pojorâni; 5-6, Dodești; 7,9, Izvoare-Bahna; 8, Oituz.

Fig. 5. Fragmente ceramice slave din secolele VII–VIII d. Hr. 1,7 Lozna-Străteni; 2-4, Hansca; 5,8, Crăciunești; 6, Pererâta; 9, Odaia.

Fig. 6. Obiecte vehiculate de slavi, din secolele VII–VIII d. Hr. 1-2,4,7, Hansca; 3, Suceava-Șipot; 5, Dulceanca; 6, Siliștea; 8, Rașcov; 9, Rateșul Cuzci.

Fig. 7. Cuțite de fier prevăzute cu volute, din secolele VIII–IX d. Hr.; 1, Lozna-Străteni; 2, Revna; 3, Izvoare-Bahna; 4, Trebujeni; 5, Brănești; 6, Alcedar; 7, Bucov; 8, Dinogetia.

Fig. 8. Figurine antropomorfe și zoomorfe din lut, datând din secolele VI–VIII d. Hr.; 1, 3-4, 14,16, Lozna-Străteni; 2, Mălăeștii Vechi; 6, Dănceni; 5, 7-8, 10,13, Hansca; 9, Scoc; 11, Botoșana; 15, Valea Mare.

DÉCOUVERTES SLAVES DES VIe – VIIIe SIÈCLES AP. J.-CH. DANS L'ESPACE CARPATO-DANUBIEN

Résumé

Les recherches archéologiques concernant la présence des Slaves sur le territoire carpato-danubiens entre le VIe et le VIIIe siècles ap. J.-C. ont eu lieu surtout dans la dernière moitié de notre siècle et elles ont offert aux spécialistes de nombreux résultats importants. C'est par l'intermédiaire de ces amples investigations qu'on a pu obtenir des données remarquables qui ont complété, dans la plupart des cas, d'une manière considérable, les informations des sources écrites sur les Slaves.

En ce qui concerne la présence des Slaves dans l'espace carpato-danubien, les recherches archéologiques entreprises jusqu'à présent n'ont pas réussi à découvrir des vestiges qui appartiennent sûrement à cette population et qui soient datés avant le milieu du VIe siècle. Les plus anciennes découvertes d'origine slave attestées sur le territoire carpato-danubien apparaissent toujours dans des habitats ou des nécropoles et sont d'habitude accompagnées de vestiges autochtones et byzantines, appartenant dans la plupart des cas à la période de la seconde moitié du VIe siècle et du début du siècle suivant. Jusqu'à présent ce sont seulement les découvertes de Ciortești-Iași, Hansca-Ialoveni et Kodyn II – Cernăuți, qui pourraient éventuellement être aussi datées dans la première moitié du VIe siècle, mais pas avant le seconde quart du siècle.

Comme on le sait, les plus caractéristiques éléments slaves anciennes de la période des VIe–VIIIe siècles sont les restes céramiques. Ceux-ci ont été groupés en deux groupes principaux, l'un appartenant à l'aspect culturel du type *Korčea*, attribuée aux *Slavins* et l'autre mis à la charge de l'aspect culturel du type *Penkovka*, attribuée aux *Antes*.

L'analyse des découvertes slaves montre clairement que la céramique du type *Korčea* est plus répandue. Au contraire, l'aspect céramique du type *Penkovka* est beaucoup plus rare au nord du Bas-Danube.

Il est possible que, vers la fin du VIIe siècle, à la suite de la pénétration vers le sud du Danube des groupes de Bulgares ou peut-être comme une conséquence du déplacement des détachements avars du IIème Khaganath, certains groupes de Slaves se soient peu à peu infiltrés dans l'est des Carpates et dans le centre de la Transylvanie. Elles sont attestés par une série de découvertes caractéristiques datables en général vers la fin du VIIe siècle et le début du VIIIe. Ces découvertes sont représentées par de vases entiers ou fragmentaires ornés avec de motifs décoratifs spécifiques pour la céramique slave du type *Romen* ou *Borševo*.

À côté des restes céramiques de certains complexes d'habitation ou parfois isolément, on a aussi se faisant remarquer surtout les couteaux en fer pourvus à l'un des bout de volutes.

C'est toujours en liaison avec la présence des Slaves dans les territoires du nord du Bas-Danube qu'on doit mettre une série d'éléments de cult, comme les statuettes miniaturales en terre glaise, représentant d'une manière schématique des gens et des animaux, tout comme de petits pains en terre glaise.

La précision des éléments slaves des VIe–VIIIe siècles dans le contexte de l'évolution de la société de ces régions présente une importance particulière, car c'est par leur intermédiaire qu'on offre la possibilité d'une meilleure connaissance des contributions que les Slaves ont apportés à la définitivité des traits qui caractérisent la civilisation de cette partie de l'Europe de sud-est.

Légende des figures

Fig. 1. Carte des principales objectifs des VIe–VIIIe siècles n.è. contenant des vestiges slaves, dans l'espace carpato-danubienne. 1, Raşcov; 2, Pereryta; 3, Revna; 4, Hliboca; 5, Kodyn; 6, Botoşana; 7, Lozna-Străteni; 8, Suceava-Şipot; 9, Băiceni; 10, Alcedar; 11, Lopatna; 12, Silişte; 13, Trebujeni; 14, Cobusca Veche; 15, Brăneşti; 16, Ciorteşti; 17, Iaşi; 18, Dănceni; 19, Hansca; 20, Davideni; 21, Borniş; 22, Izvoare-Bahna; 23, Dodeşti; 24, Căndeşti; 25, Sărata Monteoru; 26, Budureasca; 27, Şirna; 28, Bucureşti (Soldat Ghivan Străuleşti, Ciurel, Militari); 29, Băleni; 30, Dulceanca; 31, Balta Verde; 32, Cernat; 33, Poian; 34, Filiaşi; 35, Sălaşuri; 36, Someşeni; 37, Apahida; 38, Nuşfalău; 39, Lăpuşel; 40, Lazuri; 41, Crăciuneşti.

Fig. 2. Céramique slave du type *Korceak*. 1, 5, Suceava-Şipot; 2, Botoşana; 3, Sărata Monteoru; 4, 7, Kodyn; 6, Hliboca; 8, Bucureşti-Străuleşti; 9, Dulceanca.

Fig. 3. Céramique slave du type *Penkovka*. 1, 9, Sărata Monteoru; 2, Raşcov; 3, Budeni; 4, Dănceni; 5, Bucureşti-Militari; 6–7, Ciorteşti; 8, Hliboca.

Fig. 4. Céramique slave des VIIe–IXe siècles. 1–2, Lozna-Străteni; 3, Pareryta; 4, Pojorăni; 5–6, Dodeşti; 7, 9, Izvoare-Bahna; 8, Oituz.

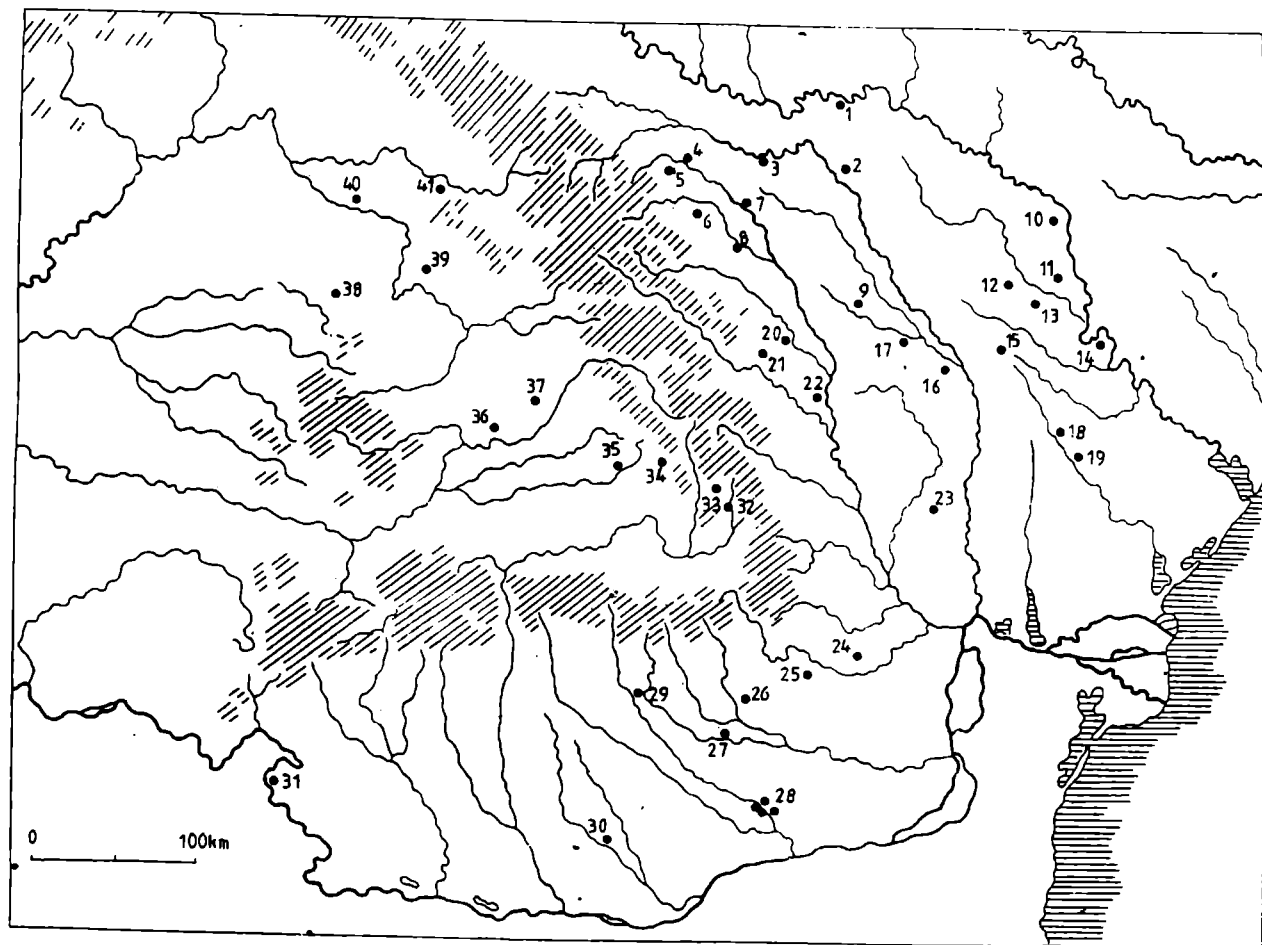
Fig. 5. Fragments céramiques slaves des VIIe–VIIIe siècles. 1, 7, Lozna-Străteni; 2–4, Hansca; 5, 8, Crăciuneşti; 6, Pereryta; 9, Odaia.

Fig. 6. Objets des VIe–VIIIe siècles. 1–2, 4, 7, Hansca; 3, Suceava-Şipot; 5, Dulceanca; 6, Silişte; 8, Raşcov; 9, Rateşul Cuzei.

Fig. 7. Couteaux à volutes des VIIIe–IXe siècles. 1, Lozna-Străteni; 2, Revna; 3, Izvoare-Bahna; 4, Trebujeni; 5, Brăneşti; 6, Alcedar; 7, Bucov; 8, Dinogetia.

Fig. 8. Figurines en terre cuite des VIe–VIIIe siècles. 1, 3–4, 14, 16, Lozna-Străteni; 2, Mălăeştii Vechi; 5, 7–8, 10, 13, Hansca; 6, Dănceni; 9, Scoc; 11, Botoşana; 12, Brăneşti; 15, Valea Mare.

Fig. 1

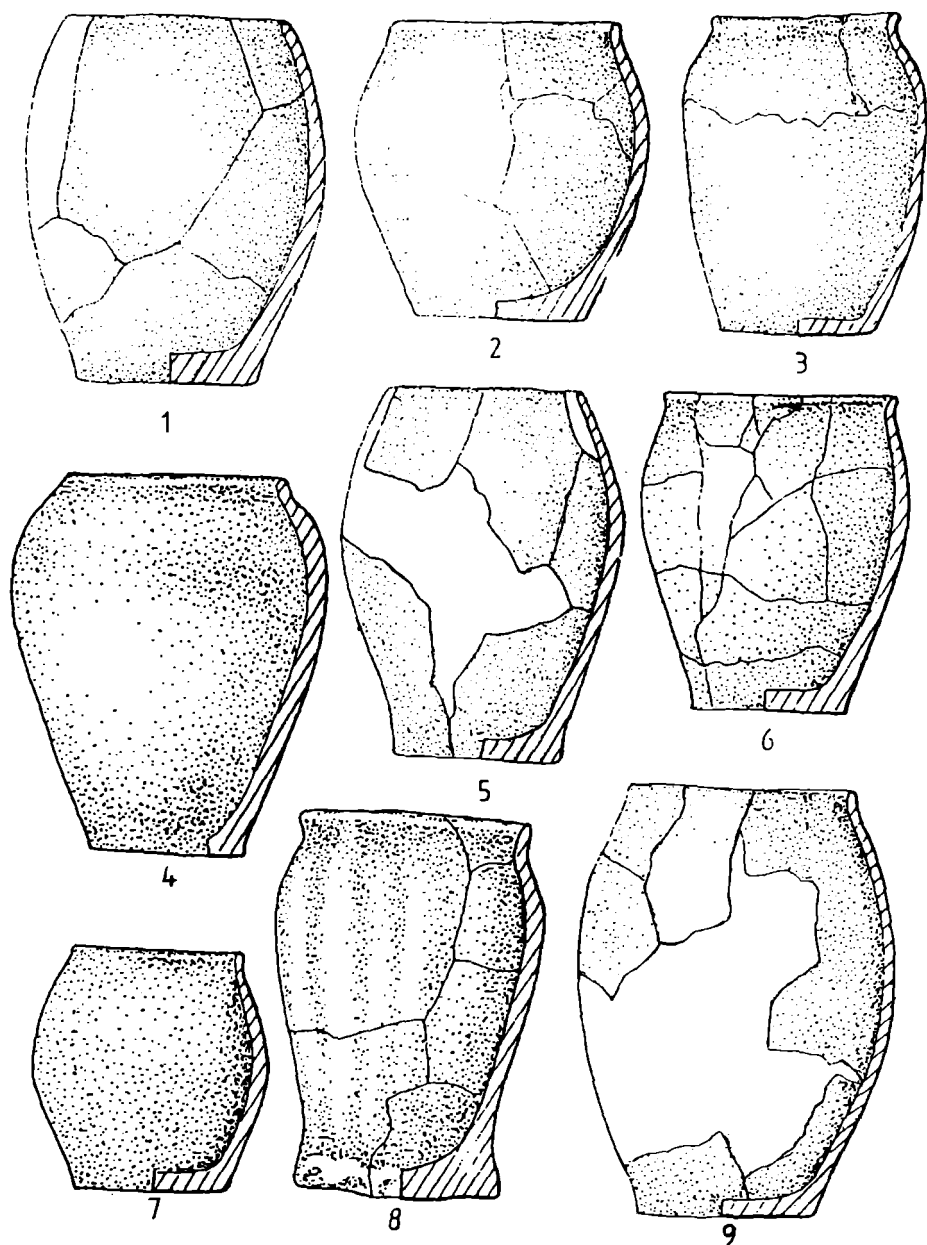

Fig. 2

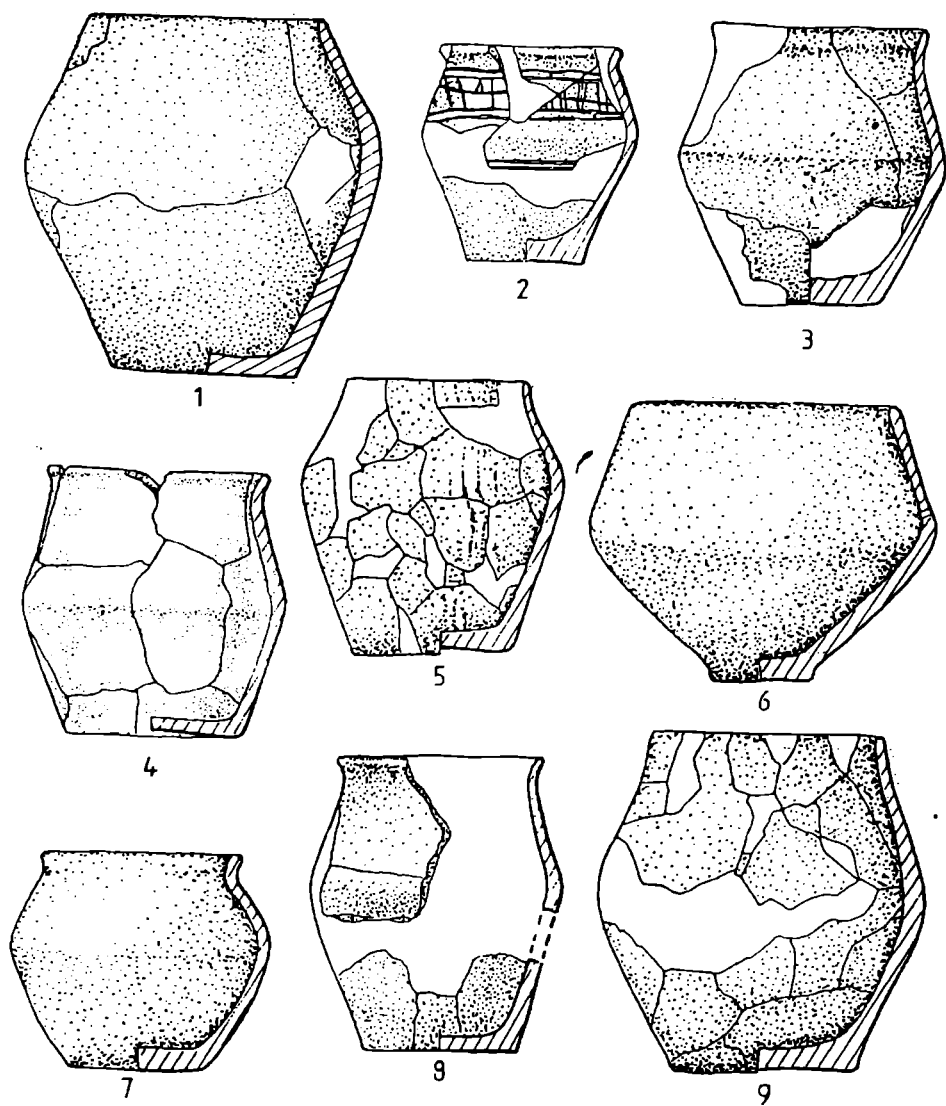

Fig. 3

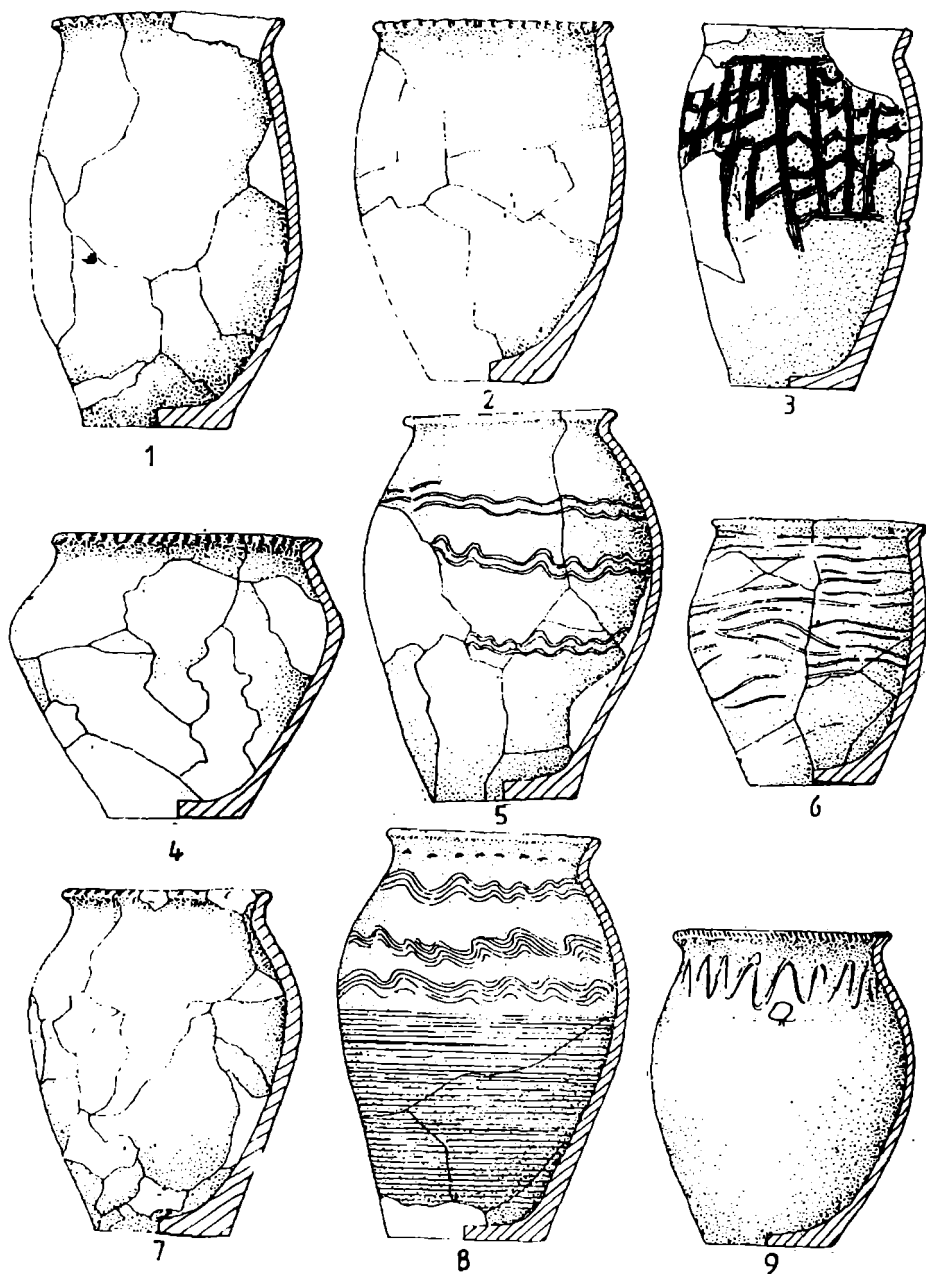

Fig. 4.

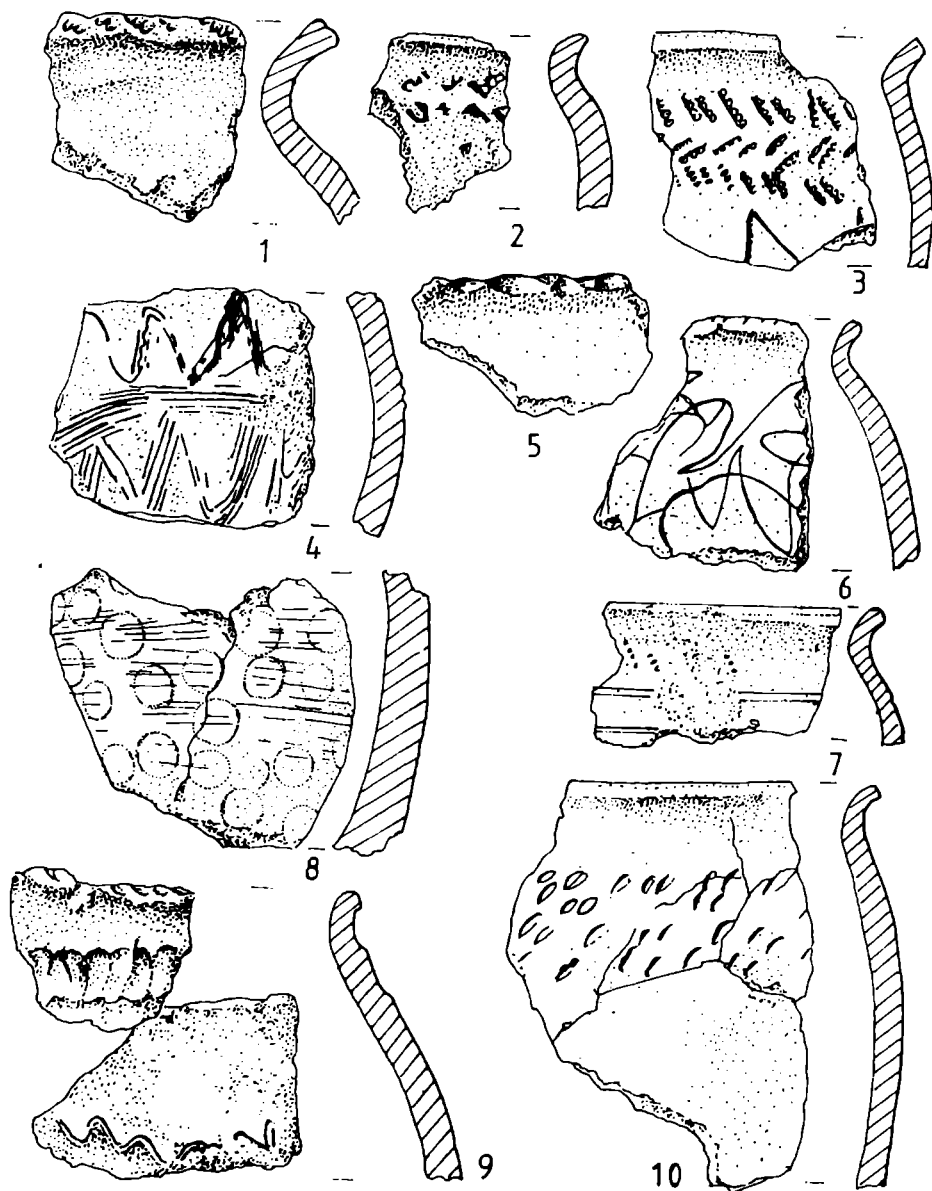

Fig. 5.

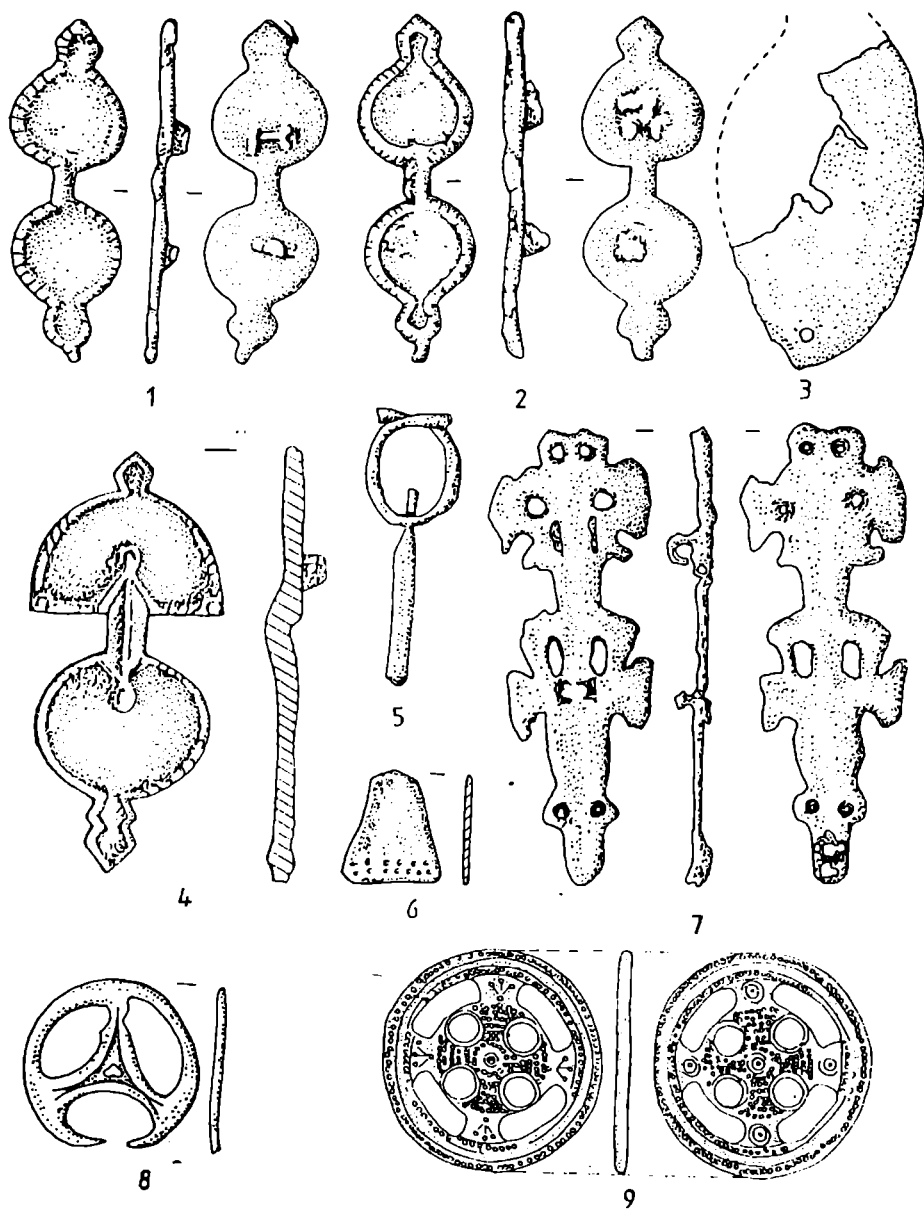

Fig. 6.

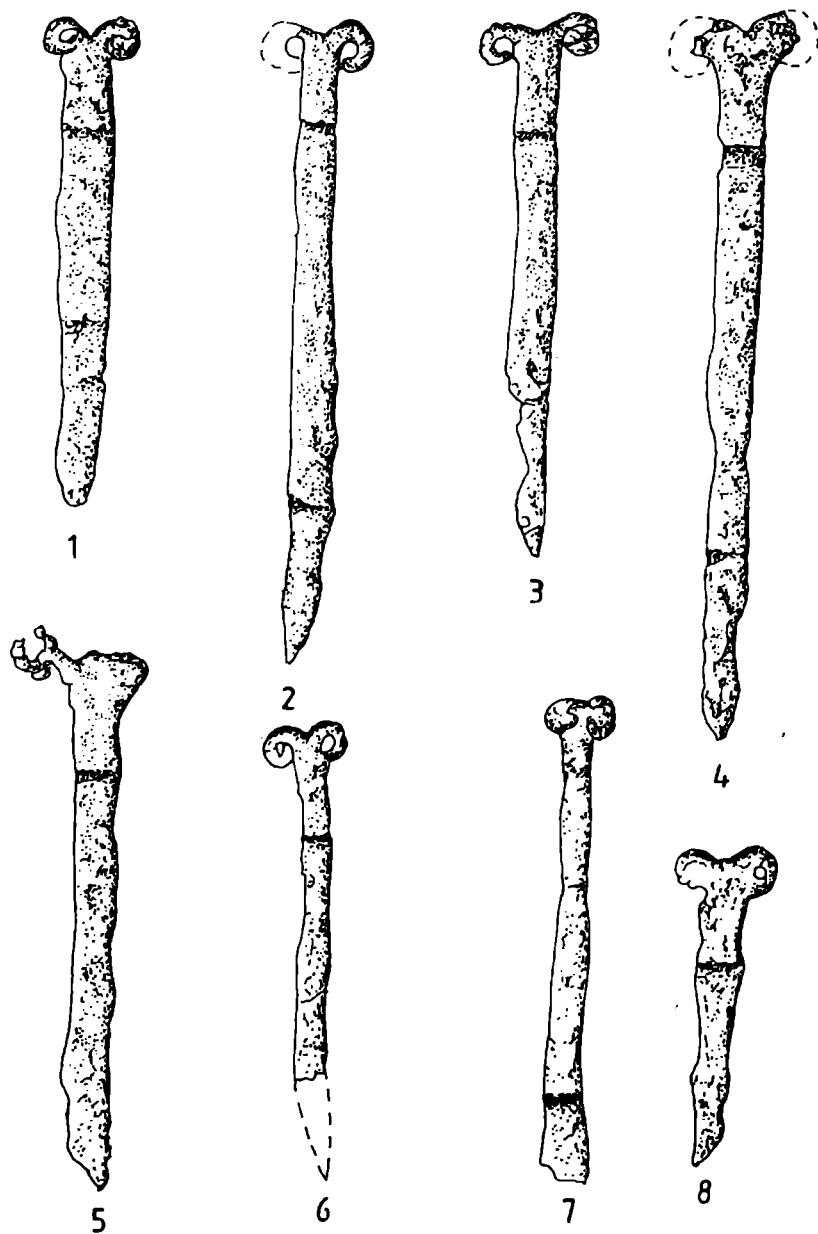

Fig. 7.

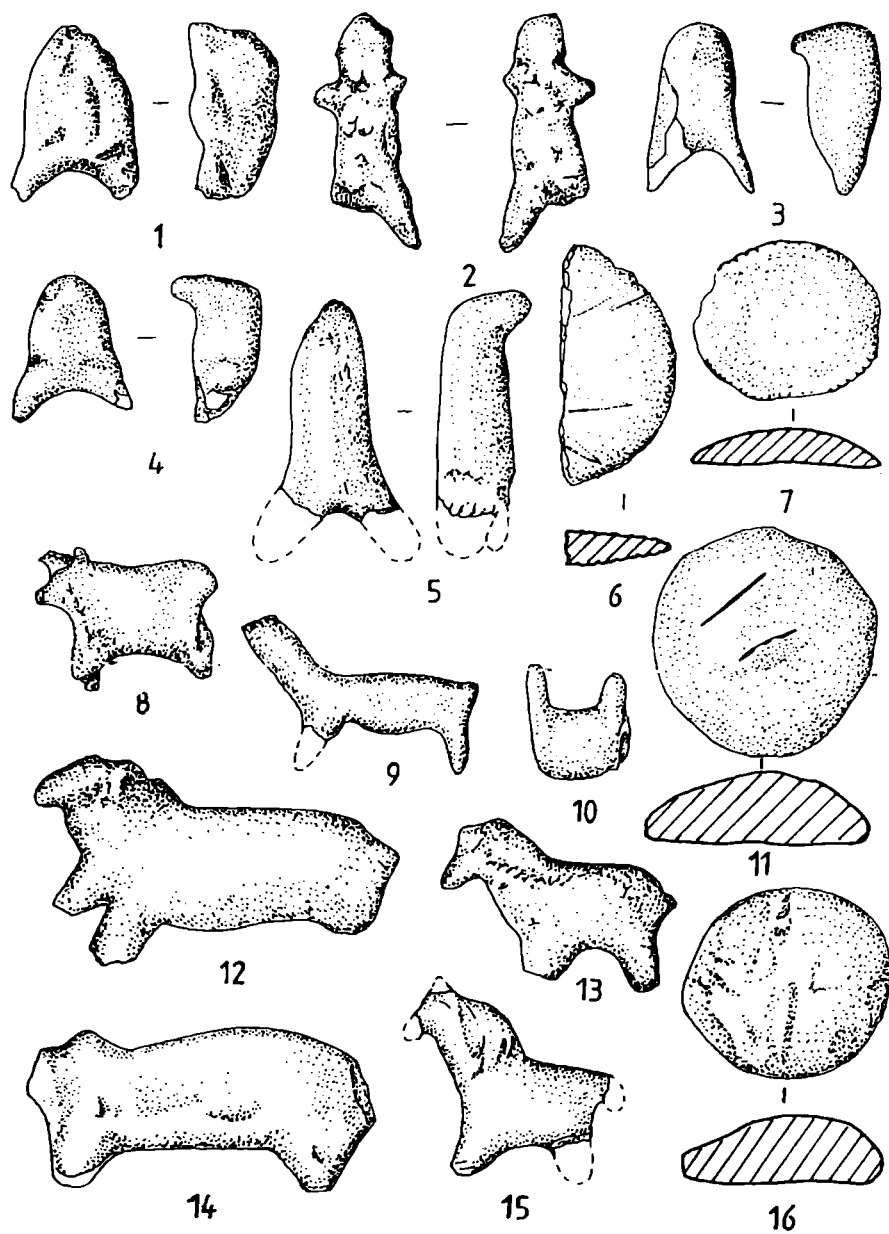

Fig. 8.

II. ISTORIE

STUDIILE LUI FRANZ BABINGER REFERITOARE LA ISTORIA ROMÂNILOR ȘI A RELAȚIILOR ROMÂNŌ – OTOMANE ÎN EVUL MEDIU (SEC. XIV–XVII)

DAN PRODAN

Am analizat cu altă ocazie condițiile în care turcologul german Franz Babinger a fost invitat de Nicolae Iorga în România (1935), desfășurându-și activitatea didactică și științifică la București (1935–1937) și apoi la Iași (1937–1943), având de asemenea un rol important în înființarea și conducerea Institutului de Turcologie din capitala culturală a Moldovei (1940–1945)¹. Am insistat și asupra împrejurărilor în care Babinger, ajutat de asistentul său Mihail Guboglu, a organizat și înzestrat biblioteca de specialitate a amintitului institut, și am realizat o analiză tematică a fondurilor de carte ale căror inventare s-au păstrat până astăzi².

În continuarea excursului pe urmele lui Babinger în România analizez studiile turcologului german referitoare la istoria românilor și a relațiilor româno-otomane în evul mediu (sfârșitul sec. XIV – sec. XVII), contribuții elaborate în decursul întregii sale cariere științifice. Această temă de cercetare nu a făcut până acum obiectul unui studiu special^{3b} în literatura istorică românească și, din informațiile pe care le dețin, nici în cea universală.

¹ Dan Prodan, *Din tradițiile orientalisticii românești. Franz Babinger și Institutul de Turcologie de la Iași (1940–1945)*, în „Căieteale Laboratorului de Studii Otomane („C.I.S.O.”), nr. 2, coordonatori conf. univ. dr. Mihai Maxim și asist. univ. Bogdan Murgescu, București, 1993, p. 164–201; idem, *Franz Babinger – turcolog și agent secret?*, în „Magazin Istoric”, s.n., an XXVIII, nr. 4/325 aprilie 1994, București, p. 49–51.

² Idem, *Bibliothèque de l'Institut de Turcologie de Jassy (1940–1945)*, în „Romano-Turcica”, no. 1, 1997, Bucarest sub tipar.

^{3b} De curând, Cristina Feneșan a publicat studiul *Franz Babinger: ein deutscher Beitrag zur rumänischen Osmanistik*, în „R.E.S.E.E.”, tome XXXII, n-os 3–4/1994, Bucarest, p. 313–322, în care a făcut o succintă trecere în revistă a „contribuției” (Beitrag) orientalistului-turcolog german la dezvoltarea turcologiei românești, a relațiilor Iorga–Babinger, publicând și două scrisori inedite ale lui Babinger către Iorga, din 5 și 27 decembrie 1930 (p. 320–322).

Titlurile contribuțiilor lui Babinger referitoare la tematica enunțată în titlu au fost incluse în *memoriile* sale periodice de studii și articole³; autorii unor lucrări de sinteză referitoare la evul mediu românesc au folosit, au citat (uneori au omis deliberat să o facă, datorită unor cauze pe care le voi aminti la locul cuvenit) și au inclus în bibliografiile respective articolele turcologului german; autorii lucrărilor științifice cu tematici identice sau conexe celor tratate odinioară de Babinger au folosit contribuțiile marelui turcolog (deontologia profesională și valoarea științifică a operelor babingeriene îi obligau la aceasta!), au analizat critic ideile și ipotezele prezentate și, bincînteles, le-au citat și inclus în bibliografiile aferente.

În *necrologurile* redactate după moartea lui Babinger s-au făcut referiri sumare la activitatea sa din România și la contribuțiile referitoare la istoria relațiilor româno-otomane⁴. *Necrologul* semnat de regretatul turcolog român Mihail Guboglu (fostul asistent și colaborator al lui Babinger la Iași, între 1940–1945) prezintă succint perioada „românească” a activității turcologului german (cu unele inexactități), enumerând, în ordinea cronologică a aparițiilor, „articolele și studiile” referitoare la tematica enunțată în titlu⁵.

Pe parcursul acestei analize întrebuițez termenii de „articol” sau „studiu” referitori la contribuțiile „românești” ale lui Babinger, în primul rând pentru că așa le-a gândit și le-a denumit însuși autorul lor, iar în al doilea rând pentru că acesta nu a scris propriu-zis o carte de-sine-stătătoare despre relațiile româno-otomane și nici nu și-a adunat în timpul vieții sale aceste studii într-un volum independent. Realizarea acestui volum se constituie într-o datorie de onoare a școlii turcologice românești de la sfârșitul acestui secol și mileniu, ce trebuie onorată cât mai repede cu putință!

Parcurerea *memoriilor* cu titlurile contribuțiilor științifice ale lui Babinger permite enumerarea a 15 studii referitoare la istoria românilor și a relațiilor româno-otomane în evul mediu și a trei medalioane aniversare și comemorative, închinat lui Nicolae Iorga (1931) și Demostene Russo (1938–1939); în ordine cronologică a publicării lor, acestea sunt:

- 1. *Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649. Mit zwei Lichtdrucktafeln*, în „Le Monde Oriental”, XIVe année, 1920, Uppsala, p. 115–151;

³ Franz Babinger, *Schriftenverzeichnis*, Würzburg, 1938, 1951, 1957, 1966, *passim*; idem, *Schriftenverzeichnis 1910 bis 1961 (mit Ergänzung 1961–1968)*, München, 1962 (–1968), p. 8, 24, 29, 30, 31, 32.

⁴ H. J. Kissling, *Franz Babinger (1891–1967)*, în „Südostforschungen”, Band XXVI, 1967, p. 375–379; H. W. Duda, *Franz Babinger*, în „Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften („A.Ö.A. W.”), Band 118, Wien, 1968, p. 317–323.

⁵ Mihail Guboglu, *Franz Babinger*, în „S.A.O.”, vol. VII, 1968, București, p. 233–235.

- 2. *Nicolae Iorga* zum 60. Geburtstag, în „Deutsche Allgemeine Zeitung”. LXX Jahr; Nr. 563, vom 6. Dezember 1931, Berlin;
- 3. *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les Pays Roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XVII, 1936, m. 7, București, 49 p.;
- 4. *Originea și sfârșitul lui Vasile Lupu*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XVIII, m. 2, București, 1936, 20 p. + 1 planșă;
- 5. *Cel dintâi bir al Moldovei către sultan. Cu două planșe*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lepădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 29–37;
- 6. *Conrad Jacop Hildebrandt's Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol (1656–1658)*, herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, Leiden, 1937, XXX + 259 p.;
- 7. *O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie-vodă Ruset (1676)*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XIX, m. 8, 1937, București, 28 p. + 1 tablou;
- 8. *Originea lui Vasile Lupu*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XIX, 1937, m. 9, București, 10 p. + 2 planșe + 1 tablou;
- 9. *Quelques problèmes d'études islamiques dans le Sud-Est européen*, în „L'Europe Orientale”, VIIe année, no. 34, 1937, Paris, p. 95–110;
- 10. *Originea și fazele dezvoltării istoriografiei otomane*, în „Revista Fundațiilor Regale”, an V, nr. 4/aprilie 1938, București, p. 94–107;
- 11. *Demosthenes Russo (1869–1938) zum Gedächtnis*, în „Convorbiri literare”, vol. LXXI, nr. 11–12/1938, București, p. 386–390; varianta românească:
- 12. *În memoria lui Demostene Russo (1869–1938)*, în „Însemnări ieșene”, an IV, nr. 1/1939, Iași, extras, 7 p.;
- 13. *Die osmanische Quellen des Dimitrie Cantemir*, în vol. *Omăgiu profesorului Ioan Lupaș (Cluj)*, București, 1940 (–1943), p. 34–46; varianta românească:
- 14. *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva Românească”, an VII, 1941, București, extras, 11 p.;
- 15. *Histria (Istros) au XVI-e siècle*, în R.H.S.E.E.”, XVIIIe année, no. 1/1941, Bucarest, p. 137–139;
- 16. *Histria (Istros) au XVII-e siècle*, în R.H.S.E.E.”, XIXe année, no. 1/1942, Bucarest, p. 449–450;
- 17. *Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1455)*, în „Südostforschungen”, Band VIII, nr. 1–2/1943, p. 1–35; receditat în Franz

Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien (14.–15. Jahrhundert)*, Brun–Wien–München, 1944, p. 1–35;

- 18. *Die türkischen Quellen des Dimitrie Cantemir*, în vol. *Festschrift für Zeki Velidi Togan (Zeki Velidi Togan'a armağanı)*, Istanbul, 1951, p. 50–60; reeditat și în Franz Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, Band II, München, 1966, p. 142–150.

Se observă cu ușurință că pozițiile nr. 10 și 11 reprezintă aceeași contribuție; același lucru putem spune și despre nr. 12, 13 și 17; rămân deci 15 studii, articole și medalioane, ce pot fi grupate tematic astfel:

- problemele „studiilor islamice” în sud-estul Europei, poziția nr. 8;
- stabilirea și caracterul complex al relațiilor româno-otomane în evul mediu, pozițiile nr. 1, 4 și 16;
- Histria (Istros) în secolele XVI–XVII, pozițiile nr. 14 și 15;
- originea și sfârșitul lui Vasile Lupu, pozițiile nr. 3 și 7;
- călători străini prin Țările Române în secolul al XVII-lea, pozițiile nr. 2, 5 și 6;
- dezvoltarea istoriografiei otomane și influența ei asupra operelor principelui Dimitrie Cantemir, pozițiile nr. 9, 12, 13 și 17;
- aniversarea lui Nicolae Iorga și comemorarea lui Demostene Russo pozițiile nr. 10 și 11.

În vara anului 1935 Babinger a ținut o conferință pe tema „problemelor studiilor islamice în sud-estul Europei” la Universitatea Jagelloniană din Krakovia. Invitat și angajat cu contract la Institutul de Bizantinologie din București, de către Nicolae Iorga, de la 1 octombrie 1935⁶, turcologul german și-a inaugurat la 1 noiembrie același an activitatea didactică în capitala României cu „une brillantes conférences (...) sur l'importante et l'utilité des études islamiques dans le sud-est européen”⁷, după cum a apreciat editorul parizian al acestei prelegeri de deschidere a cursurilor babingeriene.

Înainte de a începe analiza propriu-zisă a acestei conferințe programatice, se cuvine să insist asupra unui amănunt inedit, comunicat cu amabilitate de doamna M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru în 1990: ținută în limba germană la Universitatea din Krakovia, conferința a fost tradusă în limba franceză pentru auditoriul bucureștean de către tânăra, pe atunci, discipolă a Titanului Iorga,

⁶ Arhivele Statului București, fond Ministerul Educației Naționale, d. 729/1938, f. 10; vezi și N. Iorga, *correspondență*, vol. III, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, Editura Minerva, București, 1991, p. 300–301.

⁷ Franz Babinger, *Quelques problèmes d'études Islamiques dans le sud-est européen*, în „L'Europe Orientale”, VII-e année, no. 34, Paris, 1937, p. 110.

care cercetătoare și-a amintit: „M-am trezit cu un telefon din partea prof. N. Iorga, care mă ruga să o traduc în limba franceză, întrucât publicul de la noi nu cunoștea bine limba germană. Cu acest prilej a venit pentru prima oară prof. Fr. Babinger la noi acasă. A fost începutul unei lungi colaborări”⁸.

Definind „studiile islamice” ca fiind „l'étude de l'histoire et de la civilisation de ces pays orientaux qui furent entièrement ou partiellement colonisés par des mahométans”, Babinger detașează regiunile *Islâm*-ului din vasta arie geopolitică a „Orientului” și pledează pentru redefinirea statutului „științei *Islâm*-ului”, ramura principală a orientalisticii. Popoarele islamice pe care turcologul german le-a avut în principal în centrul atenției au fost: arabii, persanii și turcii⁹.

Luând în considerație importanța hotărâtoare a influenței arabe asupra civilizației din orice teritoriu supus *Islâm*-ului și influența reciprocă între arabi, persani și turci de-a lungul secolelor, Babinger subliniază faptul că în sud-estul Europei, până la Dunărea mijlocie și până în centrul continentului, influența *Islâm*-ului a fost introdusă prin turcii care au dominat această arie geopolitică¹⁰. Influența islamică a acționat diferențiat în regiunile sud-est europene stăpânite de turci: dacă în Bosnia, Herțegovina, Macedonia, Albania, unele zone din Bulgaria, Dobrogea, *Islâm*-ul a prins rădăcini puternice prin milioanele de mahomedani care locuiau acolo, în Grecia, Ungaria de Sud și Centrală și mai ales în România influența islamică a fost redusă¹¹.

Sărăcia și imprecizia izvoarelor scrise, la care se adaugă ambiguitatea și nesiguranța tradițiilor și izvoarelor orale au făcut ca secolele XIV–XV ale istoriei sud-estului european să rămână în continuare obscure și puțin cercetate; se impunea deci studiul etapelor și caracteristicilor penetrației otomane în zonă; analiza comportării diferențiate, în funcție de realitățile locale, a otomanilor față de populația cucerită; studiul rolului sistemului și instituției *devşirme* și al renegaților în viața politică, economică, culturală, militară etc. otomană și a popoarelor de origine; conturarea evoluției și rolului târgurilor și orașelor în dezvoltarea vieții economice și spirituale sud-est europene. Babinger a insistat și asupra necesității și importanței alcătuirii unor *corpus*-uri de manuscrise cu caractere arabe din regiunile sud-est europene¹².

Ca o concluzie parțială, Babinger a subliniat trista realitate că nici o școală superioară din sud-estul Europei, cu excepția celei din Belgrad, nu avea o secție

⁸ Fragment din scrisoarea doamnei M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru din 4 decembrie 1990, scrisoare aflată în arhiva autorului. Mulțumesc încă o dată d-nei Bulgaru pentru amabilitate, răbdare și înțelegere.

⁹ Fr. Babinger, *Quelques problèmes...*, p. 95.

¹⁰ *Ibidem*, p. 95–96.

¹¹ *Ibidem*, p. 96.

¹² *Ibidem*, p. 97–98.

destinată studiilor islamice și că acestea din urmă nu făceau obiectul unei preocupări sistematice oarecare¹³.

Pentru depășirea acestei realități incomode, Babinger sublinia necesitatea înființării unor institute de studii sud-est europene ce să se ocupe de „problemele epocii turcești“, dotarea acestora cu biblioteci de specialitate la îndemâna cercetătorilor, formarea de specialiști-filologi în limba turcă pentru depistarea, citirea, traducerea și editarea numeroaselor documente, manuscrise, inscripții, monede etc. cu alfabet arab, cu informații interesante referitoare la această zonă geo-politică¹⁴. Este sarcina turcologiei, „une trop jeune branche de la science de L'Islâm“, să realizeze inventarierea și introducerea în circuitul științific a acestui „énorme matériel“.

Abundența deconcertantă a întrebărilor ce se pun unui turcolog în perimetrul istoric sud-est european impune cu stringență necesitate activitatea științifică în cadrul unor colective multi- și interdisciplinare, de preferință sub egida unor institute specializate sau pe lângă catedre universitare de profil. Activitatea unor astfel de colective trebuie canalizată și către studiul istoriei religiilor (probleme precum: sincretismul religios, influențe reciproce *Islâm*-ism – Creștinism, rolul locurilor de pelerinaj, originea și rolul tradiției sfinților islamici etc.), folclorului, tradițiilor populare etc.¹⁵.

Babinger insistă asupra necesității inventarierii și protejării monumentelor funerare, mormintelor și inscripțiilor adiacente, distrugerile nejustificate ale acestora să fie interzise prin legi speciale. Patrimoniul național al unui stat să cuprindă totalitatea monumentelor istorice, indiferent de originea și destinația lor religioasă¹⁶.

Turcologul german s-a folosit de invitația și ospitalitatea românilor și a întreprins cercetări multidisciplinare în Dobrogea în domeniul arheologiei monumentelor funerare, hagiografiei, toponimiei, folclorului turc, tradițiilor și obiceiurilor locale, inscripțiilor etc., subliniind existența tot atâtor priorități ce stăteau în fața cercetării istorice românești¹⁷.

Babinger lansa un semnal de alarmă referitor la soarta manuscriselor, documentelor etc. cu caractere arabe ce nu au intrat încă în custodia unor biblioteci, muzee, colecții particulare etc., unde se bucurau de atenția, grija și conservarea adecvate. El propunea, pe baza propriei sale experiențe, activitatea în colective specializate pentru depistarea, catalogarea, salvarea și conservarea

¹³ *Ibidem*, p. 99.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibidem*, p. 100–103.

¹⁶ *Ibidem*, p. 103–106.

¹⁷ *Ibid.*

manuscriselor aflate la diverse persoane particulare și, mai ales, valorificarea științifică a informațiilor inedite oferite de aceste izvoare istorice scrise¹⁸.

În ceea ce privește România, aprecia Babinger, catalogarea, studiul și valorificarea științifică ale documentelor otomane întâmpinau mari greutăți datorită inexistenței unei preocupări constante în domeniu și a lipsei specialiștilor turcologi: un *corpus* al manuscriselor și documentelor otomane aflate în țara noastră se impunea cu necesitate. Activitatea și opera de orientalist ale lui Lazăr Săineanu se recomandau a fi luate ca exemplu și completate cu alte preocupări și studii interdisciplinare¹⁹.

Pentru formarea unei imagini cât mai complete despre cultura și civilizația otomană, se impune a mai fi studiate „l'ancienne société ottomane du XIV-e et du XV-e siècles“, ordinile de *derviş*-i, misterele creziilor religioase creștine și musulmane, cauzele, desfășurarea și implicațiile mișcărilor și transferurilor de populații²⁰.

În concluzie, Babinger a accentuat faptul că istoria sud-estului Europei nu se poate scrie fără folosirea și interpretarea surselor turco-islamice, ceea ce impune cu necesitate impulsionarea cercetărilor și studiilor de turcologie, formarea de specialiști în domeniu, activitatea în echipe de cercetători, exprimându-și totodată optimismul în ceea ce privește viitorul „studiilor islamice“ în această zonă geo-politică²¹.

Am insistat în detaliu asupra acestei conferințe programatice a turcologului german pentru că se baza pe o experiență de două decenii în cercetări turcologice, formula un vast, complet și bine-articulat proiect de investigații științifice viitoare, anticipa ulterioarele sale contribuții la istoria relațiilor româno-otomane și, poate nu în ultimul rând, inaugura perioada activității sale didactico-științifice în România (1935–1943).

Conferința, publicată în 1937, a fost semnalată istoricilor români de Nicolae Iorga, care a subliniat profunzimea analizei și bogăția tematică a concluziilor formulate, insistând și asupra cercetărilor pe care Babinger le-a întreprins asupra unor manuscrise inedite descoperite în Dobrogea în cursul unei recente călătorii de studii²². Cu o slabă receptare în sfera istorică românească

¹⁸ „L'indolence et l'indifférence sont partout les ennemies qui mettent en péril ces manuscrits et le danger est d'autant grand que le nombre des personnes qui lisent ou qui comprennent de tels livres va en diminuant“, aprecia cu amărăciune, însă pe bună dreptate, turcologul german (p. 107); *ibidem*, p. 107–108.

¹⁹ *Ibidem*, p. 108–109.

²⁰ *Ibidem*, p. 109–110.

²¹ *Ibidem*, p. 110.

²² „R.H.S.E.E.“, XV-e année, n-os 1–3/Janvier–Mars 1938, p. 92 (*Cronique* par Nicolae Iorga).

interbelică, unele direcții de activitate și concluzii exprimate în această conferință se vor reîntâlni în *memoriul* din 3 mai 1939, pe care turcologul german l-a redactat și înaintat ministrului Petre Andrei, în legătură cu „misiunile” viitorului Institut de Turcologie de la Iași²³.

Babinger a cercetat originea și natura relațiilor româno-otomane în evul mediu, studiind circumstanțele istorice în care Țara Românească și Moldova au plătit primul tribut sultanului otoman, iar pentru Transilvania analizând și publicând „două scrisori turcești de protecție”, o *'ahdnâme* și un *berât*, acordate în 1649 tânărului și recent înscăunatului principe Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Folosind surse istorice slavone și bizantine din secolul al XV-lea și reanalizând cele trei documente de bază ale evenimentelor din anii 1455–1456 (scrisoarea sultanului către Petru III Aron, documentul adunării de la Vaslui și privilegiul comercial acordat negustorilor din Cetatea Albă de a practica un comerț nestingerit în Imperiul Otoman), Babinger a încercat să determine cauzele, condițiile, desfășurarea și urmările contactelor diplomatice otomano-moldave din tensionatul interval 1455–1456, ajungând la concluzii pe care le dorea definitive.

Cronologia evenimentelor era nesigură, datorită faptului că scrisorii sultanului către Petru III Aron îi lipsea data anului, iar documentului adunării de la Vaslui data zilei și lunii; aceste lipsuri au produs confuzie și derută printre istoricii problemei, iar Babinger s-a hotărât să le depășească, încercând rezolvarea definitivă a chestiunii.

După ce analizează succint politica tânărului, energicului și ambițiosului sultan Mehmed II Fâtiș față de statele creștine dunărene după cucerirea Constantinoplei (1453), Babinger a datat documentul „închinării” de la Vaslui în septembrie 1455, ca urmare a amenințării armate otomane, scrisoarea sultanului către Petru III Aron la 5 octombrie 1455, cu locul de emitere la Saruhan Beyli, între Filipopol și Bazargik, în Bulgaria Centrală, pe baza analizei cronicii istoricului bizantin Ducas²⁴, stabilind următoarea derulare a evenimentelor: ca urmare a presiunii și amenințării otomane, Petru III Aron a convocat o mare adunare a boierilor moldoveni la Vaslui, ce a hotărât în final plata unui tribut anual de 2.000 de ducăți de aur sultanului otoman (septembrie 1455), expediat și achitat prin logofătul Mihail (Mihul), care a primit și o scrisoare de justificare a misiunii sale din partea înaltului for moldav; după predarea sumei, logofătul a primit de la Mehmed II, „la 5 octomvrie 1455,

²³ Arhivele Statului Iași, fond Universitate, Facultatea de Litere și Filosofie, d. 3/1939, f. 99_{1,2,3,4}; vezi analiza memoriului la Dan Prodan, *Din tradițiile orientalistice românești...*, loc. cit., p. 180–181.

²⁴ Franz Babinger, *Cel dintâi bir al Moldovei către sultan*, p. 6–8 (extras).

serisoarea de confirmare redactată în limba slavonă”, încheindu-se astfel pacea cu Moldova și înlăturându-se dușmăniile de până atunci; a urmat, firese, serisoarea sultanului de la 9 iunie 1456, prin care se îngăduia negustorilor din Cetatea Albă să practice comerțul în Imperiul Otoman²⁵.

Concluzia pe care a formulat-o Babinger, pe baza cronologiei amintite mai sus, a susținut că „primul bir către sultan nu trebuie fixat în 1456, după cum s-a afirmat până acum, ci un an mai devreme (deci în 1455 – n.D.P.)”²⁶.

Voi analiza în continuare, așa cum voi proceda de altfel cu toate contribuțiile babingeriene circumscrise temei enunțate în titlu, modul și măsura în care concluziile turcologului german au fost receptate de istoricii care au avut, concomitent sau ulterior, preocupări științifice identice sau conexe celor manifestate de Babinger.

Erorile de datare și, firese, de interpretare săvârșite de Babinger au fost sesizate prompt de istoricii și filologii români. În recenzia sa, tânărul slavist Damian P. Bogian a criticat faptul că turcologul german a rectificat „data de an. în era de la Hristos, a actului lui Petru Aron din 6964, scris în Vaslui de pisarul Stețco”, introducând o premiză falsă în analiza sa. În legătură cu actul sultanal din 5 octombrie 1455, D. P. Bogdan sublinia ceea ce-i scăpase de fapt lui Babinger: „E de observat însă că prin pomenita serisoare nu se confirmă primirea de către sultan a celor 2.000 de zloți făgăduiți drept haraciu de domnul Moldovei, ci numai primirea lui Mihul logofăt ca sol, banii urmând a fi trimiși într-un soroc fixat de sultan și anume peste trei luni. Deci nici la data de 1455 octomvrie 5, susținută de d. Babinger, domnul Moldovei nu plătea tribut Porții ci făcea numai o simplă făgăduială”. Și încheia concluzionând: „autorul (Franz Babinger – n.D.P.) a cercetat superficial serisoarea din 5 octomvrie a sultanului Mahomed II și această superficialitate nu îndreptățește cu nimic o nouă ediție a scrisorii”²⁷. Aș completa eu că „această superficialitate” în cercetare (cel puțin dubioasă în cazul lui Babinger, pentru că refuz să cred că ar fi fost tendențioasă!) a introdus premise false în analiză, rezultând, inevitabil, concluzii false: astfel, turcologul german a ratat încercarea de a clarifica una din marile probleme ale începutului relațiilor moldo-otomane în evul mediu.

Eroarea de raționament a turcologului german a fost imediat sesizată și de tânărul doctorand pe atunci Aurel H. Golimas, care a susținut, pe baza interpretării corecte a informațiilor documentare, că „închinarea de la Vaslui a avut loc în 1456 și poate chiar înainte de 29 iunie (același an – n.D.P.)” și că plata primului tribut s-a efectuat tot în 1456. A. H. Golimas a respins și datarea

²⁵ *Ibidem*, p. 7–10.

²⁶ *Ibidem*, p. 4–11.

²⁷ „Revista Istorică Română”, an VII, 1937, București, p. 414–416.

propusă de Babinger pentru scrisoarea sultanală redactată la Saruhan Beyli (5 octombrie 1455), optând pentru data de 5 octombrie 1456. A admis însă că „problema rămâne totuși deschisă, atât asupra anului, lunii și zilei închinării de la Vaslui, până la publicarea altor informații mai elocvente” și că „lucrarea d-lui Babinger are totuși multe date interesante”²⁸. Peste patru decenii, același autor, valorificând noile informații documentare și concluziile la care a ajuns cercetarea istorică românească și mondială asupra sus-amintitei probleme, a situat „închinarea” de la Vaslui în intervalul martie–mai 1456, plata primului tribut al Moldovei imediat după aceasta, toate aceste acțiuni finalizate cu „actul sultanal” din 9 iunie 1456²⁹, pledând pentru reconsiderarea personalității lui Petru III Aron în cadrul unei monografii consacrate acestuia.

După 16 ani de la apariția studiului turcologului german, reputatul slavist și medicvist român Petre P. Panaitescu a reluat problema „folosirii izvoarelor cu privire la supunerea Moldovei la tributul turcesc”, subliniind că „în 1936 orientalistul german Babinger a arătat pe baza textelor din cronicile bizantine (...) că sultanul Mahomed al II-lea se afla la Saruhan Beglic, localitate așezată în Bulgaria aproape de Tatar Bazargic, în octombrie 1455 și nu în octombrie 1456, deci este evident că acest act este din anul 1455. Totuși, accentua P. P. Panaitescu, Babinger n-a tras concluzia ce se impunea în chip logic, ci a afirmat că actul de la Vaslui trebuie să fie tot din 1455; (...) supunerea Moldovei la plata haraciului ar fi avut loc deci, după Babinger, în 1455”³⁰.

În deceniul șase, într-un studiu de referință consacrat evoluției haraciului Moldovei și Țării Românești în secolele XV–XIX, Mihai Berza a folosit și citat articolul lui Babinger din 1936, acceptând datarea propusă de turcologul german pentru scrisoarea sultanală (5 octombrie 1455), dar respingând anul „celui dintâi bir al Moldovei către sultan” avansat de acesta: „Franz Babinger (...) socotea

²⁸ Aurel H. Golimas, *Sensul închinării de la Vaslui a lui Petru Vodă Aron. Din legăturile de drept ale Moldovei cu Poarta Otomană*, în „Cuget Moldovenesc”, nr. 9–12/septembrie–decembrie 1940, Iași, p. 8–10 și mai ales nota 1/p. 9–10; idem, *Despre capuchehăile Moldovei și Poruncile Porții către Moldova până la 1829. Contribuții la cunoașterea rapoartelor de drept dintre Moldova și turci*, Iași, 1943, p. 5–6 și nota 1; idem, *Din politica Moldovei față de turci, în „Țeata Moldovei”*, an. IV, vol. XI, nr. 12/decembrie 1943, Iași, p. 288–290.

²⁹ Idem, *Limitele cronologice ale reformei monetare a lui Petru Aron*, în „B.S.N.R.”, anii LXX–LXXIV (1976–1980), nr. 124–128, București, p. 321–323. Autorul nu a folosit și citat studiul lui Babinger din 1936, ci doar ediția franceză a monografiei închinată lui Mehmed II, Paris, 1954 (p. 327, nota 1).

³⁰ P. P. Panaitescu, *Pe marginea folosirii izvoarelor cu privire la supunerea Moldovei la tributul turcesc (Vaslui, 1456)*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, an V, nr. III, septembrie 1952, București, p. 188 (întregul articol, p. 187–198).

plata primului tribut ca efectuată la începutul lui octombrie 1455³¹ și optând pentru 1456.

În anii următori, în două studii consacrate raporturilor politice moldo-otomane în a doua jumătate a secolului al XV-lea și corolarului lor financiar, haraciul, Mustafa A. Mehmed a ignorat studiul lui Babinger, nefolosindu-l și necitându-l, concluzionând că plata primului tribut s-a efectuat în primăvara anului 1456³². Nu la fel va proceda Mihail Guboglu, fostul colaborator al lui Babinger la Iași (1940–1943), într-un studiu consacrat problemei mult analizate a tributului plătit de Moldova și Țara Românească până către anul 1520. Trecând în revistă istoriografia românească și europeană a acestei probleme, turcologul român a subliniat că „le premier historien qui ait examiné d'une façon plus détaillée les debuts du paiement du tribut turc par la Moldavie (...) fut Franz Babinger. En s'appuyant sur des sources plus ou moins connues, Babinger a établi que la Moldavie versa le premier tribut au Sultan en l'automne de 1455, plus exactement au debut du mois d'octobre (...)”³³, dar a respins această datare, susținând că „(...) la Moldavie a payé 2.000 monnaies d'or au sultan Mehmed II au printemps d l'année 1456”³⁴.

Anterior, Mihail Guboglu a recenzat critic edițiile franceză³⁵ și italiană³⁶ ale monografiei habingeriene consacrată sultanului cuceritor, subliniind deja

³¹ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în „S.M.I.M.”, vol. II, 1957, București, p. 8, n. 2; autorul a mai folosit și citat studiile lui Babinger despre călătorul englez Robert Bargeve prin Moldova (București, 1936), p. 21, n. 3, și despre călătorul francez De La Croix prin aceeași provincie (București, 1937), p. 22, n. 1; p. 23, n. 2; p. 37, n. 6. Analiza continuată de Mihai Berza în *Variațiile exploatarei Țării Românești de către Poarta Otomană în secolele XVI-XVIII*, în S.R.D.I., an XI, nr. 2/1958, București, p. 59–72, depășește deja limitele tematiche și cronologice ale studiilor habingeriene.

³² Mustafa Ali Mehmed, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul Otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „S.R.D.I.”, an XIII, nr. 5/1960, p. 165–168 („I. Despre primul tratat de pace turco-moldovean – 1456”); idem, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XV-XVI siècles*, în „R.E.S.E.E.”, V-e année, n-os 1–2/1967, Bucarest, p. 265–274 (a folosit și citat doar monografia consacrată sultanului cuceritor, ediția franceză, Paris, 1954, pentru unele echivalențe monetare *florin-akçe*, p. 268–269, n. 20 și 21).

³³ Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au debut du XVI-e siècle d'après les sources turques*, în „R.E.I.” no. 1/1969, Paris, p. 51.

³⁴ *Ibidem*, p. 67. Aceeași poziție M. Guboglu și-a exprimat-o și în forma dezvoltată a acestui studiu, publicată în „Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası – I.U.I.F.M.”, nr. 1-4/1982–1983, Istanbul, 1984, p. 59–143.

³⁵ Idem, *Pe marginea monografiei Mahomet II le Conquerant et son temps (1432–1481) de Fr. Babinger*, în „S.R.D.I.”, an XI, nr. 2/1958, București, p. 195–212. Criticul recenzor afirma tranșant: „Plata primului bir moldovenesc către sultan nu a avut loc la 5 octombrie 1455, cum a mai afirmat Fr. Babinger (1936), ci în primăvara anului următor, înainte de 9 iunie 1456, când s-a întâmplat „împăcarea” cu „Pîtir Voevoda” (...). Deși slavistul D. P. Bogdan i-a atras atenția că a cercetat superficial această scrisoare (din 5 octombrie 1455 – n.D.P.) (...). Fr. Babinger nu a luat-o

cunoscutele erori de datare și interpretare și, mai ales, încăpățânarea cu care turcologul german se crampona de niște concluzii parțial false și amendate de cercetarea turcologică ulterioară. Peste un deceniu, turcologul român va recenza critic și ediția englezească, cea mai valoroasă științific, a monografiei, subliniind erorile de informație și de interpretare ce s-au preluat și în această traducere³⁷. Cu altă ocazie, formulând precizări și rectificări referitoare la primul secol al relațiilor româno-otomane, a folosit și citat studiul lui Babinger din 1943, în limba germană, neacceptându-i punctul de vedere și conturând derularea corectă și logică a evenimentelor, primul haraci fiind plătit înainte de 9 iunie 1456³⁸.

Studiul lui Ion Matei, publicat în 1972–1973, tratează în special aspectele juridice ale regimului dominației otomane în Țările Române³⁹, iar noua contribuție în problema haraciului acestora a lui Tahsin Gemil se limitează doar la secolul al XVII-lea⁴⁰. Într-un studiu special consacrat problemei analizate aici, Șerban Papacostea a arătat că „la mérite d'avoir établi la date exacte de cette lettre de Mehmed II à Pierre Aron revient au turcologue allemand Fr.

în seamă (...). Era cazul ca autorul să țină seama de contribuția din 1952 a lui P. P. Panătescu, care arăta din nou că în acest act este vorba de „acercarea a 2 000 de galbeni” și micedecum confirmarea primirii, cum afirmă autorul (Fr. Babinger – n.D.P.) și de această dată (în 1954, în monografia recenzată – n.D.P.)”, p. 202–203.

³⁹ Idem, *À propos de la monographie du professeur Franz Babinger: Maometto il Conquistatore e il suo tempo, 1957*, în „S.A.O.”, vol. II/1959, București, 1960, p. 217–237; aceeași atitudine critică a recenzorului, p. 223.

³⁷ Idem, *Franz Babinger, Mehmet the Conqueror and his Time, (...) 1978*, în „A.I.A.L.”, XIX, 1982, Iași, p. 756–758.

³⁸ Idem, *Osmanlılarla Romen ülkeleri arasındaki ilk devir ilişkileri (1368–1456) hakkında belirlenme ve do ğ rultımlar (Precizări – îndreptări și rectificări referitoare la prima perioadă a raporturilor dintre Țările Române și otomani)*, în „IX. Türk Tarih Kongresi, 21–25 Eylül 1981, Ankara, Kongreye Sunulan Birdiriler”, II Cilt, T.T.K.B., Ankara, 1988, p. 841.

³⁹ Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains (concernant particulièrement la Valachie)*, în R.É.S.E.E., X-e année, n-o 1/1972, p. 65–81 (I-ère partie) și XI-e année, n-o 1/1973, p. 81–95 (II-ème partie), București. Peste un deceniu, același autor a concluzionat: „Stabilirea raporturilor dintre Țările Române și Imperiul Otoman a fost un proces îndelungat și nu se poate fixa o dată decât pentru primul haraci (*kharadj*) plătit de Țara Românească și de Moldova. Un indiciu important dar, desigur, nu suficient de definitiv: primul haraci a fost plătit de Țara Românească în urma bătăliei de la Rovine de către Vlad Țurpatorul (octombrie 1394–ianuarie 1397), iar de Mircea cel Bătrân în 1417, ca urmare a expediției lui Mehmed I Celebi. (...) Moldova a început să plătească haraci din 1456, fără ca aceasta să fie ca urmare a unei confruntări militare” (idem, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, Editura Academiei, București, 1980, p. 462; autorul nu a folosit și citat studiile lui Babinger din 1936 și 1943–1944).

⁴⁰ Tahsin Gemil, *Date noi privind haraciul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, în „R.d.L.”, t. 30, nr. 8/1977, București, p. 1433–1446.

Babinger (...)“ și că ultimul a oferit o nouă ediție a scrisorii, dar analiza științifică a datelor și surselor istorice conduce către 1456 ca an al primului tribut și nu 1455, cum cronat a susținut turcologul german⁴¹.

Ștefan S. Gorovei, analizând critic și pertinent izvoarele „primului secol de relații moldo-otomane“, a folosit și citat studiul lui Babinger din 1936, acceptând datarea propusă de acesta pentru scrisoarea sultanală trimisă lui Petru III Aron (5 octombrie 1455), dar respingând concluziile arhicunoscute de acum ale turcologului german și optând pentru anul 1456⁴². Într-o altă contribuție a sa din 1986 pe o temă conexă, nu a mai revenit asupra acestei probleme⁴³.

Studiile turcologului Mihai Maxim referitoare la problematica haraciului Moldovei analizează evoluția acestuia doar în a II-a jumătate a secolului al XVI-lea sau reflectarea sa în opera istorico-geografică a principelui Dimitrie Cantemir⁴⁴.

În lucrările de autor cu caracter de sinteză a istoriei otomane și a relațiilor româno-otomane, semnate de Mustafa Ali Mehmed⁴⁵, Aurel Decei⁴⁶ sau Tahsin

⁴¹ Șerban Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire Ottoman au XV-e siècle: le cadre international des rapports en 1455-1456*, în „R.R.H.“, XIII-e année, n-o 3/1974, Bucarest, p. 445-461 (afirmația la p. 455 și n. 30).

⁴² Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii“*, *Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în „A.I.I.A.I.“, XVII, 1980, Iași, p. 634-635.

⁴³ Idem, *Câteva însemnări pentru istoria relațiilor româno-otomane în veacurile XV-XVI*, în vol. *Românii în istoria universală. I*, coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1986, p. 31-41.

⁴⁴ Mihai Maxim, *Recherches sur la circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538-1574*, în „A.I.E.S.E.E. Bulletin“, X-e année, n-o 2/1972, Bucarest, p. 233-261; idem, *Considerations sur la circulation monétaire dans les Pays Roumains et l'Empire Ottoman dans la seconde moitié du XVI-e siècle*, în „R.E.S.E.E.“, t. XIII-e, n-o 3/1975, Bucarest, p. 407-415; idem, *Relațiile Moldovei și Țării Românești cu Imperiul Otoman în a doua jumătate a veacului al XVI-lea; evoluția haraciului și peșcheșurile anuale*, Rezumatul tezei de doctorat, Tipografia Universității din București, 1976, 24 p.; idem, *XVI Yüzyilin Son Çeyreğ'inde Akçe'nin Devalüasyonu ve Eflak-Boğdan'ın Haraci Üzerindeki Etkin (Devalorizarea akçe-lei în ultimul sfert al secolului al XVI-lea și impactul asupra haraciului Țării Românești și Moldovei)*, în „IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler“, II Cilt, T.T.K.B., Ankara, 1988, 1001-1010; idem, *Haraciul moldovenesc în opera lui Dimitrie Cantemir*, în „A.U.B.I.“, an XXIII, 1974, București, p. 69-78; idem, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, în „S.M.I.M.“, vol. XII, 1994, București, p. 3-46.

⁴⁵ Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, E.Ș.E., București, 1976, p. 128; 166; în același an autorul a republicat actele sultanale din 5 septembrie 1455 și 9 iunie 1456 în ediția critică de *Documente turcești privind istoria României*, vol. I (1455-1774), întocmit de ..., Editura Academiei, București, 1976, folosind și citând studiul lui Babinger din 1936 (p. 1-2).

⁴⁶ Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, E.Ș.E., București, 1978, p. 119-120.

Gemil⁴⁷, s-a acceptat anul 1456 ca dată a plății primului tribut al Moldovei către Imperiul Otoman, fără a se mai folosi și cita contribuția lui Babinger din 1936.

Analiza caracterului raporturilor româno-otomane în evul mediu a constituit subiectul mai multor studii⁴⁸, conturându-se liniile generale ale acestora și subliniindu-se că 1456 a fost anul plății primului tribut al Moldovei către Imperiul Otoman.

Autorii marilor sinteze de istorie a românilor, apărute în perioada interbelică, Nicolae Iorga⁴⁹ și C. C. Giurescu⁵⁰, au folosit, citat și acceptat concluziile formulate de Babinger în 1936.

⁴⁷ Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, Editura Academiei, București, 1991, p. 137-139.

⁴⁸ C. C. Giurescu, *Sur les Relations entre le Peuple Roumain et l'Empire Ottoman à travers les siècles*, în „VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler. II”, Cilt (Al VII-lea Congres turc de istorie, 25-29 septembrie 1970, Ankara, Comunicările prezentate la congres, vol. II), Ankara, 1973, p. 590-595; Ștefan Ștefănescu, *Considerations concernant le caractère des rapports roumaino-turcs et leur impact sur le developement historique de deux peuples*, în „A.U.B.I.”, an XXVII, 1978, București, p. 9-16; Tahsin Gemil, *Romen-Osmanlı münasebetlerine dair bazı tahlizler (Unele considerații referitoare la raporturile româno-otomane)*, în „VIII. Türk Tarih Kongresi, Eylül 1975, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler”, II Cilt. (Al VIII-lea Congres de istorie turcă, septembrie 1975, Ankara, Comunicările prezentate la congres, vol. II), Ankara, 1981, p. 1503-1510; Dinu C. Giurescu, *Din cronică raporturilor româno-otomane (sec. XIV-XIX)*, în „Forum”, an 28, nr. 11/1986, București, p. 63-79; Damaschin Mioc, *Raporturile româno-otomane în sec. XIV-XVIII. Lupta Țărilor Române împotriva dominațiilor străine*, în „S.R.II”, an XV, nr. 6/1962, București, p. 1491-1503 (autorul a trecut în revistă istoriografia problemei enunțată în titlu, amintind de contribuțiile lui P. P. Panaitescu din 1952 (vezi *supra* nota 30), p. 1495 și n. 2 și recenziile lui M. Guboglu din 1958 și 1960 (vezi *supra* notele 35 și 36). Nu a menționat studiile lui Babinger din 1936 și 1943-1944 (vezi *supra* nota 24 și *infra* nota 56)); Gh. V. Gonța, *Țara Moldovei în primul secol al dominației otomane*, în vol. colectiv (redactor responsabil: Demir M. Dragnev), *Istoria Moldovei din cele mai vechi timpuri până în epoca modernă (Aspecte din viața politică, socială și a culturii)*, Editura Știința, Chișinău, 1992, 230 p., a considerat că Moldova a plătit primul tribut Imperiului Otoman în 1456, în valoare de 2.000 galbeni, gestul reprezentând „primul pas spre încadrarea Moldovei în sistemul politic otoman” (p. 111-112); idem, *Țara Moldovei și Imperiul Osman (sec. XV-XVI)*, Chișinău, 1990, 128 p.; supunerea Moldovei față de Imperiul Otoman a început odată cu plata primului haraci în 1455-1456; etapa a II-a, instalarea dominației otomane în Moldova, a debutat cu expediția militară a sultanului Süleyman I împotriva lui Petru Rareș în 1538.

⁴⁹ Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, *Cătorii*, București, 1937; autorul a folosit studiile lui Babinger referitoare la moartea lui Orhan și căderea Adrianopolului sub ocupația otomană (p. 274), la activitatea *şeyh-ului* Bedr-ed-Dîn Mahmud/Berlin, 1921/, la plata primului tribut al Moldovei (1455) și la acordarea „firmanului sultanului” din 9 iunie 1456/București, 1936/- (p. 338 și n. 1 și 3); vol. IV, *Cavalerii*, 1937; autorul a analizat condițiile plății primului haraci al Moldovei, dând extrase din documentele din 5 octombrie 1455 și 9 iunie 1456, a acceptat datele propuse de turcologul german pentru adunarea de la Vaslui și celelalte „piese documentare” ale „dosarului” cât și pentru „cel dintâi bir”: 1455, făcând trimitere la „amănunțitul studiu al d-lui Franz Babinger” (p. 113 și n. 2, 3; p. 114 și n. 2, 3).

⁵⁰ C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II/1, ediția a IV-a, București, 1943; autorul a folosit și citat studiul lui Babinger din 1936, acceptându-i concluziile (p. 31-32).

elaborate de C. C. Giurescu (în colaborare cu fiul său, Dinu C. Giurescu) în deceniul opt al secolului nostru. s-a întreprins o analiză mai nuanțată a datelor problemei, acceptându-se acum anul 1456 ca dată a plății primului tribut al Moldovei către sultanul otoman⁵¹.

În noile sinteze de istorie a românilor (lucrări colective)⁵² s-a acceptat anul 1456 ca dată a primului haraci al Moldovei, fără să se mai amintească de studiile (din 1936 și 1943) și de datarea lui Babinger.

Deși nu este în intenția mea încercarea de a urmări impactul studiilor habingeriene în problema sus-amintită asupra preocupărilor similare în sfera turcologiei internaționale, nu pot încheia această trecere în revistă fără a aminti doar două cazuri „celebre” de istorici turci din ultimele decenii: I. H. Uzuncarşili⁵³ și Halil Inalcik⁵⁴, care au preluat concluziile lui

⁵¹ C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ediția a II-a, Editura Albatros, București, 1975: s-au folosit și citat studiile lui Babinger despre primul tribut al Moldovei (1936), despre originea și sfârșitul lui Vasile Lupu/1936; 1937/ (p. 428–429; 435) și monografie despre sultanul cuceritor/1954–(p. 294–296; 299), preluându-se afirmațiile turcologului german ce au rezistat criticii istorice; aceeași atitudine și în idem, *Istoria Românilor*, vol. II, E.Ș.E., București, 1976, p. 140–142; vezi și Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, Editura Sport-Turism, București, 1981, p. 127; 136 (în 1417 Mircea cel Bătrân a plătit primul tribut sultanului Mehmed I); p. 141 (Petru Aron a plătit primul haraci al Moldovei sultanului otoman Mehmed II în 1456); în bibliografie nu au fost citate studiile lui Babinger (p. 179–180). În ultima carte antumă a lui C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, Editura Albatros, București, 1977, s-a afirmat că „se produce în 1417 campania lui Mehmed I împotriva Țării Românești, campanie la sfârșitul căreia Mircea recunoaște suzeranitatea sultanului și convinge să-i plătească un „haraci” anual modic (p. 92); că „Petru Aron a trebuit să recunoască, în 1455, autoritatea lui Mehmed al II-lea și să-i plătească haraci, o sumă relativ mică: 2.000 de ducați de aur” (p. 93), fără a-l mai aminti sau cita pe Babinger.

⁵² *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei, 1962 (pentru „momentul 1456” s-au folosit și citat doar studiile lui P. P. Panaitescu/1952 și Mihai Berza/1957–1958 (p. 448); *Istoria militară a poporului român*, vol. II, Editura Militară, București, 1986, p. 258 (ediția franceză, a monografiei lui Babinger consacrată sultanului cuceritor/1954 a fost inclusă în *Bibliografie*, p. 592).

⁵³ I. H. Uzuncarşili, *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt, Istanbul, 1949, p. 78: în septembrie 1455 domnul Petru Aron a recunoscut suzeranitatea otomană și a plătit, ca tribut, suma de 2.000 de monede de aur (*altun*) (*apud* Mihail Giuboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines...*, p. 54–55).

⁵⁴ Halil Inalcik, *The Ottoman Empire. Classical Age, 1300–1600*, Variorum Reprints, New York – Washington, 1973: „1455 – Moldavia tributary to the Ottomans (5 October)” – p. 211; „In 1456, two years (?) after the Prince of Moldavia, (Petru) III Aron (sic!) had accepted Ottoman suzerainty, the sultan granted a patent of privilege to Moldavian merchants...” (documentul din 9 iunie 1456) – p. 129; vezi și harta de la p. 24. A se consulta și idem, *Imperiul Otoman, Epoca clasică, 1300–1600*, ediție și studiu introductiv de Mihai Maxim, traducere, notă, completarea glosarului și îndecului de Dan Prodan, Editura Enciclopedică, București, 1995p. + 2 hărți (Pp. 38–39, 234, 397).

Babinger formulate în 1943–1944 în cele două studii publicate în limba germană⁵⁵.

Din această punctare a ecourilor studiului babingerian din 1936 în domeniul preocupărilor istoriografice identice sau conexe din țara noastră se impune formularea unei concluzii: în cercetarea istorică românească rezultatele analizei turcologului german au fost acceptate, cu două excepții (Damian P. Bogdan în 1937 și Aurel H. Golimas în 1940–1943) timp de aproape două decenii, până în 1952 când, prin studiul său de referință, un adevărat model de interpretare logică și judicioasă a izvoarelor istorice documentare, P. P. Panaitescu a stabilit derularea generală, de la cauză la efect, a evenimentelor din anii 1455–1456, subliniind că rămânea totuși viabil din concluziile formulate de Babinger. În ultimile patru decenii, studiul turcologului german și unele concluziile sale încă valabile au mai fost folosite și citate în istoriografia problemei.

Babinger a analizat și circumstanțele în care Țara Românească a plătit primul tribut sultanului otoman, în timpul lui Mircea cel Bătrân, ca urmare a campaniei sultanale la nordul Dunării⁵⁶.

De la început turcologul german a subliniat faptul că plata primului tribut al Țării Românești către sultan, ce determina o relație de subordonare a țării față de Imperiul Otoman, se afla în strânsă legătură cu evenimentele istorice anterioare, din timpul și posterioare bătăliei de la Rovine (Argeș). Deci cheia soluționării acestei probleme ar fi datarea exactă și analiza caracterului și urmărilor acestei lupte în cadrul relațiilor valaho-otomane la sfârșitul secolului al XIV-lea⁵⁷.

Reamintind trista realitate că epoca lui Bâyezid I era (permițându-mi a-l parafraza pe marele istoric francez Fernand Braudel) „o veritabilă incertitudine cronologică”, Babinger insistă asupra necesității coroborării informațiilor lacunare oferite de sursele istorice sârbe, bulgare, otomane, bizantine și europene și a analizei critice a acestora.

⁵⁵ Vezi *infra* nota 56.

⁵⁶ Franz Babinger, *Beggin der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1455)*, in „Südostforschungen”, Band VIII, nr. 1–2/1943, p. 1–21; p. 21–29 cuprind varianta germană a studiului din 1936 despre primul tribut al Moldovei către sultan, pe care l-am analizat deja, varianta în care Babinger nu și-a reevaluat poziția, în ciuda recenziilor critice ce i-au fost adresate, p. 29–35 conțin o anexă despre *supunerea Bulgariei răsăritene de către otomani*, ce nu ne interesează aici. Întregul studiu reeditat în idem, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15. Jahrhundert)*, Brunn-München-Wien, 1944, 95p. (p. 1–35).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 3.

Astfel, cronicile sârbe și bulgare menționau anul 6903 al erei bizantine (1 septembrie 1394 – 31 august 1395) ca dată a luptei de la Rovine, mai exact 10 octombrie 1394, fără să stabilească cu certitudine numele, locul și rezultatul acesteia.

Cronicarii bizantini din secolul al XV-lea au oferit informații incomplete și contradictorii, ce puteau fi folosite doar cu circumspecția de rigoare. Sursele central-europene valorificau informațiile cronicilor balcanice, bizantine și otomane, fiind și mai greu de folosit în elucidarea chestiunii de față.

Analiza cronicilor otomane, a argumentat Babinger, oferea informații suplimentare și demne de interes. Astfel, coroborând informațiile acestor izvoare cronistice (insistând în special asupra cronicii lui Oruç bin'Adil, pe care a publicat-o într-o ediție critică⁵⁸), turcologul german a ajuns la concluzia că lupta de la Rovine a avut loc în anul 795 H. (17 noiembrie 1392 – 5 noiembrie 1393), toamna (probabil la 10 octombrie 1393 !), pe malul râului Argeș, cu un sfârșit nedecis, ceea ce l-a determinat pe Mircea să ofere sultanului, cel puțin aparent, supunerea sa, încercând astfel să câștige timp, pentru ca mai târziu, împreună cu aliații săi creștini, să-l atace din nou pe conducătorul otoman⁵⁹.

În legătură cu tributul plătit de Mircea sultanului său otoman, Babinger a susținut că a fost achitat cel puțin o singură dată, în 1394, ca urmare a intrării temporare a Țării Românești sub suzeranitatea otomană, că e puțin probabil ca după acest an să mai fi fost achitat, că era, probabil, în valoare de 3.000 de ducăți sau piaștri. Turcologul german nu credea că plata și valoarea tributului ar fi fost stabilite printr-un „tratat de stat” (*'ahdnâme*), adică printr-o afacere legală la care se ajunge prin ofertă și acceptare⁶⁰. Babinger insista asupra necesității ca istoricii români să cerceteze, să analizeze și să valorifice în mod științific informațiile oferite de aceste *'ahdnâme-le* pentru elucidarea unor aspecte obscure încă ale relațiilor româno-otomane în secolele XIV–XV⁶¹.

În monografia consacrată lui Mircea cel Bătrân, P. P. Panaitescu nu a putut folosi acest studiu al lui Babinger⁶², dar a introdus în volum o *addenda* în care s-a declarat de acord cu turcologul german asupra datei primului tribut

⁵⁸ *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hanover, XXIV + 140 p., 1925.

⁵⁹ Fr. Babinger, *Begin der Türkensteuer...*, p. 13–16.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 17–19.

⁶¹ *Ibidem*, p. 21.

⁶² P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Casa Școalelor, București, 1944, 365 p. Studiul lui Babinger a apărut concomitent cu monografia mai sus citată, a cărei redactare a fost terminată în toamna anului 1943 (*Introducerea* datată „București, noiembrie 1943”, p. 9).

plătit de Țara Românească sultanului otoman (1394), subliniind însă că nu Mircea a fost autorul gestului, ci Vlad I „Uzurpatorul”⁶⁴.

Mihai Berza nu a amintit nimic de studiul turcologului german⁶⁴; abia Mihail Guboglu l-a folosit și citat, subliniind faptul că Babinger a fost primul istoric care a cercetat în amănunt începutul plății tributului Țării Românești către sultan, eveniment plasat după bătălia de la Argeș sau Rovine (10 octombrie 1394), în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân⁶⁵, punct de vedere cu care turcologul român a fost inițial de acord⁶⁶. Într-o contribuție ulterioară, Mihail Guboglu a nuanțat demersul critic, distanțându-se de poziția lui Babinger: în pofida relatărilor cronicarilor otomani, Mircea nu a plătit haraci sultanului nici înainte nici după bătălia de la Argeș, și nici până în 1417. Rivalul viteazului domn muntean, Vlad I „Uzurpatorul”, a fost autorul gestului, pe care l-a repetat timp de câțiva ani. Cronicarii otomani care au trăit și au scris în secolele următoare i-au confundat pe cei doi voievozi „simultani” ai Țării Românești, lucru pe care l-a făcut și Babinger în articolul său din 1943⁶⁷.

Medievistul Ștefan Ștefănescu a admis existența unui „acord” între Mircea cel Bătrân și Mehmed I (1415), dar nu și a unui anterior, între domnul muntean și Bâyezîd I; a concluzionat că așa-numitele „capitulații” au definit raporturile complexe româno-otomane în evul mediu, având la bază un fond istoric real. A folosit contribuțiile semnate de P. P. Panaitescu (1944–1952) și de Mihai Berza (1957–1958), fără a mai aminti ceva de cele ale lui Franz Babinger⁶⁸.

Nici Ion Matei nu a folosit și citat contribuția lui Babinger⁶⁹; aceeași atitudine și în cazul lui N. Constantinescu⁷⁰. În schimb, Gh. I. Constantin a făcut referiri la contribuția turcologului german, apreciind îndrăzneala ipotezei

⁶⁴ *Ibidem*, p. 335–357; vezi și p. 247–248; 283–285. Panaitescu a mai folosit și citat: *Cronica lui Uruç bin 'Adil*, editată de Babinger în 1925/vezi *supra*, n. 58/(p. 240 și n. 17) cât și studiul aceluiași despre *şeyh-ul Bedr ed-Dîn Mahmud* din 1921 (p. 332 și n. 131; p. 335 și n. 149).

⁶⁵ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV–XIX, loc. cit.*, a folosit și citat doar *cronica lui Uruç bin 'Adil*, p. 28 și n. 6.

⁶⁶ Mihai Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines...*, *loc. cit.*, p. 51.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 58–60.

⁶⁸ Idem, *Osmanlılarla Romen Ülkeleri arasındaki...*, p. 832–833. Turcologul român a mai folosit, în analiza „cazului” *şeyh-ului Bedr ed-Dîn*, și studiile lui Babinger despre această personalitate publicate în 1921 și 1943 (p. 836–837).

⁶⁹ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” la Mihai Viteazul*, Editura Academiei, București, 1970, p. 116; idem, *Considerations concernant le caractère des rapports roumaino-turcs...*, p. 10.

⁷⁰ Ion Matei, *Quelques problèmes...*, I/1972, a admis existența unui „tratată” între Mircea și Mehmed I (1415).

⁷¹ N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrân*, Editura Militară, București, 1981, a urmat linia trasată de monografia publicată de P. P. Panaitescu în 1944.

(bătălia de la Argeș – 10 octombrie 1393 !) și acceptând-o; a afirmat astfel că „tratatul“ s-a încheiat între Vlad I și Bâyezid I în *rebi ül-evvel* 796 H. (ianuarie 1394⁷¹).

Este curios faptul că nici turcologii români autori de sinteze de istorie otomană⁷² nu au folosit și citat contribuția lui Babinger. Aceeași conduită și în sintezele de istorie a românilor⁷³.

Volumul omagial *Marele Mircea Voievod* (București, 1987), dedicat celei de-a 600-a aniversări a urcării pe tronul Țării Românești a viteazului domn, reunește o serie de contribuții deosebit de valoroase, în care autorii clarifică originea, etapele, derularea, caracterul și ecurile relațiilor româno-otomane din timpul acestui conducător, pe baza izvoarelor inedite–edite și a rezultatelor cercetărilor istorice românești și mondiale în domeniu până în anul apariției volumului, important prilej de a observa difuzarea concluziilor formulate de Babinger (1943–1944) în medievistica românească contemporană.

Astfel, Alexandru V. Diță, analizând diferite izvoare documentare și narrative referitoare la data „victoriei românești de la Rovine“⁷⁴, a folosit și citat studiul lui Babinger, reproșându-i însă turcologului german că „(...) a căutat să deprecieze toate izvoarele neotomane, în special pe cele bizantine și sârbești, ca să-și poată impune, în cele din urmă, propria datare, dedusă, în exclusivitate, pe baza surselor otomane: toamna anului 1393, când s-ar fi desfășurat campania lui Baiazid și ar fi căzut, în lupta de la Rovine (10 octombrie), Marko Kravevici“. Al. V. Diță a respins, poate prea brutal, această datare, subliniind „eșecul lui Franz Babinger în tentativa de a data expediția condusă de Baiazid în Țara Românească exclusiv pe izvoare otomane“ și singularitatea datării sale în istoriografia internațională a problemei⁷⁵.

⁷¹ Gh. I. Constantin, *Le traité entre le Sultan Bajazet Ier et la Valachie*, în „Der Islam“, Band 59, Heft 2, 1982, p. 278–279.

⁷² Vezi *supra* notele 45, 46 și 47.

⁷³ *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei, București, 1962: „Trebuie menținut aici că haraciul plătit de domnul Mircea cel Bătrân în 1415 sultanului Mehmed I nu semnifică supunerea față de turci“ (p. 383); *Istoria militară a poporului român*, vol. II, Editura Militară, București, 1986: „Prin urmare – fapt istoric esențial –, la moartea lui Mircea cel Bătrân (31 ianuarie 1418, Țara Românească nu era supusă sultanului Mehmed I și nici o porțiune din teritoriul ei nu se afla sub stăpânire otomană“ (p. 184); colectiv, sub conducerea lui C. C. Giurescu, *Istoria României în date*, E.E.R., București, 1972: Mircea cel Bătrân a plătit haraci Imperiului Otoman în 1417 (p. 80); Moldova, în timpul lui Petru Aron, a plătit primul tribut în 1456 (p. 96).

⁷⁴ Alexandru V. Diță, *17 mai 1395, o dată importantă în istoria universală – victoria românească de la Rovine*, în vol. *Marele Mircea Voievod*, coordonator Ion Pătroiu, Editura Academiei, București, 1987, p. 254–277.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 236–237; 239.

La fel a procedat și Dan Zamfirescu, care a subliniat că doar Franz Babinger a respins datarea „fantezistă” (1390 – lansată de Mouradjea d’Ohsson în 1820, preluată necritic și difuzată de Hammer / 1834 și de Zinkeisen / 1840 în sintezele lor de istorie otomană) a „primului tribut” plătit de munteni otomanilor și a amintit de „toamna anului 1393”, propusă de turcologul german pentru expediția sultanală la nordul Dunării⁷⁶.

Sus-menționata datare (completată cu localizarea geografică a bătăliei: pe râul Argeș) a mai fost amintită și de Tahsin Gemil⁷⁷, fără a-i acorda o prea mare importanță, și ignorată de Mihai Maxim⁷⁸, Valeriu Veliman⁷⁹, Sergiu Iosipescu⁸⁰ sau Constantin Căzănișteanu⁸¹.

Datarea și localizarea propuse de Babinger în 1943–1944 au fost cunoscute în mediivistica românească a ultimei jumătăți de secol, dar au fost privite (mai ales datarea !) cu ironie și neîncredere datorită izvoarelor istorice ce i-au servit drept bază (cronicile otomane editate de însuși Babinger, dar puțin cunoscute) și cutezanței ipotezelor formulate. Acum, când în turcologia românească folosirea cronicilor și documentelor otomane în cercetarea științifică a devenit ceva firesc și obișnuit, se impune o reconsiderare a acestui studiu, ce oferă o ipoteză de lucru îndrăzneată într-o controversă istorică în care multitudinea opiniilor persistă încă și astăzi.

Imediat după Primul război mondial, tânărul turcolog a efectuat cercetări în Arhiva de Stat din Viena, unde a descoperit originalele a „două scrisori turcești de protecție” (*zwei türkische Schutzbriefe*) acordate de Înalta Poartă tânărului principe al Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II în iunie 1649, pe care le-a analizat sumar și le-a publicat în 1920⁸².

Subliniind existența unui mare număr de documente turco-osmane ce se găseau în Arhivele din Austria și Germania, Babinger, intuind importanța

⁷⁶ Dan Zamfirescu, *Mircea cel Mare, factor hotărâtor în configurarea politico-istorică a Sud-Estului european*, loc. cit., p. 284–285; 289; 300.

⁷⁷ Tahsin Gemil, *Raporturile româno-otomane în vremea lui Mircea cel Mare*, loc. cit., p. 344, n. 59.

⁷⁸ Mihai Maxim, *Cu privire la înțelegerile de pace româno-otomane din timpul lui Mircea cel Mare*, loc. cit., p. 365–396.

⁷⁹ Valeriu Veliman, *Domnia lui Mircea cel Mare în viziunea istoriografiei otomane (sec. XV–XVII)*, loc. cit., p. 397–439.

⁸⁰ Sergiu Iosipescu, *Două chestiuni de geografie istorică: I) în Podunavia sub Marele Mircea Voievod al Țării Românești; II) locul bătăliei de la „Rovine”*, loc. cit., p. 430–446.

⁸¹ Constantin Căzănișteanu, *Pe urmele lui Mircea cel Mare*, Editura Sport-Turism, București, 1987, 248 p.

⁸² Franz Babinger, *Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649. Mit zwei Lichtdrucktafeln*, în „Le Monde Oriental”, an XIV, 1920, Uppsala, p. 115–151.

acestor surse istorice pentru studiul relațiilor dintre otomani și popoarele dunărene, a insistat asupra necesității depistării, cercetării, catalogării, publicării în ediții critice și valorificării științifice ale acestora.

Turcologul german a analizat din punct de vedere tehnic cele două documente, oferind în anexele studiului două reproduceri destul de clare. După ce a expus pe scurt evenimentele politice din anii 1648–1649 în cadrul relațiilor transilvano-otomane, Babinger a analizat sumar, din punct de vedere juridic, cele două acte sultanale, concluzionând că erau „două scrisori de protecție” în cadrul regimului de suzeranitate – protectorat pe care Înalta Poartă îl exercita asupra Transilvaniei de peste un secol. *'Ahdnâme*-a confirma în demnitatea de principe al Transilvaniei pe tânărul nobil Gheorghe Rákóczi II, iar *berât*-ul, în acest caz, rezuma prevederile primului act și servea drept scrisoare de prezentare și acreditare pentru *çavus*-ul Mahmûd, aducătorul și celorlalte însemne otomane ale domniei: calul (*ât*), veșmântul onorific (*hil'at*), steagul (*sancak ve 'alem*) și buzduganul (*topuz*). Sperând că prin publicarea acestor două acte sultanale aducea o modestă contribuție la clarificarea problemelor „epocii turcești a Ardealului”, Babinger îi îndemna pe cercetătorii străini și români ai istoriei Transilvaniei să introducă și să folosească și documentele otomane în demersurile lor științifice⁸³.

Traducerile germane sunt destul de fidele originalelor otomane; se poate sintetiza astfel caracterul obligațiilor (și al relațiilor) otomano-transilvane ce fac obiectul celor două acte:

– Înalta Poartă garanta *conservarea deplină* a „drepturilor și libertăților” țării, a credințelor religioase practicate în Transilvania, a legilor, datinilor și obiceiurilor Principatului, sintetic formulat: *autoguvernarea și autoadministtrarea țării, fără nici un amestec otoman*;

– asigura *inviolabilitatea* granițelor și a teritoriului Transilvaniei, a averilor ardelenilor față de injoncțiuni otomane; *eliberarea* robilor creștini și trimiterea lor în țară; *circulația* negustorilor creștini la sudul Dunării;

– asigura *respectarea* valorii *harâç*-ului Transilvaniei fixată deja și *tratamentul diplomatic* adecvat acordat solilor ardeleni; neînstrăinarea unor cetăți sau teritorii ale Principatului către un solicitant extern; protecția principelui, a familiei sale și a averilor lor;

– sultanul *jura* pe numele lui Allâh să respecte prevederile *'ahdnâme*-lei (atât timp cât și cealaltă parte nu o încalcă în nici un fel), obligându-se „să protejeze” și „să apere” Transilvania de orice agresiune externă;

– *cerea* ca principele să fie „prieten prietenului și dușman dușmanului” (*ve dostuma dost ve düşmanima düşman olub*) sultanului, adică să ducă o *politică*

⁸³ *Ibidem*, p. 115–118; 124–126; 149–151.

concertată (și nu monopolizată, pentru că, prin prezentul act, sultanul recunoștea convențiile și tratatele de pace încheiate între Transilvania și imperiul în trecut, cerând chiar respectarea lor !) cu cea a Înaltei Porți și să furnizeze detașamente auxiliare, provizii și informații politico-militare în caz de nevoie.

Transilvania, prin principe și clasele conducătoare, era obligată:

- să plătească *harâç*-ul și *pișkeş*-urile fixate, în condițiile stabilite;
- să nu atace posesiunile otomane de la granița comună sau voievodatele Moldovei și/sau Țării Românești (ci să le sprijine militar la nevoie), să ofere ajutor militar, provizii și informații politico-militare;
- să înapoieze fără răscumpărare prizonierii și negustorii fugari cu averile lor;
- să nu acorde azil politic și sprijin de orice fel voievozilor răsculați din provinciile extracarpătice românești, ci să-i prindă și să-i trimită la Istanbul;
- supușii să nu fie *asupriți*, evitându-se astfel posibilele tulburări interne;
- să-și alinieze politica externă la cea promovată de otomani;
- să respecte prevederile prezentei '*ahdnâme*'⁸⁴.

În recenzia făcută (probabil de Alexandru Lapedatu) acestui studiu, s-a realizat o succintă trecere în revistă a evenimentelor politice din anul 1649 în cadrul relațiilor româno-otomane, subliniindu-se importanța juridică a celor două acte (*berât* și '*ahdnâme*') acordate tânărului principe transilvan; în continuare s-au tradus din germană în românește cele mai importante paragrafe din '*ahdnâme*', „cari arată cât de puțin oneroasă era suzeranitatea turcească în Transilvania pe la jumătatea veacului XVII”⁸⁵.

Deși cunoscută în istoriografia europeană și românească a problemei, contribuția lui Babinger nu a fost folosită și citată de autorii români ai monografiilor consacrate principelui Gheorghe Rákóczi II⁸⁶. În sintezele lor, N. Iorga și C. C. Giurescu nu au folosit și citat acest studiu⁸⁷; aceeași ignorare și în sintezele de istorie a românilor⁸⁸ sau a Transilvaniei⁸⁹, lucrări colective. De

⁸⁴ *Ibidem*, p. 126–139 (textul în alfabet arab), p. 140–147 (traducerea germană).

⁸⁵ Recenzie în „A.I.I.N.C.”, an. VI, 1931–1935, Cluj, p. 628–630.

⁸⁶ Eugène Pavlesco, *Georges II Rákóczi, Prince de Transylvanie (1648–1660). Essai sur sa politique extérieure*, Edition „Versuri și Proză”, Jassy, 1924, 133 p. (vezi în special p. 30–31); Carol Göllner, *Gheorghe Rákóczi II (1648–1660)*, Editura Militară, București, 1977, 130 p. (vezi deosebi p. 32–35).

⁸⁷ Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, București, 1938; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II/1, ed. IV, București, 1943; C. C. Giurescu și D. C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ed. II, Editura Albatros, București, 1975; D. C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, Editura Albatros, București, 1981.

⁸⁸ Vezi *supra* notele 52 și 73; vol. III, București, 1964; vol. III, București, 1987.

neînțelese devin aceste scăpări în cazul turcologilor români autori de sinteze de istorie otomană și a relațiilor româno-otomane⁹⁰.

După o menționare tangențială într-un studiu de politică externă a Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea⁹¹, Ion Matei s-a ocupat mai pe larg de aceste două importante acte sultanale (*berât*-ul și '*ahdnâme*-a) în cadrul unor studii de referință⁹².

Amintite într-o notă a unei valoroase ediții de documente otomane inedite din sec. XVII–XVIII⁹³ (fără a fi însă incluse și traduse în românește în aceasta!), cele două acte sultanale nu au fost folosite de turcologul Tahsin Gemil nici într-un studiu special consacrat problemei „capitulațiilor” Transilvaniei⁹⁴ și nici într-o lucrare de sinteză referitoare la locul și rolul Țărilor Române în Europa de sud-est pe la mijlocul secolului al XVII-lea⁹⁵.

Cu toate că regretatul turcolog Mihail Guboglu le-a analizat și le-a încadrat în contextul istorico-juridic obiectiv al relațiilor otomano-transilvane de la mijlocul veacului XVII⁹⁶, alți specialiști români ai problemei au ignorat în continuare, pe nedrept, cele două acte sultanate din iunie 1649⁹⁷.

⁸⁹ *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. II, sub îngrijirea lui Miron Constantinescu, Editura Academiei, București, 1961, 354 p.

⁹⁰ Vezi *supra* notele 45 și 46: M.A. Mehmed a citat totuși studiul lui Babinger în contextul aprecierii contribuției turcologilor străini care au participat la efortul de valorificare a izvoarelor documentare otomane referitoare la istoria românilor în evul mediu, prin analiza conținutului și prin publicarea lor integrală în original, în traducere și cu facsimile (*Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455–1774, întocmit de..., Editura Academiei, București, 1974, p. X–XI, și nota 2).

⁹¹ Traian Ionescu-Nișcov, A. Constantinescu, *Relații politice între Moldova și Rusia în timpul lui Vasile Lupu*, în vol. *Relații româno-ruse în trecut*, extras, Editura Academiei, 1957, 30 p. („El/Gh. R. II – n.D.P.)/..., în iunie același an/1649 – n.D.P./ obține confirmarea și încheierea unui tratat cu turcii”, cu citarea recenziei menționate *supra* la nota 85.

⁹² Ion Matei, *Quelques problèmes...*, I/1972, a subliniat indirect importanța actelor sultanale introduse în circuitul științific de Babinger în 1920: „(...) le droit de representation auprès de la Porte ottomane était inclu dans la conception islamique de l'*ahdnâme*, même s'il ne fut pas toujours indiquer de manière précise et explicite par les clauses de l'acte, tel cet '*ahdnâme* accordée à l'occasion du *berât* du 12/21 juin 1649 à Georges Rákóczy II pourtant l'un des plus développés qui soit et partant pris pour modèle” (p. 74); *idem* în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, Editura Academiei, 1980, p. 463.

⁹³ Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești, 1601–1712*, D.G.A.S., București, 1984, p. 35, n. 90.

⁹⁴ *Idem*, „Capitulațiile Transilvaniei de la jumătatea secolului XVIII, în „A.I.I.A.I.”, XXIII, 1986/2, Iași, p. 717–721.

⁹⁵ *Idem*, *Țările Române în contextul politic internațional, 1621–1672*, Editura Academiei, București, 1979, 231 p. (în special p. 131–138).

⁹⁶ Mihail Guboglu, *Osmanlı Padişahları Tarafından Transilvanya'ya Verilen 'Ahidnâmeler-Kapitulasyonlar (1541–1690) – ('Ahidnâme-lele – Capitulații date Transilvaniei de*
www.cimec.ro

Acest studiu de tinerețe al lui Babinger prezintă, prin publicarea, cu trei sferturi de veac în urmă, a *originalelor* a două acte sultanale, o importanță deosebită în istoriografia mondială și românească a problemei; e regretabil faptul că turcologul german nu a mai revenit, peste ani, asupra acestui subiect, deși contribuția din 1920 i-a conferit o prioritate mondială în domeniu; dar e și mai regretabil faptul că acest studiu a fost puțin cunoscut și rar folosit în controversata problemă a „capitulațiilor” acordate de Înalta Poartă Țărilor Române în evul mediu⁹⁸.

Călătoriile și cercetările pe care Babinger le-a întreprins în Dobrogea în perioada 1935–1942 au făcut ca această provincie românească să se situeze în centrul preocupărilor sale în perioada „românească” a activității științifico-didactice; propriile sale investigații cât și activitatea din cadrul seminarului Institutului de Turcologie de la Iași (1940–1943) au avut ca rezultat descoperirea unor informații inedite despre pământul românesc dintre Dunăre și Mare, identificarea toponimică a unor localități amintite de izvoarele antichității și epocii medii, studierea vestigiilor arheologice otomane, a tradițiilor, obiceiurilor, legendelor populației turcești din Dobrogea etc.

Astfel, în cadrul discuțiilor din seminarul institutului ieșean pe marginea jurnalului lui Ahmed Feridûn Ruksanzâde (păstrat în culegerea sa *Münşâ'ât es-selâtin*) despre campania sultanului Süleyman I Kânunî împotriva lui Petru Rareș al Moldovei în 1538, au fost identificate numeroase nume de localități; s-a ajuns, de asemenea, la concluzia că numele antic Histria (Istros) se întâlnea sub forma otomană „Istrâbâgi”, adică „grădina (via) Histriei (Istros)”. În acest context, Babinger a susținut că „Le nom d'Istros, Histria, était encore connu et

către padişahii otomani, 1541–1690), în „X. Türk Tarih Kongresi, 22–26 Eylül 1986, Ankara. Bildiri Özetleri” (Al X-lea Congres de istorie turcă, 22–26 septembrie 1986, Ankara. Rezumatele comunicărilor), p. 142–145.

⁹⁷ Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane – „Capitulațiile”*, în „Anale de istorie”, XXVIII, nr. 6/1982, București, p. 34–68; idem, „Capitulațiile” în istoria relațiilor româno-otomane în evul mediu, din vol. *Din cronica relațiilor poporului român cu popoarele vecine*, I, Editura Militară, București, 1984, p. 68–118 (în special paginile 100–106); idem, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, Editura Enciclopedică, București, 1994, 299 p.; Călin Felezeu, *Juridical Statute of the Transylvanian Principality in Relation with the Sublimée Porte*, B.C.T.S., Cluj-Napoca, 1994, 56 p. Despre tradiția juridico-politică a „capitulațiilor” în sec. XVIII–XIX vezi și Nicolae Copoiu, „Capitulațiile” – *tratat fundamental privind istoria suveranității de stat a Țărilor Române*, în „M.I.”, an IX, nr. 3/martie 1975, București, p. 33–36.

⁹⁸ Valorificare totuși, recent, de Dan Prodan, *Mid-17th Century Transylvania and Franz Babinger. On a Berât and Ahdnâme Handed to Prince Gheorghe Rákóczi II in 1649*, în „Transylvanian Review”, volume III, No. 2/Summer, 1994, R.C.F., Cluj-Napoca, Romania, p. 127–134.

utilisé pendant le première moitié du XVI-e siècle et qu'il ne fut remplacé par un nom turc que plus tard"⁹⁹.

Analizând în alt context opera *globetrotter*-ului turc Evlyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, turcologul german a identificat târgul (*kasaba*) Isterabâd, amintit de neobositul călător în *eyâlet*-ul Oçakov (Özü), *nahye*-aia Bâbâdâg, cu antica Histria. El a concluzionat că „vers la fin du XVII-e siècle ce nom était toujours en usage et que bien plus tard il fut remplacé par un dénomination turque”¹⁰⁰.

Aceste identificări toponimice au fost foarte puțin receptate în istoriografia românească a problemei toponimiei „Dobrogei otomane”. Exceptând contribuțiile ce priveau epocile antică și medie timpurie¹⁰¹, studiile referitoare la Dobrogea secolelor XV–XVIII au ignorat în general¹⁰², cu puține excepții¹⁰³, precizările lui Babinger. Ele nu au fost incluse nici în ghidul

⁹⁹ Franz Babinger, *Histria (Istros) au XVI-e siècle*, în „R.H.S.E.E.”, XVIII, 1941, București, p. 137–139.

¹⁰⁰ Idem, *Histria (Istros) au XVII-e siècle*, în „R.H.S.E.E.”, XIX, 1, 1942, București, p. 449–450.

¹⁰¹ Colectiv, *Histria. Monografie arheologică*, vol. I/1954; vol. II/1966, Editura Academiei, București; M. Bucuavă, *Histria. Ghid arheologic*, Editura Sport-Turism, București, 1975, 24 p.; Anca Ghiță, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală, sec. XIII–XV*, în „R. d.I.”, t. 34, nr. 10/1981, București, p. 1863–1897; Silvia Baraschi, *Cetăți medievale din Dobrogea*, în „D.D.I.A.”, 1985, București, p. 49–58; Octavian Iliescu, *Toponimie medievală dobrogeană*, în „S.C.I.V.A.”, t. 28, nr. 1/1977, București, p. 143–147; Colectiv, *File din istoria unui vechi ținut românesc*, Comitetul pentru cultură și artă al jud. Constanța, f.a. 239 p.

¹⁰² Ion Miclea și alții, *Dobrogea*, Editura Sport-Turism, București, 1978; Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare; Dobrogea, E.S.E.*, București, 1979, 440 p.; Mustafa Ali Mehmed, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XVI–XVIII (Mărturiile călătorului Evlyâ Çelebi)*, în „S.R.d.I.”, t. XVIII, nr. 5/1965, București, p. 1097–1116; M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din orașele și târgurile Dobrogei sub stăpânire otomană (sec. XV–XVII)*, în „S.R.d.I.”, t. XXVI, nr. 1/1973, București, p. 33–48; Silvia Baraschi, Constantin Chera, *Note de topografie medievală dobrogeană*, în „S.C.I.V.A.”, t. 32, nr. 2/1981, București, p. 253–260; Anca Ghiță, *Contribuții noi privind unele aspecte ale societății românești din Dobrogea în secolele XV–XIX*, în „M.S.S.I.”, seria IV, tom I, 1975–1976, Editura Academiei, București, 1977, p. 71–106 (a acceptat identificarea toponimică propusă de T. Mateescu, fără a aminti nimic de contribuțiile lui Babinger, p. 86); eadem, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, în „M.S.S.I.”, seria IV, tom V, 1980, București, 1982, p. 29–61; Gh. Dumitrașcu, Șt. Lascu, *Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în „S.A.I.”, LI–LII, 1985, București, p. 18–31; Enver Mahmut, *Structura numelor topice turcești medievale din Dobrogea*, în „Limba Română”, an XXVII, nr. 3/mai – iunie 1978, București, p. 259–265; Anca Radu Popescu, *O hartă osmand a Dobrogei de la mijlocul secolului XVII*, în „A.I.I.A.I.”, XXII, 1985/2, Iași, p. 631–637 (autoarea a acceptat, indirect, identificarea toponimică susținută de T. Mateescu). Mehmed Ali Ekrem, *Din istoria turcilor dobrogeni*, Editura Kriterion, București, 1994, 255 p.

¹⁰³ Istoricul Tudor Mateescu a respins identificarea toponimică propusă de Babinger: Isterabâd/Esterabâd = Histria (Istros) în sec. XVI–XVII: vezi T. Mateescu, *Un oraș dobrogean dispărut – Ester*, în „Pontica”, II/1969, Constanța, p. 413–426; idem, *Permanența și continuitatea*
www.cimec.ro

bibliografic general al Dobrogei¹⁰⁴. Au fost ipotezele de lucru cu cea mai modestă „difuzare istoriografică“ dintre toate studiile babingeriene circumscrise temei enunțate în titlu.

Lui Vasile Lupu, marele voievod și domn al Moldovei (1634–1653), turcologul german i-a consacrat două contribuții, în care a insistat asupra „originii“ și „sfârșitului“ acestuia.

Arătând că „două evenimente ale existenței lui (Vasile Lupu – n.D.P.) agitate sunt învăluite, până acum (1936 – n.D.P.), într-o întunecime aproape completă: originea lui și sfârșitul lui“, Babinger și-a propus să încerce „a lămuri aceste neclarități și să adun, laolaltă, într-un tablou clar, toate indicațiunile, insuficiente și mult împrăștiate“¹⁰⁵.

După o analiză temeinică a izvoarelor istorice editate și, mai ales, inedite, folosind și temeinicile sale cunoștințe de toponimie balcanică, ca unul care a colindat zona timp de două decenii, Babinger a ajuns la concluzia că Vasile Lupu s-a născut în jurul anului 1595 în satul Arnaut Köy, de lângă Razgrad, în împrejurimile Cervenului, în Bulgaria Centrală, sat întemeiat prin colonizare în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea¹⁰⁶. Părinții lui Vasile, aromâni grecizați, au fost originari din Epir, așezându-se după 1590 în satul Arnaut Köy¹⁰⁷. Apoi familia s-a mutat la nordul Dunării, în Țara Românească, în timpul lui Radu Mihnea, fiul, Lupul, urmându-l pe acesta în Moldova, unde și-a început tumultuoasa-i carieră politică, ajungând pe cea mai înaltă treaptă (1634)¹⁰⁸. În privința numelui de botez „Lupu(l)“, Babinger a presupus că ar fi fost dat în cinstea sfântului creștin cu același nume, sărbătorit pe plan local în Bulgaria de Nord la 23 august¹⁰⁹.

românilor în Dobrogea, D.G.A.S., București, 1979, 127 p. (vezi în special p. 21–22 și n. 30); în aceste contribuții autorul a mai folosit și citat studiul lui Babinger despre călătoria englezului Robert Bargrave prin Dobrogea (1652), București, 1935 (p. 29 și n. 83; 113). Contrar acestui punct de vedere, Mihail Guboglu a acceptat identificarea toponimică propusă de Babinger, în studiul: *Evliyâ Çelebi: de la situation politique, administrative, militaire, culturelle et artistique dans les Pays Roumaine (1651–1666)*, în „S.A.O.“, vol. V–VI, 1967, București, 1967, p. 8 și n. 26, unde se fac trimitere și referiri la contribuțiile turcologului german din 1941–1942. Autorii citați în notele 102–103 au folosit și studiile lui Babinger despre călătoriile Robert Bargrave și C. J. Hildebrandt.

¹⁰⁴ Dumitru Constantin-Zamfir, E. Marinescu, L. Moina, *Bibliografia Dobrogei*, Biblioteca Județeană Constanța, vol. I, 1984, 336 p.; vol. II, 1985, 355 p.; vol. III, 1986, 329 p.

¹⁰⁵ Franz Babinger, *Originea și sfârșitul lui Vasile Lupu*, în „A.A.R.M.S.I.“, s. III, t. XVIII, 1936, m. 2, București, extras, p. 1–2.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 3–7.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 8–10.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 10–12.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 8–9.

Punctul culminant al carierei sale politice l-a reprezentat răsturnarea de la tron, fuga și captivitatea sa la Istanbul, în temuta închisoare Yedikule (1654–1660); chiar din temniță Vasile Lupu a încercat, prin toate mijloacele, să-și recapete libertatea și tronul; a fost eliberat abia în noiembrie 1660, murind la începutul lunii aprilie anul următor în capitala otomană, fără să mai fi urcat pe tronul Moldovei¹¹⁰. Soarta familiei sale se cunoaște.

Noi cercetări i-au permis lui Babinger să revină asupra „originii lui Vasile Lupu”. Reanalizând două obiecte religioase, o nebederniță și un potir de argint suflat cu aur, danii ale lui Lupul înainte de domnie, ambele cu inscripții slavone, în care apar intitulățiile: „Lupu... fiul lui Cocii” și „Lupu Coci”, turcologul german a ajuns la concluzia că acest „Coci(a/u)” nu avea nici o legătură cu velpostelnicul ononim din sfatul domnesc al lui Mihai Viteazul (boierul a dispărut în vara anului 1595 iar Lupul s-a născut în 1597 la Arnaut Köy, lângă Razgrad, în Bulgaria), că acest nume era „un nume de mângâiere (*hypokoristikon*), adică diminutiv” pentru Constantin, că asocierea Lupul–Coci(a) poate fi înțeleasă dacă se presupune „că acest Constantin a fost bunicul lui Vasile Lupu și poate la el se referă Cocii din iscripții. În orice caz însă, continua Babinger, nu trebuie văzut într-aceasta un nume de familie, care nu va fi existat deloc pe atunci, cel puțin în cercurile din care se trăgea Vasile Lupu. Așadar, dacă vrem să fim prevăzători, nu putem scoate o concluzie privitor la originea lui Vasile Lupu din acest nume (Coci – n.D.P.)”¹¹¹.

Contribuțiile babingeriene la biografia lui Vasile Lupu au fost recenzate chiar în anul apariției lor de Nicolae Iorga, care a subliniat noutățile informaționale oferite, punctele de convergență cât și deosebiri de păreri în problemă între recenzat și recenzor. Babinger, „dorind o carte de sinteză despre Vasile Lupu”, a determinat locul de origine al lui Lupul, satul Arnaut Köy, stabilindu-i poziția geografică; a fixat anul nașterii acestuia pe la 1595; s-a oprit asupra rudelor din cele două pomelnice; Iorga a considerat că Bobinger nu pare să admită că Lupul și-a luat numele de Vasile „în vederea viitoarei opere de legislator, după Împăratul Vasile”; recenzorul nu a admis originea epirotă a familiei, susținută de turcologul german: „cea macedoneană e mult mai probabilă, chiar dacă locuitorii satului erau în majoritate epiroți”. De asemenea, „interpretarea inscripției de la Biserica Stelea din Târgoviște comportă încă discuții. (...) Nu se vorbește despre mamă, care pare a fi româncă; doar căsătoria s-a făcut în Moldova”. În încheiere, Iorga a lăsat să se înțeleagă că

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 12–20.

¹¹¹ Idem, *Originea lui Vasile Lupu. Cu appendice și două planșe*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XIX, 1937, m. 9, București, extras, 10 p. În *appendice* Babinger a sistematizat toate informațiile documentare cunoscute atunci despre *Cariera lui Vasile Lupu înainte de domnia sa în Moldova* (p. 8–10), întocmind și arborele genealogic al *Neamului lui Vasile Lupu*.

articolele constituiau un pas spre o monografie atât de necesară¹¹². Să fie oare această monografie proiectată de către Babinger a dus la răcirea relațiilor dintre Iorga și turcologul german?

În anii următori, Nicolae Iorga¹¹³ și C. C. Giurescu¹¹⁴ au folosit și citat, în sintezele lor, contribuțiile lui Babinger; de asemenea și Ion Zaborovschi¹¹⁵. O mențiune și în tratatul de istorie a românilor patronat de Academie¹¹⁶.

Pași către o monografie *Vasile Lupu* s-au făcut și în anii următori. Dar Grigore Popescu și P. Grigoriu¹¹⁷ au ignorat comunicările turcologului german, pe când Alexandru Ligor¹¹⁸, folosindu-le și citându-le, a oferit o imagine mult mai veridică, sub multiple aspecte, a epocii marelui voievod și domn moldav.

Însă monografia atât de necesară și de mult timp așteptată a apărut abia în 1991, fiind semnată de medievistul Constantin Șerban¹¹⁹. Autorul a folosit și citat în elaborarea lucrării și a inclus în bibliografia subiectului contribuțiile turcologului german¹²⁰, arătând ce a rămas valabil și ce a fost amendat de cercetarea istorică în domeniu, din ultima jumătate de secol, din concluziile formulate de Babinger.

Astfel, în capitolul I al monografiei (*Originea și familia lui Vasile Lupu*), autorul a precizat: „În urmă cu o jumătate de secol istoricul Fr. Babinger surprinsese, într-un articol intitulat *Carierea lui Vasile Lupu înainte de domnia sa în Moldova* (de fapt *apendicele* la studiul din 1937, vezi *supra* n. 111 – n.D.P.), câteva momente mai importante din viața fostului domn înainte de 1634, menite să lămurească împrejurările în care acesta l-a înlocuit pe Moise Movilă la conducerea țării”¹²¹.

¹¹² Nicolae Iorga în „R.I.”, an. XXII, nr. 10–12/octombrie–decembrie 1936, București, p. 349–350; același recenzor în R.H.S.E.E., XIV-e année, n-os 7–8/Juillet–Septembre 1937, Bucarest, p. 262: „Du même (Fr. Babinger – n.D.P.) sur l’origine de Basile Lupu, prince de Moldavie („A.A.R.M.S.I.”, XIX/9)” (*Cronique*).

¹¹³ *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, 1938, București, p. 38 și n. 2.

¹¹⁴ *Istoria Românilor*, vol. III/1, București, 1942, p. 106.

¹¹⁵ Ion Zaborovschi, *Vasile Lupu ca dregător înainte de domnie*, în „R.I.R.”, an XV/1, 1945, București, p. 157–170 (în special p. 159 și n. 2).

¹¹⁶ *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964, p. 196.

¹¹⁷ Grigore Popescu și P. Grigoriu, *Matei Basarab și Vasile Lupu*, E.E.R., București, 1970, 104 p + ilustrații.

¹¹⁸ Alexandru Ligor, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, Editura Sport-Turism, București, 1987, 180 p.; vezi p. 13; 78 (n. 5); 89; 161 (n. 103); de asemenea, citată indirect ediția Babinger a jurnalului de călătorie al lui Robert Bargrave prin Moldova (1652) – p. 71; 95.

¹¹⁹ Constantin Șerban, *Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)*, Editura Academiei, București, 1991, 231 p.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 19–20, n. 56.

¹²¹ *Ibidem*, p. 21.

Referindu-se la geneza contribuțiilor babingeriene, C. Șerban a subliniat că, „interesat să afle adevărul într-o problemă controversată – originea familiei lui Vasile Lupu –, istoricul Fr. Babinger nu numai că a efectuat cercetări îndelungi în arhive și biblioteci, pe baza cărora a întocmit și un arbore genealogic al familiei lui Vasile Lupu, dar a întreprins chiar o călătorie în sudul Dunării, la satul Arbănașul (Arnautkioi, azi în Bulgaria), aproape de Razgrad, unde credea el că era locul de baștină al familiei, refugiată ulterior la nordul Dunării. Rezultatul investigațiilor acestui istoric atestă nașterea lui Lupu Coci în acest sat, tatăl său fiind Nicolae Coci”¹²².

Autorul monografiei a acceptat și afirmațiile lui Babinger referitoare la numele propriu „Lupu(l)” (dat în cinstea sfântului sud-dunărean omonim) și la numele-poreclă de familie „Coci(u)” (de la bunicul lui Lupu, numit Constantin = Coci), dar a respins data nașterii propusă de turcologul german (1595–1597), susținând că Lupul s-a născut în 1593 în Țara Românească (la Târgoviște sau București) și că familia lui a venit la nordul Dunării încă din prima jumătate a secolului XVI, unde membrii săi au făcut avere, au cumpărat moșii și au ocupat diferite funcții¹²³. Și în analiza condițiilor geo-politice în care domnul moldav și-a pierdut domnia și viața istoricul C. Șerban a folosit și citat concluziile lui Babinger¹²⁴.

Istoricii români din perioadele interbelică și postbelică s-au așteptat, probabil, să găsească în aceste contribuții ale lui Babinger izvoare istorice otomane (documente, cronici etc.) editate sau inedite ca să fundamenteze concluziile la care a ajuns turcologul german; din acest punct de vedere au fost dezamăgiți. Dar, prin reinterpretarea izvoarelor slavone și latinești, coroborată cu informații riguroase de toponimie balcanică, concluziile lui Babinger au stabilit datele generale ale problemelor, informațiile ulterioare nefăcând decât să completeze sau să retușeze o osatură factologică-cronologică coerentă.

O altă latură a activității științifice a turcologului german a fost cea consacrată descoperirii, analizei și valorificării informaționale ale descrierilor de călătorie lăsate de numeroșii călători străini care au străbătut Țările Române în evul mediu. Întâmplarea a făcut ca aproape toți călătorii străini introduși în circuitul științific de Babinger să aparțină secolului al XVII-lea, un singur nume fiind din secolul anterior.

În urma unor cercetări efectuate în Biblioteca Bodleriană de la Oxford, el a descoperit manuscrisul, în limba engleză, al jurnalului de călătorie al

¹²² *Ibidem*, p. 22–23.

¹²³ *Ibidem*, p. 24–25.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 219–220, n. 36; 45; 47; concluziile monografiei la p. 222–226.

englezului Robert Bargrave prin Dobrogea și Moldova în 1652, în timpul lui Vasile Lupu¹²⁵

Arătând că știința istorică românească a început să manifeste un mare interes pentru vechile descrieri de călătorie prin Țările Române, Babinger a subliniat necesitatea întocmirii unei bibliografii critice a călătorilor străini prin spațiul românesc în evul mediu. Prezenta contribuție a turcologului german venea să completeze dorita și necesara bibliografie¹²⁶.

Robert Bargrave, descendent al unei familii de *gentry* din comitatul Kent, s-a născut în 1628. Și-a abandonat, în 1646, studiile începute la Oxford University pentru a se angaja ca ucenic la bogatul negustor James Modyford, acționar la *The Levant Company*, pe care l-a însoțit la Istanbul. În septembrie 1652 tânărul Robert, împreună cu patronul său, „cet homme trivial, tracassier et mesquin“, după caracterizarea lui Babinger, și cu un alt angajat, a început o lungă călătorie terestră de întoarcere în Anglia, prin Bulgaria de Est, Dobrogea, Moldova, Polonia etc. Prilej cu care finul și criticul observator care s-a dovedit a fi Bargrave a întocmit un interesant jurnal de călătorie, din care turcologul german a analizat și publicat partea referitoare la trecerea prin Dobrogea și Moldova¹²⁷. Ioana R. Rosetti a tradus textul exnglezesc în limba română¹²⁸. Bargrave a murit „au cours d'un second voyage en Orient et notamment à Smirne en Asie Mineure, où la Campagne du Levant entretenait une factorie“, „sa mort se place après 1659 et avant le 5 septembre 1670“¹²⁹. Ca o concluzie, Babinger nota că „le style dans lequel écrivait Bargrave est simple, clair et uni et ne fait nulle part douter de son exactitude. (...) Nous voyons en Robert Bargrave (...) le type parfait du cavalier anglais qui se distingue par de nombreuses qualités et aimables à la caractéristique duquel s'ajoute également l'amour de la vérité“¹³⁰.

În Dobrogea grupul celor trei englezi a călătorit pe ruta Bazarcik – Kavaklar – Defcea – Băltăgești – Dulgherul – Hasanlar – Iglîța – Măcin, trecând Dunărea la Galați. Bargrave a făcut interesante observații asupra locuirilor, localităților, oamenilor etc., pe care nu le mai amintesc aici. Dar nu se poate trece cu vederea sublinierea că Dunărea inferioară forma granița între „regiunile

¹²⁵ Franz Babinger, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les Pays Roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, în „A.A.R.M.S.I.“, s. III, t. XVII, 1935, m. 7, București, extras, 49 p.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 1–2.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 4–6.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 37–49.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 13.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 14.

turcești“ și Moldova, remarcă ce reprezenta conștientizarea pe plan mental a deosebirii între „pământ turcesc“ și „pământ creștin“¹³¹.

În Moldova ei au călătorit pe itinerariul Galați – Bârlad – Vaslui – Scânteia – Iași – Șipote – Dracșani – Botoșani – Ibănești – Cernăuți – Zastovna – Nistru; la Iași cei trei englezi au avut onoarea de a fi primiți în audiență de Vasile Lupu (octombrie 1652); dintre observațiile pe care le-a făcut tânărul călător merită a fi amintite cele referitoare la „numărul și calitatea cailor (lui Vasile Lupu – n.D.P.), întrecând cu mult pe cei ai Ducelui de Florența sau ai regelui Angliei“¹³² și la instituția domniei: „domnia este electivă, dar turcul, căruia voievodul îl plătește anual un haraciu de 12 trăsură de bani în valoare de 120.000 taleri sau 30.000 livre sterline, ceea ce înseamnă o dare pentru pace, pentru a-i cumpăra bunăvoința și să-l lase să domnească singur, fără a îngădui vreunui turc, care ar tulbura desigur liniștea lui, să locuiască sub stăpânirea lui“¹³³.

Studiul turcologului german a fost recenzat în același an de Nicolae Iorga, care a apreciat că „M. Babinger donne, pour la première fois, en entier, le texte d'un voyage d'un voyageur anglais a travers la Moldavie au XVII-e siècle“, după care a descris principalele momente ale călătoriei prin Dobrogea și Moldova, subliniind impresiile pe care călătorul le-a consemnat în jurnalul său¹³⁴.

Prin studiul său, Babinger a introdus în circuitul istoriografic noi mărturii europene despre Moldova în secolul al XVII-lea; ele au fost folosite de cercetătorii români și străini ai problemei. Redactorii seriei *Călători străini despre Țările Române*, Maria Holban și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, au folosit, ca ediție de bază, textul editat de turcologul german, în vol. V, pp. 479-496.

În ianuarie 1936 Babinger a efectuat cercetări în Arhiva de Stat din Stettin (Germania), studiind manuscrisul, în cea mai mare parte inedit, al jurnalului de călătorie al pastorului protestant Conrad Jacop Hiltebrandt prin Transilvania,

¹³¹ *Ibidem*, p. 39–40; această percepere a lui Bargrave pare a fi totuși ambiguă, pentru că, la popasul din primul sat polonez, el a notat în jurnal: „(...) aici pentru prima oară ne-am simțit în creștinătate, căci în Moldova, care face parte din Turcia (sic!), turcii erau atât de respectați acolo, încât nu puteam, ca aici, să-i afurisim fără teamă“ (p. 49).

¹³² *Ibidem*, p. 44

¹³³ *Ibidem*, p. 46.

¹³⁴ N. Iorga, în „R.H.S.E.E.“, XIII-e année, n-os 1–3/Janvier–Mars 1936, Bucarest, p. 211–213.

Moldova și Țara Românească (1656–1658); ulterior, turcologul german a publicat textul integral al manuscrisului într-o ediție critică¹³⁵.

În introducerea ediției critice turcologul german a schițat principalele coordonate ale vieții pastorului: s-a născut la 19 noiembrie 1629 la Stettin, și-a început studiile în orașul natal, continuate apoi la Frankfurt pe Oder (1645) și Leipzig (1652). Lipsa mijloacelor materiale l-a determinat să-și abandoneze, pentru o vreme, studiile și să dea lecții particulare copiilor lui H. C. Sternbach, funcționar suedez din Stettin, pentru a se întreține. În calitate de predicator protestant l-a însoțit pe Sternbach, devenit diplomat în slujba regelui Suediei, în solia sa în Transilvania (1656).

Misiunea diplomatică avea ca scop să ofere coroana Poloniei, din partea regelui Suediei, principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea. Solia a străbătut această provincie românească pe ruta Biharea – Oradea – Cluj – Turda – Alba Iulia – Sebeș – Sibiu – Făgăraș – Brașov – Sfântu Gheorghe – Târgu Secuiesc – Trecătoarea Oituz. Hildebrandt a lăsat interesante observații, prin ochii unui pastor protestant, despre viața economică, social-politică, cultural-religioasă, faună, floră etc. ale țării străbătute timp de mai multe luni.

Din ianuarie 1657 l-a însoțit pe ambasadorul G. Welling în Ucraina, suedezii urmărind să obțină sprijinul diplomatic și militar al lui Bogdan Hmelnițki, hatmanul cazăcilor. A străbătut Moldova pe itinerarul Târgu Trotuș – Bacău – Roman – Târgu Frumos – Iași – Bălți – Soroca – Nistru. În februarie 1657 mica solie suedeză s-a reîntors în Transilvania, traversând Moldova pe direcția N.–V., de pe Nistru pe Prut, apoi Ștefănești – Botoșani – Succava – Baia – Piatra Neamț – Comănești – pasul Uz – Miercurea Ciuc. A doua călătorie a lui Hildebrandt în Ardeal s-a derulat prin alte zone geografice: Miercurea Ciuc – Sighișoara – Târgu Mureș – Cluj – Zalău – Tășnad – Sanislău. Observații în aceeași manieră a lăsat în urma celor două călătorii prin Moldova și a celei de-a doua traversări a Transilvaniei.

Dar călătoriile lui Hildebrandt prin Țările Române nu s-au oprit aici.

În aprilie 1657 l-a însoțit pe același Welling în misiunea acestuia la Istanbul, străbătând a treia oară Transilvania, apoi Țara Românească și Dobrogea. Această a treia traversare a Ardealului a urmat un traseu aproape identic cu al primeia; Țara Românească a fost parcursă de la nord la sud: Brașov – Bran – Rucăr – Târgoviște – București – Silistra, apoi spre capitala Înaltei Porți. Dar tratativele cu marele vizir Köprülü Mehmed *pâșâ* au eșuat, în februarie 1658 solia suedeză părăsind Istanbulul pentru a se întoarce pe un

¹³⁵ Conrad Jacob Hildebrandt's *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*, herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, Leide, 1937, XXX + 255 p.

itinerar aproximativ identic cu a treia traversare, prin Țara Românească și Transilvania (în continuare prin Polonia), în Suedia. Astfel, timp de doi ani (1656–1658), Hildebrandt a străbătut o mare parte a teritoriilor locuite de români, traversând Transilvania de patru ori (pe trei trasee diferite), Moldova de două ori (trasee diferite), Țara Românească de două ori (trasee aproape identice). În cursul acestor călătorii a completat un *jurnal* în formă primară, pe care l-a dezvoltat apoi, completând fragmentele despre Transilvania cu informații oferite de lucrările geografico-istorice editate după 1660; capitolele despre celelalte două țări românești s-au păstrat în varianta inițială. Ca urmare, varianta dezvoltată a *jurnalului* pastorului protestant este un amestec heteroclit de observații primare vioaie și răutăcioase (de pe poziții protestante !) și fragmente de descrieri livrești și searbăde copiate din diferite cărți. Abia capitolele despre țările românești extracarpătice sunt tipic hildebrandtiene. Doar acestea sunt veritabile amintiri de călătorie !¹³⁶

Ediția critică publicată de Babinger a fost prompt recenzată, la sugestia lui Gh. I. Brătianu, de Alexandru Iordan. Precizând de la început că „un erudit profesor german, stabilit de câțiva ani la noi, orientalistul Fr. Babinger, a adus câteva prețioase contribuții în acest domeniu (al descrierilor de călătorie – n.D.P.)“, recenzorul a enumerat studiile turcologului german pe această temă din anii 1936–1937, prezentând în continuare cititorilor români lucrarea recenzată. Al. Iordan a selectat, analizat și tradus trei pasaje din *jurnalul* de călătorie al pastorului pomeran, despre portul național, îndeletnicirile și înjosirile la care erau supuși românii din Transilvania de către autoritățile maghiare. În concluzie s-a afirmat că „Prof. Fr. Babinger, prin publicarea manuscriptului pastorului Conrad Jacob Hildebrandt după exemplarul de la Stettin, pe care îl însoțește cu numeroase și utile note explicative (p. 183–242), a adus o prețioasă contribuție afirmării drepturilor Românilor în Ardeal“¹³⁷.

Lui Babinger i-a revenit meritul de a fi publicat textul integral al *jurnalului* de călătorie într-o ediție critică, într-o limbă de circulație internațională, la o prodigioasă editură europeană. Li s-au oferit astfel istoricilor problemei un important subiect de studiu: redactorii seriei *Călători străini prin Țările Române*, Maria Holban și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru au folosit, ca ediție de referință, textul editat de turcologul german, în vol. V, pp. 540–613.

¹³⁶ *Ibidem*, p. VII–XXX și textul propriu-zis, p. 23–160.

¹³⁷ Alexandru Iordan, *Un pastor pomeran din secolul XVII despre românii din Ardeal*, în „Convorbiri Literare“, an LXXI, nr. 1–5/ianuarie – mai 1938, București, p. 115–119.
www.cimec.ro

În același an în care apărea *jurnalul* călătoriilor lui Hiltebrandt, turcologul german a prezentat la Academia Română „o relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie-vodă Ruset (1676)”¹³⁸.

Autorul „relațiunii” editate încă din 1684, dar neglijată până în perioada interbelică, era, potrivit opiniei lui Babinger, François Pétis, Sieur de la Croix, născut la Paris în 1653 ca fiu al unui eminent orientalist, care ocupa din 1652 funcția de *secrétaire-interprête du roi pour les langues turque et arabe*. François Pétis a moștenit pasiunea pentru lumea Orientului și limbile vorbite acolo. Timp de 10 ani, între 1670–1680, a colindat Imperiul Otoman, perfecționându-și cunoștințele de limbă turcă, arabă și persană, adunând o importantă colecție de manuscrise în alfabet arab; între 1680–1690 a activat în Africa de Nord; din 1692 a devenit titularul catedrei de limba arabă de la Collège de France, iar din 1695 a succedat tatălui său în importanta funcție de *secrétaire-interprête du roi*. A murit în 1713, lăsând în urma sa o bogată operă științifică și de traducător: 26 de titluri, din care doar 5 tipărite în timpul vieții sale. Din această ultimă categorie făcea parte și apendicele *Relation des Provinces de Moldavie et de Valachie*, pe care Babinger l-a reluat, l-a analizat și l-a reeditat în țara la care se referea raportul: „această relațiune să fie înnoită și publicată în întregime, deoarece cercetarea istorică românească va trebui să se ocupe de ea, probabil ca un izvor important în special pentru ceremonialul moldovean”¹³⁹.

Babinger aprecia că „încrederea ce trebuie să acordăm autenticității lui Sieur De La Croix nu e zguduită cu nimic”, considerând că „lui François Pétis, Sieur De La Croix fiul, trebuie, așadar, să i se dea un loc de cinste în istoriografia românească”, deoarece „el se așează în primul rând al strălucitului șir de orientaliști francezi din veacul al XVII-lea”¹⁴⁰.

Babinger a susținut că De La Croix a călătorit prin Moldova „în primăvara lui 1676, în timpul domniei lui Antonie Ruset (1675–1678), prilej cu care a redactat și sus-amintita *Relation...* . Aceasta cuprinde date generale istorico-geografice despre Moldova și Țara Românească (se impune a fi amintită afirmația că „Moldova n-a fost subjugată de turci”, ci „s-a oferit și s-a supus de bunăvoie sultanului, care i-a acordat / conducătorului ei – n.D.P. / protecția sa în schimbul unui tribut anual stabilit pe baza capitulațiilor și l-a confirmat în toate onorurile care se dau și astăzi beifului Moldovei în momentul când este primit la Poartă și la instalarea lui în domnie”; de același statut se bucura și Țara

¹³⁸ Franz Babinger, *O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie vodă Ruset (1676)*, în „A.A.R.M.S.I.”, s. III, t. XIX, 1937, m. 8, București, extras, 28 p.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 1–6.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 7.

Românească¹⁴¹), descrierea ceremonialului de investitură a noului domn la Istanbul și de urcare pe tron în capitala țării (călătorul francez a subliniat faptul că Dunărea era granța între Imperiul Otoman și Țările Române și că noul domn era numit printr-un „hatîșerif adică ordinul împărătesc”¹⁴²), lista „dregătorilor principali” ai țării cu atribuțiile lor¹⁴³, descrierea ceremoniilor religioase cu ocazia sărbătorilor Paștelui, la căsătorii și înmormântări¹⁴⁴.

Turcologul german nu a răspuns însă la întrebarea dacă există vreo legătură între ceremonialul descris și aplicarea sa în practică în cazul numirii și al urcării pe tron a lui Antonie Ruset în iarna anului 1675 și dacă De La Croix asistase efectiv la festivități.

Contribuția lui Babinger a fost semnalată istoriografiei române de Nicolae Iorga, care atrăgea încă de atunci atenția asupra problemei paternității operei¹⁴⁵; V. Mihordea a publicat concomitent cu turcologul german, dar independent de acesta, aceeași *Relation...*, susținând însă că autorul ar fi fost un alt De La Croix decât cel identificat de Babinger în comunicarea sa la Academia Română, comunicare pe care Mihordea a cunoscut-o și a citat-o¹⁴⁶.

Comunicarea turcologului german a încercat și a reușit să readucă în atenția istoricilor români și străini o *Relation...* despre statutul Moldovei și Țării Românești în epoca Köprülü-ilor și mai ales despre modul cum un occidental (un francez) a perceput această „carte de vizită” românească. Sunt nevoit să mă repet pentru a sublinia faptul că redactorii seriei *Călători străini despre Țările Române*, au folosit Maria Holban și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, ca ediție de bază, și textul editat de turcologul german, în vol. VII, pp. 255–267. Cercetările din ultimile două decenii au concluzionat că adevăratul autor al *Relation...* ar fi un alt De La Croix, secretar al ambasadorului francez la Istanbul, marchizul de Nointel (între 1670–1679), și nu omonimul său din marea familie de orientaliști francezi, așa cum a susținut turcologul german. „Confuzia cea mai flagrantă este cea din comunicarea lui Fr. Babinger la Academia Română în martie 1937”, au afirmat tranșant redactorii biografiei și observațiilor critice referitoare la De La Croix din sus-amintita serie. Dacă

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 15.

¹⁴² *Ibidem*, p. 16–21.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 21–23.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 23–28.

¹⁴⁵ N. Iorga, în „R.H.S.E.E.”, XIV-e année, n-os 7–9/Juillet–Septembre 1937, Bucarest, p. 262: „M. Franz Babinger publie un rapport français sur les Pays Roumains pendant le seconde moitié du XVII-e siècle (t. XIX, m. 8); sur l'attribution, voyez V. Mihordea, dans notre „Revista Istorică”/1937 (Cronique).

¹⁴⁶ V. Mihordea, *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir*, în „R.I.”, an XXIII, nr. 1–3/Ianuarie–Martie 1937, București, p. 122–147 (citarea la p. 124, n. 2); la p. 124–132 un studiu introductiv despre viața și opera autorului De la Croix; la p. 133–147: *Relation...*

această ipoteză se confirmă, multe din afirmațiile și concluziile formulate de Babinger devin caduce. Dar, la urma urmei, paternitatea operei poate fi trecută pe plan secund. Importantă rămâne însă *Relation...*

Dacă se mai adaugă faptul că Babinger a editat și *jurnalul de călătorie* al lui Hans Dernschwam prin Balcani, Istanbul și Anatolia între 1553–1555, completându-l cu o substanțială biografie¹⁴⁷ (de subliniat că amintitul călător a fost unul dintre reprezentanții Casei Függer la cămărilor de sare din Transilvania între 1528–1529¹⁴⁸), și că a inspirat unui student român de-al său, Gh. I. Constantin, reeditarea, cu un studiu introductiv în limba germană, a fragmentului referitor la Moldova din „jurnalul de drum” al agentului diplomatic suedez Johann Mayer (1651)¹⁴⁹, se poate conchide că turcologul german a analizat, editat sau reeditat în ediții critice mărturiile unui număr de cinci călători europeni (un englez, un francez, doi suedezi, un german) care au traversat spațiul românesc în secolele XVI–XVII, atrăgând atenția asupra bogăției și importanței informațiilor oferite de aceștia pentru istoria Țărilor Române în evul mediu. Am amintit deja la locul potrivit că edițiile lui Babinger au stat la baza reeditărilor cuprinse în seria *Călătorilor străini despre Țările Române*, volumele I, V și VII.

Cum este firesc și deontologic, relatările de călătorie introduse în circuitul științific de Babinger au fost folosite și citate de toți istoricii care au analizat realitățile multiple și complexe din Țările Române reflectate în descrierile

¹⁴⁷ *Hans Dernschwam's Tegeguch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555)*, herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, München und Leipzig, 1923, XXXVI + 314 p. N. Iorga a recenzat acest jurnal, propunându-și să scoată în evidență părțile inedite ale acestuia; după ce a amintit că Dernschwam a activat în Transilvania ca funcționar la exploatarea minelor de sare (1527–1529) – (p. 145–147), istoricul român a analizat participarea acestuia la misiunea în Imperiul Otoman a episcopului Anton Verancič, însoțit de Francisc Zay; Iorga l-a caracterizat pe Dernschwam ca fiind „un homme très cultivé, qui a beaucoup voyagé (...)”. Au cours de son voyage (...) regarde autour de lui plutôt comme antiquaire, prêt à dessiner ce qui l'intéresse” (p. 143). Recenzorul a schițat un rezumat al jurnalului de călătorie, insitând asupra informațiilor ce i s-au părut lui deosebit de interesante; astfel, Dernschwam „distingue facilement le caractère de population transylvaines et il touche plus d’une fois aux „Valaques”, des bergeres (...)” (p. 147); N. Iorga, *Encore un voyageur en Turquie au XVI-e siècle: Dernschwam*, în „R.H.S.E.E.”, X-e année, n-os 1–3/Janvier–Mars 1933, București, p. 144–155. Vezi mai recent și Adolf Armbruster, *Hans Dernschwams Beziehungen zum Rumänentum*, în „R.R.H.”, XI-e année, no. 2/1972, București, p. 239–249.

¹⁴⁸ Vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1968, p. 256–295.

¹⁴⁹ În „Balcania”, vol. II–III, 1939–1940, București, p. 359–379; cu două decenii în urmă în *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, Editura Științifică, București, 1973, p. 439–454.

călătorilor străini. Bibliografia subiectului fiind vastă, nu voi aminti aici decât principalele puncte de reper.

Nicolae Iorga¹⁵⁰ și C. C. Giurescu¹⁵¹ au folosit în sintezele lor sus-amintitele relatări; la fel au procedat și autorii recentelor sinteze de istorie a românilor¹⁵². Reflectarea economiei agrare¹⁵³ sau a societății feudale românești¹⁵⁴ în relatările călătorilor străini a constituit, anterior sau la începutul apariției volumelor din seria *Călători străini...*, subiectele unor temeinice studii. Și exemplificările ar putea continua.

În continuarea și în completarea propriei sale contribuții anterioare, devenită clasică¹⁵⁵, Babinger a cercetat originea și etapele evoluției istoriografiei otomane între secolele XIII–XIX¹⁵⁶.

Subliniind faptul că lucrarea sa despre istoriografii otomani din 1927 nu constituia decât un început, că s-au tipărit foarte puține cronici după introducerea tiparului în Imperiul Otoman (1728–1729) și că izvoarele istoriei otomane au fost cercetate în mod științific abia după Primul război mondial, Babinger a avertizat că în acest domeniu străduințele și rezultatele activității cercetătorilor sunt destul de modeste, impunându-se intensificarea preocupărilor prin intermediul muncii în echipă.

¹⁵⁰ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, 1938, a folosit și citat relatările lui R. Bargrave (p. 5, n. 1; p. 157 și n. 2; p. 242 și n. 2) și De La Croix (p. 14–15 și n. 6), edițiile Babinger/1936–1937.

¹⁵¹ C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III/1, București, 1942, a folosit și citat relatările lui Bargrave (p. 106) și De la Croix (p. 156); vol. III/2, București, 1946; Bargrave (p. 554; 556; 557; 611; 631) și De La Croix (p. 612), edițiile Babinger/1936–1937.

¹⁵² *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964; Bargrave și De La Croix (p. 19; 40; 43; 51; 424) după edițiile Babinger/1936–1937; mențione și în *Istoria militară a poporului român*, vol. III, Editura militară, București, 1987, p. 620.

¹⁵³ M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călătorii străini (secolele XV–XVII)*, în „S.R.d.I.”, t. 21, nr. 5/1968, București, p. 843–864. Au fost folosite și citate mărturiile lui Bargrave (p. 846 și n. 18), Hildebrandt (p. 862 și n. 213) – după edițiile Babinger/1936–1937–, J. Mayer, (p. 856 și n. 139; p. 861 și n. 197; p. 202) – după ediția Gh. I. Constantin/1940, inspirată de turcologul german.

¹⁵⁴ Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV–XVIII)*, Editura Academiei, București, 1973, 273 p. Referiri la Dernschwam (p. 132–134), Bargrave (p. 102; 138; 197–199; 201), Hildebrandt (p. 43; 44–47; 104; 138–140; 169–172; 193; 201; 203; 243–244), De La Croix (108–112), după edițiile Babinger/1923; 1936; 1937.

¹⁵⁵ Franz Babinger, *Die Geschhichtesschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, VII + 477 p.

¹⁵⁶ Idem, *Originea și fazele dezvoltării istoriografiei otomane*, în „Revista Fundațiilor Regale”, an. V, nr. 4/aprilie 1938, p. 94–107, București (cu extras, 16 p.), în prelungirea sumarelor considerații formulate în *Prefața și Introducerea la G.O.W.*, p. V–VII; 1–10. Pentru istoriografia turcă interbelică vezi Mihai Maxim, *Atatürk și începuturile istoriografiei turcești moderne*, în „R.d.I.”, tom 35, nr. 1/1982, București, p. 105–113.

Contribuția sa se înscria pe linia acestui deziderat. Turcologul german a analizat caracteristicile principalelor etape ale evoluției preocupărilor istoriografice ale otomanilor între secolele XIII–XIX.

Astfel, Babinger a identificat originea actului istoriografic otoman în dorința acestora de a lăsa posterității informații despre viața și faptele marilor conducători („destinul excepțional al stăpânitorului“), de a transmite obiceiuri, tradiții, legende etc., de a justifica fapte, atitudini, o anumită politică etc. Într-o primă etapă, sec. XIII – mijlocul sec. XV, s-a compus epopeea *Oghuznâme*, ce premărea faptele de arme ale legendarului conducător al triburilor turcești din Asia Mică, din care s-au separat și otomanii. În ceea ce-i privește pe ultimii, s-a întocmit un „arboare genealogic, rigid, o listă de nume“, prelucrate de Iași Fakîh în a sa *Menâkib-i âl-i 'Osmân tâ Yildirim hana gelinge*, la sfârșitul secolului al XIV-lea. Abia în timpul sultanului Murâd II (1421–1451) se pot constata începuturile unei activități istoriografice la curtea de la Edirne¹⁵⁷.

Constatând că „nu a existat o istoriografie propriu-zisă“ în timpul lui Murâd II, Babinger a apreciat că „domnia lui Mehmed II a fost o epocă strălucită pentru istoriografia otomană“, inaugurând etapa următoare, între mijlocul secolului al XV-lea și până la domnia lui Süleymân I. Aceasta s-a caracterizat prin redactarea celor mai vechi anale anonime otomane. *Tevârih-i âl-i 'Osmân*, prin activitatea cronicarilor Oruç bin'Adil¹⁵⁸, 'Aşîk-pâşâ-zâde, Neşrî, İdrîs Bitlîsî, Gemâl-pâşâ-zâde, majoritatea scriind într-o limbă simplă, modestă, rustică, „o turcească pură“ prin apariția poezilor de curte, care proslăveau faptele sultanilor¹⁵⁹.

Etapă următoare, a epocii lui Süleymân I, s-a evidențiat prin activitatea a numeroși cronicari: Sa'adeddîn, Mustafa 'Ali, Mustafa Selaniki etc., prin întocmirea unor compendii istorice (cronica lui Nişânci Mehmed-pâşâ), prin valorificarea materialelor din arhive și alcătuirea unor colecții de documente emise de cancelariile sultanilor (cazul lui Ahmed Ferîdun Ruksanzâde cu *Münşe'ât es-Selâtin*), prin încetățenirea obiceiului ca marii viziri să consemneze evenimentele contemporane lor (cronicile lui Ayas-pâşâ, Lütîfî-paşa, Rustem-pâşâ), prin apariția primelor cugetări și reflecții istorico-filosofice (Hasan al-Kiâfî, Veisi din Skoplje etc.)¹⁶⁰.

În noua etapă, corespunzătoare secolului al XVII-lea, secol al stagnării otomane, poezii de curte au devenit numeroși, angajați să cânte, rimat și lingușitor, viața sultanilor, având ca exemplu capodopera *Şâhnâme* a lui Firdusi;

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 4–7 (extras).

¹⁵⁸ A căruia operă a tipărit-o într-o ediție critică însuși Babinger: *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hannover, XXIV + 140 p., 1925.

¹⁵⁹ Fr. Babinger, *Originea și fazele...*, p. 7–9.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 9–11.

„lucrările acestea scrise într-o limbă înflorită nu au nici o valoare ca izvoare pentru cunoașterea istoriei otomane“, a apreciat Babinger. În ciuda acestei realități, Ibrâhîm Pecevî („primul otoman care lucrează folosind texte occidentale, punându-le în valoare în opera sa“), Hacci Khalîfa („cel mai mare polihistor al osmanlâilor“), „excelentul Solak-zâde“, „figuri excepționale“ ca Huseyin Hezârfenn, Ahmed Muneccimbâșî, sunt nume de referință ale istoriografiei otomane din acest secol. Se mai adaugă aici și exemplul lui Evlyâ Çelebi, „globetrotter-ul otoman din secolul al XVII-lea“, care a lăsat un masiv *jurnal* al călătoriilor sale, cu un important rol în dezvoltarea geografiei descriptive otomane¹⁶¹.

O ultimă etapă, cea a secolelor XVIII–XIX, epoca decadenței otomane, s-a caracterizat prin apariția instituției istoricilor oficiali otomani *vak'a-yi nuvis* („așa-ziiși analiști ai Imperiului“), care au înregistrat evenimentele din palatul imperial în ordine cronologică, elaborând „anale“ unilaterale, părtinitoare, cu caracter oficial (excepție au făcut, totuși, Mustafa Na'îma, Mehmed Râșid, Ahmed Vâsîf), prin proliferarea scrierilor ocazionale dedicate cutărui demnitar, opusculă cu valoare istoriografică minoră, prin apariția memoriilor, „compoziții cu conținut biografic“, prin influența spiritului și culturii franceze asupra istoriografiei otomane, mai ales începând cu epoca *Tanzimât*-ului, prin introducerea tiparului și apariția primelor cărți tipărite cu caractere arabe¹⁶².

Deplângând lipsa edițiilor critice ale cronicilor otomane, a condițiilor obiective potrivnice realizării lor, a numărului mereu în scădere al persoanelor „care pot citi astfel de documente vechi sau chiar descifra manuscrise roase de vremuri“, Babinger propunea totuși „a face accesibile prin traduceri anumite capitole din operele istorice otomane referitoare la anumite țări ca, de exemplu, România, Polonia, Serbia etc. Dar și mai folositor ar fi dacă s-ar publica textul original dimpreună cu o traducere ireproșabilă. Cercetările istorice românești, cu care se ocupă mulți tineri valoroși și promițători, pot găsi într-aceasta o temă de căpetenie, având în vedere că între Țările Române și Imperiul Otoman au existat din timpuri vechi relații foarte strânse“¹⁶³.

Constatând „munca uriașă care mai rămâne de depus în acest domeniu (al turcologiei – n.D.P.)“ și că „mai promițătoare sunt rezultatele unor asemenea întreprinderi, de natură a mulțumi îndeajuns pe viitorii cercetători“, turcologul german a adresat un patetic apel orientaliștilor din întreaga lume, pe care îl redau *in extenso*, pentru actualitatea cuvintelor sale: „Studiile islamice, așa dar, și turcologia par amenințate pretutindeni în existența lor, deoarece lipsurile

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 11–12.

¹⁶² *Ibidem*, p. 12–15.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 15–16.

adânci pe care le-au provocat moartea și alte împrejurări triste în rândurile cercetărilor se înlocuiesc mult prea încet sau nicidecum. Având în vedere bogăția producției iese din preocuparea cu aceste studii, *este o datorie de onoare pentru cei puțini, care au vrut să le rămână credincioși, de a accentua dreptul la viață turcologiei* (subl. D.P.)¹⁶⁴.

Așa cum însuși Babinger a lăsat să se înțeleagă, acest studiu al său era complementar monografiei din 1927 și nu putea fi pe deplin receptat fără referire la aceasta. Din acest motiv, se impune o *sumară* trecere în revistă a ecourilor apariției analizei și catalogului istoriografic *G.O.W.* în literatura istorică românească.

Potrivit obiceiului său deontologic, Nicolae Iorga a recenzat imediat opera de referință a turcologului german; declarându-se de acord cu Babinger că Imperiul Otoman „continuă trei civilizații: bizantină, asiatică-chineză a turcilor barbari și islamul arab reprezentat prin califat“, Iorga a insistat în special, în elogioasa sa recenzie, asupra cronicarilor otomani care au oferit informații despre Țările Române în evul mediu, recomandând, în concluzie, această monografie istoricilor români¹⁶⁵. Făcând o analiză a „cronicilor turcești ca izvor pentru istoria românilor“, marele istoric român a precizat că „d. Babinger, un om de pregătire desăvârșită și de mare muncă, izbuti, prin silinți cari nu se pot lăuda deajuns, să alcătuiască o mare bibliografie, de o uimitoare erudiție, a celor nu mai puțin de cinci sute de povestiri, manuscrite și inedite, traduse sau păstrate numai în original, ale istoriei Osmanlâilor“¹⁶⁶.

O recenzie critică și la obiect a publicat preotul Vasile Radu, cunoscutul arabist din perioada interbelică. Recenzorul a precizat de la început că „am crezut de cuviință că pot aduce un serviciu real istoricilor noștri, dacă voi cerceta această operă din punctul de vedere al însemnătății acestei lucrări pentru istoria românească (subl. V.R.). Negreșit că luat subiectul meu în adevăratul înțeles al cuvântului, ar trebui să fi cercetat toate lucrările pomenite în studiul lui Babinger și să fi comunicat rezultatul acestei cercetări. Mă mărginesc însă la materialul care rezultă din citirea cărții, și voi căuta să

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 16.

¹⁶⁵ N. Iorga în „R.H.S.E.E.“, V-e année, n-os 1-3/Janvier-Mars 1928, Bucarest, p. 81-88; vezi și *idem* în „Bizantinische Zeitschrift“, XXVIII, 1928, p. 144-146.

¹⁶⁶ *Idem*, *Cronicile turcești ca izvor pentru istoria românilor*, în vol. același, *Despre cronicari și cronici*, ediție îngrijită de Damaschin Mioc, E.Ș.E., București, 1988, p. 276 și n. 3. Despre N. Iorga și istoria Imperiului Otoman vezi: M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga - a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bucarest, 1972, 190 p.; eadem, *N. Iorga et l'histoire de l'Empire Ottoman*, în vol. *Nicolae Iorga, l'homme et l'oeuvre...*, Bucarest, 1972, p. 175-186; Tayyb Gökbilgin, *La conception de Nicolas Iorga sur l'Empire Ottoman*, în „A.I.É.S.E.E. Bulletin“, IX-e année, n-os 1-2/1971, Bucarest, p. 29-33.

evidențiez că în lucrările de istorie pe care le analizează Babinger și sunt enunțate numai ca titluri, se ascund date cu privire la istoria celor două principate: Moldova și Muntenia“. V. Radu a mai insistat și asupra faptului că lucrarea turcologului german reflecta un anumit stadiu al cercetării în domeniu (anii 1926–1927), că era perfectibilă și completabilă cu noi manuscrise inedite și necatalogate, ce urmează a se efectua începând chiar cu anul tipăririi¹⁶⁷. Recenzorul a selectat 43 de autori cu operele lor care au oferit informații despre români și i-a invitat pe istoricii noștri să cerceteze amănunțit și temeinic lucrările a încă 29 de cronicari. În concluzie, V. Radu a precizat că „pentru a ne fi putut da seama de fiecare carte din lucrarea lui Franz Babinger și să fi putut scoate conținutul faptelor care ne privesc, ar fi trebuit ca autorul să fi făcut o analiză mai amănunțită a cărților și manuscriselor pe care le citează. De multe ori ești silit să recurgi la cărți care nu se află în țară și la cataloage de biblioteci streine. Lucrarea sa – printr-o analiză mai amănunțită a cărților și manuscriselor – ar fi avut o mai mare importanță și s-ar fi putut consulta cu mai mult folos“¹⁶⁸.

După șase decenii de la apariție, G.O.W. a fost recenzată critic și, mai ales, completată de regretatul turcolog Mihail Guboglu. Acesta a fost de acord cu toate observațiile critice și elogiile aduse operei de referință a turcologului german în ultimii 60 de ani, subliniind și ei valoarea „acestui bio-bibliografic privind cronicarii turci, ghid prețios în istoriografia otomană de la origine și până în zilele noastre“¹⁶⁹ și aducând 92 de „completări și adausuri“¹⁷⁰, menite a întregi și a aduce la zi informațional o monografie în legătură cu care „astăzi, după mai bine de șase decenii, se impune și mai mult o nouă ediție, îmbunătățită și adăugită“¹⁷¹. Aș adăuga eu că acest deziderat trebuie să se înscrie ca una din prioritățile cercetării turcologice mondiale la cumpăna dintre milenii. Odată această „rescriere a subiectului“ realizată, se pot selecta, traduce, valorifica și edita în limba română mult mai ușor istoriografii otomane și opere (sau fragmente din...) lor cu referiri și informații despre Țările Române în epocile medie și modernă. Un deziderat, de data aceasta, al cercetării turcologice românești de la începutul mileniului III.

În continuarea preocupărilor lui Babinger finalizate parțial și editate în 1927 s-a înscris în mod firesc studiul său despre geneza și evoluția istoriografiei

¹⁶⁷ Preot Vasile Radu în „R.I.R.“, an I/1931, București, p. 161 (recenzia la p. 161–169).

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 169.

¹⁶⁹ Mihail Guboglu, *Pe marginea lucrării lui Franz Babinger despre istoriografia otomani*, în „A.I.I.A.I.“, XXIII, 1986/2, Iași, p. 853 (–857).

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 857–869.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 869.

otomane. Semnalat de același N. Iorga chiar în anul apariției¹⁷², nu a fost citat de Guboglu într-o „succintă trecere în revistă” a fenomenului istoriografic otoman în evul mediu, deși a fost folosit în elaborarea contribuției, realitate ce se resimte în însăși modalitatea de abordare a subiectului¹⁷³. Ulterior, turcologul român a mai folosit, citând-o de data aceasta, contribuția lui Babinger în redactarea *Introducerii* la vol. II al *Cronicilor turcești...*¹⁷⁴. În recenzia critică făcută ediției turce a G.O.W., Mihail Guboglu a subliniat faptul că studiul lui Babinger din 1938 a continuat și completat monografia acestuia din 1927¹⁷⁵. Concluziile formulate de turcologul german, a afirmat M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, au fost confirmate de cercetările actuale în domeniu, ceea ce dovedește valoarea științifică a contribuției babingariene^{175bis}.

Este cel puțin curios faptul că acest studiu important nu a cunoscut, la vremea sa, și o variantă într-o limbă de circulație internațională. A avut un rol stimulator, mai ales prin îndemnul final, în diversificarea preocupărilor de turcologie în țara noastră. Peste aproape trei decenii, Mihail Guboglu și colaboratorul său de atunci Mustafa Ali Mehmed au finalizat primul volum din atât de necesara serie *Cronici turcești privind Țările Române*¹⁷⁶, realizând astfel, parțial, sus-amintitul deziderat exprimat de turcologul german.

¹⁷² N. Iorga în „R.H.S.E.E.”, XVI-e année, n-os 1–3/Janvier–Mars 1939, Bucarest, p. 104: „M. Franz Babinger donne dans „Revista Fundațiilor Regale” de Bucarest, avril 1938, une histoire complete du developpement de l’historiographie ottomane” (*Cronique*).

¹⁷³ Mihail Guboglu, *L’Historiographie ottomane des XV–XVIII siècles. Bref aperçu*, în „R.É.S.E.E.”, t. III, n-os 1–2/1965, Bucarest, p. 81–93; a citat doar G.O.W./1927 și *Die Vita (Menâkinâme) des Schejshs Bedr ed-Dîn Mahmûd...*/1943, Iași, *passim*.

¹⁷⁴ *Cronici turcești privind Țările Române*, Extrase, vol. II, sec. XVII – încep. sec. XVIII, volum întocmit de Mihail Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, p. 5 (–22) și n. 1. Dar același editor nu a citat-o, deși a folosit-o, în *Introducere* la vol. I/1966 și nici M. A. Mehmed în *Cuvântul introductiv* la vol. III/1980.

¹⁷⁵ M. Guboglu, *Pe marginea lucrării...*, p. 853.

^{175bis} M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga – a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Publishing House of the Academy of Romania, Bucarest, 1972, p. 82 și n. 74.

¹⁷⁶ Extrase, vol. I, sec. XV – mijl. sec. XVII, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Ali Mehmed, Editura Academiei, București, 1966, 562 p.; vol. II, sec. XVII – încep. sec. XVIII, volum întocmit de Mihail Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, 541 p.; vol. III, sf. sec. XVI – încep. sec. XIX, volum întocmit de Mustafa Ali Mehmed, Editura Academiei, București, 1980, 445 p. Împreună cu seria *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1976; vol. II, 1983; vol. III, 1986, București, întocmite de M. A. Mehmed, *Cronicile...* alcătuiesc colecția de „Izvoare orientale privind istoria României”, 6 vol. până acum. Pe linia aceluiași preocupări se înscrie și *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale (1263–1683)*, București, 1978, alcătuită de Mihail Guboglu.

În calitate de turcolog, Babinger a studiat problema „izvoarelor turcești” folosite de principele Dimitrie Cantemir în opera sa istorică¹⁷⁷.

Cantemir a petrecut aproape 22 de ani în capitala Imperiului Otoman, timp în care a învățat limbile turcă, arabă și persană („limbile islamice”) și-a consolidat cunoștințele de limbă latină („limba savanților de atunci”), a întreținut relații culturale fructuoase cu marii oameni turci de cultură ai epocii, a frecventat bibliotecile Palatului Imperial și ale altor instituții de cultură, ale diversilor particulari bibliofili, strângând numeroase informații cultural-istorice ce își vor găsi locul în viitoarele sale opere, în special în *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicæ*.

I-a cunoscut personal pe „un anumit Ne'fioğlu, pe care-l considera drept cel mai învățat turc din vremea aceea”, pe marele vizir Rami Mehmed-pâșă, pe Levbi Çelebi, pictorul curții sultanale, pe matematicianul și filosoful Sa'di Efendi etc.¹⁷⁸.

În ceea ce privește „izvoarele turcești”, însuși Cantemir a lăsat să se înțeleagă că le-a reprodus *ad litteram*. „Însă cu privire la epoca lui, el (Cantemir – n.D.P.) folosește în plus și experiențe proprii și informații împărtășite de persoane inițiate în secretele de Stat, astfel că partea din opera lui, cuprinzând anii 1084 h. = 1673 D. până la 1123 h. = 1711 D., se sprijină pe sorginte deosebit de prețioase”¹⁷⁹.

Cantemir a mai folosit *Idjmâl et-tevârikh* a lui Sa'di Efendi din Larissa (Tesalia), cronica unui anume 'Ali Efendi din secolul al XVI-lea, *Tadj et-tevârikh* a lui Hodja Sa'd ed-Din, cartea intitulată „Yacobin Madian” (al cărei titlu turcologul german l-a explicat ca fiind un nume propriu greco-bizantin preluat, înțeles și tradus cronat de principe), *Muhmameediye* a lui Iazîdjî-oglu, biografia penultimului pașă din Buda, Melek İbrahim pâșă (m. decembrie 1685) scrisă de un „istoric otoman” neprecizat, cronica lui Huseyn Hezarfen, anecdotele lui Hodja Nasreddin, opera istorică a lui Mirkhwand (probabil în traducere otomană), lucrarea arabului „Zacut”, cântece epice otomane¹⁸⁰.

Ajuns în acest punct al cercetării, Babinger a observat că „ești izbit de numărul surprinzător al operelor neidentificabile, ba chiar cu desăvârșire necunoscute”, propunând „trei explicații: ori Dimitrie Cantemir a făurit, pur și simplu, izvoarele cu pricina; ori le-a citat liber din memoria șubrezită în exilul rusesc, deci confuz; ori avea a face cu opere care au scăpat până astăzi

¹⁷⁷ Franz Babinger, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva Românească”, an VII, 1941, București, extras, 11 p.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 1-4.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 4-5.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 5-9.

cercetărilor istoriografiei otomane, atât de vioaie și active în ultimile două decenii și a căror găsimire sau cel puțin identificare ar fi de dorit¹⁸¹.

Concluzia ce se impunea era că „de clarificarea acestei probleme atâră în chip hotărâtor temeinicia ce se poate pune în D. Cantemir ca istoriograf și în valoarea operei sale. (...) O apreciere definitivă a meritelor lui Cantemir în cercetarea istoriei turcești și în special a obiceiurilor și tradițiilor, precum și a religiei poporului turc se va putea încerca abia atunci când“ textele originale latinești ale operelor principelui vor fi descoperite, publicate în ediții critice, cercetate și valorificate științific. Până atunci, elogiile (Sir William Jones etc.) și criticile (Edward Gibbon, Joseph von Hammer-Purgstall, Zinkaisen etc.) exprimate în sec. XVIII–XIX la adresa operelor cantemiriene rămân exagerate, unilaterale și subiective¹⁸².

Se cunosc astăzi împrejurările și condițiile în care *Historia...* principelui moldav, elaborată în limba latină, a fost tradusă în limbile engleză, franceză, germană, rusă, română (secolele XVIII–XIX). Despre modul cum abatele Nicholas Tindal, cel care a tradus în englezește opera lui Cantemir, traducere pe care s-au bazat variantele ulterioare franceză și germană, a procedat în cursul travaliului său, acad. Virgil Cândea, descoperitorul, în 1984, al manuscrisului original în limba latină al sintezei istorice cantemiriene, a precizat: „atitudine față de originale ale traducătorilor din trecut era mai puțin scrupuloasă decât astăzi“; reverendul-cărturar englez a rezumat și/sau a omis lungi pasaje din opera principelui, a reformulat altele, a omis cuvinte și/sau expresii în limba turco-osmană și mai ales transliterația lor în alfabet arab, a omis de asemenea referințe din text și din prețioasele note ale lucrării, unele referitoare la sursele și/sau izvoarele istorice folosite (și citate) de Cantemir în elaborarea sintezei sale¹⁸³. A rezultat astfel, datorită abaterilor deontologice ale traducătorului Tindal, o traducere rezumată, ciuntită, lipsită de unii piloni de bază ai construcției științifico-metodologice realizate de principele cărturar moldav. Cu toate aceste scăpări și scăderi de neiertat astăzi, a conchis acad. Virgil Cândea, traducerea engleză a reprezentat singura formă cunoscută într-o limbă modernă de circulație internațională a originalului latin către mijlocul secolului XVIII, bază șubredă pentru celelalte traduceri ulterioare: franceză, germană, română. Nici una dintre cǒpiile inedite existente sau edițiile tipărite nu au redat cu fidelitate manuscrisul original latin descoperit recent (adevărată revelație

¹⁸¹ *Ibid.*

¹⁸² *Ibidem*, p. 9–11.

¹⁸³ Virgil Cândea, *Extraordinara biografie a unui manuscris: Istoria Imperiului Otoman*, în „M.I.“, an XIX, nr. 1/1985, București, p. 17–18.

documentară !), această tristă realitate generând „problemele“ legate de opera cantermiriană apărute în ultimii 250 de ani¹⁸⁴.

În ciuda acestor minusuri, *Historia...* lui Dimitrie Cantemir a cunoscut o imensă celebritate în Europa timp de un secol, bucurându-se de respectul unanim aproape al istoricilor și oamenilor de cultură europeni.

Orientalistul austriac Joseph von Hammer-Purgstall, deranjat de această celebritate și începând să pregătească terenul pentru apariția viitoarei sale sinteze de istorie otomană, a recenzat critic, în 1824, *Historia...* principelui moldav, „precizând“ caustic de la început că „sunt puține cărți care să se fi bucurat de o reputație mai puțin meritată să și pe care și-o fi păstrat mai mult timp ca istoria otomană a principelui Cantemir. Ea a ocupat mereu primul loc printre lucrările care au uzurpat până în prezent în Europa numele de istorie otomană, și au făcut până acum autoritate în tot ceea ce privește evenimentele istorice, moravurile și limba turcilor. Nu numai în Rusia, unde autorul a scris-o, ea trece până acum ca un oracol, dar și în Germania, în Franța și chiar în Anglia unde, cu toate rezervele destul de întemeiate ridicate de Gibbon, sir William Jones l-a lăudat ca pe un „excelent autor“. Hammer a continuat în aceeași manieră critica sa, reproșându-i „post-mortem“ lui Cantemir că a folosit un număr prea mic de anale turcești ca izvoare istorice pentru *Historia...* sa, că ar fi dat nume și etimologii fanteziste elementelor turco-orientale, că nu ar fi folosit citate în turco-osmană cu transliterații în alfabet arab etc.¹⁸⁵

Nu mai insist asupra caracterului recenziei orientalistului austriac (carențe-e de metodă și amprenta subiectivă au fost deja subliniate anterior); doresc să precizez doar faptul că Hammer a atras atenția, pe plan european, asupra izvoarelor istorice otomane folosite de Cantemir în elaborarea sintezei sale, **problemă ce va face carieră în domeniul studiilor cantemiriene în următorii 170 de ani.**

În acest context istoriografic s-a încadrat deci studiul lui Babinger din 1941.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 18; descoperirea și publicarea originalelor este o condiție *sine qua non*, pe care doar cercetările din ultimile două decenii au reușit, doar parțial, să o îndeplinească: s-au retipărit în ediții critice 5 volume din seria *Operele complete* ale principelui (printre care și *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducerea versiunii rusești), a fost descoperit în S.U.A. în 1984 manuscrisul latin original al *Historiei...*, de către acad. Virgil Cândea, fără să fie editată încă traducerea românească etc., ceea ce deschide un prolific câmp de cercetare istoricilor problemei.

¹⁸⁵ Joseph von Hammer-Purgstall, *Sur l'histoire ottomane du Prince Cantemir*, în „Journal Asiatique“, III-e serie, t. IV, Paris, 1824, p. 24-45.

C. C. Giurescu a folosit și citat, în sinteza sa de istorie a românilor, contribuția turcologului german¹⁸⁶. Mihail Guboglu, studiind contribuția lui Dimitrie Cantemir la scrierea istoriei Imperiului Otoman la începutul secolului al XVIII-lea, a trecut în revistă, succint, istoriografia problemei izvoarelor folosite de principele moldav în elaborarea operei sale, insistând asupra celor turco-otomane și analizând studiul lui Babinger pe această temă. M. Guboglu a ajuns la concluzia că turcologul german a formulat „unele critici aspre și chiar violente” la adresa „operei istorice și izvoarelor turcești ale marelui orientalist român”¹⁸⁷; astfel „critica turcologului german Franz Babinger nu este decât în parte justificată”¹⁸⁸; „în această ordine de idei, e cazul să răspundem, măcar în treacăt, și turcologului Fr. Babinger care, punând în discuție *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, a ajuns la concluzia că (...)” principele moldav a folosit surse istorice încă necunoscute cercetării turcologice; sau au fost citate inexact, din memorie; sau au fost inventate, alternativă ce „(...) considerăm că este o insinuație”¹⁸⁹. Concluzia generală a studiului turcologului român este valabilă și astăzi: „(...) izvoarele (istorice otomane – n.D.P.) lui Dimitrie Cantemir sunt o problemă complexă și dificilă (...); (această) problemă rămâne deschisă”¹⁹⁰. Ulterior, Mihail Guboglu a reafirmat aceeași concluzie: „Mais pour établir la valeur de cette oeuvre (*Historia...* – n.D.P.), il nous faut examiner avant tout un problème beaucoup plus complexe, à savoir, le problème de la reconstitution des sources turco-orientales sur lesquelles elle s’étaye. L’article de F. Babinger sur *Les Sources turques de D. Cantemir*, nous semble à cet égard très superficiel. Quant à l’affirmation selon laquelle Cantemir aurait „inventé” la source essentielle, *Synopsis historiarum* de Sa’di effendi – pour la simple raison qu’on n’en a pas encore retrouvé la trace, bien que Hammer la mentionne –, il nous semble que c’est là une insinuation”¹⁹¹.

P. P. Panaitescu a folosit și citat în monografia sa consacrată lui Dimitrie Cantemir studiul turcologului german¹⁹². La fel a procedat în monografia sa și I. D. Lăudat¹⁹³, pe când Constantin Măciucă l-a ignorat¹⁹⁴.

¹⁸⁶ C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III/2, București, 1946, p. 797–801; 954).

¹⁸⁷ Mihail Guboglu, *Dimitrie Cantemir și istoria Imperiului Otoman*, în „S.A.I.”, vol. II/1957, București, p. 205 (studiul la p. 179–208).

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 180.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 207.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 205; 208. M. Guboglu a mai folosit și citat și alte studii ale lui Babinger referitoare la unele „momente” ale istoriei otomane descrise de D. Cantemir în *Historia...* sa.

¹⁹¹ Idem, *Dimitrie Cantemir – orientaliste*, în „S.A.O.”, vol. III/1960, București, 1961, p. 151 și n. 9 (studiul la p. 129–160).

¹⁹² P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura Academiei, București, 1958, 268 p. Vezi în special capitolul *Istoria Imperiului Otoman* (p. 169–188), subcapitolul *Izvoare* (p. 176–178): „Cartea lui Saadi nu a fost găsită până acum de către orientaliști, ceea ce nu

Ion Matei a încercat să-l identifice pe „dascălul de limba turcă-osmană a lui Cantemir, Sa'di Efendi, și implicit pe autorul compilației cronistice otomane denumită de principele cărturar *Synopsis historianum*, identificare ce, odată rezolvată, ar fi avut o importanță deosebită în elucidarea problemei izvoarelor cronistice orientale folosite în *Historia...*. Avertizând că mulți cercetători ai problemei au fost tentați să-l identifice pe acest Sa'di Efendi (corect transliterat în alfabet latin: Es'ad Efendi !) cu Sa'di Efendi din Larissa, autorului des invocatului *Synopsis historianum*, Ion Matei a precizat că „ce fut Franz Babinger qui, s'attachant à étudier les sources de l'oeuvre de Cantemir, a émis le premier l'hypothèse qu'il s'agit en l'occurrence de deux personnes differentes, eventuelle-ment homonymes et le savant allemand s'essaya en vain de decouvrir un astronome ou un mathématicien du nom de Sa'di Efendi“¹⁹⁵. Deși Babinger nu a reușit să-i identifice pe cei doi Sa'di Efendi, ipoteza sa s-a dovedit corectă în sine, cu toate că a fost puțin receptată de cercetătorii problemei; Ion Matei l-a identificat pe Sa'di Efendi cu Es'ad (Isaad) Efendi, mare crudit turc din prima treime a secolului al XVIII-lea, versat în matematici, astronomie, filosofie și limbă greacă, limbi orientale, care a fost de asemenea și profesorul de limbi orientale și prietenul personal al marilor dragomani Ioan și Nicolae Mavrocordat și al lui Hrisanthos Notaras, patriarhul Ierusalimului¹⁹⁶. Stabilirea numelui întreg: Yanali (din Janina) Es'ad bin Alî bin 'Osmân și o succintă notă biografică au completat portretul acestui misterios savant otoman¹⁹⁷. Ion Matei a insistat și cu altă ocazie asupra contribuției lui Babinger la elucidarea problemei izvoarelor turco-otomane ale operei istorice cantemiriene, apreciind că aceasta a intrat în bibliografia obligatorie a subiectului¹⁹⁸.

Înseamnă, cum bănuiește F. Babinger, că ea n-a existat și a fost inventată de Dimitrie Cantemir“ (p. 176 și n. 6). Contribuția lui Babinger a fost inclusă în lista *Scrierilor privitoare la Dimitrie Cantemir*, p. 261.

¹⁹³ I. D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura Junimea, Iași, 272 p. + ilustrații.

¹⁹⁴ Constantin Măciucă, *Dimitrie Cantemir*, Editura Tineretului, București, 1962, 303 p.; vezi și ed. II, Editura Albatros, București, 1972, 324 p. + ilustrații.

¹⁹⁵ Ion Matei, *Le maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'ad Efendi*, în „R.É.S.E.E.“, X-e année, n-o 2/1972, Bucarest, p. 282–283 și n. 7–12.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 284–286.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 287–288 și n. 37; citarea studiului lui Babinger.

¹⁹⁸ Idem, *Cantemir orientalistul și posteritatea critică*, în „Viața Românească“, an XXVI, nr. 9/1973 (număr special: 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir), București, p. 114–121; vezi și idem, *Notes concernant l'enseignement des langues orientales dans les Pays Roumains*, în „S.A.O.“ vol. V–VI/1967, Bucarest, 1967, p. 95–96 și n. 9–10 (cu folosirea și citarea contribuției lui Babinger); întregul studiu la p. 93–116.

M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru a subliniat contribuția lui Babinger la identificarea unor cronicari otomani și a operelor lor, folosiți și citați de Cantemir, dar și șansa de a-i individualiza pe alții¹⁹⁹; autoarea a respins identificarea lui Sa'di Efendi propusă anterior de Ion Matei, înclinând spre cea propusă de Mihail Guboglu (1973): Sa'di Efendi din Larissa = 'Abdul-Baki Sa'di, defterdar de Hotin (1716; m. 1748), care ar fi scris o compilație cronică otomană²⁰⁰.

Studiul lui Babinger a fost folosit de „decanul turcologiei mondiale contemporane“, Halil Inalcik, la redactarea *prefetei* volumului omagial *Dimitrie Cantemir...* (1973), fiind inclus și în *bibliografia selectivă*²⁰¹.

De problema „izvoarelor otomane“ ale operei istorice cantemiriene s-a ocupat, indirect, și Gh. I. Constantin, fostul student al lui Babinger la București în perioada interbelică²⁰². Autorul a menționat contribuția lui Babinger la elucidarea aspectelor problemei, amintind identificările de cronicari otomani propuse de turcologul german și acceptând, parțial, concluziile fostului său profesor ce și-au păstrat încă valabilitatea științifică²⁰³.

Și Tahsin Gemil a formulat unele considerații referitoare la *Historia...* lui Dimitrie Cantemir²⁰⁴. Turcologul român a considerat că primul cercetător care a analizat cu competență dar, din nefericire, în grabă sursele otomane folosite și citate de Cantemir a fost eminentul turcolog Franz Babinger, care are meritul de a limpezi, într-o anumită măsură, această problemă, propunând unele identificări viabile; dar, nereușind să rezolve complet această chestiune complicată, a formulat concluzia amintită anterior, ce a fost întâmpinată în istoriografia românească a subiectului cu rezerve justificate. Tahsin Gemil a

¹⁹⁹ M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman*, în „S.R.dI.“, t. XXVI, nr. 5/1973, București, p. 974–979 și n. 24; 36; 37; 39; 40; 41; 57; 80; 82; 84; 85; 87; 89; 92 (studiul la p. 971–989).

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 979, n. 87.

²⁰¹ *Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oriental Civilisations*, extracts from „The History of the Ottoman Empire“, edited by Alexandru Duțu and Paul Cernovodeanu, with a foreword by Professor Halil Inalcik, President of the A.I.É.S.E.E., Bucarest, 1973, 359 p. (vezi în special p. 5–8 și 334).

²⁰² Gh. I. Constantin, *L'épisode du Cheikh Bedr ed-Dîn, d'après Dèmètre Cantemir. Sur le problème des sources ottomanes de Dèmètre Cantemir*, în „Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität–D.R.J.Ö.L.“, nr. 2/1974, Freiburg–München, 1975, p. 91–113 (studiu dedicat memoriei lui Fr. Babinger). Concomitent, turcologul Mihai Maxim a studiat un alt „aspect particular“ al relațiilor româno-otomane în evul mediu oglindit în opera lui Cantemir: problema haraciului Moldovei, vezi *supra* n. 44.

²⁰³ Gh. I. Constantin, *op. cit.*, p. 95 și n. 12; 19; 20; p. 97 și n. 38; p. 99 și n. 43; p. 113; în legătură cu Bedr ed-Dîn a folosit și contribuțiile lui Babinger din 1921 și 1943.

²⁰⁴ Tahsin Gemil, *Considerations concernant „l'Histoire Ottomane“ de Dèmètre Cantemir*, în „Dacoromania“, nr. 2/1974, Freiburg–München, 1997, p. 155–166.

presupus că Babinger nu i-ar fi atribuit lui Cantemir intenții fanteziste în citarea izvoarelor folosite dacă ar fi făcut distincția necesară între partea din *Historia...* scrisă din memorie și cea elaborată pe baza principalelor surse de informație; parcurgerea rapidă a valoroaselor note ale sintezei istorice cantemiriene l-a determinat pe turcologul german să propună și unele identificări cronate de cronicari otomani și de opere ale lor²⁰⁵.

Receptarea operei cantemiriene în lumea germană a secolelor XVIII–XIX a fost analizată de Adolf Armbruster, care a citat și contribuția lui Babinger²⁰⁶.

Acad. Virgil Cândea a folosit și citat studiile turcologului german atunci când a conturat portretul intelectualului sud-est european în secolul al XVIII-lea, cu specială referire la Dimitrie Cantemir²⁰⁷. Descoperirea (1984) de către același cercetător a manuscrisului latin original al *Historia...* i-a permis acestuia formularea unor interesante considerații, din care nu puteau lipsi folosirea și citarea contribuției babingeriene la studiul izvoarelor otomane cantemiriene²⁰⁸.

În unele lucrări de strictă specialitate, ce tratează aspecte particulare ale operei cantemiriene, contribuția lui Babinger a fost fie ignorată²⁰⁹ fie citată²¹⁰.

Ecaterina Țarălungă, în recenta monografie pe care a consacrat-o principelui cărturar, a folosit și citat trei contribuții ale turcologului german referitoare la istoriografia, cronicarii și izvoarele otomane (folosite de Cantemir)²¹¹, subliniind aportul lor la elucidarea unor aspecte necunoscute sau obscure ale acestor teme de cercetare.

Revenind la studiul lui Babinger din 1941, trebuie să amintesc că a cunoscut și o variantă în limba germană, în două volume omagiale²¹², ceea ce i-a

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 156–157 și n. 16 + 20.

²⁰⁶ Adolf Armbruster, *Dimitrie Cantemir și lumea germană*, în „Viața Românească”, an XXVI, nr. 9/1973, București, p. 122–127.

²⁰⁷ Virgil Cândea, *Rătiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 235; 242; 254; 284; 286; 287.

²⁰⁸ *Idem*, *Life Story of a Manuscript: Dimitrie Cantemir's History of the Ottoman Empire*, în „R.É.S.E.E.”, XXIII-e année, n-o 4/1985, Bucarest, p. 297–312 (vezi p. 310 și n. 32).

²⁰⁹ Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și Umanismul*, Editura Minerva, București, 1972, 311 p.; *Istoria filosofiei românești*, vol. I, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Academiei, București, 1985, capitolul *Dimitrie Cantemir* (autor Petru Vaida), p. 182–224; subcapitolul *Concepția istorică*, p. 215–219.

²¹⁰ Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Editura Științifică, București, 1973, 351 p + XII ilustrații (vezi în special p. 27 și 315).

²¹¹ Ecaterina Țarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, Editura Minerva, București, 1989, 425 p. (vezi îndeosebi p. 362/n. 20; p. 373/n. 8; 395/vezi supra titlurile de la n. 155; 156; 177).

²¹² *Die osmanischen Quellen des Dimitrie Cantemir*, în vol. *Omagiu profesorului Ioan Lupas (Cluj)*, București, 1943, p. 34–46; și *Die türkischen Quellen des Dimitrie Cantemir*, în vol. *Festschrift für Zeki Velidi Togan (Zeki Velidi Togan' a armagani)*, Istanbul, 1951, p. 50–60

asigurat o circulație mondială în lumea științifică, intrarea în bibliografia obligatorie a subiectului și o invitație adresată turcologilor (și nu numai lor !) de a cerceta și limpezi aspecte neabordate, nelămurite sau controversate din viața și opera savantului de talie europeană Dimitrie Cantemir.

Last but not least, Babinger a scris de-a lungul activității sale științifice numeroase necrologuri sau evocări închinete orientaliștilor sau altor oameni de știință pe care i-a cunoscut personal și/sau a colaborat științific cu ei. Dintre savanții români din perioada interbelică s-au bucurat de această onoare, încă din timpul vieții, Nicolae Iorga²¹³ și *post-mortem* bizantinistul Demostene Russo²¹⁴.

Prieten apropiat al bizantinistului român, care „era cunoscut, în România, poate și în Grecia, numai celor puțin inițiați în istoria bizantină“, Babinger a analizat viața și opera celui decedat la 5 octombrie 1938, trăgând concluziile de rigoare și descifrând o pagină din istoria bizantinologiei în România în perioada interbelică.

Grecul de origine Demostene Russo (născut în 1869 la Peristasi în Tracia) a urmat cursurile universităților din Atena, Berlin și Leipzig, unde a și devenit doctor în litere. Sosit în 1894 în România, din 1915 a devenit titularul catedrei nou înființate de Filologie bizantină la Universitatea din București, pe care a onorat-o până la pensionarea sa, la 1 octombrie 1938.

Demostene Russo, un fin, capabil și pătrunzător erudit, a studiat întreaga viață problema elenismului în România, strângând un material documentar impresionant (zeci de mii de fișe) și, ca „un biblofil pătimaș“ ce era, „se ostenea fără preget să-și îmbogățească biblioteca, pe care el o socotea cuprinzând douăzeci de mii de volume“.

„Demostene Russo avea în sine ceva din omul pedant, din dascăl“, fiind cei mai în măsură în România interbelică să trateze tema elenismului în țara noastră și să ofere acea sinteză capitală, anunțată și mult așteptată, *Elenismul în România*. Dar „el deveni peste măsură de meticulos, oprindu-se cu încăpățănare la orice dată istorică, la pagini, la virgule. De aceea nu și-a ajuns niciodată ținta: îi lipsea curajul să greșească – iată prima parte a tragediei sale științifice“.

(reeditat în Franz Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, vol. II, München, 1966, p. 142–150).

²¹³ Franz Babinger, *Nicolae Iorga zum 60. Geburtstag*, în „Deutsche Allgemeine Zeitung“, LXX Jahrg., Nr. 563, vom. 6, Dezember 1931, Berlin; pe *orientalistul sui-generis* Nicolae Iorga savantul german l-a apreciat în chip deosebit pentru a sa *Geshichte des osmanischen Reiches*, vol. I–V, 1908–1913, Gotha, cât și pentru alte contribuții în domeniu ale istoricului român.

²¹⁴ Franz Babinger, *Demosthenes Russo (1869–1938) zum Gedächtnis*, în „Convorbiri Literare“, vol. LXXI, nr. 11–12/1938, București, p. 386–390; în românește, *În memoria lui Demostene Russo*, în „Însemnări ieșene“, an IV, vol. IX, nr. 1/1939, Iași, extras, 7 p.

„Nu se știa să spună scriitorului acestor rânduri că, pentru o singură notă, avea nevoie adesea de trei săptămâni. Cum dar să izbutescă el să-și ducă la capăt opera, pentru care pusese la contribuție mii și mii de izvoare tipărite și netipărite? De aceea n-a terminat-o niciodată. Aceasta este cea de-a doua parte a tragediei sale științifice“. Apare acum limpede de ce D. Russo „nu se străduia să cuprindă într-un tot definitiv opera sa de o viață întreagă“.

În concluzie, Babinger a apreciat cu regret că „puținii aceștia își vor reaminti întotdeauna cu recunoștință de omul și savantul ciudat, pentru care neglijența, nepăsarea în toate lucrurile acestei vieți pământești erau o oroare și care, tocmăi, pentru că de la această aversiune căzuse în extrema cealaltă, nu a putut lăsa în urmă-i confracților întru aceeași specialitate decât puține pagini care să-i supraviețuiască, deși erudiția lui a fost atât de vastă și de adâncă, iar experiența-i atât de bogată. Acesta a fost Demostene Russo”²¹⁵.

Indirect, Babinger a criticat o concepție și o conduită a actului metodologic de cercetare a materialului informațional și de elaborare a sintezei. Moartea și comemorarea lui D. Russo au constituit doar *ocazia* considerațiilor de metodologie și chiar de filosofie a actului de elaborare și creație științifică. „Calca de mijloc“ a fost tocmăi poziția pe care s-a situat turcologul german în această problemă: rigoarea științifică (în cazul lui, cea germană !), printr-un stil clar, precis și concis, să valorifice un volum de informații existent la un anumit moment cronologic, să se fructifice avantajos circumstanțele favorabile obiective și subiective ivite, să se treacă, fără muștrări ulterioare de conștiință, peste capricii omenești inerente, pentru că orice om este imperfect și supus greșelii, să existe curajul de a-și asuma responsabilități etc.

După această trecere în revistă a contribuțiilor babingeriene circumscrise temei enunțate în titlu și a ecourilor acestora în cadrul studiilor istoricilor români care au avut, concomitent sau ulterior, preocupări științifice identice sau conexe celor manifestate de turcologul german, se impun câteva considerații finale. Ele vor întregi concluziile parțiale formulate după analiza fiecărui articol sau grup de articole, conform clasificării propuse la început.

Toate articolele și studiile lui Babinger circumscrise temei noastre (cu o singură și laudabilă excepție, contribuția din 1920) au fost redactate și publicate în perioada „românească“ a activității sale științifice; șederea în România l-a stimulat și l-a obligat, moral și material, pe turcologul german să abordeze teme de cercetare legate de istoria românilor și a relațiilor româno-otomane, fără să le neglijeze, bineînțeles, pe cele referitoare la alte spații geo-politice cuprinse anterior în proiectele sale sau pe cele ce au apărut pe parcurs.

²¹⁵ *Ibidem*, extras, p. 1-7.

Babinger nu și-a adunat contribuțiile la care m-am referit într-un volum de sine stătător, nici în perioada cât a stat în România (1935–1943), nici după revenirea în Germania (1943). Dacă această intenție ar fi existat printre proiectele sale, condiții obiective (anii ultimului război mondial și cei de după 1945) și, poate, subiective l-au împiedicat să o realizeze. Turcologul german nu a finalizat nici acea lucrare despre relațiile româno-otomane, pe care Iorga i-a cerut-o în cadrul obligațiilor contractuale și care neîmplinire a dus la răcirea relațiilor cu savantul român.

Unele contribuții au abordat probleme necercetate până în vremea sa; altele au încercat să facă lumină în chestiuni controversate. Unele au analizat chestiuni de amănunt; altele au oferit o viziune generală asupra unui subiect aparținând „duratei lungi”. Unele au formulat concluzii acceptate atunci și care rezistă încă și astăzi criticii metodologico-istorice; altele au fost recenzate critic încă de la apariție și amendate de cercetările istorice ulterioare.

La o privire mai atentă, se observă că Babinger a folosit în aceste contribuții puține documente otomane inedite, ceea ce a dezamăgit probabil pe cei care se așteptau să vadă în turcologul german un descoperitor, editor și valorificator de revelații documentare otomane. Izvoarele editate analizate, indiferent de originea și sorgintea lor, au fost valorificate, cu unele excepții (scăpări și confuzii) regretabile, în adevăratul lor context istoric.

Conceptia istorică și abordarea metodologică a cercetării istorice specifice lui Babinger au fost caracteristice școlii istorice germane din primele decenii ale secolului nostru; „calea de mijloc”, despre care am discutat anterior, i-a caracterizat conduita metodologică. În ceea ce privește „studiile islamice” și turcologia în Europa (și mai ales în sud-estul acesteia), Babinger le-a subliniat „problemele” cu care se confruntau și dificultățile pe care le întâmpinau, formulând un plan de cercetări și un proiect de priorități în domeniu parțial realizate și destul de actuale și astăzi, deși au fost enunțate cu aproape șase decenii în urmă; spiritul de anticipație și vizionarismul savantului german în domeniul turcologiei sunt demne de tot respectul.

Cea mai mare parte a activității sale științifice și didactice Babinger și-a desfășurat-o în Germania: o *singură excepție notabilă* (făcând abstracție de faptul că a fost înrolat, între 1915–1918, pe diferite fronturi): între 1935–1943 turcologul german a fost oaspetele țării noastre, unde a asigurat continuitatea preocupărilor sale și a încercat să pună bazele unei școli românești de turcologie. Școala istorică românească din perioada interbelică s-a putut mândri astfel că un mare turcolog al lumii și-a desfășurat activitatea în țara noastră aproape opt ani (cum nu a mai făcut-o în nici o altă țară !), că a încercat să trezească curiozitatea istoricilor români în ceea ce privește turcologia și să arate importanța acesteia pentru studiul relațiilor complexe româno-otomane în evul mediu, că a creat un precedent în ceea ce privește racordarea preocupărilor românești de turcologie la circuitul turcologic mondial.

EVOLUȚIA TERITORIALĂ ȘI FIZIONOMIA ORAȘULUI DOROHOI

OCTAV GUȚIC

În secolele XV, XVI, XVII și XVIII, Dorohoiul a fost târg domnesc. Din punct de vedere administrativ se compunea din: a) vatra târgului, b) moșia sau „hotarul” târgului și c) satele din „ocolul” târgului^{*)}.

a) *Vatra târgului* a luat ființă și s-a dezvoltat pe interfluvii cuprins între Jijia, pârâul Buhai și pârâul Morii. Nucleul vetei îl forma încrucișarea străzii Dimitrie Pompei cu străzile Grigore Ghica, Dumitru Furtună, George Enescu și Ștefan cel Mare, unde sunt cele mai vechi case și unde, în timpul modernizării orașului, s-au găsit multe beciuri în care foștii negustori își păstrau mărfurile. Casele și prăvăliile se prelungeau spre est până la biserica Sf. Nicolae; biserica fiind întărită, în ea se adăposteau în timp de primejdie, o parte din locuitorii târgului. Lângă biserică erau Casele Domnești unde ședea domnitorul când venea prin aceste locuri și unde era reședința Marelui Vornic al Țării de Sus, sau în lipsa acestuia, al altui mare boier credincios al domnului. Spre vest, vatra târgului se întindea până unde este astăzi bisericuța de lemn (zidită în anul 1779) în jurul căreia există o pădurice și un vechi cimitir. Cimitirele se află de obicei la marginea orașelor, marcând limita și evoluția lor. Spre sud, vatra târgului se întindea până la pârâul Morii (podul Botoșanilor).

b) *Moșia sau „hotarul” târgului* se întindea în jurul vetei târgului pe o lățime de 8–10 km, și o lungime de 18–20 km până la hotarul satelor vecine: Popeni, Șendriceni, Miclăușeni, Fărceni, Prelipca, Cobâla, Dumeni, Lozăni, Verbia, Broscăuți, Saucenița^{**)}. Ea cuprindea terenuri bune pentru agricultură, pentru vii, fânețe, prisăci, iezerul cu pești și vaduri de moară. În stadiul inițial al acestei dezvoltări, târgoveții erau meseriași și negustori, dar și agricultori. Fiind

^{*)} Gh. Ghibănescu, *Dorohoiul*, pag. 8.

^{**)} Gh. Ghibănescu, *Dorohoiul*, www.cimec.ro

târg domnesc, ei căpătaseră de la domn hrisov de așezare și drepturi de folosință a locului pentru casă, cât și a imasului pentru vite și fânețe pentru alișverişul lor.

c) *Ocolul târgului* era alcătuit din câteva așezări omenești – sate domnești, seliști, câșle și odăi – situate în jurul târgului și care depindeau de curtea domnească. Ele trebuiau să aprovizioneze curtea domnească cu cele necesare traiului – alimente și furaje – și să facă lucrările cerute de construirea și întreținerea clădirilor – case, mori, grajduri – cât și a prisăcilor, iazurilor etc. Tot ele asigurau o parte din venitul Vornicului de Dorohoi. Din ocolul târgului Dorohoi au făcut parte satele și seliștele: Șendriceni, Cobâla, Măgura, Pascari, Buhaiu, Dumeni, Iubănești, Dămileni, Cristinești, Dobrănăuți etc.

Acest teritoriu imens pe care era situată vatra, moșia și ocolul târgului, s-a micșorat în decursul secolelor. Urmașii la domnie ai lui Ștefan cel Mare dăruiesc mănăstirilor, sau răsplătesc pe boierii credincioși, dăruindu-le sate din ocolul târgului Dorohoi, sau chiar părți din moșia și vatra lui; documentele mai menționează că moșiile satelor din jur au fost mărite cu părți din trupul moșiei târgului. Citez câteva exemple;

La 1 iunie 1522 (7033) „Ștefăniță Vodă miluiește pe sluga sa Șendrici cu satul Silișeul de jos și cu o bucată de pământ rămasă din hotarul târgului“ (Gh. Ghibănescu, pag 22).

La 27 noiembrie 1607, „Conștantin Moghilă V. V. Moldovei dăruiește lui Isac Balica, Vistiernic, satul Iubănești cu heleșteu și mori, fost sat domnesc ținând Ocolul Dorohoi“ (Catalogul documentelor moldovenești, vol. I, actul nr. 1342).

La 16 decembrie 1628 Miron Barnoschi Moghilă V. V. dăruiește mănăstirii Bârnova ... satul Buhaiu, Siliștea Pascari și cu Iezeru cel mare de mai sus de târgul Dorohoi și cu moara în Iezer foste domnești... (Catalogul documentelor moldovenești vol. II nr. 462).

În anul 1735 Ghica Voievod sporește moșia Broscăuți cu o parte de pământ din trupul târgului Dorohoi, așa că, cu această danic, se îngustează moșia lăsată târgoveților spre hrană (Gh. Ghibănescu – *Dorohoi*, pag. 26). Și lista cu cei miluiți din moșia târgului continuă.

În anul 1735 moșia târgului este măsurată de către 4 hotarnici conduși de către C. Silion medelnicerul. Ei constată că moșia târgului se întindea pe o suprafață de 14.395 ha, 1489 m.p. având o lungime de 18 km și o lățime de 8 km. (Gh. Ghibănescu, pag. 33).

În anul 1838 suprafața moșiei târgului era de 3240 ha. Deci în decurs de 103 ani (1735–1838) moșia târgului s-a micșorat cu aproape 11.000 ha.

Date sigure asupra evoluției teritoriale ne oferă planul orașului Dorohoi întocmit la 18 august 1850 de către Dumitru Kiriazi și aprobat de C. Mille, www.cimec.ro

căminar, hotarnic moșiei târgului¹⁾. În acest an târgul se extinsese pe interfluviul dintre Jijia, pârâul Buhai și pârâul Morii (pe) Tirinca și Ținta, unde se afla centrul comercial – meșteșugăresc și administrativ. Grupări mari de case existau încă pe dealurile Criva, Răileni, Ghițăloaia; pe șesul Jijiei se văd grupări mici și rare de case. Jijia își adâncea albia pe fundul fostului Iezer; pe șesul ei existau încă multe bălți și gârle pline cu apă.

Date interesante ne oferă „Proiectul de aliniere măsurat de arhitectul Arthur Tarlo din anul 1885”. Planul este lucrat la scara 1 : 3846 m și este primul plan de acest fel ce ni s-a păstrat. Intravilanul fixat de el se întindea de la podul de peste pârâul Buhai până la Biserica Sf. Nicolae și de la izvoarele pâraielor Ghițăloaia, Răileni și Criva până la apa Jijia. Centrul orașului, în care existau case de cărămidă, din care unele cu etaj, avea forma unui patruleter delimitat aproximativ de străzile (actuale): Rândunica, Muzelor, Războieni, Reformei, V. Alecsandri, Al. I. Cuza, Petru Rareș, N. Titulescu, Lt. Popescu, Steaua, Soarelui, Înfrățirii, Ștefan cel Mare. În restul intravilanului casele erau rare, înconjurate de grădini mari. Apar foarte multe locuri virane. Nu exista stația C.F.R., depoul C.F.R. și nici căile ferate. Se observă tendința ca orașul să se extindă spre est și sud-est, cât și de a cuceri complet șesul Jijiei.

Date mai complete ne prezintă planurile orașului din anii 1910 și 1914.

Planul din anul 1910 întocmit de inginer I. V. Marica la scara 1 : 3846, ne înfățișează intravilanul. Pe el este trasată vatra orașului ce se întinde pe o suprafață de 519 ha și cuprindea centrul comercial și administrativ cât și cartierele Criva, Răileni, Ghițăloaia, Țarinca, Gării, Călănceni și Pascari. Orașul se întindea spre sud-est pe calea Dorobanților până la Regimentul 8 „Dragoș” nr. 29 (bariera spre Botoșani) spre sud-vest, pe str. Spiru Haret, până la cimitirul nou evreiesc (bariera spre Succava) spre vest pe str. G. Enescu până peste podul Buhaiu (bariera spre Mihăileni), spre est pe str. Ștefan cel Mare până la est de Biserica Sf. Nicolae (bariera spre Broscăuți), spre nord, nord-vest se întindea până la apa Jijiei, iar spre nord, nord-est până peste podul Trestiana (bariera spre Darabani) cuprinzând în intravilanul orașului și grupul de case de pe stânga Jijiei până la str. Călănceni (azi Colonel Vasiliu și Munteniei, stradă ce despărțea vatra orașului de satul Trestiana. Pe hartă, apar în interiorul intravilanului multe locuri virane, ceea ce ne arată că orașul era extins în suprafață și deci densitatea caselor la hotar era mică.

În această perioadă orașul avea tendința de a se extinde spre nord-vest și nord, ca urmare a construcției stației C.F.R. și a căilor ferate Dorohoi-Iași și Dorohoi-Leorda, care a înviorat activitatea economică a orașului. Textura

¹⁾ Gh. Ghibănescu, *Dorohoi*, pag. 36.

străzilor era asemănătoare celei de astăzi. Unele străzi purtau nume de instituții și întreprinderi comerciale: Justiției, Pompierilor, Dorobanților, Jandarmilor, Cazărmilor, iar altele purtau nume ce indicau ocupația locuitorilor: Bărbierilor, Meseriașilor, Pescarilor, Cărmidarilor etc. Toponimia străzilor cu denumiri ale ocupației locuitorilor ne indică un început de precizare a funcțiilor orașului.

Din această perioadă se păstrează clădirile: Primăria, Palatul Culturii, Gimnaziul Grigore Ghica V.V., Școlile de băieți și fete nr. 1 și 2, Spitalul vechi, Azilul de bătrâni, Moara „Siretul“, stația C.F.R. cât și bisericile: Sf. Nicolae, Adormirea, Catedrala și Catolică. Piața și oborul de vite erau amplasate pe locul unde sunt și astăzi. Lângă oborul de vite erau depozitele de cherestea. În spatele stației C.F.R. erau depozitele de lemne comunale și depozitele particulare Hâncu–Dobjanschi. Lemnele erau aduse din pădurile Corjăuți, Pomârla, Nanu etc. pe calea ferată forestieră „G. Nanu“ construită pe malul Iezerului.

Planul din anul 1914 completează pe cel din anul 1910 deoarece cuprinde întreaga suprafață a orașului Dorohoi, formată din vatră și terenurile aferente. Din suprafața totală de 1081 ha, suprafața intravilanului de 519 ha și 5520 mp. iar restul de 561 ha și 4641 mp. constituau terenurile pentru culturi, fânețe, islaz, șosele și ape, zonele C.F.R., depozitele de gunoaie, cimitirul nou evreiesc etc. Moșia orașului era înconjurată de proprietatea locuitorilor din Broscăuți în est, a locuitorilor Cobălei în sud, a locuitorilor din Șendriceni în vest, a celor din Trestiana în nord și a moșierilor Nică Ungureanu și Calimah din nord-vest.

În perioada dintre cele două războaie mondiale, suprafața teritoriului orașului se mărește. În anul 1925, prin noua împărțire administrativă, satul Trastiana a trecut de sub administrația comunei rurale Broscăuți, sub administrația orașului Dorohoi, ca și grupul de case denumit „Loturile Ungureanu–Cănanău“ care aparținuseră comunei rurale Șendriceni.

Intravilanul orașului s-a extins în suprafață spre nord, spre vest și spre est. Spre nord, orașul s-a extins pe șesul de pe stânga Jijiei și pe dealul Trestiana, mai ales de o parte și de alta a șoselei Dorohoi – Darabani înspre Satul-Nou, cât și pe str. Mihai Eminescu (șoseaua spre Ibănești). Extinderea spre nord-vest a fost cauzată de intensificarea vieții economice din acest sector; atelierelor pentru cărămizi, olăria, fabrica de săpun, moara țărănească, stația C.F.R., Depoul C.F.R. etc. iar dealul Pascari oferea un teren prielnic pentru construcții de locuințe. Extinderea orașului spre est, pe șoseaua Dorohoi – Botoșani a fost impulsionată de existența în acel sector a Regimentului 29 Infanterie, a creșterii numărului de ofițeri și subofițeri, care și-au construit casele în apropierea locului de muncă. Spre sud-vest apare un grup de case construite de ofițeri între parcul „La Brazi“ și Cimitirul ortodox, cauzat de existența Centrului de recrutare în acel sector al orașului.

Intravilanul era prea întins în suprafață: în centru erau puține clădiri cu etaj, iar la periferie casele erau construite din chirpici sau nuiiele și înconjurate de livezi întinse. Cartierele, mai ales Trestiana, își păstrau caracterul de sate. Orașul nu era canalizat, iar amplasarea întreprinderilor economice avea un caracter haotic. Se impunea o nouă sistematizare. Intravilanul avea o suprafață de 641 ha.

După ce de-al doilea război mondial, înfățișarea orașului (fizionomia lui) s-a modificat neconținut. Este alimentat cu apă, prin conducte, de la Bucecea, s-a lucrat intens la canalizare, a fost racordat la sistemul energetic național, au fost pavate sau asfaltate multe străzi și șosele. Unele străzi au căpătat nume inspirate din ultimele evenimente istorice: Republicii, Victoriei, 23 August, 6 Martie, Dobrogeanu Gherea, Al. Sahia etc.

S-au construit și continuă să se construiască cvartale cu blocuri noi și spații comerciale ca: Plevna în 1970, cartierul Doja în 1973, cartierul Victoria în 1983, au luat ființă întreprinderi industriale cu utilaj modern, ca Întreprinderea de confecții 1978, Fabrica de pâine, Fabrica de sticlă menaj și corpuri de iluminat 1978, Fabrica de brânzeturi 1965, Întreprinderea de porțelan în 1983, Fabrica de încălțăminte și o fabrică de textile mătase în 1989. S-au construit noi școli ca Școala generală nr. 7 în 1969, Școala generală nr. 8, Școala ajutoare, Liceul agricol, Școala profesională ș.a.

S-a mai construit un spital pentru copii, o policlinică modernă, un cinemascop, teatrul de vară ș.a.

În zona centrală a orașului se va construi complexul cultural George Enescu, sediul Băncii Agricole, un hotel, sediul ADAS, Direcția Finanțe, Direcția Sanitară, noi spații verzi.

Se preconizează refacerea rețelei de canalizare menajeră cât și pentru apa potabilă. În acest sens, acumularea lezer va asigura apa industrială pentru întreprinderile orașului și se urmărește realizarea acumulării Vârful Câmpului pentru a asigura necesarul de apă potabilă.

Ceea ce dă un farmec deosebit fizionomiei orașului, este așezarea sa pe pante domoale cât și mulțimea livezilor din cartiere. Primăvara și toamna, dacă privești de pe vârful Polonic sau de pe dealul Trestiana, de pe dealul Beldiman sau pe dealul Țintarului, cartierele îți oferă culorile și miresmele variate ale pomilor din livezi, care te încântă, te atrag, te fac să le îndrăgești și te recheamă dacă le-ai părăsit.

Poate de aceea dorohoienii au îndrăgit florile și, prin muncă patriotică, au plantat flori și pomi pe marginea străzilor, au curățit și înfrumusețat orașul, reușind ca, în anii 1969 și 1970, să ocupe locul II pe țară printre orașele cele mai îngrijite. Localnicii îl numesc cu mândrie „Orașul florilor“, „orașul trandafirilor“.

*Bunicului meu,
Constantin Constantinescu*

MĂNĂSTIREA DOAMNEI – UN AȘEZĂMÂNT MONAHAL DE ȚEMULT

DANIEL BOTEZATU

La aproximativ șapte kilometri sud-vest de Botoșani, în stânga drumului ce urcă spre Suceava se află, de veacuri, un vechi sat al Moldovei de odinioară: Mănăstirea Doamnei. Nu se deosebește prea mult de satele megieșe: Cătămărăști, Stănțești, Agafton, Curtești, dar, a existat o Doamnă a Țării care, cu râvnă și smerenie întru Dumnezeu, a ctitorit aici o chinovie, dând prin aceasta numele comunității, a cărei viață începe, de fapt, odată cu primul dangăt al clopotelor bisericii.

Cadrul natural, cu păduri seculare, situate la marginea târgului, pe loc domnesc, oferea condiții dintre cele mai bune pentru ridicarea unei mănăstiri, departe de freamătul curților domnești, dar, îndeajuns de aproape pentru nevoile firești ale mănăstirii. De altfel, în imediata apropiere, un călugăr, pe nume Gafton, va ridica – pe la începutul secolului al XVIII-lea – un schit care-i va purta numele și care va da viață satului Agafton.

Numărul mic al știrilor referitoare la Mănăstirea Doamnei, ambiguitatea lor, ca și dispariția vechii ctitorii domnești, înlocuită cu o construcție de la începutul secolului nostru, au făcut ca interesul cercetătorilor să fie prea puțin stimulat în direcția întocmirii unei monografii a mănăstirii și a satului.

Primul care amintește, într-o lucrare științifică, de satul Mănăstirii Doamnei și de biserica de acolo, este Alexandru Papadopol-Callimach¹. Se cuvine a fi amintit interesul constant arătat de Nicolae Iorga² vechiului așezământ, interes explicabil, dată fiind obârșia botoșăneană a marelui istoric, ca și firea sa iscoditoare, în continuă căutare de oameni, fapte, locuri și ctitorii

¹ Alexandru Papadopol Callimach, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom VIII, 1886–1887, secț. II, p. 93–150.

² Nicolae Iorga, *Documente relative mai ales la Botoșani și împrejurimi din colecția domnului Al. Callimachi*, în „Studii și documente”, vol. V, București, 1903.

dintre trecutul medieval al Țărilor Române.

Cu osândia-i specific duhovnicească a purces, pe la sfârșitul secolului trecut, părintele Narcis Crețulescu, la întocmirea unei lucrări de proporții mai mari presărată, e drept, de numeroase greșeli, în care urmărea scrierea a câte unui scurt istoric la fiecare biserică medievală din Moldova. Din păcate, orbind, arhiereul Crețulescu s-a oprit cu lucrarea înainte de a ajunge la litera *M*. Cu toate acestea, bătrânul Narcis Crețulescu publică o monografie a mănăstirii Râșca¹. În cadrul acestei lucrări se fac referiri și la mănăstirea Doamnei și se vadește, cu acest prilej, că adevărul istoric poate fi, foarte bine, surprins și cuprins în doar câteva rânduri.

În 1930, T. G. Bulat publica o condică a mănăstirii Doamnei, cu hramul Sfântului Pantelimon, ce aduna la un loc aproape toate rezumatele documentelor medievale, cunoscute atunci, referitoare la acest lăcaș². Trei ani mai târziu, la Chișinău, apărea un studiu al lui Constantin N. Tomescu³, o prezentare succintă a 40 de vechi mănăstiri și schituri moldovenești, ca și a moșiilor aparținătoare lăcașurilor de cult pomenite, așa cum erau ele în 1812. Printre aceste așezăminte duhovnicești e menționată și mănăstirea Doamnei, aflată atunci în ținutul Botoșanilor.

Un alt preot, Teodor Bodogae rezumă, într-o lucrare de mai mari proporții, situația bisericilor și mănăstirilor din Moldova închinată din vechime la muntele Athos⁴. Cu acest prilej se fac, din nou, referiri la vechea biserică a mănăstirii Doamnei.

Același subiect l-a preocupat și pe profesorul Emil Turdeanu, singurul, până acum, care i-a consacrat un studiu special⁵. În sfârșit, mai aproape de anii noștri, profesorii ieșeni Ioan Caproșu și Nicolae Grigoraș amintesc, într-o lucrare editată împreună, despre biserica mănăstirii Doamnei⁶.

Alexandru Papadopol-Callimach, din vechiul neam al Calmășilor, coproprietari ai satelor Stăncești și Cătămărești, scria că mănăstirea Doamnei nu reprezintă altceva decât numele schimbat, începând cu secolul al XVIII-lea, al

¹ Narcis Crețulescu, *Istoria Sfintei Mănăstiri Râșca din județul Suceava*, Fălțiceni, 1903.

² T. G. Bulat, *Câteva știri despre mănăstirea Doamnei de lângă Botoșani*, în „Arhivele Basarabiei”, an II, nr. 2/1930, pp. 228–234.

³ Constantin N. Tomescu, *Tablou de 40 mănăstiri și schituri din Moldova și cu arătarea moșiilor ce aveau ele în 1812*, în „Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău”, vol. XXIII, 1933, Chișinău.

⁴ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la Mănăstirile din sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940.

⁵ Emil Turdeanu, *Un monastère moldave oublié: La monastère de la princesse (1550)*, în „Revue des Etudes slaves”, 30 (1953, pp. 98–100).

⁶ Nicolae Grigoraș, Ioan Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, București, 1968.

vechii biserici domnești de la Popăuți-Botoșani, ctitorită în 1496 de către Ștefan cel Mare și transformată de domnitorul Constantin Racoviță (1749–1753) în mănăstire, cu hramul Schimbarea la față⁹.

Nicolae Iorga pune ctitorirea bisericii Doamnei pe seama statutului Botoșanilor, de târg al Doamnei, statut dobândit, scrie Iorga, începând cu domnia lui Petru Rareș¹⁰. Atunci domnul ar fi hărăzit ca Botoșanii să fie apanajul doamnei, asigurându-i acesteia veniturile, atât de trebuincioase fastului domnesc.

De altfel, în doar doi ani, Elena Rareș, fiica despotului sârb Ioan Brancovici, va ridica la Botoșani două biserici, una cu hramul Sfântului Gheorghe, terminată în luna octombrie a anului 1551, iar cealaltă, a Uspeniei (Adormirea Precistei), a cărei înălțare s-a săvârșit în anul 1552 august 15. Iorga crede că mănăstirea Doamnei amintește, prin numele său, pe Elena Rareș și că această mănăstire a Doamnei e chiar biserica Uspeniei, cea menționată cu numele „biserica Doamnei, Adormirea Maicii Domnului”¹¹. Mai târziu, Iorga va presupune, chiar, că numele mănăstirii Doamnei aparține unei alte ctitorii a Elenei Rareș, distinctă de biserica Uspeniei¹².

În monografia sa, dedicată mănăstirii Râșca, Narcis Crețulescu arată că mănăstirea Doamnei precede cu peste 50 de ani actele ctitoricești ale Doamnei Elena¹³. Târgul și ocolul Botoșanilor erau, cu mult înaintea epocii lui Rareș, apanaj al Doamnelor Moldovei. La 1496, când Ștefan cel Mare a zidit biserica Popăuților, doamna sa – Maria Voichița – ar fi poruncit ridicarea, în apropierea târgului, pe loc domnesc, probabil pustiu, a bisericii Mănăstirii Doamnei. În 1552, Elena Rareș doar a înnoit această biserică, având hramul Învierea Domnului (Voscresenia). Această biserică domnească era deja mănăstire de călugări, ulterior închinată la muntele Athos, la mănăstirea rusească de acolo, a Rusikon-ului, prilej cu care își va schimba și hramul, adoptându-l pe cel al Sfântului Pantelimon.

Profesorul Emil Turdeanu se raliază părerii lui Iorga, afirmând că mănăstirea Doamnei a fost rodul ctitoricesc al Elenei Rareș, în preajma anului 1550. Mănăstirea fusese ridicată în afara orașului, în satul care poartă azi același nume. Este invocat cu același prilej, un Tetraevangelh moldovenesc, aflat la muzeul Rumiantșev din Moscova și publicat în 1842, pe una din pagini având următoarea însemnare:

⁹ Al. Papadopol-Callimach, *op. cit.*, p. 135.

¹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 651.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Nicolae Iorga, *Un oraș românesc: Botoșanii*, în *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921, p. 170.

¹³ Narcis Crețulescu, *op. cit.*, p. 52.

„În anul 7058 (1550), ieromonahul Kiprian, egumen și stareț, a cumpărat acest Tetraevanghel și l-a dăruit Sfintei Mănăstiri a Doamnei, numită Pantokrator, care e aproape de Botoșani¹⁴. Această însemnare e coroborată cu regestul unui document din 1672, publicat de Iorga, prin care Ștefan Petriceicu –domnul Moldovei – confirmă niște privilegii „mănăstirii Pantokrator, la Botoșani și, în temeiul căruia, Iorga identifică această mănăstire cu aceea a Doamnei¹⁵.

Emil Turdeanu alătură informația lui Iorga însemnării din Tetraevanghelul de la Moscova, spre a conchide că în 1552, când Elena Rareș a ridicat mănăstirea Doamnei, aceasta a fost pusă sub vocabula Pantokrator-ului. Mănăstirea Doamnei, continuă amintitul profesor, va fi ulterior închinată mănăstirii Rusikon, de la Muntele Athos (documentul din 1631)¹⁶, iar de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, conform unei tradiții locale, invocată de profesorul Turdeanu, bunurile mănăstirii trec în proprietatea schitului vecin, al Agaftonului, care primește și o parte din săteni. Ne vom referi ceva mai încolo la relațiile dintre cele două mănăstiri, menționând doar că litigiul dintre părți e foarte bine ilustrat și documentar¹⁷ și el își are începuturile încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea și nu la finele aceluiași secol.

În legătură cu închinarea mănăstirii Doamnei la Rusikon-ul athonit, cu hramul Sfântului Pantelimon, aceasta e mai presus de orice îndoială. O scurtă prezentare a lavrei rusești de aici este, credem, necesară, putând aduce unele lămuriri și în problema ce formează subiectul prezentei lucrări. Pătrunderea în număr mare a slavilor la Sfântul Munte se face începând cu secolul al XI-lea, astfel încât, la jumătatea secolului al XIV-lea Rusikon-ul intră sub oblăduirea sârbească, într-o vreme în care, de prin 1223, din cauza tătarilor, ajutoarele rusești ajungeau aici cu mare greutate¹⁸. La 1381 Rusikon-ul e reconstruit în întregime, de către cneazul Lazăr, fapt pentru care Ioan Comnenul, doctor la curtea lui Constantin Brâncoveanu și apoi episcop de Dristra, autor al unei *Descrieri a locurilor sfinte* (1856), îl numește pe Lazăr ca fiind ctitorul mănăstirii. Să reținem anul 1381, an al refacerii din tenelii a Rusikon-ului.

De pe la jumătatea secolului al XV-lea, după cucerirea Constantinopolului de către turci și ocuparea Semendriei sârbești (1459), Rusikon-ul trece sub oblăduirea domnilor munteni.

În condica mănăstirii Doamnei, publicată de T.G. Bulat la 1930, este dată o serie de acte ale mănăstirii Doamnei asupra cărora nu se face, însă, nici un

¹⁴ Emil Turdeanu, *op. cit.*, p. 99.

¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1913, p. 211.

¹⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 217.

¹⁷ Arhivele Statului București, Fond Schitul Agafton, pachetul I / 6, 9 12, 76.

¹⁸ Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. 29.

comentariu. Primul e un ispisoc sârbesc din 1381, an în care Rusikon-ul e refăcut de către cneazul sârb Lazăr. Urmează, apoi, un ispisoc de la Radu Voievod, din 1487 iulie 12, care e de fapt dania lui Vlad Călugărul al Țării Românești, prin care acesta dă, „câte șase mii aspri pe an pentru hrana mănăstirii și a noastră pomenire“¹⁹, iar data de lună e 12 iunie și nu iulie.

Bulat menționează alte două ispisoaice din 1496 și 1502 februarie 12, de la același Ioan Radu Voievod, adică Radu cel Mare al Munteniei, care în 1496²⁰ dă câte 3 000 aspri pentru mănăstire și 400 pentru călător, iar în 1502 urcă dania la 4 000 de aspri „spre a se pomeni în proscomidie părinții mei, Domnul Vlad și monahia Eupraxia, apoi Domnia mea cu soția Cătălina și cu frații mei Vlad și Mircea făcându-ni-se liturghie la ziua hramului cu colivă și vin, aceasta o dată pe săptămână, până când vor vrea“²¹.

De acum înainte, țarii ruși trimit regulat ajutoare la Rusikon, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când politica externă angajantă a Rusiei face să se oprească daniile la Sfântul Munte. Secolul al XVII-lea este un secol de declin pentru mănăstirea „Sfântului Pantelimon“ de la Athos. Călugării athoniți întreprind adevărate pelerinaje la Moscova și în Țările Române, în încercarea de a opri căderea în mizerie a mănăstirii, prin atragerea atât de necesare danii.

Arhimandritul Macarie, reprezentat personal al patriarhului Chiril Lukaris, îl convinge pe Moise Movilă al Moldovei să închine Rusikon-ului biserica de lângă Botoșani, refăcută de Elena Rareș.²² Într-adevăr la 10 iulie 1631, Moise-Movilă întărește mănăstirii Doamnei, „lângă târgul Botoșanii“, care acea mănăstire este mitocul Sfântului Munte, la Mănăstirea Ruși (Rusikon n.n.)“, satul Costești, fost drept domnesc, aparținător de ocolul târgului Botoșani²³. Un rezumat al actului e dat și de T.G. Bulat²⁴.

E foarte probabil ca o bună parte din secolul al XVII-lea, poate și în secolul precedent, mănăstirea Doamnei de lângă Botoșani să fi fost metoh al Pantokratorului athonit, ca o urmare directă a decăderii Rusikon-ului. E posibil ca mănăstirea Doamnei să fi aparținut Rusikon-ului și Pantokrator-ului deopotrivă, poate ca urmare a unei presupuse ajutorări, de altfel frecventă la așezămintele monahale athonite, pe care Pantokratorul a dat-o mănăstirii rusești, spre a-i asigura acésteia supraviețuirea, în schimb încredințându-i-se veniturile mănăstirii Doamnei din Moldova. Așa s-ar putea explica și regestul documentului din 1672, publicat de Iorga, ca și însemnarea de pe Evangheliarul

¹⁹ Hurmuzaki, *op. cit.*, XIV₁, nr. 91, p. 41.

²⁰ *Ibid.*, p. 42.

²¹ *Ibid.*, p. 44.

²² T. Bodogae, *op. cit.*, p. 296.

²³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, nr. 30, p. 217.

²⁴ T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 229.

de la Moscova, în ambele surse documentare făcându-se referire la mănăstirea Pantokrator de la Botoșani²⁵, sau Sfânta Mănăstire a Doamnei, numită Pantokrator, aproape de Botoșani²⁶.

Documentele interne păstrate ne permit, în linii generale, să urmărim care a fost situația mănăstirii Doamnei de-a lungul anilor. Pe baza a două acte originale se poate spune că această mănăstire a fost închinată Rusikon-ului după 1629, când Miron Barnovschi Movilă Voievod întărește satul Costești, din ținutul Hârlău, lui Lupul, fost mare vistier (viitorul Vasile Lupu Voievod), care sat fusese domnesc, al târgului Botoșani²⁷ și înainte de 1631 iulie 10, când Moise Movilă întărește acest sat mănăstirii Doamnei, metoh la Rusicon²⁸. În Condica mănăstirii Doamnei e menționat și un ispisoc moldovenesc, de la același Moise Movilă, având data de 1630 septembrie 22. Poate fi acesta anul închinării mănăstirii Doamnei la Sfântul Pantelimonul athonit, documentul încadrându-se, cronologic, în intervalul temporal menționat mai sus, cu nici un an, actul de întărire a satului Costești pentru mănăstirea Doamnei, deja metoh la Rusikon.

Din timpul domniei lui Vasile Lupu (1634–1653) s-a păstrat un hrisov al domnului, pentru milă la mănăstirea Sfântului Pantelimon²⁹. La 1641 aprilie 12, același domn, împreună cu arhierii Țării Moldovei, dăruiesc mănăstirii Trei Ierarhi din Iași satul Costești, sub Cozance, către ocolul târgului Botoșani, același sat dăruit cândva lui Vasile Lupu, în boierie, de către Miron Barnovschi Voievod³⁰. Cu aceasta încetează, probabil, *de jure*, ceea ce nu exista, mai demult, *de facto*. Declinul Rusikon-ului îl determină pe domnul moldovenesc să ia satul de sub jurisdicția acelei mănăstiri athonite și să-l dăruiască ctitoriei sale de la Trei Ierarhi, de care era mult mai legat sufletește.

Probabil că monahii Rusikon-ului nu s-au împăcat cu pierderea metohului mănăstirii Doamnei și au apelat la călugării de la Pantokrator. În schimbul ajutorului material oferit, veniturile mănăstirii Doamnei vor fi preluate de către aceștia din urmă. În 1672 decembrie 5, într-un act de la Ștefan Petricoiu Voievod, mănăstirea Doamnei e amintită ca fiind în posesiunea Pantokratorului³¹. Mai mult, în anul următor, domnul scutește metohul mănăstirii

²⁵ Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 211.

²⁶ Emil Turdeanu, *op. cit.*, p. 99.

²⁷ *Catalogul documentelor moldovenești* (în continuare *Catalogul...*), vol. II, nr. 491, p. 113

²⁸ N. Iorga, *op. cit.*, nr. 30, p. 217.

²⁹ *Catalogul...*, II, nr. 1050, p. 222.

³⁰ *Ibid.*, nr. 1513, p. 309.

³¹ Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 211; cf. N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 649.

Doamnei de orice dări³².

Din 1703 Mihai Racoviță Voievod restituie acest metoh mănăstirii Rusikon, luând și unele măsuri pentru creșterea veniturilor ctitoriei Doamnei, apărând-o de „toate dările și angheriile ce sunt pe alte mănăstiri și lăcuitori”³³.

Starca precară a așezământului Doamnei se vădește și-n grija cu care o înconjoară Doamnele și Domnii Moldovei. La 1656 mai 4, mănăstirea reintră în posesia unei vetre de heleșteu din hotarul satului Costești, cumpărată de Dionisie, egumenul mănăstirii Doamnei, de la Ion, feciorul preotesei din Costești. Printre martori apare și un Sârghie, de la mănăstire³⁴. Faptul că soțiile domnilor moldoveni se simțeau întrucâtva legate de mănăstirea Doamnei se vădește foarte bine în actul din 1622 ianuarie 8, prin care Ecaterina, doamna lui Eustratie Dabija Voievod, scrie vornicilor de Botoșani să nu supere poslușniciei mănăstirii sale de la Botoșani cu dările și angheriile. Sunt invocate cărți mai vechi, de la Moise Movilă Voievod, răposata doamnă Tudosca și de la Caterina doamna³⁵.

Pe la 1670, martori la vânzarea unei ocini din Stâncești, sat din apropierea mănăstirii Doamnei, sunt „Gavrilie și cu tot săborul” de la sus pomenita mănăstire. Actul poartă pecetea târgului Botoșani și, lucru interesant, una a mănăstirii Doamnei, închipuind un sfânt³⁶. Mănăstirea Doamnei s-a bucurat de daniile nu numai din partea domnilor și doamnelor Moldovei, ci și de la târgoveți botoșăneni³⁷, foști dregători ai Botoșanilor³⁸, sau dregători domnești, cum este cazul pitorescului Iane Hadâmbul, care dăruiește mănăstirii o vie³⁹.

Mănăstirea va primi, chiar, venitul dijmelor din Botoșani, ca urmare a poruncii lui Nicolae Mavrocordat Voievod⁴⁰. În 1750, la Iași, domnul Constantin Mihai Racoviță îl primește pe Meletie, călugăr de la Rusikon, cu capul făcător de minuni al Sfântului Pantelimon, prilej cu care domnul întărește metohul Doamnei, lucru pe care-l vor face, mai apoi, Matei Ghica Voievod, în 1754 și Grigore Ghica Voievod, în 1755⁴¹.

La 1729 septembrie 1, Grigore Ghica Voievod dă lui „Agafton săhastrul” o poieniță, în codrul ce era pe loc domnesc, acolo unde călugărul făcuse o

³² *Ibid.*, I, p. 490.

³³ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 233.

³⁴ *Catalogul...*, III, nr. 185, p. 61.

³⁵ *Ibid.*, nr. 744, p. 171; Ed. Rez. T. G. Bulat, *op. cit.*, nr. 16, p. 233.

³⁶ Iorga, *op. cit.*, nr. 10, p. 213.

³⁷ T. G. Bulat, *op. cit.*, nr. 11, p. 230.

³⁸ *Ibid.*, nr. 68, p. 234.

³⁹ *Ibid.*, nr. 15, p. 232.

⁴⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, XIV, nr. 1078, p. 1115.

⁴¹ *Ibid.*, nr. 1099, p. 1129.

mănăstioară cu chilii⁴². Privilegiul este întărit de Constantin Mavrocordat Voievod (1733 iulie 22), prilej cu care lui Agafton i se dau și doi scutelnici⁴³. Este începutul unui vestul de lung conflict cu călugării mănăstirii Doamnei. Schitul Agafton, devenit pe la începutul secolului al XIX-lea mănăstire de maici, va trimite domnului numeroase pări împotriva „megieșitei moșii” a mănăstirii Doamnei, aflată în proprietatea Doamnei Callimachi, pentru stricarea pădurii, luarea arăturilor și sămănăturilor „și alte băntuiești suferind, încât am rămas de pârât”⁴⁴.

La 1812, mănăstirea Doamnei mai avea, în ținutul Botoșanilor, „moșioara Mănăstirii Doamnei, cu lăcuitori pe dânsa și Costeștii cu lăcuitori. Egumen era ieromonah Teofan”⁴⁵.

Actuala biserică a Mănăstirii Doamnei a fost construită, din piatră și cărămidă, între 1910 și 1911, după dărâmarea celei vechi, ce era din lemn pe temelie de piatră. Biserica e în formă de cruce, respectând poate planul vechi. Tot o reminescentă a vechii clădiri poate fi pictarea, pe partea dreaptă și stângă a peretelui de la pridvor, a icoanelor Sfântului Pantelimon și Sfântului Dumitru. De la fosta construcție se mai păstrau în biserică, la anul 1967 (an al restaurării), două icoane vechi, a Mântuitorului și a Maicii Domnului.

Ne raliem părerii cercetătorilor ieșeni Nicolae Grigoraș și Ioan Caproșu, că mănăstirea a putut fi ridicată pe locul alteia, mai vechi. Dacă acest fapt datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea – cum au presupus autorii mai sus citați sau de mai târziu, nu se poate ști cu certitudine. Oricum, nu credem să ne slujească prea mult în lămurirea adevărului copia slavonă a unui document din 1381, aflată în condica mănăstirii Doamnei. 1381 e anul în care cneazul Lazăr rezidește Rusikon-ul athonit, iar documentul, sau o copie a sa, au putut fi aduse mai târziu în Moldova, de unul din călugării de la Mănăstirea rusească. El a rămas, apoi, printre actele mănăstirii Doamnei, așa cum au rămas și hrisoavele de danie pentru Rusikon de la Radul Voievod (de fapt Vlađ Călugărul) și de la Radu cel Mare, ambii domni munteni.

Foarte probabil că la 1496, cu prilejul ctitoririi de către Ștefan la Popăuți-Botoșani a bisericii Sfântul Nicolae, doamna sa, Maria-Voichița, a profitat de ocazie pentru a-și ridica o bisericuță în apropierea târgului, pe o curătură din codrii ce împânzeau regiunea. Lemn exista din belșug, iar pentru temelie s-a folosit, probabil, o parte din piatra de la Popăuți. Trebuie amintită aici și informația primită de la actualul paroh al Popăuților, preotul Tănase, de baștină

⁴² N. Iorga, *op. cit.*, nr. 82, p. 232.

⁴³ *Ibid.*, nr. 85, p. 232

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Constantin Tomescu, *op. cit.*, p. 325.

din satul Mănăstirea Doamnei. Potrivit acestuia, la baza movilei pe care se înalță actuala biserică există o construcție subterană, o așa numită *casă a cișmelei*, care captează un izvor subteran și care e construită, lucru vizibil și azi, din bucăți de cărămidă șlefuită, colorată în roșu și verde, identice aceloră ce împodobesc și azi friza bisericii de la Popăuți.

Revenind la începuturile mănăstirii Doamnei, nu trebuie să ne închipuim o construcție impresionantă prin mărime și stil. Era vorba, mai curând, de o modestă bisericuță, retrasă în liniștea binefăcătoare, la poale de codru, în apropierea unui târg ce păstra încă multe din atributele satului. Monahi rătăcitori, în căutarea unui liman pentru liniștea sufletelor lor, dornice de Dumnezeu, vor pustnici la această bisericuță, care va deveni, în timp, mănăstire de călugări. Pe la 1550–1552, doamna Elena Rareș – profitând de lucrul la ctitoriile sale de la Botoșani (bisericele Sfântul Gheorghe și Uspenia) – va reface bisericuța mănăstirii înălăturând, probabil, lemnul de la temelie schimbând – poate – și temelia.

În apropiere de Mănăstirea Doamnei e satul Curtești, cu un iaz menționat documentar în epoca medievală, înconjurat de pomeți și dominând, de pe înălțimi, regiunea, în față deschizându-i-se panorama târgului. Aici va fi construit Elena Rareș și o curte pentru popasurile sale, preferând-o spre a se reculege după soțul mort și rugă întru Domnul pentru viețile, încercate de primejdii, ale fiilor și fiicei sale. Departe de zarva curții domnești de la Botoșani, Elena se reculegea pentru iertarea păcatelor ei și ale răposatului ei soț și domn, ale fiilor ei, Iliș și Ștefan Rareș, ambii menționați documentar, în mai multe rânduri, la Botoșani.

Nu știm ce hram a avut bisericuța ctitorită de Doamna Maria-Voichița a lui Ștefan cel Mare. Știm doar că atunci când a fost reînnoită de Doamna Elena Rareș, bisericuța primește hramul Voscriseniei (Învierea Domnului)⁴⁶. E probabil să fi fost închinată chiar atunci la mănăstirea Pantokrator de la Muntele Athos. Mai târziu, când Mănăstirea Doamnei devine metoh al Rusikon-ului, va fi schimbat și hramul, în cel al Sfântului Pantelimon.

În 1996, peste trei ani, se împlinesc 500 de ani de înființare a Mănăstirii Doamnei. Sătenii, unii purtând nume ce se regăsesc documentar cu sute de ani în urmă (Chisăliță, Dobrotă, Vlădeanu, Humureanu, Petruță) urmași, poate, ai vechilor poslușnici ai mănăstirii, sunt mândri de ecoul istoric al numelui satului lor. Ei știu că biserica originară și satul își datorează existența evlaviei a două Doamne ale Moldovei de altădată: Maria-Voichița, soața lui Ștefan cel Mare și Elena Rareș. O dovadă a permanenței lor și a gândului vechimii lor sălășluiește în chiar păstrarea denumirii: Mănăstirea Doamnei.

⁴⁶ Narcis Crețulescu, *op. cit.*, p. 52; cf. Pomelnicul Mănăstirii Popăuți, uricele 6, 8, 235–240, 351.

CONTRIBUȚII PRIVIND SIGILIUL ORAȘULUI BOTOȘANI PÂNĂ ÎN ANUL 1862

ȘTEFAN CERVATIUC

Un studiu cât de cât complet asupra vechilor sigilii ale orașului Botoșani nu s-a întocmit până în prezent¹. Deși unele preocupări în această privință au existat la istoricii noștri și în trecut și în zilele noastre, ele n-au depășit, totuși, stadiul unor informații sau note descriptive – însoțite câteodată de reproduceri pe planșe ale unora sau altora dintre aceste sigilii, dar niciodată în totalitate.

Astfel, B. P. Hașdeu publicând o mărturie a târgoveților moldoveni și armeni din Botoșani din 5 august 1670 adaogă la sfârșitul rezumatului documentului următoarea notă: „Pe pecetea municipală este un păun cu coada întinsă și o inscripțiune în giur: adică „pecetea Tg. Botoșani“².

Acceași pecete cu aceeași simplă descriere și de pe același document este publicată și de Al. Papadopol-Calimach care, în plus, dă și reproducerea acesteia, făcând și observația că „în vechime Botoșanii se zicea „Țirgu Botăș“ cum dovedește vechea sa pecete municipală ce ni s-a păstrat pe o carte a târgoveților din Botoșani din 5 august 1670“³.

¹ Afirmatia este valabilă și pentru majoritatea orașelor din țara noastră căci nici vechile sigilii ale acestora „n-au format în trecut, obiectul unui studiu atent în care să fie prezentate comparativ și să se poată ajunge la unele considerații de ansamblu.“ – cf. D. Ciurea – „*Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*“ în „*Studii și cercetări științifice*“, Iași, VII, 1956, fasc. II-a, p. 157.

Vezi și: Emil Vîrtosu – „*Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*“ în „*Documente privind istoria României – introducere*“, vol. II, Ed. Academiei, Buc. 1956, p. 334.

² „*Arhiva istorică a României*“, Tom I, partea II-a, Buc. 1865, p. 21. Pentru ușurarea lecturii, în continuare vom transcrie legenda sigiliilor cu litere latine.

³ Al. Papadopol-Calimach, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, Extras din Analele Academiei Române seria II-a, tom IX, sect. II-a, Buc. 1887, p. 2.

Dintre istoricii din trecut, V. A. Urechia a fost, se pare, primul și singurul care a publicat și comentat unele dintre cele mai vechi sigilii ale târgului Botoșani și anume cele de la începutul secolului al XVII-lea, alături de altele mai târzii, din a doua jumătate a aceluiași secol⁴.

Nu ne putem pronunța cât de corecte sunt descrierile și interpretările date de V. A. Urechia acestor sigilii deoarece, cu toate strădaniile depuse, nu am reușit să găsim și să consultăm studiile sale. Totuși nu putem fi de acord – cel puțin pentru sigiliul Botoșanilor – cu unele observații critice⁵ ale lui D. Ciurea la adresa lui V. A. Urechia, cu atât mai mult cu cât însăși comunicarea lui D. Ciurea suferă de aceleași lacune pe care le constată la V. A. Urechia, adică materialul prezentat este incomplet iar legenda de pe sigiliul din 1603, cu toate că a descifrat-o, nu a interpretat-o. (Dacă ar fi făcut acest lucru poate ar fi tras altă concluzie cu privire la vechimea târgului Botoșani). Cât despre faptul că V. A. Urechia „pentru Botoșani dă numai sigiliul executat grosier din prima jumătate a secolului al XVII-lea“, credem că nu e nici un motiv de critică din moment ce numai pe acesta a reușit să-l depisteze. În ceea ce privește interpretarea „naivă“ a lui V. A. Urechia că pasărea din sigiliu este un păun și ar reprezenta o aluzie la găteala doamnei din venitul Botoșanilor“ se pare că este singura interpretare justă, la aceeași concluzie ajungând și Hașdeu și Papadopol-Calimach și N. Iorga și Emil Vîrtosu ș.a. Pe de altă parte, D. Ciurea, nefiind de acord că este vorba de un păun, ci doar de o „pasăre“ nu dă nici o interpretare: ce anume fel de pasăre ar fi și mai ales ce semnificație ar avea ea pentru Botoșani? Cu toate aceste limite, comunicarea lui D. Ciurea are meritul de a face unele precizări privind organizarea administrativă a orașelor, statutul lor juridic etc., la care se adaugă și o serie de considerații generale asupra formei și executării artistice a sigiliilor lor. Pentru cel ce studiază sigiliile orașului Botoșani, comunicarea prezintă un foarte important punct de referință deoarece reproduce pe planșă cel mai vechi sigiliu, cunoscut până acum al acestui oraș, iar în text este descifrată legenda și date cotele celor două documente, din 1603 și 1604, pe care a fost aplicat acest sigiliu.⁶

N. Iorga, deși a publicat numeroase documente din sec. XVII–XIX privind Botoșanii,⁷ din care foarte multe cu pecetea târgului, nu face la acestea din urmă și descrierea pecetei respective ci notează foarte laconic „pecete cu pănul“ sau

⁴ Vezi V. A. Urechia – „*Din sigilografia română*“ în „*Opere complete*“, t. II, 1888; și „*Schițe de sigilografie românească*“ Buc. 1891.

⁵ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 157, nota nr. 1.

⁶ D. Ciurea – *Op. cit.*, planșa II-a fig. 11 și p. 163 trimiterea nr. 20.

⁷ Documente despre Botoșani N. Iorga a publicat în multe din operele sale. Ne referim însă, în special la „*Studii și documente cu privire la istoria românilor*“, vol. V Buc. 1903, p. 211–286 și vol. VII, Buc. 1904, p. 121–151.

„pecete cu sfântul Gheorghe“, uneori transcriind și legenda. Informațiile acestea nu mai prezintă azi nici o importanță deoarece cercetătorul care ar voi să vadă documentele respective, pentru a studia pecetea, nu le mai găsește, ele fiind la vremea publicării de către Iorga în posesia diferitelor persoane particulare. Totuși, cele trei reproduceri date de Iorga după amprente de sigilii de pe documentele din 1661⁸, 1820⁹ și 1780¹⁰ sunt de mare ajutor celui ce se ocupă de pecetea Botoșanilor pentru că oferă posibilități de interpretare și comparare.

Artur Gorovei în monografia orașului Botoșani reproduce sigiliile publicate de Al. Papadopol-Calimach și N. Iorga (cel din 1670 și respectiv 1820) precum și altele trei amprente de pe documente din anii 1774, 1831 și 1832, primele două aparținând unei persoane particulare iar ultimul arhivei primăriei orașului. Reproductorile sunt însoțite de un scurt comentariu din care esențială este observarea unor deosebiri între două sigilii reprezentând pe Sfântul Gheorghe, însă aplicate pe documente din ani diferiți și menționarea unui alt tip de pecete a orașului Botoșani, cel din anul 1832, având ca emblemă, coasa.¹¹ Desigur, afirmația hotărâtă a lui Artur Gorovei că „cea mai veche pecete a târgului Botoșani este acea de pe un document din 5 august 1670“ constituie o eroare.

În amplul său studiu referitor la sigilografia Moldovei și Țării Românești, Emil Vîrtosu se preocupă puțin și de sigiliile¹² târgului Botoșani dintre anii 1661–1780 pe care le descrie după reproducerile făcute de Papadopol-Calimach, N. Iorga și Artur Gorovei. Descrierile sunt ceva mai complete întrucât se dau câteva detalii ale emblemei și dimensiunea sigiliului respectiv. Nu cunoaștem însă raționamentul pentru care Emil Vîrtosu, deși citează¹³ reproducerea pe care o dă V. A. Urechia după un sigiliu al Botoșanilor aplicat pe un act din 1617, nu începe descrierile sigiliilor botoșănene cu acesta, ci cu cel din 1661 reprodus de Iorga, lăsând astfel impresia că se raliază păreri potrivit căreia cele mai vechi sigilii ale târgului Botoșani datează abia din a II-a jumătate a secolului al XVII-lea.

⁸ N. Iorga – „Studii și documente cu privire la istoria românilor“, vol. V, Buc. 1903, planșa dintre p. 220–221.

⁹ *Idem* – planșa dintre p. 260–261.

¹⁰ N. Iorga – „Studii și documente cu privire la istoria românilor“, vol. VII, Buc. 1904, planșa dintre p. 122–123.

¹¹ Artur Gorovei – „Monografia orașului Botoșani“, Fălticeni, 1926, p. 418–419 și planșele de la p. 432–433.

¹² Emil Vîrtosu – *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 480–482.

¹³ *Idem*, p. 481, trimiterea nr. 1.

În sfârșit un ultim studiu în care este reprodus un sigiliu al orașului Botoșani îl datorăm lui Dan Cernovodeanu și Ioan N. Mănescu¹⁴, însă deși reproducerea este de pe sigiliul din 1603–1604 autorii în mod greșit o arată ca fiind „după amprenta sigilară în negru fum aplicată pe un document din 5 august 1670, la Al. Papadopol-Calimach.”

După cum se poate observa, nici unul din cercetătorii de mai sus n-a studiat sigiliile Botoșanilor începând cu cele mai vechi și sfârșind cu cele mai noi iar atunci când unii s-au ocupat de mai multe din aceste sigilii au făcut-o la modul general, enunțativ, fără a stabili elementele diferențiale sau de continuitate dintre ele, elemente date de legătura lor indisolubilă cu organul administrativ care le-a creat și le-a folosit.

Lucrarea de față își propune a suplini – pe cât posibil aceste lacune prin descrierea mai amănunțită a tuturor peceților orașului Botoșani cunoscute până acum și a altora care n-au fost evidențiate încă, paralel cu urmărirea modului în care evoluția orașului și a organului său administrativ se reflectă și prin prisma modificărilor suferite de aceste peceti. Ne-am oprit la anul 1862 pentru că odată cu formarea și consolidarea statului român modern nu se mai poate vorbi de „Pecete a orașului” în accepțiunea pe care a avut-o până la această dată.

Problema sigiliilor folosite de vechile târguri și orașe din țara noastră fiind strâns legată de întemeierea, organizarea și dezvoltarea acestor târguri și orașe, este necesar mai întâi să stabilim și pentru Botoșani, fie chiar și cu aproximație, data sau perioada de când despre această localitate se poate vorbi ca despre un oraș sau târg – în înțelesul medieval și caracteristic Moldovei și Țării Românești din această epocă. În această privință părerile au fost și sunt împărțite.

N. Iorga a afirmat că Botoșanii au fost multă vreme un sat care s-a transformat în târg „destul de târziu”, iar această transformare s-a făcut prin așezarea vremelnică a domnitorului Petru Rareș în cuprinsul lui. „Astfel – spune Iorga – Botoșanii avură după săteanul Botăș, un al doilea părinte, pe Petru Vodă”.¹⁵ Aceeași afirmație o menține Iorga și ulterior, arătând că în vremea lui Ștefan cel Mare Botoșanii erau numai un sat¹⁶ care s-a menținut în această situație până la un anume punct din domnia lui Rareș.¹⁷

¹⁴ Dan Cernovodeanu și Ioan N. Mănescu – „Noile steme ale județelor și municipiilor din R.S.R.” în „Revista Arhivelor” anul LI, vol. XXXVI, nr. 1–2, 1974, p. 11, fig. și nota nr. 11.

¹⁵ N. Iorga – „Inscripții botoșănene”, Buc. 1905, p. 5–6 și 8.

¹⁶ N. Iorga – „Istoria românilor prin călători”, ediția a II-a, vol. I, Editura Casa Școalelor, Buc. 1928, p. 55–56.

¹⁷ *Idem*, p. 113.

Din păcate, autoritatea lui Iorga a făcut ca această părere să fie preluată fără rezerve atât de Artur Gorovei¹⁸ cât și în alte lucrări mai recente datorate lui P. P. Panaitescu¹⁹, D. Ciurea²⁰ ș.a.

Este de mirare că nici Iorga și nici cei care au fost de aceeași părere cu el n-au observat că teoria formării târgului Botoșani abia în vremea lui Petru Rareș este infirmată de însăși prima atestare documentară a acestui târg, atestare care este făcută în opera lui Grigore Ureche: „Scrie letopiseșul nostru că în anul 6947, noiembrie 28, intrat-au în țară oaste tătarască, de au prădatu și au arsu pînă la Botășani și au arsu și târgul Botășanii“.²¹

Așadar, târgul Botoșani exista neîndoielnic încă de la 1439, deci cu un secol înaintea lui Petru Rareș, iar felul cum este citat în cronică ne îndreptățește să afirmăm că, întrucât la acea dată târgul era destul de cunoscut și înfloritor încât a putut atrage pofa de jaf a tătarilor, existența sa este cu mult mai veche.

Unii cercetători susțin chiar că Botoșanii ca târg, asemenea orașelor Baia, Siret, Suceava, Hotin ș.a. este anterior formării statului feudal Moldova.

Argumentele aduse de ei se axează în special pe atestarea prezenței armenilor²² în Botoșani căci aceștia, fiind negustori, nu s-au stabilit decît în târguri și orașe deja constituite sau într-un stadiu avansat de constituire.

Armenii „au opt biserici în Moldova, dintre care cele mai vechi sunt cea de la Botoșani, ridicată în 1350, și cea de la Iași, care datează din 1395“ afirma, încă în 1849, N. Suțu²³ bazându-se pe tradiția păstrată de armeni la acea dată.

Grigore Goilav – susținând valabilitatea celor spuse de N. Suțu – aduce un argument interesant și anume: „O evanghelie scrisă pe pergament și păstrată aici

¹⁸ A. Gorovei – *Op. cit.*, p. 7.

¹⁹ P. P. Panaitescu în „*Viața feudală în Țara Românească și Moldova – sec. XIV–XVII*“, Ed. Științifică, Buc. 1957, p. 414: „În secolele XVI–XVII se ridică Galații, Focșanii, Botoșanii“.

²⁰ D. Ciurea – *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 159, trimiterea nr. 6: „Evident nu toate orașele din Moldova aveau aceeași vechime. Sistemul de conducere, în vigoare la cele existente, a fost extins prin imitație și la cele mai noi (Galați și Botoșanii în sec. XVI)“.

Vezi și D. Ciurea – „*Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele în secolele XIV–XIX* în „*Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol*“, VII, Iași, 1970, p. 24: „În secolul XVI se dezvoltă abia Galații și Botoșanii, care își afirma existența sub Petru Rareș, la egală distanță între Suceava, Ștefănești, Dorohoi și Hirău“.

²¹ Grigore Ureche – „*Letopiseșul Țării Moldovei*“, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., Buc. 1955, p. 76.

²² O bogată documentare și bibliografie privind migrațiile armenilor, stabilirea lor în Țările Române și rolul jucat de ei în economia acestora vezi la H. Dj. Siruni: „*Cronica armenilor din Țările Române*“ în „*ANI – Revistă de cultură armeană*“ anul I, decembrie 1935; „*Armenii în viața economică a Țărilor Române*“ – extras din „*Balkanica*“, nr. II–III Buc. 1944, ș.a.

²³ Vezi „*Notions statistiques sur la Moldavie par le Prince Nicolae Souzo*“, Iassy, 1849, p. 52, și N. Suțu – „*Opere economice*“ volum apărut în traducerea și sub îngrijirea lui Ion Veverca, Ed. Științifică, Buc. 1957, p. 137.

(la biserica armenească din Botoșani – n.n.), după memorialul scris pe ea, a fost făcută la Kaffaohat în anul 803, era armeană, ceea ce ne dă anul 1354 d.Chr. Aceasta ar corespunde cu data tradiției arătată de dl. N. Soutzo²⁴.

B. P. Hașdeu susține și el că orașul Botoșani este anterior întemeierii statului: „îndată după a doua descălecare a Moldovei, Botoșanii se bucură de însemnătatea unui centru comercial moldo-polon. Încă înainte de Dragoș acest oraș cuprinde în sine o numeroasă poporăciune armeană; o poporăciune nu numai esențialmente negustorească, ci încă aflătoare în legături comerciale cu Galiția în care armenii erau de mult răspândiți”.²⁵ Fiind de părere că la Botoșani a existat o biserică armeană foarte veche, Hașdeu admite și data de 1350 ca an în care aceasta a fost construită.²⁶

Iorga însuși, referindu-se la stabilirea armenilor în Țările Române arată că aceștia sunt foarte vechi în Moldova „Pe unii din ei domnii cuceritori i-au apucat ca orașeni bine înjghebați prin așezările lor”.²⁷ Și, în contradicție cu cele afirmate despre transformarea satului lui Botăș în târg datorită lui Petru Rareș, Iorga conchide: „Botoșanii ar fi rămas pentru totdeauna satul descendenților lui Botăș dacă nu ar fi avut pe armeni”.²⁸

Temeinice argumente pentru susținerea părerii că Botoșanii erau deja un târg la 1350 aduce și C. C. Giurescu într-o lucrare mai recentă în care demonstrează logic posibilitatea existenței aici, și la acea dată a unei biserici armene.²⁹

²⁴ Gr. Goilav – „Armenii ca întemeietori de orașe în partea de răsărit a Europei”, extras din „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, vol. X, fasc. II, Buc. 1909, p. 4.

²⁵ B. P. Hașdeu – „Ioan Vodă cel Cumplit”, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1942, p. 167, trimiterea nr. 5.

²⁶ B. P. Hașdeu – „Armenii în România”, în „Columna lui Traian”, anul I, 1870, nr. 30, p. 3.

²⁷ „Neamul Românesc”, anul I, nr. 14, din 25 iunie 1906.

²⁸ N. Iorga – „Patru conferințe despre Armenia: Les Armeniens de Roumanie”, Buc. 1929, p. 82.

²⁹ C. C. Giurescu – „Târguri sau orașe și cetăți moldovene”, București, 1967, p. 89–90. Referindu-se la faptul că în 1365 Catolicosul Mesrob înființează episcopatul armean din Liov căruia-i supune și bisericile din Moldova, precum și la hrisovul din 30 iulie 1401 prin care Alexandru cel Bun recunoaște pe episcopul armenesc Ohanes acordându-i scaun la Suceava și punând sub autoritatea lui toate bisericile armenesti din țară și pe popii lor, autorul trage concluzia firescă: „dacă în anul 1401 sunt amintiți armeni în tot cuprinsul țării cu bisericile și popii lor, nu e de mirare că a existat o asemenea biserică în Iași, în 1395, adică numai cu 6 ani înainte. Iar față de dispoziția luată în 1365 de catolicosul Mesrob, nu ne mai surprinde nici existența unei biserici armene în Botoșani în 1350”.

Din șirul informațiilor³⁰ cu care s-ar mai putea dovedi vechimea mult mai mare decât secolul al XVI-lea a Botoșanilor ca târg se cuvine să menționăm pe cea dintr-un document foarte important, dar căruia, din păcate, i s-a dat prea puțină atenție. Este vorba de cartea dată de Petru Schiopul negustorilor din Liov, la 8 ianuarie 1579,³¹ unde arată că adunând pe toți negustorii moldoveni și pe boierii de țară și întrebându-i „despre starea primitivă a comerțului nostru internațional” i s-a răspuns că „din vechime locul nundinelor era în Botoșani; mai în urmă neguțitorii își aleseră o localitate mai aproape de fruntarie, anume în Sipineț, apoi Alexandru Vodă și predecesorul nostru Ioan Vodă mutară nundinele tocmai la Hotin”.

Prin urmare, cel mai vechi târg sau iarmaroc³² internațional din Moldova este cel din Botoșani și el datează încă din perioada „primitivă”, adică de început a relațiilor comerciale externe, care – după cum se știe – s-au stabilit chiar de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea³³, deci cu mult timp înainte de formarea statului.

Faptul relatat de document este destul de verosimil pentru că oricine privește harta marilor drumuri comerciale transcontinentale ce străbăteau și Moldova în acea perioadă³⁴ observă cu ușurință că Botoșanii îndeplineau o condiție esențială care putea să determine transformarea sa din sat în târg și anume aceea că se afla la intersecția a două mari astfel de drumuri: primul care urma ruta M. Baltică – Liov – Camenița – Hotin – Dorohoi – Botoșani – Hirălău – Iași – spre S.E. prin Lăpușna, ramificându-se apoi spre Crimeia, Cetatea Albă, Chilia și Vicina; al doilea drum care venea din vestul Europei la Praga – Viena – Buda – Bistrița – Baia – Suceava – Botoșani – Ștefănești – peste Prut spre Soroca – ținuturile tătărăști până în Crimeia.

În afară de aceasta, față de Suceava, Ștefănești, Dorohoi și Hirălău socotite cele mai vechi târguri din Moldova, Botoșanii se află la următoarele distanțe aproximative: 42 km., 50 km., 40 km., și respectiv 50 km. adică la exact cât se

³⁰ Dintre acestea deosebit de interesantă ni se pare cea prin care G. Pray arată că, pe la începutul domniei sale Alexandru cel Bun a stabilit circa trei mii de familii de emigranți armeni în șapte târguri din Moldova. Deși Pray nu arată care sunt târgurile și deși asupra altor orașe au existat păreri deosebite, toți istoricii români și străini, fără excepție au numit Botoșanii între acele șapte „orașe” („civitates”). Vezi H. Dj. Siruni – „*Armenii în viața economică a Țărilor Române*”, extras din „*Balcunia*”, nr. II–III, Buc., 1944, p. 26–27.

³¹ Document publicat de B. P. Hașdeu în „*Archiva Istorică a României*”, t. I, partea II-a, Buc. 1865, p. 172–174.

³² Nu cunoaștem motivul pentru care Hașdeu a tradus cuvântul „Jarmark” cu „nundine” și nu cu „iarmaroc”.

³³ N. Grigoraș – „*Dregătorii târgurilor moldovenești și atribuțiile lor până la Regulamentul Organic*”, Iași, 1942, p. 11.

³⁴ Vezi C. C. Giurescu – *op. cit.*, p. 56 și harta de la p. 57.

putea parcurge într-o zi pe drumurile impracticabile și cu mijloacele de transport de atunci, ceea ce înseamnă că vrând-nevrând negustorii ce umblau pe aceste drumuri trebuiau să facă, în mod obligatoriu, popas la Botoșani.

Aflat și la intersecția celor două mari drumuri comerciale, din loc de popas Botoșanii au devenit și loc pentru schimb și desfacere de mărfuri. Consecința nu putea să fie decât transformarea localității din sat în oraș încă din acele vremuri îndepărtate.

Dat fiind scopul lucrării de față se pune întrebarea: studierea sigiliului orașului poate oferi vreo dovadă că Botoșanii au fost un oraș foarte vechi, oricum mai vechi decât secolul al XVI-lea? Răspunsul este afirmativ deoarece legenda celui mai vechi sigiliu descoperit pînă acum (pe documente din anii 1603 și 1604) este în limba slavă și are următorul conținut: „SIA PECEATI ESTI MIASTA BOTTISANISCAGO“.

Termenul „measto“ cu înțelesul de „oraș“, „târg“, a fost folosit destul de rar în documentele noastre și numai în secolele XIV–XV.³⁵ Dacă Botoșanii n-ar fi existat ca oraș din acea perioadă ci abia din secolul al XVI-lea, legenda sigiliului său, în mod sigur, n-ar fi cuprins acest termen ce nu se mai folosea ci pe acela de „trăg“. Din acest punct de vedere situația Botoșanilor este similară cu cea a Hotinului care, de asemenea are în legenda sigiliului său termenul „measto“ pentru „oraș“.³⁶

Păstrarea de către conducerea orașului Botoșani în legenda sigiliului din secolul al XVII-lea a termenului „measto“ ce se folosea cu două secole mai înainte, este pe deplin explicabilă prin faptul că „există unele sigilii pentru care schimbarea anuală a conducerii municipale nu aduce după sine și schimbarea sigiliului însuși în nici un fel, același tipar sigilar fiind întrebuintat în continuare de toate conducerile succesive ale municipalității“, chiar dacă, periodic, el este reînnoit din cauza uzurii.³⁷

În concluzie se poate afirma cu certitudine că orașul Botoșani face parte din rândul celor mai vechi orașe din Moldova, oraș a cărui existență, ca atare, poate fi socotită cel puțin de la 1350 încoace și nicidecum ca un oraș care s-a ridicat abia în timpul lui Petru Rareș.

³⁵ Cu acest termen sunt denumite în 1435 orașele Vaslui și Tecuci (C. C. Giurescu – *op. cit.*, p. 8), și în 1495 orașul Birlad (D. Ciurea – „*Noi considerații privind orașele din Moldova*“, p. 24) deci tot orașe foarte vechi.

³⁶ D. Ciurea – „*Sigiliile medievale ...*“, *loc. cit.*, p. 162.

³⁷ E. Virtosu – *op. cit., loc. cit.*, p. 458, dă ca exemplu în acest sens sigiliile Cîmpulungului, Băii, Tîrgoviștei, Romanului.

În ciuda numeroaselor prădăciuni și incendii la care a fost supus, o serie de împrejurări favorabile,³⁸ dintre care cea mai importantă era excelenta sa poziție geografică, au făcut ca târgul Botoșanilor să se dezvolte continuu³⁹ ajungând la începutul secolului al XIX-lea al doilea oraș al Moldovei, după Iași.⁴⁰

Datorită tocmai înfloririi sale economice și comerciale din cele mai vechi timpuri⁴¹ și până în epoca modernă⁴² târgul Botoșanilor, în virtutea dreptului

³⁸ „Decăderea Sucevei și Hîrlăului, strămutarea capitalei la Iași, îndreptarea negoțului moldovenesc pe drumul Galațiului, toate acestea contribuîră la creșterea putințelor de câștig, deci și la adunarea în acest centru comercial a unei mai numeroase populații“. N. Iorga „*Studii și documente* ...“, vol. V, p. 652.

³⁹ Vezi descrierile făcute orașului de către o serie de călători străini din secolele XVII–XIX date de: A. Gorovei – *op. cit.*, p. 47–54 și 76, D. Ciurea – „*Noi considerații privind orașele din Moldova*“, *loc. cit.*, p. 28–40, V. Tufescu – „*Un oraș în declin: Botoșanii*“ în „*Sociologia românească*“, an III, 1938, nr. 10–12, p. 505, descrieri în care se înregistrează acest progres. De asemenea mențiunile precise din documente despre „adăugirea orașului“ în 1776, și mărirea „cu trei părți de cât a fost mai înainte“ în 1780, sau apariția „târgului nou“ față de „cel vechi“ (A. Gorovei, *op. cit.*, p. 65 și respectiv 55) confirmă cele arătate.

⁴⁰ Vezi hrisovul dat de Mihail Suțu la 15 decembrie 1820 „... și ca o trebuință neapărată pentru acest târg care, după întinderea lui, este al doilea politic al țării acesteia“ (N. Iorga – „*Studii și documente* ...“, vol. V, p. 670).

⁴¹ Desemnarea târgului Botoșani cu ocolul său ca apanaj al doamnei datează + după părerea lui Iorga – tot din vremea lui Petru Rareș. (N. Iorga – *op. cit.*, p. 651). C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 1966 presupune însă că este mult mai veche, probabil de la începutul domniei.

Presupunerea lui Giurescu ni se pare mai apropiată de realitate decât afirmația lui Iorga din următorul raționament: pentru moșiile din apropierea Botoșanilor (Popăuți, Tătărași, Curtești, Mănăstireni, Onțeni, Teișori, Costești, Ruși, Stăuceni, Bătrînești) care în mod sigur au făcut parte din ocolul târgului, documentele din secolul al XIV-lea pînă la sfârșitul secolului al XVI-lea lipsesc cu desăvârșire, în timp ce pentru alte moșii tot din aceste locuri sau pentru moșiile ce făceau parte din ocolul altor târguri există destul de numeroase documente. Această lipsă totală pentru moșiile din ocolul Botoșanilor nu poate fi explicată prin pierderea documentelor ci numai prin aceea că făcând parte din apanajul doamnelor Moldovei, moșiile respective n-au constituit obiect de dani, vânzări sau schimburi ce ar fi necesitat emiterea documentelor absolut obligatorii în asemenea situații. Documentele pentru aceste moșii apar abia la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea, dar și atunci daniile au fost făcute în unele cazuri de doamna țării (vezi de ex. „*Documente privind istoria României*“, A., Moldova, veac XVI vol. III, doc. nr. 466) sau în cele mai multe cazuri cu consimțământul lor, după cum ne dau a înțelege o serie de documente, vezi idem, doc. nr. 496, 526 ș.a.). De altfel domnii, pentru a nu scade veniturile soțiilor lor – fapt supăraător pentru ele și pentru rangul lor au avut grijă în permanență să completeze ocolul Botoșanilor cu moșii din ținuturile învecinate: Suceava, Dorohoi și Hîrlău. Astfel au fost incluse în apanajul doamnelor moșiile Oncani în 1658 (Gh. Ghibănescu – „*Ispisoace și zopise*“ vol. III partea I p. 92 și 209), Brehuiești în 1716 (Gh. Ghibănescu – „*Surete și izvode*“ vol. XXII p. 134) și multe altele încă.

Dacă Petru Rareș ar fi fost primul, după cum spune Iorga, care a creat acest apanaj în mod firesc trebuie să ne întrebăm ce venituri putea aduce un târg care „până la un anumit punct al

dominial⁴³ exercitat de domn asupra întregii țări, a fost destinat împreună cu ocolul său ca apanaj al doamnei, soția domnitorului, ceea ce însemna că, atât timp cât ea deținea această calitate, încasa și dispunea cum voia de veniturile târgului și ale moșiilor din ocol.

Ca toate celelalte târguri sau orașe din Moldova și Botoșanii au avut două feluri de organe administrative unele reprezentând obștea sau comunitatea orașenilor și alese de ea, altele reprezentând pe doamna țării ca uzufructuară a dreptului dominial transferat ei de către domn. În prima categorie intrau șoltuzul și cei 12 pârgari, în cea de a doua vornicii, ureadnicii și diverși alți dregători administrativo-fiscali.

Nu insistăm asupra tuturor aspectelor legate de aceste organe administrative (drepturi, atribuții etc.) deoarece în majoritate aceste aspecte au constituit obiectul a numeroase studii⁴⁴ și articole considerând că nu este cazul

domniei sale” fusese un simplu sat – după cum tot Iorga a afirmat. Ca sat nu putuse să aibă ocol, iar după ce a devenit târg trebuia înzestrat cu așa ceva. Ori nu se cunoaște nici măcar o mențiune din care să reiasă că Petru Rareș sau urmașii săi imediati ar fi dăruit sau întărit acestui „nou târg” moșiile și satele înconjurătoare pentru a-i forma ocolul. Nu se cunoaște un asemenea document pentru simplul motiv că nici n-a putut să existe vreunul, din moment ce târgul Botoșani, după cum s-a văzut, are o vechime anterioară formării statului.

Se poate presupune, deci, că odată cu instituționalizarea domniei, acest târg, cu mari posibilități de dezvoltare, și cu moșiile din jur să fi fost destinat de către unul din primii noștri domnitori – posibil chiar de Bogdan I – ca apanaj pentru soția sa. Și numai la început a fost necesar un uric, care probabil s-a pierdut. După aceea s-a creat un obicei care a fost respectat timp de secole.

⁴² Situația Botoșanilor de apanaj al doamnelor a încetat în mod formal în anul 1828 când contele Pahlen președintele plenipotențiar al Divanurilor Moldovei și Valahiei în timpul administrației rusești asupra Țărilor Române, a hotărât trecerea în visteria statului și a veniturilor „de la ținutul Botoșani, care în vremea domniilor au mers pururea între iraturile doamnei”.

Dar, folosindu-se de puterea sa de domn și întrebuițând tot felul de presiuni și căi ilegale, M. Sturza a continuat a da veniturile Botoșanilor, doamnei sale Smaranda, așa încât abia odată cu plecarea lui din domnie, în luna iunie 1849, acestea au încetat de fapt și în mod definitiv de a mai constitui un apanaj pentru doamnele Moldovei. Cf. I. D. Marin – „Botoșanii apanaj al doamnelor Moldovei” în „Botoșani – istorie și contemporaneitate”, culegere de comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată la Botoșani în zilele de 16–18 mai 1969, p. 39–41.

⁴³ Despre dreptul dominial precum și despre raporturile juridice și de fapt dintre domnie și orașe vezi: E. Vîrtosu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 438–441 și 446–450; E. Vîrtosu – „Despre dreptul de sigiliu” în „Studii și cercetări de numismatică” vol. III, p. 339;

D. Ciurea: „Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova”, *loc. cit.*, p. 159; D. Ciurea – „Noi considerații privind orașele din Moldova”, *loc. cit.*, p. 22, 26–27 și 38.

⁴⁴ N. Iorga – „Negotul în trecutul românesc”, Buc. 1906, p. 119–121; P. Panaitescu – *op. cit. loc. cit.*, p. 424–430; E. Vîrtosu – „Din sigilografia Moldovei și Țării Românești”, *loc. cit.*, p. 441–446 și 450–452; D. Ciurea – „Sigiliile medievale ...” *loc. cit.*, p. 159; D. Ciurea – „Noi considerații ...” *loc. cit.*, p. 25–26; C. C. Giurescu *op. cit.*, p. 125–136; D. Cernovodean, I. N. Mănescu *op. cit. loc. cit.*, p. 7.

să repetăm lucruri arhicunoscute. Ne vom referi doar la unele chestiuni specifice târgului Botoșani care – sperăm – vor contribui la completarea acestei probleme în general.

O primă problemă de lămurit ar fi aceea a datei când se făcea alegerea șoltuzului și a pârgarilor care, precum se știe, erau aleși anual de obștea târgului, dar cu drept de a fi realeși.

Pentru București și Târgoviște E. Vîrtosu a stabilit această dată afirmând că pentru Moldova „știrile lipsesc cu desăvârșire”.⁴⁵

D. Ciurea menționează alegerea acestor organe reprezentative în orașele din Moldova ca fiind „fără un regim bine determinat, la diverse termene, în diferite localități”.⁴⁶

Comparând un document din 20 martie 1661 în care este vorba de „Vasilie șoltuzul de Botășeni”, martor la o vânzare⁴⁷ și un alt document din 25 mai 1661 în care apare „Gligorie șoltuzul de Botășeni”⁴⁸ putem conchide că, în mod sigur, alegerea șoltuzului și pârgarilor din acest oraș se făcea la 23 aprilie, ziua de Sf. Gheorghe, când se sărbătorea și hramul celei mai importante biserici de aici.

Dintr-un document datat de Iorga⁴⁹ cu aproximație la anul 1600 în care se arată că un oarecare „Costin și alții din Budzeani vând ocină dinainte lui Gligorie fost șoltuz armenesc, și dinaintea lui Vasile Grigii vatamanului de Popăuți” se pare că și la Botoșani, ca și la Suceava, puternica comunitate armenescă ori își avea un șoltuz separat ori, în anumiți ani, din rândul ei se alegea șoltuzul ce reprezenta pe toți negustorii orașului.

Presupunerea este întărită și de faptul că la 11 iunie 1662 se vorbește într-un document⁵⁰ de un „David nemeasnicul cel armenesc din Botoșani” ca martor la o despăgubire.

O problemă neelucidată pe deplin până acum este și aceea a momentului exact când nu se mai vorbește de șoltuz ca reprezentant al administrației orașului. În acest sens Iorga afirmă că aici, la Botoșani, ca și în celelalte orașe șoltuzii sunt pomeniți rar de la 1700 încolo.⁵¹ Într-adevăr, sunt pomeniți rar, dar cauza trebuie căutată și în lipsa documentelor, căci acestea sunt puține. Totuși instituția n-a dispărut din moment ce chiar în unele dintre aceste puține documente se vorbește la 3 aprilie 1737 despre un „Pavăl șoltuz de Botoșeni”

⁴⁵ E. Vîrtosu – *op. cit. loc. cit.*, p. 444.

⁴⁶ D. Ciurea – „*Noi considerații privind orașele din Moldova*”, *loc. cit.*, p. 25–26.

⁴⁷ N. Iorga – „*Studii și documente*”, vol. V, p. 221, doc. nr. 45.

⁴⁸ *Idem*, doc. nr. 46.

⁴⁹ *Idem*, p. 6, doc. nr. 31.

⁵⁰ N. Iorga – *op. cit.*, p. 222, doc. nr. 48.

⁵¹ *Idem*, p. 666.

care întărește și ca martor și cu pecetea târgului o vânzare de dugheană⁵², la 1751, iunie,⁵³ despre doi foști șoltuzi – Timuș Mîrza și Constandin Mihai – ca martori, la 18 mai 1764 despre „Văsăle Soltuz” martor la o vânzare și care pune și pecetia orașului pe act⁵⁴, la 19 octombrie 1784 despre „casa șoltuzului”⁵⁵ și la 11 iunie 1787 despre „grădina lui Ioniță șoltuzul”.⁵⁶ De abia după această ultimă dată în nici un document nu se mai vorbește de șoltuz la Botoșani ceea ce întărește convingerea că funcția aceasta a dispărut aici cu desăvârșire în anul 1780 când forma de conducere a orașului se schimbă, șoltuzii și pârgarii fiind înlocuiți cu un fel de epitropie care intră în legături foarte strânse, am putea zice de autosubordonare, cu biserica cea mai importantă din oraș, biserica Sfântul Gheorghe.

Cauza acestei „autosubordonări” trebuie căutată numai și numai în lupta permanentă dusă de târgoveții din Botoșani împotriva tendințelor de acaparare a moșiei și vetrei târgului de către călugării de la Mănăstirea Popăuți din apropiere.

Conflictul a început odată cu ridicarea, în iunie 1751, de către Constantin Mihail Racoviță voievod al bisericii Sfântul Neculai Popăuți la rang de mănăstire și înzestrarea ei, printre altele cu moșia Tătărăși ce fusese a Botoșanilor și cu dreptul de a percepe de la târgoveți dijmă pentru folosirea hotarului târgului.⁵⁷

Târgoveții botoșăneni au adoptat diverse metode pentru a se opune acestei asupririi printre care cităm: 1. trimiterea a numeroase jalbe⁵⁸ la Divan și domnitori în care se plîngeau că mănăstirea împresoară și vrea să pună stăpânire deplină chiar pe hotarul târgului; 2. construirea de case pe moșia Tătărăși a mănăstirii și refuzul de a plăti dijma hotărâtă către aceasta⁵⁹ 3. intentarea de procese în fața domnitorilor și divanului.⁶⁰

⁵² *Idem*, vol. VII, p. 122, doc. nr. 2.

⁵³ *Idem*, vol. V, p. 246–247, doc. nr. 117.

⁵⁴ *Idem*, vol. VII, p. 124, doc. nr. 12.

⁵⁵ *Idem*, vol. V, p. 257–258, doc. nr. 147.

⁵⁶ *Idem*, p. 423–424.

⁵⁷ N. Iorga – *op. cit.*, p. 246–247, doc. nr. 117 și 119.

⁵⁸ Asemenea jalbe au trimis orașenii din Botoșani în anii 1754 (N. Iorga – *idem*, doc. nr. 121), 1774 (Arh. Stat. Botoșani – col. Documente, Primăria Botoșani mapa I, doc. nr. 160), 1794 (A. Gorovei – *op. cit.*, p. 66), 1805 (*idem*), 1820 (N. Iorga – *idem*, p. 260–261, doc. nr. 156) ș.a.

⁵⁹ Vezi jalbele de astă dată ale egumenilor mănăstirii din anii 1776, 1778, 1780, 1783 (A. Gorovei – *op. cit.*, p. 65–66) 1820 (Arhivele Statului Botoșani – col. Documente „Primăria Botoșani”, map. I doc. nr. 192) ș.a.

⁶⁰ Unul dintre aceste procese este cel din 1803 în care domnitorul Alexandru Constantin Moruzi și boierii din Divan au hotărât mai mult în folosul mănăstirii (vezi hotărârea domnească a lui Alexandru Constantin Moruzi din 31 iulie 1803 în „Uricariul” partea a IV-a, Iași, 1857,

Însă nici domnitorii și nici boierii divanului nu doreau să indisună pe „reprezentanții lui Dumnezeu“ pe pământul Moldovei astfel că târgoveții mai niciodată nu aveau dreptate iar călugări continuau să-i asuprească tot mai mult.

În fața acestei situații târgoveții botoșăneni au mai încercat o soluție: aceea, caracterizată foarte plastic de D. Ciurea⁶¹, în care „sacru“ putea apăra contra tiraniei „sacru“, adică au recurs la 1780 la protecția bisericii Sfântul Gheorghe renunțând la forma veche de conducere exercitată prin șoltuș și pârgari.

O altă problemă privind conducerea orașului, încă insuficient clarificată, este aceea ce se referă la vornici ca reprezentanți ai puterii domnești.

În legătură cu aceasta N. Iorga arată că și la Botoșani ca și la Suceava, încă la 1637 nu funcționa decât un singur vornic,⁶² și mai târziu abia pe la 1712, ar fi fost doi vornici.⁶³

Începând însă cu cele mai vechi ce se cunosc și terminând cu cele din secolul al XIX, documentele atestă existența la Botoșani, spre deosebire de celelalte orașe, a doi vornici. Așa de exemplu în cartea prin care Ieremia Movilă V. întărește la 4 nov. 1595 mănăstirii Galata satul Teșori din ocolul Botoșanilor, danie de la Petru Schiopul, se poruncește „iar slugile noastre vornicii doamnei și ureadnicii de Botoșani să nu aibă a intra acolo, nici a globi“.⁶⁴ De asemenea într-un document din 1611, noiembrie, 30 apar ca vornici de Botoșani, „Gheorghe Vornic și Toma Vornic“,⁶⁵ iar șirul exemplurilor ar putea continua.

Desigur în unele documente apare doar un singur vornic însă aceasta nu înseamnă că el era și singur în funcție, ci, doar, că la acțiunea pentru care s-a emis documentul respectiv (schimb, vânzare, hotărnicie etc.) era suficientă

p. 157–164. Vezi și A. Gorovei – *op. cit.*, p. 66. De abia în procesul din 1844, când cauza târgoveților botoșăneni a fost apărută în mod strălucit și argumentat pe documente de către tânărul M. Kogălniceanu, aceștia au obținut oarecare câștig de cauză în sensul că li s-a recunoscut hotarul târgului ca dreaptă proprietate a lor iar mănăstirea a fost obligată să le mai dea pentru folosință 850 de fâlcii din moșia ei, fără plată (A. Gorovei – *op. cit.*, p. 70–71).

⁶¹ D. Ciurea – *op. cit.*, p. 47.

⁶² „În 1637 Vornicul de Botoșani era Costin Ciogolea. Deci pe atunci încă nu era decât un Vornic la Botoșani, ca și unicul Vornic din Suceava“ (N. Iorga – *op. cit.*, p. 657).

⁶³ Referindu-se la documentul nr. 70 de la p. 229 Iorga face următoarea observație: „De însemnat Pancul ca Vornic de Botoșani (tot numai unul). Scoțând din închisoarea de la Varna pe Maxut, în 1712, însă, Nicolae Mavrocordat îl puse Vornic de Botoșani (Axintie Uricariul, p. 137). Pe acest timp însă, Vornicii de Botoșani erau doi (Doc. Bistriței, II, p. 100)“, cf. N. Iorga – *idem* p. 661.

⁶⁴ D.I.R. – veacul al XVI-lea, A, Moldova, vol. IV (1591–1600) doc. nr. 168.

⁶⁵ A. Gorovei – *op. cit.*, p. 184.

participarea numai a unuia dintre vornici spre a da garanția îndeplinirii întocmai a acțiunii.

Tot în legătură cu vornicul există încă discuții⁶⁶ cu privire la faptul dacă acest dregător și ureadnicul sunt dregători deosebiți sau, dimpotrivă, reprezintă unul și același dregător cu aceleași atribuții însă cu nume diferit.

Din lipsa documentelor nu putem ști care a fost situația din acest punct de vedere la Botoșani în secolele XIV–XVI însă documentul din 1595 – citat mai sus – ne atestă că în ultimii ani ai secolului al XVI-lea exista încă o distincție clară între vornici și ureadnici. Dar nu după mult timp această distincție dispare întrucât într-un document din 12 iulie 1606⁶⁷ se vorbește de „Pătrașco vornic de Botășeni“, iar în altul din 1607 aprilie 12⁶⁸ de „Pătrașco ureadnic de Botășeni“. De asemenea, într-un document din 15 mai 1609⁶⁹ este pomenit „Toma ureadnic ot Botășeni“ iar în documentul citat, din 30 noiembrie 1611, Toma poartă titlul de „vornic de Botășeni“. Dacă pentru aceste documente ar mai putea încape vreun dubiu, în sensul că mai multe persoane puteau să aibă același prenume pentru persoanele din două documente care au aceeași dată: 4 iulie 1640⁷⁰, nu mai încape nici o îndoială. În primul din aceste documente este vorba de „Dumitru Roșca vornic de Botoșani“ și de „Vișan Vornic de Tg. Iași“ iar în al doilea de „Dumitru Roșca ureadnic de Botoșani“ și de „Vișan ureadnic de Tg.

⁶⁶ P. P. Panaiteșcu – *op. cit. loc. cit.*, p. 426 – este de părere că începând cu secolul al XV-lea vornicii de oraș din Moldova sunt treplat înlocuiți cu ureadnici. Spre deosebire de vornici, uriadnicii ar fi dregători civili, cu atribuții mai mult fiscale. Cauza acestei înlocuiri ar consta în ruinarea și dispariția curților întărite din orașe. Apariția ureadnicului ar însemna o mai mare apăsare a domniei asupra orașelor.

C. C. Giurescu – *op. cit.*, p. 136 – nu împărtășește această părere și opiniază că vornicii au existat din momentul în care Domnia a luat în stăpânire târgurile și orașele din țară la întemeierea statului și au durat până după moartea lui Ștefan cel Mare. Conform tezei lui Giurescu, în secolul al XV-lea termenul de ureadnic nu desemnează un dregător domnesc special cu atribuții administrativ-judecătorești, ci are înțelesul general de „slujbaş“ sau „dregător“. Abia din secolul al XVI-lea ureadnicul va deveni un dregător al domniei în târguri sau orașe cu atribuții administrative, judecătorești și fiscale, întocmai ca și vornicul în secolul al XV-lea, ceea ce – conchide Giurescu – „ar însemna că de fapt avem de a face cu un nou nume al Vornicului“.

D. Ciurea – *op. cit. loc. cit.*, p. 26, trimiterea nr. 17 – pe baza a două documente din 1617 și 1618 care califică aceeași persoană drept „fost vornic“ și respectiv drept „fost ureadnic“ de Huși consideră ca inexistentă distincția între vornic și ureadnic.

⁶⁷ Direcția Generală a Arhivelor Statului (în continuare DGAS) – „*Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală*“ (în continuare „*Catalogul documentelor moldovenești*“), vol. I, Buc. 1957, nr. 1282.

⁶⁸ *Idem*, nr. 1316.

⁶⁹ N. Iorga – *op. cit.*, p. 214, doc. nr. 20.

⁷⁰ D.G.A.S. – „*Catalogul documentelor moldovenești*“, supliment I, Buc. 1975, nr. 592 și 593.

Iași“ ceea ce înseamnă că nu mai poate fi pusă la îndoială – pentru această perioadă – sinonimia între termenul de vornic și cel de ureadnic.

Nu cunoaștem pentru celelalte orașe dacă termenul ureadnic s-a menținut și mai târziu. Pentru Botoșani, documentul din 1640 este ultimul în care s-a mai întrebuițat acest termen, documentele ulterioare, până în secolul al XIX-lea, denumind pe dregătorii domnești numai cu termenul de „vornici de Botoșani“.

Ca toate orașele și târgurile din Moldova și Țara Românească, și Botoșanii, încă de la întemeierea lui ca târg, în virtutea dreptului de sigiliu⁷¹ recunoscut sau acordat de Domnie, și-a avut pecetea sa proprie, a cărei emblemă, în decursul timpului, s-a schimbat de mai multe ori.⁷²

Cel mai vechi tip de pecete a târgului Botoșani cunoscut până acum este cel ce are ca emblemă o pasăre care, de către cei mai mulți cercetători, s-a presupus a fi reprezentând un păun – simbol al situației târgului de apanaj al doamnelor, al faptului că podoabele ei erau cumpărate din veniturile strânse de aici.

Prima pecete din cadrul acestei serii de sigilare, doar reproducă de D. Ciurea și D. Cernovodeanu, este rotundă, cu diametrul de 3,2 cm și reprezintă în câmp un păun cu aripile ridicate. Pe capul păunului se află o cruce. Păunul are în față sub picioare, și în spate, deasupra aripilor ornamente florale. Câmpul pecetei este înconjurat de un cerc liniar alb, unul perlat negru, după care urmează iar unul liniar alb. În exergă este scrisă în limba slavonă legenda: „SIA PECIATI ESTI MIASTA BOTTISANISCAGO“ adică „Aceasta este pecetea târgului Botoșani“. Legenda este înconjurată în exterior de un cerc liniar alb, urmat de altul negru (fig. nr. 1). Cu această pecete au fost întărite documentele din 20 iulie 1603⁷³, din 31 iulie 1603⁷⁴ și din 18 aprilie 1604.⁷⁵

După cum am menționat, neavând posibilitatea să consultăm lucrarea lui V. A. Urechia „*Schițe de sigilografie românească*“, București, 1891, nu putem descrie pecetea Botoșanilor din 1617, reproducă de el și citată de E. Vîrtosu. Tot din această cauză rămânem în dubiu și asupra accepțiunii termenului „similar“ întrebuițat de E. Vîrtosu pentru acest sigiliu în comparație cu unul din 1774: este vorba de un sigiliu „similar“ adică „identic“ cu cel din 1774, cu singura

⁷¹ Vezi E. Vîrtosu – „*Despre dreptul de sigiliu*“ în „*Studii și cercetări de numismatică*“, vol. III, Buc. 1960, p. 338.

⁷² Pentru mai buna înțelegere a corelației dintre evoluția organului administrativ al orașului și modificările survenite în emblema sigiliului său, cauzele sau actele normative care au determinat aceste modificări le vom arăta când vom vorbi despre fiecare tip de pecete și despre fiecare nou element apărut, bineînțeles în limita datelor ce le deținem.

⁷³ D.I.R. – Veacul XVII, A. Moldova, vol. I, doc. nr. 159.

⁷⁴ D. Ciurea – „*Sigiliile medievale ...*“ *loc. cit.*, p. 163, trimiterea nr. 20.

⁷⁵ Arhivele Statului Iași – CCLXXIV/2.

deosebire că apare în plus un cap de bou, sau „similar“ în sensul de „tot un sigiliu reprezentând păunul?“. Mai verosimilă este cea de a doua accepțiune deoarece ar fi puțin probabil ca după un secol și jumătate sigiliul să reprezinte numai un singur element în plus (capul de bou), toate celelalte elemente ale lui rămânând neschimbate.

Pecetile din anii 1661 și 1670 reproduse de Papadopol-Calimach, N. Iorga și A. Gorovei sunt rotunde, cu diametrul de 3,2 cm. Aplicate în negru-sum, ele reprezintă în câmp un păun cu coada răsfirată. Capul păunului este spre senestra, în dreptul cuvântului „pecetea“ din legendă care este scrisă de jur în jur cu litere chirilice: „PECIATIA TRAGU BOTĂȘ“. Litera „g“ de la cuvântul „trăg“ are forma „Г“, iar „Botăș“ este scris cu litera „Б“.

Credem că din aceeași perioadă este și pecetea de pe un document nedatat⁷⁶ aflat la Arhivele Statului Botoșani (fig. nr. 2):

După descrierea, deși sumară, dar mai ales după legendă considerăm că și pecetile de pe documentele din 5 martie 1657⁷⁷ și 20 decembrie 1676⁷⁸ sunt identice cu cele din anii 1661 și 1670.

Cu pecetea reprezentând păunul sunt întărite și două documente din anii 1737⁷⁹ și 1740⁸⁰. Față de pecetea din anii 1661 și 1670 aceasta prezintă următoarele deosebiri: păunul din câmpul pecetii este mai mare iar penele sunt redată sub forma unor linii întretăiate oblic formând romburi verticale care dau mai mult iluzia unor solzi.⁸¹ Deasupra aripilor, pornind de la gât, se află o rămurică cu mai multe frunze. Legenda, pornind de sub picioarele păunului, încât de astă dată capul păunului se află în dreptul cuvântului „Botășen“, adică invers decât în pecetile anterioare, este și ea deosebită: „PECETE OT TRAG BOTA-SEN“, literele puse în discuție având forma „б“ pentru „g“ și „Ѣ“ (fig. nr. 3).

O altă pecete cu păunul este întrebuințată pentru întărirea unui document⁸² din anul 1774. Aceasta se deosebește de celelalte prin faptul că păunul este redat foarte schematic și este înconjurat de un cerc liniar alb, subțire, legenda foarte puțin lizibilă fiind astfel scrisă în exergă.

⁷⁶ Arhivele Statului Botoșani, col. documente, mapa „Balș-Ghica“ – Dumbrăveni, doc. nr. 411.

⁷⁷ D.G.A.S. – „Catalogul documentelor moldovenești“, vol. III, Buc. 1968, nr. 234.

⁷⁸ *Idem* – vol. IV, Buc. 1970, nr. 105.

⁷⁹ Arh. St. Botoșani – Documente, donația „Aritonovici“, mapa nr. 4, doc. nr. 2.

⁸⁰ *Idem*, biserica „Cuvioasa Paraschiva“ mapa nr. 8, doc. 1.

⁸¹ S-ar putea să fie la fel cu aceeași pecete probabil neclară, de pe un document nedatat pe care N. Iorga îl dă între 1699 și 1700 și despre care autorul nu spune decât: „Pecete rotundă cu arabescuri“. (N. Iorga – „Studii și documente“, vol. V, p. 225–226, doc. nr. 58).

⁸² Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 418 și 433 – fig. nr. 3.

Ultima pecete cu păunul este confecționată în anul 1780 dar, în mod inexplicabil, apare în colțul din dreapta jos pe un document din 1772⁸³ în care nici nu este menționată și punerea peceții. Această pecete aplicată în negru-fum, este rotundă, cu diametrul de 3,2 cm și reprezintă în câmp un păun cu capul spre dextra. Deasupra capului acestuia, puțin spre dreapta, se află o stea. Sub picioarele păunului este reprezentată un fel de terasă formată din trei linii dispuse în următoarea formă)_____ (Sub terasă se află trecut anul confecționării tiparului: 1780. Câmpul este înconjurat de un cerc liniar alb, în exergă fiind scrisă legenda: „PECETE TARGULUI: BOTOSONI“. Legenda este și ea înconjurată de un cerc liniar alb și unul negru. (fig. nr. 4).

Această ultimă pecete cu păunul a fost în mod sigur folosită de la 15 decembrie 1780 și până la 19 decembrie 1783 deoarece cu ea au fost întărite două documente având datele de mai sus.⁸⁴

Din descrierile făcute și din reproducerile existente, asupra pecetilor Botoșanilor reprezentând un păun se pot trage următoarele două concluzii:

A) În decursul celor aproape două sute de ani de folosire certă a acestor peceti tiparele lor au fost modificate de mai multe ori – fapt evident din deosebirile amprentelor de pe documente – dar anul modificării nu poate fi stabilit pe de o parte din cauza lipsei documentelor validate iar pe de altă parte deoarece pe nici un tipar, cu excepția ultimului, nu este trecut anul confecționării.

B) Pecetea din anii 1603–1604, prin frumusețea ei și măiestria execuției, prin respectarea celorlalte criterii de apreciere, poate fi inclusă în categoria sigiliilor orașelor ce datează „din prima perioadă numită clasică a blazonului“ ce s-a dezvoltat în Țara Românească și Moldavia în secolele XIV–XV⁸⁵. Aceasta constituie încă o dovadă privind vechimea foarte mare a acestui sigiliu și, implicit, a orașului Botoșani.

Schimbarea formei de conducere a orașului Botoșani în 1780 și punerea lui sub ocrotirea bisericii Sfântul Gheorghe a atras după sine și schimbarea sigiliului. Reprezentarea bisericii – icoana Sfântului Gheorghe omorând un balaur – devine și emblema peceții orașului. Însă anul 1780 trecut în legenda noului sigiliu nu înseamnă că în acel an s-a confecționat tiparul lui deoarece – după cum s-a văzut – în 1783 se folosea încă tiparul peceții cu păunul.

Semnificația anului din legendă nu poate fi alta decât de a arăta că de la acea dată – și nu alta – taxele percepute pentru punerea sigiliului sunt destinate

⁸³ Arh. St. Botoșani. Documente, biserica „Sfântul Gheorghe“, mapa nr. 5, doc. nr. 1.

⁸⁴ N. Iorga – „Studii și documente“, vol. VII, p. 128, doc. 131. Idem p. 130, doc. nr. 39; idem, planșa dintre p. 122–123.

⁸⁵ Dan Cernovodeanu, I. N. Mănescu – *op. cit. loc. cit.*, p. 7–8.

(sau „aficrosite“ cum zice legenda) pentru întreținerea bisericii respective și care în scopul acesta, păstra și folosea în exclusivitate sigiliul municipal. Era și acesta un semn al „autosubordonării“ noului organ de conducere al orașului față de această biserică.

Nu cunoaștem anul când s-a confecționat întâiul tipar al peceteii cu emblema Sfântului Gheorghe deoarece încă nu am găsit documente validate cu pecete pentru anii 1783–1800. N. Iorga a publicat un document din 18 martie 1796 la sfârșitul căruia face mențiunea: „Pecetea din 1780“ a orașului,⁸⁶ dar conform obiceiului – nu spune care din ele: cea cu păunul sau cea cu Sfântul Gheorghe?

Primul document pe care este imprimată în negru-fum, pecetea cu Sfântul Gheorghe are data de 12 aprilie 1800.⁸⁷ Pecetea este rotundă, cu diametrul de 4 cm. În câmp este reprezentat Sfântul Gheorghe călare omorând un balaur înaripat. În fața calului, spre dextra este înfățișată schematic o biserică, a cărei turlă ajunge aproape de nivelul capului calului. Între baza de jos a bisericii, lipit de ea, până aproape de capul balaurului, pe sub picioarele din față ale calului, este făcut un ornament floral. De asemenea, un ornament floral se află deasupra cozii calului. La stânga capului Sfântului Gheorghe și la dreapta, după hlamida fluturândă, sunt două fragmente de cartuș în care scrie: „ST...GHER“ (Sfântul Gheorghe). În exergă este scrisă legenda: „PECETIA: TARGULUI: BOTOSAN: AFIEROSIT. LA ST: GHEOGHI: 1780“. Legenda este mărginită în exterior de un cerc liniar alb și subțire, urmat de un altul negru mai lat. (fig. nr. 5).

Cu aceeași pecete sunt întărite și documentele din 11 iunie 1804⁸⁸, 23 ianuarie 1807⁸⁹ și 29 martie 1807⁹⁰.

Între anii 1807 și 1820 tiparul peceteii reprezentând pe Sfântul Gheorghe a suferit, dacă nu mai multe, cel puțin o modificare, căci jalba târgoveților din ianuarie 1820 precum și un act de vânzare din 10 mai 1820⁹¹ sunt întărite cu o pecete care, deși are aceeași emblemă, prezintă unele deosebiri: balaurul are un singur picior, ornamentul floral dintre el și biserică este mai simplificat și nu atinge baza bisericii; iar cel de deasupra cozii calului lipsește, latura dinspre dextra a bisericii este dreaptă și nu arcuită după exergă, iar turla este redată mai schematic sub forma unui triunghi; cartușul este mai lung și se arcuiește după exergă în ambele capete, în interiorul lui fiind scris de astă dată „STI...GHER“;

⁸⁶ N. Iorga – *op. cit.*, p. 138, doc. nr. 57.

⁸⁷ Arh. St. Botoșani – Documente „*Primăria orașului Botoșani*“, map. I, doc. nr. 175.

⁸⁸ Arh. St. Botoșani, col. documente, „*Primăria orașului Botoșani*“, mapa I, doc. nr. 15.

⁸⁹ *Idem*, mapa nr. 38, doc. nr. 14/32.

⁹⁰ Arh. St. Iași, P. 428/101.

⁹¹ Arh. St. Botoșani, Documente, donația „*Dumbrowschi*“, mapa nr. 31, doc. nr. 31.

legenda este și ca diferită ca formă: PECETIA. TARGULUI BOTOSAN. AFIEROSIT. LA SFETI. GHEORGHI. 1780. (fig. nr. 6). (Vezi și reproducerea dată de Iorga în planșa din „*Studii și documente*“ vol. V între p. 261–261). Un început de organizare municipală în Botoșani s-a făcut prin același hrisov din 1820 al domnitorului Mihail Suțu, hrisov prin care alături de alte dispoziții se hotărăște înființarea unei „Case Obștești” compusă din șase persoane alese de obștia târgului. Acești epitropi, aleși câte doi din rândul fiecărei categorii înstărite, adică a boierilor ce stăteau în Botoșani, a negustorilor fruntași moldoveni sau greci și a celor armeni, aveau îndatorirea să strângă veniturile destinate facerii străzilor și altor lucrări edilitare, să vegheze asupra diferitelor tranzacții, să judece unele pricini etc.

Pentru a da o mai mare solemnitate actelor întocmite de ei, epitropii trebuiau, după porunca hrisovului, să le iscălească „punând și pecetea târgului; care pecete a să stea în toată vremea la epitropi”.

Întrucât hrisovul a fost dat la 15 decembrie 1820, alegerea Casei obștești, deși nu se știe cu precizie luna și ziua, n-a putut avea loc decât în anul 1821. Probabil că după această alegere noua epitropie dispune confecționarea unui nou tipar al pecetii care, păstrând elementele esențiale ale celorlalte dinainte, are unele deosebiri, balaurul este redat mai schematic și are iar două picioare; ornamentele florale au dispărut cu desăvârșire; poziția picioarelor calului ca și acoperământul de sub șea sunt diferite; biserica este mai mică, mai simplă, iar clopotnița și turla sunt redată într-un singur triunghi; aureola Sfântului Gheorghe este mai subțire; cartușul este mai scurt și drept în ambele capete, partea din dreapta a lui fiind situat acum deasupra hlamidei fluturânde și nu după ea, iar în interiorul lui scrie: „ST...GHF”. Legenda noului sigiliu este: „+PECETIA A. TARGULUI BOTOSAN AFIEROSIT LA ST. GHEORGHI 1780”. (fig. nr. 7). Cu noua pecete au fost întărite documentele din 25 ianuarie 1824⁹², 22 august 1826⁹³ și 5 noiembrie 1827.⁹⁴

După câțiva ani de la hotărârea de înființare a Casei Obștești și alegerea eforilor, botoșănenii se împart în două grupări potrivnice. Fie „mândria de a sta în frunte”, fie „dorința de a se înfrupta din veniturile comunei” îi făcea pe mulți să dorească a capara conducerea Eforiei.⁹⁵ Cei din opoziție „oameni care nu erau nici negustori așezați de multă vreme în Botoșani, nici vechi boieri ai Țării de Sus, ci mai mult căftăniți ai ultimelor vremi de prefacere și parvenire”⁹⁶ care

⁹² Arh. St. Botoșani. Doc., biserica „Sf. Spiridon”, mapa nr. 5, doc. nr. 7.

⁹³ *Idem*, „*Primăria Botoșani*”, mapa nr. 10, doc. nr. 193.

⁹⁴ *Idem*, biserica „Vovidenia”, mapa nr. 5, doc. nr. 28.

⁹⁵ Pentru luptele dintre cele două grupări pentru acapararea conducerii Epitropiei, vezi N. Iorga – „*Studii și documente*”, vol. V, p. 673–678.

⁹⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 676.

dădeau bani cu împrumut și exploatau moșiile boierești luate de ei în arendă. alcătuiră în 15 noiembrie 1827 un proiect de organizare a Eforiei în care, printre multe alte propuneri, se face și una originală privind un nou mod de folosire a sigiliului târgului: „pecetea, pentru paza bunilor orânduicli și dreptilor lucrări, giunătați va sta în toată vreme la casierul epitropiei și giunătați la unul cinstit din neguțitorii armeni, la cari obștești să va socoti. Și, în vremi la orici trebuință di a să puni peceti, pe orice document sau hârtie de trebuință, întâi vor iscăli epitropii rânduiți, întru o unire, și apoi casierul: undi pecete întru întregime, în ființa și a niguțitorului-cărue îi va fi încredințată ace giunătați, o vor puni pe același documenturi sau hârtii. Și nici un feli de irat să nu i să legiuiască, nici să se ia, pentru peceti, fără sfatul și socotința obștească, decât numai sângura oca de ceară a bisericii sfântului Gheorghe di aice, după cum din vechime au urmat”.⁹⁷

Cu toate intervențiile și încercările de mituire, chiar, domnitorul Ioan Sandul Sturza respinge acest proiect, „darurile” celeilalte grupări – „de guvernământ” – fiind mai substanțiale. Prin hotărârea domnească din 7 martie 1828, printre altele, se specifică în ceea ce privește păstrarea și folosirea sigiliului: „asăminea și pecetea târgului, să să ci și să să puic după vechiul obicei păstrată, întrebuințându-să precum s-au urmat când nu era nici un feliu de pricină”⁹⁸ ceea ce înseamnă că sigiliul nu se mai împarte între casierul epitropiei și un negustor armean.

Odată conflictul încheiat prin hotărârea domnească, probabil că noua epitropie, formată din reprezentanții grupării învingătoare a dispus confecționarea unui nou tipar sigilar căci amprenta peceteii, întrebuințată pentru întărirea unei vânzări⁹⁹ din 2 noiembrie 1829, prezintă unele deosebiri față de cea întrebuințată în perioada 1824–1827: balaurul este un pic mai lung și mai schematic, mai puțin încovoiat la mijloc, marginile trupului și aripilor având o formă mai accentuată de crenguță de conifer; biserica este desenată cu linii duble alb-negru, având schițată crucea din vârful turlei sub forma unui punct, element ce lipsește în pecețile vechi; aureola din jurul capului Sfântului Gheorghe nu mai este redată printr-o linie continuă, ci prin una punctată; capetele suliței sfântului se află în dreptul literelor „P” și „I” ale cuvintelor „pecetia” și „afierosit”, în timp ce în vechea pecete capătul de jos al ei este în dreptul literei „A” de la „afierosit” (fig. nr. 8).

⁹⁷ *Idem*, p. 274. Se vede din acest citat și legătura dintre epitropia târgului și biserica „Sf. Gheorghe” care „din vechime” primea pentru aplicarea pecetei câte o oca de ceară. Obiceiul datează, după cum s-a arătat, din 1780.

⁹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 281–283, doc. nr. 184.

⁹⁹ Arh. St. Botoșani. Documente, mapa nr. 38, doc. nr. 3.

Accasta este ultima pecete cu sfântul Gheorghe întrucât amprenta de pe documentul din 4 mai 1831¹⁰⁰ este identică cu cea din 1829.

Punându-se în aplicare dispozițiile Regulamentului Organic referitoare la înființarea Sfatului Municipal (numite și Eforii) în orașe și târguri¹⁰¹, la 2 ianuarie 1832 are loc alegerea Sfatului Municipal Botoșani¹⁰² compus din 3 membri, dintre care unul președinte, și un secretar, acesta din urmă având în subordine și doi scriitori, precum și un număr de servitori, după trebuință.

Încă de la începutul activității sale Sfatul Municipal Botoșani dispune și își confecționează un sigiliu nou pentru validarea actelor ieșite din cancelaria sa, situându-se din acest punct de vedere printre primele Sfaturi care au făcut asemenea lucru.¹⁰³

Însă, pentru o scurtă perioadă de timp, pînă la confecționarea acestui sigiliu propriu, Sfatul Municipal Botoșani a întrebuințat sigiliul comandamentului trupelor rusești de ocupație cartiruite în acest oraș. Două rapoarte ale Sfatului către Departamentul Pricinilor Dinlăuntru, unul din 13 mai¹⁰⁴ și al doilea din 20 mai¹⁰⁵ 1832, sunt întărite cu sigiliul rusesc. Amprenta acestuia, în ceară roșie, este rotundă cu diametrul de 30 mm și are reprezentat în câmp vulturul bicefal cu o coroană princiară închisă, cu baza la nivelul capetelor vulturului și cu cruce deasupra. De jur în jur, în două semicercuri este scrisă legenda puțin lizibilă: în semicercul de sus: „cvartiri“, iar în cel de jos: „Botoșani – 1830“.

Prin același raport, din 20 mai 1832, printre altele, se cere Departamentului să se trimită Sfatului o formă de pecete fiind lipsită de cancelaria de această pecete.¹⁰⁶ La acest raport Departamentul răspunde la 10 iunie că „primindu-să raportul acestui sfat supt nr. 38 și văzându-să cerirea ei faci, iată că prin aceasta i să trimeti formă di peceti și i să scrii că slovili ei sunt supt ia (și cari zicu: „Pecetea Sfatului Munițial din Botoșani“) să li scrii pi marginea ei.

¹⁰⁰ Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 418 și 432 – fig. nr. 1.

¹⁰¹ Vezi anexa litera N „Pentru înființarea Eforiilor orașenești” în „Regulamentul Organic a Prințipatului Moldovei”, Tipografia „Albina”, Eșii, 1837, p. 96–120 care cuprinde toate aceste dispoziții privind componența, alegerea, atribuțiile etc. ale Eforiilor.

¹⁰² Procesul verbal de constituirea Sfatului Municipal Botoșani se află la Arh. St. Iași, col. „Gh. Asachi”, literă m, dosar 526, vol. XVII, fila 3. Câteva aspecte legate de alegerile anuale ale Eforiei Botoșani și activitatea ei. Vezi la A. Gorovei, *op. cit.*, p. 207–309.

¹⁰³ Sfatul Municipal Iași, de ex., nu și-a confecționat decloc sigiliu, folosindu-l pe cel al Agiei. De abia în anul 1834 Eforia orașului Iași își întocmește un sigiliu propriu. Vezi Gheorghe Ungureanu, „Sigiliul orașului Iași în sec. al XIX-lea” în „Revista Arhivelor”, nr. 2/1996, p. 85.

¹⁰⁴ Arh. St. Iași, fond cit. dos. 526, vol. XVII, fila 232.

¹⁰⁵ *Idem*, f. 239.

¹⁰⁶ *Idem*. Ciorna raportului se află la Arhivele Statului Botoșani, fond „Primăria orașului Botoșani”, dos. nr. 2/1832, p. 6.

împregiur, diasupra, diosebindu-să oarișci pi dinăuntru lărgimi di a încăpe slovili a scrii. Plata, acel sfat o va răspundi“.¹⁰⁷

Noua pecete a fost confecționată imediat după sosirea adresei și formeii trimisă de Departament, dar, fie, din cauza grabei, fie din neatenție, meșterul a greșit tiparul, unele elemente fiind în poziții nefirești. Împrumutând ca emblemă, în urma instrucțiunilor primite, elementul specific din stema ținutului Botoșani, și anume coasa¹⁰⁸, amprenta acestei peceti aplicată în ceară roșie¹⁰⁹ pe două rapoarte ale Sfatului către Departamentul Dinlăuntru, din 27 iunie¹¹⁰ și 1 iulie 1832¹¹¹ prezintă următoarele caracteristici: este aplicată în ceară roșie, rotundă, cu diametrul de 40 mm., în câmp este reprezentat un scut timbrat de o coroană princiară deschisă; scutul, susținut de doi pești uniți cap la cap sub latura lui de jos și cu cozile arcuite în sus pe lângă marginile laterale, are gravată pe el o coasă cu coada înclinată din colțul din dreapta-sus spre cel din stânga-jos, coasa propriu-zisă fiind de-a-lungul laturii de sus și cu vârful spre senestra (aceasta este o poziție nefirească deoarece nu se lucrează cu coasa astfel); tot în interiorul scutului, jos, în spațiul rămas liber în stânga cozii de la coasă și sub ea este trecut anul confecționării: 1832; de jur împrejurul câmpului pecetii, pornind din partea dreaptă a coroanei princiare înspre cea din stânga, este scrisă legenda „PECETIA SFATULUI MUNITIPAL DE BOTOSENI“.

În raportul cu „Sama de câți bani anume s-au cheltuit și s-au dat în lefi și în altele pi luna iunie 1832“¹¹² înaintat Departamentului este trecută și suma de 18 lei care s-a cheltuit de Sfatul din Botoșani pentru „facerea pecetii acestui Sfat“. Deși în această „samă“ nu este trecută ziua când s-a făcut plata, este sigur că aceasta s-a făcut pentru pecetea greșită. Imediat după constatarea greșelii, la 23 iunie 1832 – așa după cum reiese din însemnarea „de câți bani s-au cheltuit de cântăleria Sfatului Orășenesc din Botoșani“¹¹³ – se plătesc 10 lei „pentru pecete, prefacirea ei“.

Amprenta noii peceti, „prefăcută“, aplicată în ceară roșie pe un raport al Sfatului către Departament din 29 iulie 1832¹¹⁴ este mai mică în diametru (33 mm.), prezintă aceleași elemente ca cea care a fost greșită, însă de data aceasta coasa din câmpul scutului fiind în poziție normală, cu coada înclinată din colțul

¹⁰⁷ Arh. St. Botoșani, fond „Primăria orașului Botoșani“ dos. nr. 2/1832, f. 83.

¹⁰⁸ Încă din anul 1811 coasa apare ca emblemă a ținutului Botoșani; A. Gorovei, *op. cit.*, p. 419 și 435 – fig. nr. 5 și 7.

¹⁰⁹ Fiind aplicată în ceară roșie nu am reușit s-o fotocopiem.

¹¹⁰ Arh. St. Iași, col. „Gh. Asachi“, lit. m, dos. 526, vol. XVII, f. 284 și 307.

¹¹¹ *Idem*, f. 269.

¹¹² Arh. St. Iași, col. „Gh. Asachi“, litera m, dosar 526, vol. XVII, f. 403.

¹¹³ Arh. St. Botoșani, fond „Primăria Botoșani“, dos. nr. 2/1832, f. 165.

¹¹⁴ Arh. St. Iași, fond. cit., dos. nr. 526, vol. XVII, f. 339.

din stânga-sus spre cel din dreapta-jos și cu vârful spre dextra; legenda este și ea aceeași, însă acum este scrisă începând din partea stângă a coroanei princiare până în partea dreaptă a acesteia. Această pecete este aplicată și la încheierea unei condicii¹¹⁵ de venituri și cheltuieli ale Eforiei orașului Botoșani din anul 1833.

În urma legii din 24 martie 1833 intitulată „Pravila pentru încheierea Sfaturilor Munițipale care de acum se vor numi Eforii Orășenești” și prin care „stăpânirea are dreptate a așeza Eforii și la celelalte târguri particularnice a Prințipatului¹¹⁶, și la Botoșani este ales noul organ de conducere: Eforia orașului Botoșani.

Eforia folosește, după cum s-a văzut mai sus, al doilea sigiliu confecționat în 1832 de Sfatul Municipal, probabil¹¹⁷ până în anul 1835, cu toate că, în urma hotărârii din 4 septembrie 1834 a domnitorului Mihail Sturza de a se schimba sigiliile instituțiilor potrivit cu noua stemă domnească¹¹⁸ în care intra și leul – blazonul familiei sale – primul sigiliu al Eforiei poartă data 1834.

Amprenta acestuia, în negru-fum, găsită într-un dosar¹¹⁹ din anul 1836, în conformitate cu hotărârea domnească, prezintă următoarele caracteristici: formă ovală cu diametrul 33/37 mm în câmpul sigiliului se află un scut despicat: la dextra se află emblema statului – capul de zimbbru cu stea între coarne iar la senestra blazonul familiei Sturza – leul ridicat în picioare; scutul timbrat de o coroană princiară închisă, cu crucea deasupra, este susținut de cei doi pești ca în sigiliul anterior; de jur în jur, în două semicercuri, este scrisă legenda sus: **PRINTIPATUL MOLDOVI 1834**, iar jos: **EFORIA BOTOSANII**; totul este mărginit de un cerc liniar îngust urmat de un altul mai lat. (fig. nr. 9).

Sigiliul confecționat în 1835 (datat 1834) a fost folosit până în anul 1840, când se introduce un altul nou a cărui amprentă, în ceară roșie, găsită la încheierea unui dosar¹²⁰ al Eforiei din anul 1842, prezintă aceleași elemente ca primul, cu unele mici deosebiri: este mai oval (diametrul 30/38 mm), iar

¹¹⁵ Arh. St. Botoșani, fond. cit., dos. 2/1833, f. 269.

¹¹⁶ N. A. Bogdan, „Cea dintâi legiure comunală în orașul Iași și în principalele târguri din Moldova” în „Ioan Neculce”, nr. 1, fasc. II-a, Iași, 1922, p. 246.

¹¹⁷ Pentru Iași noul sigiliu confecționat în urma hotărârii domnești din 1834, a fost gata abia la 4 octombrie 1835, dar i s-a gravat anul 1834 când s-a făcut modelul, actele Eforiei fiind validate cu vechiul sigiliu până în anul 1835. Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 88–91.

¹¹⁸ Vezi Afișul Domnesc în „Manualul administrativ al Principatului Moldovei”, tom I, Iași 1855, p. 69–70 în care se arată: 1) Domneasca noastră pecete va avea semnele statului și a familiei noastre; 2) Toate celelalte peceti vor avea în mijloc, tot aceleași zise mai sus semne 4) Eforiile de prin târguri vor avea aseminea peceti ca și isprăvnicile și judecătoriile, cu deosebire numai că împrejur să fie înscrise cuvintele (Eforia orașului cutare).

¹¹⁹ Arh. St. Botoșani, fond „Primăria orașului Botoșani”, dos. nr. 1/1836, fila 75.

¹²⁰ Idem, dos. nr. 1/1842.

legenda este scrisă astfel: în semicercul de sus: PRINTIPATUL MOLDAVIEI, iar în cel de jos, pe trei rânduri de astă dată, sub cei doi pești: EFORIE TARGUL BOTOSANII – 1840. Puțin lizibilă pe dosarul citat – din cauză că ceara este sfărâmată în unele locuri – amprenta aceluiași sigiliu se află imprimată în negru-fum, ceva mai clar, și pe un document¹²¹ din 16 martie 1848 (fig. nr. 10).

Schimbarea domnitorului Mihail Sturza în 1849 a determinat și schimbarea sigiliilor tuturor instituțiilor, deci și al Eforiei orașului Botoșani. Noul sigiliu conține aceleași elemente ca cel anterior, cu următoarele deosebiri: câmpul scutului nu mai este despicat și are reprezentată numai stema țării – capul de zimbru cu stea între coarne, coroana princiară este închisă, dar formată din mai multe brațe, și lipită de scut; cozile peștilor au poziții verticale, iar legenda dispusă în același mod este: în semicercul de sus: „PRINTIPATUL MOLDOVEI“, și jos „EFORIA TARGUL – BOTOSANII – 1849“. Sigiliul este tot oval, dar cu diametrul de 34/40 mm. (fig. nr. 11).

În conformitate cu hotărârea anaforalei Sfatului Administrativ Extraordinar al Moldovei din 23 ianuarie 1851 prin care „s-au prefăcut numirea de Eforie în acel de Sfat orășenesc“,¹²² și la Botoșani Eforia își schimbă denumirea. Totuși Sfatul orășenesc din Botoșani nu-și confecționează un sigiliu în care să apară această nouă denumire, ci folosește în continuare același sigiliu din 1849 al Eforiei, așa după cum reiese dintr-un document¹²³ din 14 septembrie 1853 și dintr-un altul din 7 martie 1858¹²⁴, întărite prin aplicarea lui în tuș verde.

Din lipsa materialului documentar sau ilustrativ nu știm dacă imediat după Unirea Principatelor conducerea orașului Botoșani și-a confecționat un nou sigiliu care să ilustreze evenimentul și noua situație a țării.

Cert este că în anul 1862, în conformitate cu sugestia Ministerului de Interne ca sigiliile municipalităților de orașe și târguri să fie modificate punându-se pe fiecare marca ținutului respectiv¹²⁵ orașul Botoșani are un nou sigiliu. Amprenta lui, în tuș negru, aflată într-un dosar referitor la organizarea dorobanților¹²⁶, este rotundă, cu diametrul de 39 mm.; în mijloc se află emblema ținutului: o coasă cu coada înfiptă vertical într-un lan, coasa propriu-zisă fiind cu vârful înspre senestra (iarăși o poziție nefirescă, așa cum era și cea din 1832); dedesubtul lanului este trecut anul confecționării: 1862; de jur în jur este scrisă legenda: „MUNICIPALITATEA ORASULUI BOTOSANI“. (fig. nr. 12).

¹²¹ Arh. St. Botoșani, Doc. Primăria Botoșani, doc. 260.

¹²² Manualul administrativ al principatului Moldovei, Iași, 1855, tom I, p. 126.

¹²³ Arh. St. Botoșani, col. doc. mapa nr. 39, ds. 1, f. 48.

¹²⁴ Idem, f. 166.

¹²⁵ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 97.

¹²⁶ Arh. St. Botoșani, fond „Primăria orașului Botoșani“, ds. nr. 4/1864.

Coasa va apare de acum înainte și ca emblemă a orașului Botoșani, nu numai a județului, în toate sigiliile confecționate de conducerea sa, modificări survenind doar în legendă în momentele schimbării denumirii statului sau a organului administrativ orașenesc: România, Regatul României, Municipality, Primăria comunei urbane, Primăria orașului etc.

Figura nr. 1

Figura nr. 2

Figura nr. 3

Figura nr. 4

Figura nr. 5

Figura nr. 6

Figura nr. 7

Figura nr. 8

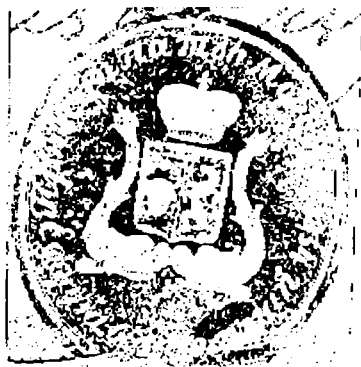

Figura nr. 9

Figura nr. 10

Figura nr. 11

Figura nr. 12

CONTRIBUȚIA ARMATEI LA UNIREA BUCOVINEI CU ROMÂNIA

ION FETCU

Armata română a cărei istorie se confundă cu cea a poporului nostru, întotdeauna a slujit cu devotament, eroism și înflăcărat patriotism, interesele neamului său, ale națiunii și statului, indiferent de orăduire socială sau regim politic.

Anul furtunos 1918 găsea armata României într-o situație deosebită; ni se impusese condiții de armistițiu înrobitoare, dușmanul voia lichidarea statului român și a armatei sale. Cu toate acestea, el n-a reușit atingerea acestor obiective diabolice. Aceasta a fost un mare succes ale cărei roade s-au putut culege în derularea evenimentelor, mai ales din a doua jumătate a anului 1918.

Pentru a sublinia locul și rolul armatei în unirea Bucovinei cu România, mă voi opri pe scurt asupra faptului că partea de nord a Moldovei, denumită de austrieci Țara Fagilor (Bucovina), a fost și este pământ românesc. După cum se știe, până în 1775, acest colț de țară românească, încărcat de istorie, frumusețe și bogății, era parte integrantă a Moldovei. Poarta otomană, care, conform capitulațiilor nu avea dreptul să înstrăineze nici o palmă din pământul nostru strămoșesc, a „compensat” Curtea din Viena cu partea de nord a Moldovei, nesocotind voința românilor. Generalul rus Rumianțev a fost de acord cu târgul încheiat, gest pentru care habsburgii l-au recompensat cu o tabacheră cu briliante și mulți galbeni. Vânzarea Bucovinei, cum aprecia M. Eminescu, a fost o pată pentru habsburgi și o veșnică „durere pentru noi”.

Încăpută pe mâna cotropitorilor străini, Bucovina, timp de peste 140 de ani, a cunoscut apăsătorul jug de fier: jaful sistematic, persecuțiile de tot felul, interzicerea folosirii limbii române în școli și chiar în biserica ortodoxă, puternica acțiune de slavizare și germanizare, bejeniiile (mulți români bucovineni au ajuns dincolo de ocean), crimele și asasinatele, închisorile, teroarea jandarmerească ș.a. Cu multă durere, după penultima sa vizită în Bucovina, din 1875 Luceafărul poeziei românești spunea, în nemuritoare versuri din „Doina”, că „Din Boian la Vatra Dornii / A umplut omida cornii”.

În sprijinul celor de mai sus, amintim și câteva date statistice concludente. La recesământul efectuat de autoritățile austriece, la puțin timp de la ocuparea Bucovinei, 85 la sută din populație era românească: la pragul dintre secolele al XVIII - lea și al XIX - lea, aceasta a ajuns la 70–75 la sută, [rutenii (ucrainenii) și rușii 10 la sută, evreii, germanii, polonii și țiganii 5 la sută]¹. Astăzi, partea de nord a Bucovinei constituie un mozaic etnic – sunt circa 90 de etnii, românii abia întrunesc 20 la sută din totalul populației.²

Negustorii de teritorii erau pe cale încă din timpul tratativelor de la Brest–Litovsk (9 februarie 1918) să ajungă la un nou târg în problema Bucovinei. Austria, aflată într-o cruntă criză, inclusiv alimentară, se oferea să „dea” Ucrainei acest colț de pământ românesc în schimbul, potrivit lui Ion Nistor, a 42 vagoane de grâu. Românii n-au rămas indiferenți, au tras semnalul de alarmă pentru a împiedica sfârtecarea Bucovinei. Ținem la dreptul istoric al românilor pe pământul Bucovinei, care prin un șir de secole a fost o parte a Moldovei și locul de reședință al principilor ei și ținem de aceea ca Bucovina să rămână neîmpărțită – declara, la 22 iulie 1918, în Parlamentul de la Viena, deputatul Constantin Isopescu–Grecul. „Bucovina – seria publicația «Viața Nouă» din Suceava, la 27 octombrie 1918 – este o unitate istorică și geografică; ea este pământ curat românesc nu numai de la Suceava până la Prut, dar de la Vatra Dornei până la Nistru. În acest pământ s-a organizat de la a doua descălecare viață de stat românească. Bucovina ne-a rămas moștenire, așa cum este ea în întregimea ei, de la înaintașii noștri și datori suntem să o păstrăm neștirbită vremurilor viitoare”.

După retragerea autorităților austriece de ocupație, în Bucovina, elementele anarhice și criminale au dezlănțuit un val și mai aprig de persecuții, jaf și prigoană asupra românilor. În aceste condiții, Consiliul Național Român și populația românească din Suceava, Ițcani și Gura Humorului³ s-au adresat guvernului de la Iași și șefului satului român să trimită de urgență în sprijin trupele române. De menționat că Consiliul Național Român – înființat pe baza hotărârii Constituantei de la 27 octombrie 1918, nu avea cum să-și organizeze forțe militare proprii. Bărbații români valizi nu erau reântorși acasă de pe

¹ Aurel Morariu, *Bucovina 1774–1914*, București, 1915, p. 47

Vezi și Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, p. 312 !

² Profesor dr. Bostan de la Universitatea din Cernăuți.

Alcoțiune la sesiunea științifică a Academiei Române consacrată celei de-a 75-a aniversări a Marii Uniri din anul 1918.

³ Discuțiile s-au purtat între austriece și ucrainiei pentru două treimi din Bucovina și Baliația.

³ Mărturie –1918 la români, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 1204–1205.

fronturile Europei Centrale sau din alte părți. În timp ce ucrainenii (rutenii) strânseseră câteva mii în Legiunea ucraineană și amenințau inclusiv existența și funcționarea Consiliului Național Român și a guvernului Bucovinei, condus de Iancu Flondor; ei atacaseră chiar Palatul Național – reședința organelor române de conducere.

La 6 noiembrie 1918, guvernul de la Iași a hotărât să trimită în sprijinul fraților noștri români din Bucovina, Divizia a 8-a Infanterie, comandată de generalul Iacob Zadâc, care avea garnizoana în Botoșani.

În scopul îndeplinirii exemplare a misiunii încredințate, marea unitate a primit instrucțiuni foarte precise și competente din partea conducerii armatei. Generalul Constantin Prezan, șeful Marelui Cartier General, sublina că românii din această divizie „sunt solii libertății și ordinii și ai civilizației“, iar generalul Constantin Cristescu adăuga într-un ordin că locuitorii de acolo (Bucovina – I.F.) „trebuie să vadă în ofițerul și soldatul român pe ocrotitorul vieții și averii lor, prin întronarea ordinei și legalității⁴ și că toate cele necesare armatei vor fi plătite. Pe baza ordinelor primite, generalul Zadâc a trimis un avion care a împrăștiat deasupra orașului Cernăuți apeluri către populație pentru a fi liniștită și încrezătoare în armata română.

La 9 noiembrie 1918, comandantul D.8. I. a dat o proclamație către populația Bucovinei. Pentru noblețea mesajului său, atitudinea profund umanistă și patriotică, ca și pentru fermitatea ce se degajă din aceasta, o vom reda în întregime.

„Răspunzând la chemarea Consiliului bucovinean, armata română, din înaltul ordin al m.s. regelui Ferdinand I al României, a pășit pe pământul marelui voievod Ștefan pentru a ocroti viața, avutul și libertățile locuitorilor de orice neam și credință împotriva bandelor de criminali, care au început opera lor de distrugere în frumoasa noastră țară. Trecând hotarul pus între noi de o soartă vitregă, acum o sută și mai bine de ani, hatar care n-a putut niciodată să ne despartă și inimile, trupele române sosesc în mijlocul vostru, aducându-vă dragostea și sprijinul lor pentru libera înfăptuire a dorințelor născute din dreptul legitim al popoarelor de a dispune de soarta lor.

Stăpânit de aceste sentimente și cu credință în cererea voastră sinceră de ajutor, invităm populațiunea Bucovinei, ca să nu se abată, sub nici un motiv, de la viața și ocupațiunile sale normale. Subsemnatul garantează, fiecărui locuitor, libera executare a drepturilor civice și face cunoscut, în același timp, că o va

⁴ Arhiva Ministerului Apărării Naționale, Marele Cartier General, fond 949/D, dosar nr. 1949, filele 32, 74, 80.

reprima, cu toată seriozitatea cuvenită, orice încercare de dezordine, acte de violență sau nesupunere la ordonanțele date de noi”.⁵

Statul major al D.8.I., prin posibilitățile proprii de cercetare și cu sprijinul populației românești, a identificat forțele adversarului și dislocarea acestora – grosul lor fiind în Cernăuți, ceva mai diluate erau în județele Rădăuți și Suceava. În numai câteva zile, marșul unitate românească a cuprins întreaga Bucovina. Peste tot la sate și orașe, populația de bună credință a primit pe ostașii eliberați cu mult entuziasm, pâine și sare, flori și urale, ca pe adevărații salvatori. La 11 noiembrie 1918, D.8.I. a intrat în capitala Bucovinei – municipiul Cernăuți. Entuziasmul și atmosfera de mare sărbătoare din Piața Primăriei – devenită după aceea Piața Unirii – au fost de nedescris.

Obiectivul următor al D.8.I. a fost ajungerea la graniță – CEREMUȘ, COLACIN, NISTRU – pentru a nu permite forțelor agresive și coterpitoare să atace din afară pământul sfânt al Bucovinei. Odată atins acest aliniament, forțele Diviziei noastre au trecut în POCUȚIA, urmărind trupele haidamacilor din Legiunea ucraineană aflate în retragere precipitată. În acest context, a fost luat prizonier chiar comandantul Legiunii, prințul Wilhem, căruia i s-a înlesnit, ulterior, să treacă peste Nistru, la ai săi.

Odată statornicește liniștea și ordinea, datorită acțiunilor ferme ale D.8.I., sprijinită de populație, Consiliul Național Român s-a adresat refugiaților bucovineni din România și din alte părți să se reîntoarcă acasă pentru a contribui la desăvârșirea marelui act al unirii; au fost luate măsurile necesare pentru buna pregătire a Congresului General al Bucovinei, convocat pentru 28 noiembrie 1918, în vederea stabilirii definitive a raporturilor politice între Bucovina și România. La Congres – ținut în sala sinodală din Palatul mitropolitan – au participat 74 de membri ai Consiliului Național Român, 7 ai celui german, 6 ai polonilor și 13 ai rutenilor, reprezentând unele comune din jurul Cernăuților. Au fost prezente, de asemenea, delegația basarabeană și cea transilvăneană, precum și reprezentanți ai armatei române, care au fost salutați cu căldură și multă dragoste.

Congresul, într-o impresionantă și entuziastă manifestare patriotică, sărbătorească, a hotărât Unirea. În Moțiunea adoptată, se spune: „Drept aceea noi, Congresul General al Bucovinei, întrupând suprema putere a țării și fiind investit singur cu putere legiuitoare, în numele suveranității naționale hotărâm: UNIREA necondiționată și pe vecie a BUCOVINEI, în vechile ei hotare până la

⁵ Arhiva Ministerului Apărării Naționale, Marele Cartier General, fond 949/D, dosar nr. 1949, filele 38–42.

⁶ Întemeiat de Alexandru cel Bun, atestat documentar ca punct de vamă la 1408; aici, în anul 1497, Ștefan cel Mare a zdrobit resturile armatei poloneze, înfrântă în lupta de la Codrîi Cosminului.

CEREMUȘ, COLACIN, și NISTRU, cu REGATUL ROMÂNIEI⁶. Bucovina a fost singura provincie care s-a unit cu ȚARA, fără condiții.

Reprezentanții polonilor și germanilor bucovineni au declarat că sunt de acord cu UNIREA, că recunosc dreptul românilor asupra teritoriului Bucovinei. În acest cadru, subliniem că și Rusia a consimțit ca României să-i revină Bucovina, atunci când a semnat cu țara noastră și celelalte puteri ale ANTANTEI, la 4/17 august 1916, Convenția politică⁷.

Armata română este mândră că prin jertfa de sânge a sute de mii de oșteni din vechea Românie și din teritoriile românești aflate sub stăpânire străină a contribuit la cauza făuririi statului național unitar, s-a înscris în rândurile puternicilor forțe patriotice care au militat cu abnegație și profund patriotism pentru MAREA UNIRE din anul 1918. Documentele vremii au consemnat pentru totdeauna marele merite ale celor care se aflau sub faldurile gloriosului tricolor românesc. Armata – se sublinia în telegrama de răspuns a regelui Ferdinand către conducerea Bucovinei – a adus „ordine și liniște sufletească pentru toți aceia care în aceste momente istorice au simțit și au lucrat pentru împlinirea visului secular”. Profesorul universitar Ion Nistor, președintele Comitetului Refugiaților Bucovinei, în telegrama trimisă conducerii României, printre altele, releva că „în această clipă când opera de liniște și de ordine înfăptuită de oastea românească... spală toată hula și batjocora ce de o sută cincizeci de ani s-a aruncat în față de toți uzurpatorii ca unui neam de robi... Opera înfăptuită să rămână pe veci legată de conducerea României și de numele armatei române”.

Așadar, acțiunile armatei române în Bucovina anului 1918 constituie o latură esențială a contribuției sale la înfăptuirea visului de veacuri al românilor – MAREA UNIRE. Prezența trupelor noastre în Bucovina a fost de natură să stăvilească poftile cotropitoare ale trupelor comandate de generalul PETLIURA, care, în primele luni ale anului 1919, au atacat pe români la Hotin, Moghilev și Tiraspol, cu scopul de a face, ulterior, joncțiunea pe CARPAȚI cu armata lui Bella Kun pentru a lichida statul român și a cotropi teritoriile românești de la est și vest de CARPAȚII ORIENTALI.

În anul 1918, românii au obținut o victorie istorică fără precedent la care armata a avut un rol și un loc deosebit de important deoarece continuatorii geto-dacilor și ai romanilor au fost uniți în cuget și în simțiri. Învățămintele istoriei sunt deosebit de prețioase și mai actuale ca oricând.

⁶ Mărturii, 1918 la români, vol. II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 1240.

⁷ Vezi Convenția politică între România și Antantă privind integritatea teritorială și frontierele României după război, în Mărturii, 1918 la români, vol. I., Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 765–767.

DOCUMENTE BOTOȘĂNESE PRIVIND REFUGIAȚII DIN TERITORIILE ROMÂNEȘTI AFLATE SUB OCUPAȚIE STRĂINĂ (1940–1944)

STELA GIOSAN

Situația tragică a României generată de evenimentele istorice din vara anului 1940 – respectiv atacurile asupra integrității sale teritoriale, era rezultatul politicii de forță și dictat al marilor puteri din ambele coaliții care-și confruntau forțele armate pe câmpurile de luptă.

În mai puțin de trei luni România fără voia ei și cu o durere de neimaginat pierde 99 738 km² ceea ce reprezintă 33,8 % din suprafața totală și 6 821 000 locuitori care reprezentau 33,5 % din populația sa.¹

Prin deciziile celor mari luate peste voința și dorința neamului, istoria puna poporul român în fața unui examen foarte greu al răbdării și speranței, de a salva ființa statului român și de a asigura viitorul romanismului cu mari sacrificii sau să dispară definitiv ca națiune.

Faptele petrecute au consternat opinia publică internațională dar mai ales pe cea românească, unde omul simplu n-a putut înțelege de ce armata nu intervine în nici un fel când fruntariile țării sânt ciuntite. Puțin au fost aceia care au înțeles că aceste hotărâri cu pierderi dramatice pentru toți românii au fost impuse iar situația din viața politică internațională nu a permis conducătorilor de atunci ai României să adopte alte soluții, decât acelea de evacuare grabnică a provinciilor românești acum încorporate în granițele altor state.

În aceste situații limită din provinciile sfârtecate din trupul țării începe dramaticul exod al populației românești devenite peste noapte refugiați din și în propria țară. Presați de timp și de condițiile de evacuare stabilite de autorități și aplicate după posibilități, românii din aceste provincii și-au părăsit gospodăriile

¹ M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, Buc. 1988 pag. 1305.

cu foarte puțin sau neputând lua cu ei chiar nimic din agoniseala unei vieți și s-au îndreptat disperați spre punctele de trecere în România.

Întreaga țară se va confrunta cu rezolvarea problemelor generate de prezența refugiaților dar parcă mai mult județele din imediata apropiere a noilor „demarcații“ așa cum a fost și cazul celor două județe Botoșani și Dorohoi ele însele victime ale sfârtecării teritoriale din 1940.

Documentele de arhivă în număr foarte mare create fiind de autoritățile vremii (prefecturi, primării, legiuni de jandarmi) reflectă în marea lor majoritate situația dramatică deopotrivă și pentru refugiați și pentru cei ce urmau să-i găzduiască și desigur și efortul depus în acest sens spre rezolvare de autorități, societăți și asociații sau persoane particulare care constau în stabilirea unor măsuri de cazare și asigurarea mijloacelor de existență pentru toți refugiații.

Dat fiind numărul mare de documente pe care le dețin Arhivele Statului Botoșani am să încerc în intervenția de față (nu știu dacă am să și reușesc) să le sistematizez pe câteva categorii bine definite în funcție de conținut: apeluri ale autorităților locale și centrale pentru ajutor și concurs în rezolvarea problemelor refugiaților; alocarea de fonduri bănești de către stat, donații și colectări la persoane particulare; statistici mai mult sau mai puțin exacte privind numărul refugiaților pe zone de proveniență și în final cereri de repatriere sau refuzuri, de repatriere cumulate cu cele de ajutorare.

Din prima categorie de documente, acele apeluri către populația din zonă în număr foarte mare ale autorităților centrale și locale încărcate de realism dar și de o notă de patriotism firească de altfel și-au găsit ecoul scontat, judecând după concursul dat autorităților de populația civilă. „Timpuri de răspântie istorică în dezvoltarea neamului nostru pe care le trăim, impune la toți locuitorii țării, dar mai ales autorităților mai multă grijă“ se spune într-unul din aceste apeluri. Dacă ostașilor de la frontieră le revine îndatorirea de a face zid de netrecut, în același fel nouă celor din interior ne revine sarcina de a menține cu orice preț tăria și coeziunea morală a întregii populații. Deci se impun acțiuni practice izvorâte din preocuparea permanentă de a face față situației într-un cadru de conștiință, patriotism și apostolat desăvârșit. Față de iarna care se apropie și nevoile multiple de care suferă parte din populația noastră rurală și de la orașe (familii de concentrați, soldați și numeroși copii) la care au venit să se adauge și refugiații din Basarabia și Bucovina de Nord, ne revine îndatorirea de a face totul spre a le înlesni un trai mai bun“.²

² Arh. St. Botoșani, fond. Prefectura Jud. Botoșani ds. 93/1940 f. 1-4.

Din motivele expuse mai înainte și pentru a da curs și altor apeluri la nivelul județului Botoșani se înființa oficiul de ocrotire socială pentru refugiați iar la nivel de orașe și comune vor funcționa comitele locale care vor da sprijinul necesar autorităților pentru colectarea de alimente, obiecte de îmbrăcăminte, cât și pentru asigurarea unor locuri de muncă pentru refugiați. În același context – după ce ziua de 31 iulie 1940, ziua fixată de URSS pentru evacuarea totală a Basarabiei și Bucovinei de Nord a fost decretată zi de doliu național Rezidentul Regală a Ținutului Prut adresa populației județelor Botoșani și Dorohoi un călduros apel din care redăm doar un fragment edificator: „...Frații noștri basarabeni și bucovinieni în împrejurările triste de astăzi sunt nevoiți să-și caute adăpost și siguranță, aici printre noi dincoace de Prut. Credem că orice cuvinte de bună venire, de ajutor, de ospitalitate, pe care le-am adresa sufletelor moldovenilor sunt de prisos, atunci când e vorba de frații noștri care ne sunt atât de scumpi. Primiți-i în casele voastre, îngrijiți-i și mai ales îmbărbătați-i căci în astfel de împrejurări putem să ne arătăm din plin înțelegerea și tăria de caracter. Nu precupețiți nici o jertfă arătați-vă mărinimia pentru a le ușura greutatea clipelor prin care trec, și a-i face să-și găsească liniștea de care au atâta nevoie. Apelăm cu toată căldura sufletului nostru la bunăvoința și la spiritului de ospitalitate al tuturor, cerându-vă șă-i ajutați pe moldovenii din județele basarabene și bucovinene care-și părăsesc căminurile luând îndurerați drumul pribegiei. Apelul nostru se îndreaptă către populația de toate categoriile sociale, către cei avuți, să nu precupețească obolul lor sortit să aline atâtea lipsuri și suferințe ... pentru ajutorarea celor ce sunt în grea cumpănă. Mai cerem deasemenea tuturor autorităților fără excepție, o grijă de tot momentul pentru ca frații noștri refugiați să găsească îndestulare și bună primire...”³.

Sunt apeluri călduroase care au găsit ecou în inimile locuitorilor din cele două județe și au dus și la o deschidere aproape totală a autorităților locale, care, concentrat au depus eforturi susținute pentru a folosi toate mijloacele de care dispuneau pentru a ușura cât de cât situația și așa destul de dramatică a celor refugiați.

O altă categorie de documente al căror număr este foarte mare este cea care ne oferă informații privind sumele de bani alocate, donate sau colectate pentru rezolvarea problemelor complexe ale refugiaților. Sumele bănești fie alocate de stat prin M.I., fie provenite din alte surse pe care le-am menționat

³ Idem ds. 35/1940 f. 6.

sunt riguros justificate de către autoritățile celor două județe față de Comisariatul general pentru evidența și asistența populației refugiate care funcționa pe plan central. Exemplificăm cu o situație întocmită de Prefectura Botoșani în anul 1940: sumele colectate de la persoanele particulare (inclusiv valoarea alimentelor și obiectelor de îmbrăcăminte) totalizau 186 699 lei iar fondul alocat de stat prin M.I. acestui județ totaliza 130 000 lei. Pentru aceeași perioadă pentru județul Dorohoi erau alocați 193 653 lei iar de contribuții benevole se strânseseră 35 900 lei.⁴ În același scop în anii 1941–1942 se alocău pentru județul Botoșani 120 000 lei pentru refugiații din Nordul Bucovinei, Ardealului și Basarabia iar separat pentru cei din Cadrilater 315 000 lei drept despăgubiri pentru recoltele rămase în teritoriul cedat.⁵

Cu toate greutățile existente în zonă pentru populația din cele două județe, și cu toate că sumele de bani alocate de stat nu erau suficiente raportat la numărul de refugiați, documentele ne demonstrează că nu s-au înregistrat prea mari probleme în plasarea și cazarea refugiaților în cele două județe. Lucrul este explicabil și pentru edificare cităm dintr-un raport al Prefecturii Botoșani către M.I. privind modul de rezolvare a problemelor de cazare a refugiaților în județ: „... mulți dintre ei au avut rude (părinți, frați) în acest județ, unii chiar proprietari fiind originari din Botoșani...”⁶.

Acest lucru explică și faptul că lunar în rapoartele de decontare se înregistrau solduri aproape constante ca nefiind cheltuite pentru cazarea refugiaților în cele două județe.

Aceste decontări lunare sunt însoțite de tabele nominale cu refugiații din cele două județe, (cu date de stare civilă, naționalitate, religie, ocupație, locul de unde s-au refugiat și domiciliul actual). Centralizându-le am ajuns la următoarele concluzii: în anul 1940 în județul Botoșani se aflau: 634 refugiați din Basarabia și Nordul Bucovinei în anul 1941, 734 persoane și 7 familii de refugiați din Ardealul de nord, pentru ca în anul 1943 numărul lor să fie de 733 și respectiv 74 refugiați la care se mai adaugă și 83 refugiați din sudul Dobrogei. Pentru toți prefectura raporta că s-au rezolvat toate problemele de cazare și plasare⁷.

⁴ Ibidem ds. 103 și fond Prefectura Jud. Dorohoi ds. 18/1940 f. 12–22.

⁵ Idem fond Prefectura jud. Botoșani ds. 42/1941 f. 76–78.

⁶ Idem ds. 41/1941 f. 93.

⁷ Idem ds. 44/1942 f. 317 și ds. 55/1940 f. 64.

Dacă județul Botoșani era frustat de numai 3 comune prin ultimatumul din 26 iunie 1940, în județul Dorohoi căruia i-au fost răpite 8 comune cu 34 sate (de la comuna Mihăileni numai satul Sinăuți) situația era mai complicată la prima vedere chiar dacă dintre refugiați numărul cel mai mare îl constituiau proprii concetățeni din județ. Și iată ce ne spun statisticile: în anul 1940 în județul Dorohoi erau 4629 refugiați din cele 8 comune răpite, 700 refugiați din Basarabia și Bucovina de Nord, 6 familii din Ardealul de Nord pentru ca în anul 1941, numărul total al refugiaților aflați în județ să atingă cifra de 5 625 persoane⁸.

În mod intenționat am lăsat la sfârșit documentele care oferă informații privind refuzul de repatriere al refugiaților atâta timp cât localitățile de unde se refugiaseră nu mai faceau parte din teritoriul românesc, deoarece acestea se constituie în adevărate pagini de arhivă deosebit de emoționante. Căerile de aducere a membrilor familiilor rămase la locul de domiciliu al refugiaților adresate autorităților județene prin conținutul lor redau dimensiunea adevărată a situației tragice prin care treceau. Astfel Plut. Dron C. Gheorghe din comuna Strâmba județul Bălți cerând autorităților sprijin pentru a-și aduce soția scria: „... împărtășind soarta nenorocită a tuturor românilor pe care o simt destul de dureroasă” iar un alt soldat din județul Soroca concentrat la Regt. 14 Dorobanți scria: „cu lacrimi în ochi și inima încrăpată de crunta noastră soartă ce planează asupra răzlețului meu suflet, fiind deslipit de scumpii și dragălașii mei copii și soție dar înțelegând glasul vremii de astăzi am rămas la datorie...”⁹.

Un alt fapt relevant privind refuzul de a se mai întoarce la gospodăriile lor este redat în documentele vremii și cifric: astfel din numărul refugiaților care erau de ordinul miilor doar 163 de persoane refugiate în județul Botoșani au făcut cereri de reîntoarcere în Basarabia sau Bucovina de Nord în perioada 1940–1943 și din aceștia numai 20 sânt cetățeni români iar din 14 solicitanți pentru repatriere din orașul Dorohoi doar unul era cetățean român¹⁰.

Iată câteva din declarațiile de refuz de a se repatria ale refugiaților: ... „am renunțat de bună voie și neforțat de nimeni pentru totdeauna de a mă reîntoarce în teritoriul din Basarabia, actualmente ocupat de trupele sovietice, alegându-mi domiciliul în comuna Bobulești județul Botoșani...”¹¹ scria Zetu Gherasim din Soroca iar soldatul Benea Gheorghe aflat cu unitatea la Craiova scria prefectului județului Botoșani o emoționantă carte poștală din care redăm:

⁸ Idem fond Prefectura jud. Dorohoi ds. 27/1940 f. 368 și ds. 111/1941 f. 3–7.

⁹ Idem fond Prefectura Jud. Botoșani ds. 36/1940 f. 1 și 67.

¹⁰ *Ibidem* fond f. 256–260 și fond Prefectura județului Dorohoi ds. 10/1940 fila 9–10.

¹¹ Idem Prefectura Jud. Botoșani ds. 36/1940 f. 1.

„Să trăiți domnule Prefect! Sunt soldatul Benea Gh. originar din Basarabia satul Costești comuna Proscureni Of. Ștefănești județul Botoșani. Am dat declarație că nu plec în Basarabia, renunț la tot ce am acolo, pământ... Mai stărui să învăț și nu am alt gând decât numai a executa ordinele și gata la datorie pentru scumpa mea Basarabic, până nu-i voi vedea scoși de acolo pe cei ce-au răstignit pe Hristos”¹².

Tot în acest context general când românii aflați în refugiu, refuzau să se întorcă sub dominație străină chiar dacă acest lucru se făcea cu un preț foarte mare pierzând agoniseala de-o viață – se situiază și raportul primăriei comunei Albești către Prefectura Județului Botoșani din 13 martie 1941 prin care se arată că: „...toți cetățenii români de naționalitate maghiară existenți cu domiciliul, în comuna Albești, n-au voit să-și exercite dreptul de opțiune pentru cetățenia maghiară, declarând că renunță la acest drept și înțeleg a rămâne mai departe cetățeni români”¹³.

Cele prezentate în materialul de față nu au epuizat nici pe departe problema refugiaților români. În România din acel tragic an 1940, ea rămânând deschisă cercetării și completării cu alte informații documentare și pe care intenționăm să o continuăm.

¹² *Ibidem* ds. 37/1940 f. 130.

¹³ *Ibidem* ds. 26/1941 f. 26.

POSIBILE ȘI NECESARE CORECTIVE ȘI COMPLETĂRI LA O (POSIBILĂ) ISTORIE A PRESEI LOCALE

IOAN MAXIMIUC

„Nu există până acum nici o bibliografie cât de cât completă a ziarelor și revistelor românești, ca să ne dăm seama câte au fost, unde, când și de ce au apărut, ce rost au avut în epocă și în ce domenii, ce direcții spirituale au determinat și așa mai departe“, se lamenta o autoritate în domeniu cu numai câțiva ani în urmă (I.D. Bălan, *Argument*, în „*Dicționar al presei literare românești – 1790 – 1982*“ de I. Hangiu, ed. Academici, 1987).

De bună seamă, acum lucrurile sunt și mai încurcate! Buna regulă instituită de mulți ani în presa românească – anume ca fiecare publicație să trimită câte 10 exemplare în mod obligatoriu din fiecare număr la Biblioteca Academiei Române a fost ignorată și doar vreun pasionat ori mai exact niște pasionați, pentru că unuia singur i-ar fi peste putință – să fi adunat tot ceea ce s-a editat în acest domeniu în ultima vreme. Tipografiile de stat au abandonat ordinul expres ce le-a fost dat de d-l Pleșu pe când era ministru la cultură iar tipografiile particulare nici nu mai cunosc acest ordin.

Totuși, în această junglă, viața, interesele istoricii impun rigori, măcar de ordin statistic, pentru a dimensiona fenomenul. Însă chair și aici, la noi, la Botoșani, înainte de decembrie 1989, încercări de a consemna doar publicațiile care au apărut de la 1862 încoace (*Independentul* să fi fost întâia publicație botoșănească? – vezi I. Maximciuc, Hierasus 1981 – p. 151–152) s-au lovit de interdicția de a le menționa în totalitate din cauza orientării lor. Or aceasta nu mai înseamnă istorie... Sau, în orice caz, altfel de istorie.

Cu alte cuvinte, la ceea ce s-a făcut – căci s-au făcut multe și bune – trebuie adăugat ceea ce s-a omis determinat. Aceasta ar fi un aspect al problemei. Un altul este că cercetările celor preocupați de domeniu, aici, la Botoșani, au continuat și dispunem de date noi, cărora trebuie să li se facă loc

între celelalte. Apoi, mai e și faptul amintit la început, că în anii din urmă au apărut – și dispărut – unele publicații noi, care trebuie consemnate, pentru că altfel vor fi uitate. Apoi, au mai fost și erori... Cu aceste argumente în față am purces la cercetarea completarea a ceea ce am reușit noi (vezi *Publicații și publicațiști din Nordul Moldovei*, în *Hierasus* 1983 (p. 409–441) și 1986 (168–183) și *Personalități de marcă în ziarul „Clopotul”*, în *Hierasus* 1983 (pp. 531–535) și *Hierasus* 1986 (pp 185–197), precum și a listei (vezi *Hierasus* 1983, p. 437–441) publicate cu concursul predominant al d-lui Ionel Bejenaru.

În urma acestor completări ne-a rezultat următoarea listă, care, în mod sigur, anumite completări va mai suferi pentru că deși mai deținem informații despre unele publicații de la noi, nu avem toate datele pentru a le consemna. Dar iată lista:

1. Independentul, 1862, Botoșani, I.V. Adrian
2. Curierul Botoșanilor, 1865, Antonie I. Gheorghiu și N. Frankel
3. Țara de Sus (Terra de Susu), Botoșani, 1866, I.V. Adrian
4. Rostul Român, 1866, Botoșani
5. Calendarul etern (Calendarulu eternu) 1866, Botoșani
6. Opiniunea, 1867, Botoșani, D. Scarlat Miclescu
7. Steluța, 1868 – 1869, Botoșani, I.V. Adrian
8. Telegraful, 1868, Botoșani, P. Pencovici
9. Foiță pentru toți, 1868, Botoșani, I.V. Adrian
10. Progresul, 1868, Botoșani
11. Civilizațiunea, 1868, Botoșani, M. Weissmann
12. Deșteptarea (desceptarea), 1869, Botoșani, I.V. Adrian
13. Libertatea, 1869, Botoșani
14. Felinarul, 1869, Botoșani, I.V. Adrian
15. Electorul liber, 1869–1873, Botoșani
16. Bondarul, 1869, Botoșani, I.V. Adrian
17. Independentul, 1870, Botoșani, (Imparțialul din 1871, ca antetitlu)
18. Poșta din Botoșani, 1871–1872
19. Calendariu pe anul... 1870, Botoșani
20. Lectorul Român, 1873–1874, G. Kernbach
21. Calendarul Lectorului Român, 1873–1880, G. Kernbach
22. Curierul de Dorohoi, 1874, Dumitru Scarlat Miclescu
23. Informatorul, 1875–1887, Dorohoi, Tip. Ilie Gh. Răclîș
24. Foaie pentru toți, 1877, Botoșani, Gh. Kernbach
25. Foișorul din Dorohoi, 1878, av. Micali
26. Vocea Botoșanilor (Voacea...), 1880–1893

27. Aurora, 1881, Botoșani, G. Kernbach
28. Cocoșul în pragul ușii. 1881, D.S. Miculescu
29. *Albina Botoșanilor, 1881–1882*, redactor–proprietar J.G. Chernbach
30. Progresul și Evreii în România, 1866, Eduard Gheorghe (Progresulu)
31. *Timpul (Timpulu)*, 1866, C. Troteanu Botoșani
32. Curierul Dorohoiului, 1882, 1883–I.S. Bădescu, Gh. Burghelca
33. Havr. 1882, Botoșani, L. Feller și Sibermann
34. Adevărul, 1883, Dorohoi, Tip. Ilie Gh. Racliș
35. Constituționalul, 1882, Botoșani
36. Țara de Sus. 1882. Botoșani
37. Der Judische wachter, 1884, Botoșani
38. Curierul Botoșanilor, 1885
39. Monitorul comunal, (Buletinul oficial al comunci), 1883–1943, Botoșani
40. Cetățeanul, 1887–1888, Botoșani
41. Curierul Român, 1886–1901, Botoșani, Ioniță Scipione Bădescu
42. Alegeătorul Român (Curierul Român, variantă–1894)
43. Informatorul Român (variantă CR, 1894)
44. Buciumul (variantă 1895)
45. Călătorul Român (v. 1895)
46. Călăuza Română (v. 1895)
47. Curentul Român (v. 1895)
48. Dorul Român (v. 1895)
49. Economul Român (v. 1895)
50. Farul Român (v. 1895)
51. Jurnalul Român (v. 1895)
52. Rolul Român (v. 1895)
53. Școala Română (v. 1895)
54. Vorba Românului (v. 1895)
55. Patriotul Român (v. 1896)
56. Rostul Român (v. 1896)
57. Situația Română (v. 1896)
58. Anul Nou Român (v. 1897)
59. Caritatea Română (v. 1897)
60. Comerțul Român (v. 1897)
61. Pactul Român (1897)
62. Prezentul Român (v. 1897)
63. Mișcarea Română (v. 1898) Botoșani Ioniță Scipioni Bădescu

- 69. Constituționalul, 1887, Botoșani
- 70. Intransigentul, 1888, Botoșani
- 71. Santinela, 1888, Botoșani
- 72. Buletinul Camerei de Comerț și Industrie, 1888–1939, Botoșani
- 74. Libertatea, 1889–1920, Botoșani, ziar Național-Liberal
- 75. Gazeta de Dorohoi, 1889, Botoșani
- 76. Țara de Sus, 1890, Botoșani
- 77. Cu noi, 1890, Botoșani
- 78. Gazeta gazetarilor, 1890, Botoșani
- 79. Gazeta gazetelor, 1890, Botoșani
- 80. Gazeta de Botoșani, 1891
- 81. Steaua Conferinței Balcanice, 1891, Botoșani
- 82. Dorohoiul, 1891, 1896, 1902
- 83. Constituționalul de Botoșani, 1892
- 84. Școala poporală, 1892, Botoșani
- 85. Proletarul, 1892, Botoșani
- 86. Calendarul bisericii ortodoxe de răsărit a comunității armene, Botoșani, 1893
- 87. Steagul, – 1895, ziarul Partidului Conservator
- ↘ 88. Patriotul Român, 1896, Botoșani
- 89. Cultura Română, 1903, Iași–Botoșani
- 90. Progresul 1896, Dorohoi
- 91. Prutul, 1896, Botoșani
- 92. Aurora, 1897, Botoșani
- 93. Botoșanii, 1898
- 94. Hazul, 1898, Botoșani
- 95. Filantropia, 1898, Botoșani
- 96. Cugetarea, 1899–1901, Botoșani, Al. Șmelț (Al. Drâmbă, A. Lecu)
- 97. Dorul, 1900, Botoșani
- 98. Pedestri, 1900, Botoșani
- 99. Înfrățirea, 1900, Botoșani
- 100. Adio, 1900, Botoșani
- 101. Ateneul, 1901–1902, Botoșani
- 102. Revista ATENEULUI din Botoșani, 1901
- 103. Victor Hugo, 1902, Botoșani
- 65. Gândul, Botoșani, Barbu-Lăzăreanu, 1902
- 66. Steaua, 1902, Dorohoi, Mihail Nicolau
- 104. Reînvierea, 1903, Botoșani, A.D. Xenopol, Riria, 1903, 1909

105. Inima și Mintea, 1903, Botoșani, Barbu Lăzăreanu
106. Mihail Eminescu, 1903, Botoșani
107. Curierul, 1904, Botoșani
108. Prospect la CURIERUL CAZARMELOR, Dorohoi, 1904
109. Moldova, 1904–1905, Botoșani, Al. Smelț, 1910–1912
110. Apicultorul, 1905, Botoșani, dir. Popovici–Cercez
111. Mihail Eminescu, 1905, Botoșani, C. Cihan
112. Aurora, 1905, Hârlău, Constantin Gheorghiu
113. Revista tinerimii, 1905, Dorohoi
114. Doina, 1906, Burdujeni–Botoșani
115. Institutorul evreu, 1906–1907, Botoșani
116. Moldova de Sus, 1906, Botoșani, C. Cihan și V. Galin
117. Revista poporului român, 1906, Lozna
118. Gazeta Botoșanilor, 1907–1911, I.P. Darie
119. Provincia literară, 1908, Botoșani, Const. Muche
120. Ecoul Dorohoiului, 1908
121. Lumina conștiinței, 1908, Dorohoi
122. Breslașul, 1909, Dorohoi
123. Pagini sociale, 1909–1910, Botoșani
124. EMINESCU, 1909, Botoșani
125. Țăranul Român, 1909, Stăuceni
126. Tribuna, 1910–1912, Botoșani
127. Revista Ligii culturale, 1910, Dorohoi
128. Cronica Dorohoiului, 1910
129. Gazeta Medicilor, 1911, Botoșani, dr. D.R. Mihăilescu
130. Solia, 1911, Dorohoi
131. Vocea poporului, 1911, Dorohoi
132. Calendarul izrailit, 1912, Botoșani
133. Ecoul Botoșanilor, 1912
134. Poporul, 1912, Dorohoi, Elefterescu Spiridon Urzică
135. Revista cursurilor Academiei de Înalte Studii, 1913, Botoșani
136. Avântul, 1913–1914, Botoșani, ziarul Național-Liberal
137. Biruința, Dorohoi, 1913, 1919, 1925
138. Lumina, 1913, Dorohoi
139. Alarma, 1913, Botoșani
140. Călăuza neamului, 1913, Dorohoi
141. Amicul poporului, 1914, Dorohoi
144. Carpați, 1914, București-Dorohoi

145. Farul, 1915 (8 numere), Dorohoi
146. Cuvântul, Botoșani, 1915, 1919–1924
147. TEATRUL EMINESCU, 1915, Botoșani
67. Buletinul sindicatului agricol Botoșani 1916, apare de 3 ori pe lună (1. 10, 20), Redactor Constantin I. Ciulci.
148. Satul nostru, 1916, Dorohoi
149. Vremuri noi, 1916, Dorohoi (Vremuri nouă)
150. Patrula, Botoșani, 1919, Rep. Căpitan D.T. Rețcanu, 1920
151. Patria, 1917–1920, D.T. Rețcanu
152. Moldova veche, 1918, Botoșani
153. Îndrumarea, 1918–1920, Botoșani, director Victor Miclescu, Conservator
154. Reforma, 1918, Botoșani
155. Făclia Nordului (dar și Făclia nordului) 1918–1919, Botoșani, editor Vladimir Șardin Nicoară; Făclia poporului, 1919.
156. Gazeta Dorohoiului, 1918–1926, de N.A. Stoianovici, *P.N.L. din 26 03 26*
157. Primăvara, 1918, Dorohoi
158. Orizonturi noi, 1918
159. Munca, Botoșani 1919
160. Vâltoarea, 1919, Botoșani, Vl. S. Nicoară
161. Crai nou, 1919, Botoșani, M. Ciutca și D. Șerpeanu
162. Idealul, 1919, Botoșani
163. Drapelul Botoșanilor, 1919.
164. Îndrumarea nouă, 1919, Dorohoi
165. Drapelul, 1919, Dorohoi.
166. Junimea Moldovei de Nord, 1919–1921, învățător C-tin Iordăchescu
167. Libertatea, 1919, Botoșani
168. Independența, 1920–1921, Botoșani
169. Poporul botoșăncan, 1920
- 170. Căminul nostru, 1920, Dorohoi, revista elevilor interni de la Lic. Gr. Ghica
- 171. Gândul nostru, 1920, Botoșani, lic. de fete Carmen Sylva
172. Căminul nostru, 1920, Dorohoi
173. Secera Botoșanilor, 1921 (variantă–Secera)
174. Gura lumii, 1921, Botoșani
175. Concurența, Botoșani, dir. Eugen Gavrilețcanu, 1921–1924
176. Botoșanii noi, 1921

177. Semănătorul Botoșanilor, 1922, 1924, v. (Semănătorul)
178. Revista Moldovei, 1921–1937, Botoșani, Tiberiu Crudu, colab. N.N. Răutu
179. Gazeta poporului, 1922, Botoșani, 1929, organ P.N.Ț.
180. Gazeta școlii, 1922–1928, Botoșani–Cernăuți, Asoc. „Infrăția” corpului didactic primar.
181. Tudor Pamfile, 1923–1928, Dorohoi
182. Buletinul oficial al județului Dorohoi (Monitorul...), 1924–1941
183. Steaua poporului, 1923, Dorohoi
184. Cuvântul liber, 1924, Dorohoi
185. Biblioteca Războiului de întregire, 1924, Botoșani, C-tin Cucu
186. Revista profesorilor de muzică, 1924–1926, M. Gr. Posulșnicu, Botoșani–București
187. Buletinul județului Botoșani, 1924–1952 (din 1951, al Regiunii Botoșani)
188. Botoșanii juridic, 1924–1925; Revista juridică (1925), V. Pillat
189. Democratul, 1924–1926, 1924, Botoșani, ziar național-liberal
68. Buletinul curților de apel, 1924, Botoșani
190. Cuvântul țăranilor, 1924, Dorohoi
191. Speranța, 1925, Dorohoi
192. Vestea, 1925–1929, Botoșani, prim-redactor Petronius Livescu
193. Gazeta cetățenilor, 1925–1929, Botoșani
194. Hazair, 1925–1927, Botoșani
195. Chemarea, 1925, Botoșani
- 196. Buletinul sindicatului agricol, 1926, Botoșani, 1916
197. Informatorul, 1926, Botoșani, Romică Nicolau, săptămânal
198. Unirea țăărănească, 1926, Dorohoi
199. Frăția Poporului, 1926, Botoșani–București
200. Revista școlii, Botoșani, 1923–1943
201. Cuvântul Nostru, 1926–1931, Botoșani, ziar al Partidului Național
202. Frângurele, 1927, Șendriceni
203. Revista Tinerimii, 1927, Mihăileni–Dorohoi
204. Aurora, 1927, Botoșani (alta decât în 1897)
205. Străjerul, 1927, Dorohoi
206. Armonia, 1927–1930, Botoșani, M.Gr. Poslușnicu
207. Vocea Poporului, 1928, Dorohoi
208. UNU, 1928, Dorohoi, Sașa Pană

209. Cuvântul nostru. 1928, Dorohoi, Asociația învățătorilor din jud. Dorohoi
210. Pământul. 1928, Botoșani
211. Rațiunea. 1929–1930, Botoșani, Petre Irimescu
212. *Ecranul*, 1929, Dorohoi
213. Lumina poporului, 1926, Mihăileni
214. *Foaia Cooperăției*, 1929–1930, Botoșani
215. *Timpul*, 1929, Botoșani
216. *Buletinul Căminului* cultural Ungureni, 1927
217. Moldova literară. 1929, Mihăileni–Dorohoi
218. Cuvânt lămurit, 1929, Săveni
219. Cooperăția. 1929. Dorohoi, agronom C. Călărășianu
220. Vestitorul, 1929, Dorohoi
221. Păzitorul, 1929, Dorohoi
222. Tribuna Dorohoiului, 1929
223. Frații poporului. 1929, Dorohoi
224. Partidul românismului, 1929, Botoșani
225. Străjerul, 1930, Dorohoi
226. Suflet țărănesc, 1930, Dorohoi
227. Chemare nouă, 1930, Dorohoi
228. Izbânda, 1930, Dorohoi
229. Foaia cooperăției, 1930–1932, Botoșani
230. Știrca, 1929–1933, Botoșani, director Const. Oprescu, săptămânal
231. Glasul singurătății, 1931, Dorohoi
232. Îndemnul vremii, Botoșani, 1932, asoc. Liga culturală
233. Gurița, 1932, Botoșani, dir. S. Negreanu
234. Informatorul Dorohoiului, 1931
235. Pământul Moldovei, 1931, Botoșani
236. Rochița transparentă, 1932, Botoșani, S. Negreanu
237. Săptămâna, 1932–1937, Botoșani, Ion Iacovlov
238. Răvașul Botoșanilor, 1932
239. Gazeta Botoșanilor, 1932
240. Semănătorul, 1932, Botoșani
241. Scara, 1932, Botoșani
242. Pacea, 1932, Botoșani, Jules Filmann și Ben. Gartenberg
243. Rațiunea noastră, 1932, Botoșani
244. Licăriri, 1932, Dorohoi
245. Viforul, 1933, Dorohoi

246. Molna, 1933, Dorohoi
247. Vremea Noastră, 1933–1935, Botoșani
248. Clopotul, 1933–1989, Fondator Sc. Callimachi (v. Clopotul
poporului)
249. Îndrumătorul, 1933, Dorohoi, (v. Îndrumarea)
250. Steluța, 1933–1938, Botoșani
251. Anuarul băncilor învățătoresți, 1933, Botoșani
252. Conservatorul, 1933, Botoșani
253. Drumul nostru, 1933, Dorohoi
254. Glasul vremii, 1933, Dorohoi
255. Fulgerul, 1933, Dorohoi
256. Realitatea evreiască, 1933, Dorohoi
257. Observatorul, 1934, Dorohoi, dir. George D. Rincă
258. Clasa noastră, 1934, Botoșani
259. Meseriașul, 1934, Botoșani
260. Reformatorul, 1934–1937, Botoșani
261. Însemnări, 1934, Dorohoi
262. Românul, 1934, Botoșani, 1938–1939, dir. Dan Patrulius („gratis
pentru țărani“), redactor prof. Ioan Manoliu
263. Raza, 1935, (v. Clopotul)
264. Slova, 1935, Botoșani, C. Prisnea
265. Soarele, 1935, (v. Clopotul)
266. Valul, 1935, (v. Clopotul)
267. Torța, 1935, (v. Clopotul)
268. Informatorul Botoșanilor, 1935, gazeta intelectuală de curaj și
atitudine, (Informația Botoșanilor)
269. Tribuna liberă, 1935, Dorohoi
270. Strategia, 1935–1937, M.W. Moreno, Botoșani
271. Buletinul comunității evreilor din Botoșani, 1936
272. Horia (v. Clopotul), 1936
273. Cloșca (v. Clopotul), 1936
274. Steagul (v. Clopotul), 1936
275. Stegarul, 1936, Botoșani
276. Vestitorul, 1936, Dorohoi–Botoșani
277. Izbânda națională creștină, 1936, Dorohoi
278. Ghiocelul, 1936–1938, Botoșani
279. Liberalul, 1937, Botoșani
280. Glasul nostru (v. Clopotul), 1937

281. Calendarul țăranilor botoșăneni, 1937, PNȚCD
282. Arhanghelul, 1937–1944, Botoșani, dir. pr. Deliu
283. Moldova, 1937, Botoșani, dir. Lucia Oprescu
284. Vatra Bașotestilor, 1938, Dorohoi
285. Botoșanii, 1939–1943, dir. Nic. Murărașu
286. Patriotism și literatură, 1942, Botoșani
287. Graiul liber, 1944, ziarul trupelor sovietice de ocupație
288. Lupta noastră, 1949–1959, Dorohoi
289. Amfitrion, 1981, Botoșani
290. Hierasus, 1978, Botoșani
291. Carete Botoșănene, 1983, (cenaclu); serie nouă Căminu Dorian, 1991
292. Fanzin, Guranda, Stelian Neagu, revista S.F., 198
293. Avântul, Sc. 11 Botoșani
294. Lyceum – A.T. Laurean
295. Drum nou
296. La Steaua... (Lic. Eminescu)
297. Hyperion, Darabani (lic.)
298. Frângurele (lic. agr. Șendriceni)
299. Mioritica (lic. Săveni)
300. Lumnița (lic. 2, Dorohoi)
301. Ghiocel (Sc. generală Drăgușeni)
302. Mlădițe (Sc. generală Nicșeni)
303. Phoenix (Sc. gen. Corni)
304. Aripă tinere (Sc. gen. 1, Dorohoi)
305. Azur (Sc. gen. 11 Botoșani)
306. Steluța (Sc. gen. Broscăuți)
307. Orizonturi (Lic. Bucecea)
308. Freamatul codrului (Sc. gen. Vorona)
309. Buletin oficial al Consiliului popular județean
310. EMINESCU – 100, 1989, număr omagial, Ion Maximiuc, Dorin Băciu, V. Țopa, Victor Maștei, ș.a.
311. Tribuna muncii politice de masă, Sil. Ailenci, ș.a.
312. Gazeta de Botoșani (Clopotul poporului) 1989, 1990, Gh. Jauca
313. Vocă Dorohoiului liber, 1989, Mihai Cojocaru
313. Hyperion, 1990, grupare literară, Botoșani
314. Tribuna Agriculturului, 1990, Botoșani, Ion Maximiuc
315. Fotoreporter, 1990, Elena Condrei, Valerian Țopa, Botoșani
316. Atitudinea, 1990, Botoșani, V. Ilișoc, S. Ailenci, E. Hrușcă, C. Iftime

317. Curierul de Dorohoi, 1990, M. Cojocaru
318. Consens, 1990, Dumitru Lavric, Botoșani
319. Mesager, 1990, Ioan Aniței, Botoșani
320. Chemarea, 1990, Virgil Dvoracec, Botoșani
321. Puls contact, 1990, Botoșani (V. Teișanu, D. Iurea ș.a.)
322. După Babel, 1990, George Luca, Botoșani
323. Sisif, 1990, (rebus), P. Pardău, Botoșani
324. Tribuna Dorohoiului, 1991–1992, I. Maximiuc
325. Bețivul, 1991, D. Butnaru, Dorohoi (umoristic, în red. Tr. agr.)
326. Buletinul comercial al Camerei de comerț și industrie, 1991
327. Agora – literar, 1992, Botoșani. (poeti tineri); Alecsa, Bădiliță ș.a.
328. Actualitatea botoșăneană, 1993, Vasile Timoficiuc, Botoșani
329. Jurnalul de Botoșani, 1993, Ioan Rotundu
330. Primăria Botoșanilor, 1993, Ionel Bejenaru ș.a.
331. Gazeta poliției – supliment la Gazeta de Botoșani
332. Curierul, 1995, Mircea Oprea
333. Monitorul de Botoșani, 1995, George Lazăr
334. Botoșanii, 1994 Marian Andrioaie, I. Bejenaru, I. Maximiuc
335. Muguri noi, 1968, (Lic. Săveni)
336. Buletinul cadrelor didactice (1975, 1977)
337. Amfitrion, ed. Biblioteca „M. Eminescu“
338. Brad bătrân, 1995. M. Ureche, T. Apetrei, I. Bejenaru, I. Maximiuc

...De la 289 publicații numite în lista din 1983, ajungem acum, după ce am eliminat și unele erori, la 340 care au fost editate până la zi în perimetrul actualului județ din 1862 încoace. Am numit titlurile distincte și uneori și variantele lor în paranteze. Sunt convins că lista nu e completă, am vagi informații și despre alte publicații. Unele le-am văzut și le-am fișat; altele le-am reluat după d-l Bejenaru și alți autori (St. Cervatiuc, Ileana Turușancu, D. Iarcu, și evident, încă mulți alții). Publicarea lor ar fi în serviciul completării cu date noi a informațiilor noastre, destinate celor ce în viitor vor încerca o lucrare de anvergură despre presa de la noi.

ZONA DE APROVIZIONARE CU UNELE PRODUSE RURALE A PIETELOR DIN BOTOȘANI

IOAN PRĂJINARU

Studiul de față reprezintă finalizarea cercetării efectuată pe o durată de mai mulți ani, timp în care s-au făcut observații zilnice, sezoniere și în perioade de maximă activitate comercială (miercură, vineră, duminică) în piețele orașului. S-au întreprins anchete sociale, consultându-se persoane care participau la schimbul de produse, de peste 70 ani din cartierele marginale ale orașului și din satele situate în zona de aprovizionare la distanțe diferite (între 2–45 km de oraș) și care cunoșteau bine fenomenul comercial cel puțin din 1930 până în prezent. S-au cercetat documentele administrației piețelor precum și documentele apărute până la această dată privitoare la comerțul din Botoșani.

În formularea concluziilor nu s-a luat în considerație comerțul unităților de stat și cooperatiste din agricultură, întrucât până în 1990 acestea au desfășurat o activitate dirijată și deci nu prezentau un argument sigur pentru stabilirea relațiilor economice dintre oraș și așezările rurale și a influenței sale asupra zonei înconjurătoare.

Pe baza datelor statistice culese am întocmit hărțile ce însoțesc textul, care redau desfășurarea în timp și spațiu a fenomenului de schimb. Prin metoda cercurilor proporționale și a scării convenționale continue s-au cartografiat:

- a) participarea numerică a producătorilor agricoli indicată prin suprafața cercurilor;
- b) felul produselor agricole indicate prin semne convenționale;
- c) direcția spre piețe a participanților redată prin linii de mișcare.

Considerăm că metodele și procedeele utilizate în cercetare, materialul bogat ce a fost consultat, perioada lungă de timp și momentele alese când s-au făcut observațiile de teren, constituie probe suficiente și sigure care ne-au permis să formăm concluziile de față.

Conșiderații fizico- și economico-geografice ale sitului

Făcând o analiză sumară a cadrului natural constatăm că Botoșaniul este așezat în zona de contact între două regiuni geografice care se deosebesc între ele printr-o multitudine de trăsături fizico- și economico-geografice: Câmpia Moldovei spre est și Podișul Sucevei spre vest.

Câmpia Moldovei se desfășoară până la Prut. Relieful colinar, sculptat pe stratele de argilă cu intercalații de nisipuri și argilo-marnoase-nisipoase sarmatice constituie caracteristica esențială a Câmpiei. Dealurile ce rar ating 200 m altitudine, au pante puțin înclinate, despărțite de văi largi, se termină în partea superioară cu platouri întinse, creind condiții bune de relief, pentru practicarea agriculturii.

Climatul este sub influența directă a maselor de aer continentale est-europene și celor nordice de origine baltică. Ca urmare iarna se instalează un timp rece și uscat. Vara când predomină masele de aer din nord-vest apar ploi abundente dar și perioade calde cu secete prelungite datorită invaziei aerului de origine tropicală din sud. Temperatura medie anuală a aerului este cu 2,05 mai mică ca în Câmpia Română și sudul Moldovei – ceea ce determină o întârziere cu cel puțin două săptămâni înflorirea pomilor, coacerea fructelor, dezvoltarea legumelor și zarzavaturilor, cartofilor timpurii, iar la tomate de cel puțin o lună.

Rețeaua hidrografică reflectă condițiile climatice și alcătuirea geologică a stratului de la suprafață. Râurile prezintă variații mari de debit sezoniere, în funcție de cantitatea de precipitații, înregistrându-se permanent un deficit hidrologic. Pentru suplinirea necesarului de apă s-au construit încă din timpurile străvechi, iazuri azi cu utilizare multiplă (irigații, piscicultură, apă potabilă, adăpători pentru animale etc.).

Întreaga câmpie este acoperită cu soluri fertile – cernoziomice, ceea ce individualizează una din cele mai mari zone agricole din țară.

Podișul Sucevei se întinde spre vest până în Carpații Orientali. Cu altitudinea sa medie de 460 m domină Câmpia din est cu o diferență de cel puțin 100 m. La vest de Botoșani se desfășoară șeaua Bucecea ca o poartă larg deschisă, de 300–350 m înălțime, străjuită la sud de Dealul Mare Tudora (593 m) iar la nord de Dealul Bour. Aceasta reprezintă o zonă de intensă circulație între cele două regiuni geografice. Extensiunea largă a platourilor structurale și formelor structurale de vale îl diferențiază total atât de relieful accidentat tectono-eroziv din vest ale Obcinelor Bucovinei cât și de Câmpia Moldovei din est unde domină un relief sculptural colinar.

Datorită poziției, altitudinii și frecvenței maselor de aer de origine baltică, Podișul Sucevei are un climat mai răcoros ca cel din câmpie, cu temperaturi

medii anuale între 8° și 6° (7.8 la Fălticeni, 7.4 la Suceava) și mai umed (635 mm la Fălticeni).

Solurile de tip argiloiluviale brune și podzolice cu o cantitate redusă de humus, mai puțin fertile ca cele din câmpie, ocupă suprafețele cele mai întinse. Se mai întâlnesc soluri cenușii și cernoziomuri levigate. Fiind soluri nisipoase se pretează foarte bine la cultura cartofului, care face din Podișul Sucevei cea mai importantă zonă a țării.

Zona de contact dintre Podișul Sucevei și Câmpia Moldovei

Trecerea dintre cele două regiuni geografice se face printr-o fâșie de teren lată de 3–5 km cunoscută sub numele de zonă de contact. Descrișă de V. Tufescu încă din 1938 în lucrarea sa „Un oraș în declin – Botoșanii”, „aceasta reprezintă o adevărată linie de contraste, o schimbare bruscă în aspectul peisajului, în mijloacele de subzistență, în funcțiile economice și cele sociale. E ceea ce se numește în antropogeografie o linie de contact”.

Relieful este mai accidentat, cu pante medii de 10°–20°, uneori cu abrupturi cu o energie de cca. 100 m. În lungul ei apar pînjeni de dealuri orientate spre S.E. care închid în interior mici depresiuni de contact, cu pante înșorite și microclimat ferit de influența directă a maselor de aer reci din E și N.E. continentale: Depresiunea Dorohoi – Botoșani, Coșula – Copălău, Frumușica – Flămînzii.

Relieful fragmentat cuestasiform supus eroziunii și alunecărilor de teren este valorificat prin culturi de pomi fructiferi și viță-de-vie, pășuni și lănețe, contrastând puternic cu peisajul agricol din câmpia din față.

Contrastele fizico-geografice au generat deosebiri economico-geografice și antropogeografice

Dintre acestea, structura și utilizarea fondului funciar au cea mai mare importanță. Analizând datele statistice constatăm predominarea terenurilor arabile în toate cele trei zone geografice (70,5 %), după care urmează suprafețele ocupate de pășuni și lănețe (24,1 %). (Tabel nr. 1). Viile și livezile împreună, dețin 3,7 %. Cultura cartofilor reprezintă 3,7 % din terenul arabil iar legumele și zarzavaturile 1,1 %. Această structură scoate în evidență tendințele de valorificare a terenului în scopul satisfacerii consumului propriu dar și cerințelor pieței orașului.

TABEL NR. 1 – Structura fondului funciar și utilizarea terenului în zona de aprovizionare a orașului Botoșani

Total supr. agric.	din care				Total arabil	din care	
	arabil	pășuni, fânețe	vii	livezi		legume zarzav.	cartofi
100	70,5	24,1	1,9	1,8	100	1,1	3,7

Diferențele apar mai vizibil dacă analizăm datele statistice pe cele 3 zone geografice (Tabel nr. 2). Astfel constatăm că terenul arabil deține cu 1,9 % mai mult în câmpic decât în zona de contact.

TABEL NR. 2 – Structura fondului funciar și utilizarea terenului în zona de aprovizionare a orașului Botoșani

Comune participante la aprovizionarea piețelor din Botoșani – pe zone geografice	Total supr. agri- colă	din care				Total ara- bil	din care	
		Arabil	Pășuni fânețe	Vii	Livezi		Legu- me	Cartofi
<i>Zona de câmpie:</i> Botoșani, Stăuceni, Răchiți, Bălușeni, Prăjeni, Sulița, Gorbănești, Unțeni, Roman, Nicșeni, Lunca, Ungureni, Vorniceni	100	68,9	28,3	1,1	1,3	100	1,1	3,1
<i>Zona de contact:</i> Curtești, M. Eminescu, Leorda, Cucorăni, Copălău, Flămânzi, Frumușica	100	67	25	4,2	2,8	100	0,9	2,3
<i>Zona Podișului Sucevei:</i> Vf. Cîmpului, Bucecea, Vlădeni, Corni, Cristești, Vorona, Tudora	100	78	19,2	0,2	1,2	100	2,3	9,2

Pășunile și fânețele dețin suprafețe mai mari în zona de câmpic (28,3 % față de 25 % în zone de contact, și 19,9 % în zona podișului din V.). Diferențele sunt un rezultat al morfologiei reliefului. În câmpic, pantele dealurilor și luncile râurilor sunt înerbate – utilizându-le ca pășune și fânețe în creșterea animalelor. În zona de contact, o parte a terenului înclinat este plantat cu vii și livezi (7,0 %, față de 2,4 % în câmpic și 1,4 % în zona de podiș, din terenul agricol).

Se remarcă o concordanță impresionantă între suprafețele de pășune și numărul de animale ce se cresc în fiecare comună (Tabel nr. 3).

Renumite în creșterea animalelor sunt și comunele Curtești, Corni, Nicșeni, Lunca, Bucecea etc. Bovinele se cresc în număr mai mare în zona de contact și podișul Sucevei unde pășunile dau o producție superioară de masă verde: Vf. Cîmpului (6.553), Bucecea (4.706), Vorona (3.546), M. Eminescu (3.990).

TABEL NR. 3 – *Situația încărcăturii de animale pe suprafețele de pășune și fânețe în unele comune din câmpie.*

Comuna	Pășuni, fânețe – S. tot. în ha	Nr. ovine	Nr. bovine
Giorbănești	2.971	14.729	4.361
Unțeni	1.381	14.325	1.687
Ungureni	3.722	21.042	5.076
Sulița	2.103	12.719	2.826
Flămânzi	2.272	12.229	4.465
Prăjeni	932	6.153	1.032

Locuitorii acestor localități la care se adaugă și cei din apropierea orașului sunt principalii furnizori de produse lactate pe piețele orașului.

Cartoful deține locul V între celelalte plante de cultură. Cele mai întinse suprafețe se cultivă în comunele situate în Podișul Sucevei, 9,2 % din suprafața agricolă, față de 3,1 % în câmpie și 2,3 % în zona de contact. În județul Suceava cultura cartofului deținea în anul 1973 până la 20,7 % din terenul arabil. Podișul Sucevei – din care fac parte și unele comunele ale județului Botoșani, deține locul I pe țară ca producție. Condițiile pedoclimatice deosebit de favorabile asigură producții mari, valorificate pe piețele din orașele județului și în alte centre urbane din țară, la fabricile de amidon și spirt.

Viile și livezile ocupă împreună un procent ridicat în zona de contact (7 %). Aici pantele înșorite au fost plantate cu vii și livezi dând un randament superior. Renumite sunt comunele: Frumușica (1.463 ha), Flămânzi (419 ha), Prăjeni (313 ha), Copălău (109 ha), Botoșani (115 ha), Bălușeni (102 ha), Sulița (94 ha). Suprafețe însemnate se află în sud-estul județului unde climatul este mai cald, creînd condiții optime pentru coacerea strugurilor.

Pomicultura deține suprafețe întinse în zona de contact (2,8 % din terenul agricol) începând din comuna Bucecea (169 ha) și continuând cu cele din Cucorăni, M. Eminescu (261 ha), Curtești (393 ha), Cristești (145 ha), Vorona (140 ha), Flămânzi (110 ha), Frumușica (660 ha).

Zona pomi-viticolă se continuă spre sud în județul Iași cu renumitele podgorii de la Cotnari, Hîrlău, Deleni – Ceplenita – Tg. Frumos.

Localitățile amintite sunt principalii participanți la aprovizionarea Botoșaniului cu struguri și fructe. O mare importanță o reprezintă culturile de pomi fructiferi (meri, peri) din Județul Suceava (Rădășeni, Mitocu Dragomirnei, Vulturești etc.) care dețin locul I ca frecvență în desfacerea produselor pe piețele din Botoșani.

Legumele și zarzavaturile reprezintă 1,1 % din terenul arabil al zonei de aprovizionare a Botoșaniului. Până în urmă cu cca. 30 de ani aprovizionarea

pieței cu legume se făcea de către grădinarii de la periferia orașului, precum și din satele apropiate (Răchiți, Cișmea, Tulbureni, Curtești, Stăuceni, Manolești, Cătămărăști, Stîncești). Cerințele crescând ale pieței ca urmare a dezvoltării orașului au impus extinderea culturilor în comune tot mai îndepărtate, uade există surse de apă, soluri fertile și terenuri propice (luncile râurilor, în jurul lacurilor amenajate, pe terase). Renumite sunt localitățile Vlădeni (90 ha), Tudora (291 ha), Ungureni (150 ha), Frumușica (86 ha), Bălușeni (145 ha), Lunca, Roma, Nicșeni, Sulița, Todireni etc.

Deosebiri de ordin antropogeografic. Schimbul de produse, fenomenul economic în ansamblu, apariția și dezvoltarea așezărilor umane nu pot fi înțelese fără a lua în considerare relațiile ce se stabilesc între populație și mediul înconjurător. Între om și natură a existat dintotdeauna o strânsă interdependență, care în condițiile moderne se accentuează, atingând parametri superiori.

Contrastul dintre cele trei regiuni geografice care în această parte gravitează spre Botoșani este pus în evidență și de factorul uman (densitatea populației, mărimea și densitatea așezărilor, relațiile dintre elementele cadrului natural și activitatea omului, relațiile între locuitorii celor trei zone etc.).

Datele statistice și documentele existente dovedesc că densitatea populației a fost totdeauna mai mare în podișul din vest față de cea din câmpie. Astfel, „Condica liuzilor“ (1803) arată că în câmpie era o densitate de 10 loc./km², în zona Cozancea de 15–20 loc./km², iar în podiș și dealurile de la vest de Botoșani era de 30 loc./km². Diferențele se păstrează și astăzi. În podiș este de

80–200 loc./km² (teritoriul din Jud. Suceava) și peste 100 loc./km² în teritoriul județului Botoșani, iar în câmpie este de 80–100 loc./km².

Prezența omului aici este atestată documentar încă din paleolitic și a populat neîntrerupt acest teritoriu până astăzi. Menționăm doar câteva exemple din teritoriul de care ne ocupăm. Astfel apar atestate documentar așezări ca cele de la Cucorăni din sec. VII–IX, în timpul întemeierii statelor feudale românești sunt menționate așezarea și necropola de la Hudum. Din sec. XV–IX sunt atestate Saucenița, Văculești, Cervicești, Brăești, Cătămărăști, Stîncești, Orășeni, Cristești, Vf. Cîmpului, Cucorăni, Călinești, Manolești, Corni, Sarafinești, Icușeni, Vorona, Tudora.

În câmpie satele erau înșiruite în lungul văilor principale din care menționăm numai pe cele situate în zona de aprovizionare a orașului Botoșani, Unțeni, Nicșeni, Stăuceni. Popularea câmpiei se face în permanență cu intensități mai puternice după evenimentele istorice de importanță deosebită.

După războiul de independență apar satele Dorobanți, Roșiori, Vânători, Roma – toate cu denumiri semnificative – ale vitejiei armatei române. După primul război mondial apar Dacia, M. Viteazu, Aurel Vlaicu, Avram Iancu, D. Cantemir, Murguța etc.

Astăzi, în lungul „liniei de contact” se desfășoară un șir de așezări ce încep de la N. de Dorohoi, se continuă spre sud prin Văculești, Brăcești, Cervicești, Stăncești, Băiceni, Orășeni, Coșula, Copălău, Flămânzi, Frumușica, se continuă în jud. Iași cu Deleni, Ceplenița, Hîrlău, Cotnari, Tg. Frumos și aceasta pentru a enumera pe cele mai mari. Este una din cele mai frumoase linii de sate situate la contactul a două zone geografice. Densitatea lor atât de mare pe o fâșie așa de îngustă se explică prin posibilitatea utilizării resurselor din teritoriu local, podiș și câmpia din apropiere.

Mulțimea satelor, varietatea produselor agricole au dat naștere unei circulații vii de mărfuri încă din cele mai vechi timpuri. Schimburile nu s-au făcut la întâmplare ci direcția lor a fost impusă de condițiile naturale și de cerințele de aprovizionare a centrelor urbane. Ca urmare în imediata apropiere de zona de contact apar puncte de schimb – târgurile – care s-au dezvoltat treptat, ajungând astăzi însemnate centre urbane. De-a lungul secolelor s-au remarcat Dorohoiul, Botoșaniul, Hîrlăul, Cotnari (târgul Cotnari), Tg. Frumos etc. Dintre toate Botoșaniul a oferit cele mai bune condiții de schimburi între producători agricoli locali, între aceștia și populația urbană în continuă creștere, dar și între localnici și negustorii străini care se întâlneau frecvent pe piața Botoșaniului. Începutul comerțului cu produse agricole în Botoșani, căci acestea dominau piețele pe atunci, se confundă cu primele clipe ale apariției sale. Treptat devine centrul convergent al mărfurilor care absorbea cantități imense, atingând dimensiuni de importanță europeană.

Dinamica produselor pe piață. Cerințele de consum ale orașului, cauzate la rândul lor de creșterea numerică a populației, de frecvența negustorilor, de diviziunea socială a muncii etc., pun în mișcare surplusul de produse spre un centru convergent, creîndu-se astfel un flux continuu ce durează tot timpul istoriei orașului, cu oscilații în sens pozitiv și negativ, cu intensități mai mari sau mai mici.

Botoșaniul a concentrat totdeauna schimburile cele mai intense, fiind târgul cel mai mare din nordul Moldovei, de mare renume european. Aici soseau cele mai mari cantități de legume, zarzavaturi, fructe și produse lactate din împrejurimi, asigurând consumul zilnic al populației.

Cerințele de consum și de schimb cu produsele agricole s-au amplificat odată cu dezvoltarea meșteșugurilor care începând cu sec. XVIII ating proporții

mari. Dezvoltarea industriei mai târziu, solicită materii prime din agricultură care sunt prelucrate și redistribuite în țară.

Astfel s-a format în decursul anilor o zonă de aprovizionare permanentă a orașului Botoșani. După frecvența producătorilor agricoli pe piață se disting: zona imediată, intermediară și îndepărtată.

Pe baza prelucrării datelor obținute în timpul cercetării s-a reconstituit aria de extindere a acestor zone pentru perioada imediată după al doilea război mondial.

a) *Zona de aprovizionare imediată* cuprinde zona periferică a orașului, care avea atunci un pronunțat caracter rural. Aici se cultivau legume, zarzavaturi, se creșteau vaci pentru lapte. Locuitorii cartierelor periferice (mahalalelor) erau și proprietari de terenuri agricole în apropierea orașului. Zona se extindea până la distanța de 5–6 km de oraș, ce putea fi parcursă cu piciorul timp de 1–1,5 ore. Deplasarea populației se făcea zilnic sau de câteva ori pe săptămână, aducând produse lactate, ouă, păsări, legume pe care le desfăceau pe piață sau direct la domiciliu. Volumul lor era mic, realizându-se un venit neînsemnat.

b) *Zona intermediară* cuprindea satele până la 15–25 km de oraș, incluse în perimetrul: Leorda – Bucecea – Vlădeni – Corni – Tudora – Oneaga – Frumușica – Prăjeni – Sulița – Gorbănești – Ungureni – Călugăreni – Dorobanți – Nicșeni – Roma. Deplasarea se făcea în mod obișnuit cu căruțele săptămânal, de obicei în ziua de „târg“, miercurea, duminica sau vinerea. Acum se transportau spre oraș un volum mare de produse, constituind momentele cele mai importante de aprovizionare a populației urbane cu lactate, brânzeturi, ouă, păsări, legume, fructe, cereale, făină, ulei comestibil, miere, ceară, piei brute și argăsite, animale etc.

c) *Zona îndepărtată* era formată din satele situate dincolo de limita zonei intermediare, întinzându-se în E. până la Prut, în V. până în Carpați (între cele două războaie mondiale soseau produse și din satele de la est de Prut), de la Dorohoi în N. până la Hîrlău în sud. Deplasarea se făcea cu căruțele (unele cu coviltir), grupându-se mai multe la un loc, formau convoaie de câțiva km.

Pe lângă produsele agricole menționate mai soseau de la munte material de construcție (var, lemn, cherestea), obiecte din lemn (donițe, coveți, ciubere etc.), vase de ceramică. Frecvența și numărul acestor participanți depindea de distanță, starea drumurilor, de producția agricolă obținută la recoltare, precum și de influența celorlalte iarmaroace existente în zonă. Acestea soseau la Botoșani la iarmaroacele mari din toamnă.

Teritoriul care gravitează spre Botoșani a cunoscut transformări importante de-a lungul timpului. Creșterea numerică a populației, evoluția

funcțiilor urbane, (dezvoltarea industriei, serviciilor, culturii etc.) a însemnat o creștere puternică a cerințelor de consum care nu puteau fi asigurate de participanții tradiționali la piața orașului din aria veche de aprovizionare. Ca urmare aria de aprovizionare se lărgeste și se produc schimbări în structura comerțului pe piață. Activitatea agricolă devine mai complexă în satele din zona de aprovizionare, se dezvoltă cultura legumelor și zarzavaturilor, pomicultura, viticultura, creșterea vitelor pentru lapte.

Se accentuează specializarea comunelor în aceste culturi.

– legumele și zarzavaturile se cultivă pe suprafețe mai întinse în zonele Stăuceni, Todireni, Lunca, Roma, Prăjeni etc. Comunele Copălău și Flămânzi se remarcă prin cultura de usturoi;

– pomicultura și viticultura – în comunele Curtești, Frumușica, Flămânzi, Cristești, extinzându-se mult în continuare spre Hirău, Cotnari;

– în cultura cartofului s-au specializat comunele din Podișul Sucevei;

– creșterea ovinelor ocupă un loc important în satele Gorbănești, Unțeni, Ungureni, Nieșeni, etc.

Dar rolul important în extinderea zonelor de aprovizionare îl dețin transporturile rutiere. Introducerea transportului auto după 1960 spre toate comunele și asigurarea legăturilor permanente cu orașul, a însemnat parcurgerea unei distanțe tot mai mari în aceeași unitate de timp (distanța parcursă cu piciorul într-o oră este de 4–5 km, în timp ce cu mijloacele auto în prezent este de 40–50 km atingând localitățile Ștefănești, Succava, Sulița, Tg. Frumos). Astfel aria zonelor de aprovizionare depinde astăzi direct de mijloacele de transport, abundența și diversitatea produselor agricole, puterea de asimilare a pieții. În prezent limita se poate trasa astfel:

– *zona imediată* s-a extins până la cel puțin 10–15 km, cuprinzând localitățile până la limita Dorobanți – Roma – Leorda – Cucorăni – Vlădeni – Corni – Vorona – Frumușica – Sulița – Gorbănești – Unțeni – Mănăstireni. De aici sosesc zilnic produse proaspete. O situație aparte o prezintă așezările din zona de contact de la N. Bălcescu spre S. (Flămânzi, Frumușica, Deleni, Ceplenița, Hirău, Cotnari, Tg. Frumos) care deși situate la peste 30 km sunt participante zilnic pe piața orașului.

– *zona intermediară* astăzi cuprinde arealul situat între 15 și 30–40 km, prelungindu-se sub formă de tentacule în lungul căilor rutiere cu o mare circulație. Spre Iași ajunge până la Tg. Frumos; sau linia Botoșani – Tudora – Liteni – Rădășeni; Botoșani – Succava. Uneori limita exterioară a acestei zone se intersectează cu zona de influență a arealului Iași, Succava, Dorohoi. (Ex. prezența merelor de la Rădășeni, Mitocu Dragomirnei etc.).

-*zona îndepărtată* se întinde dincolo de această limită. Participanții sosesc pe piață odată cu alte treburi la centrul de județ. Se înregistrează participanți sezonieri care vin cu legume, zarzavaturi, fructe, de la distanțe considerabile: județul Galați, Vrancea, Ilfov, Ialomița, Olt, Teleorman.

Peste 80% din produsele ce sosesc în Botoșani se desfac în piața Halei care asigură spații mai mari, este mai bine organizată, mai modernă, iar vadul comercial mai puternic. În primăvara anului 1992 s-a dat folosință noua extindere modernă.

Se constată o oarecare distribuire a produselor spre piețe, pe direcția de penetrație în oraș a căilor de comunicație. În hală sosesc mărfuri din toate direcțiile, în piața din spatele Parcului Mihai Eminescu (strada Viilor) cele care vin pe calea Sucevei, iar cea de pe Strada Griviței deservește participanții de pe Calea Săveni și Roma, Nicșeni. Aceasta din urmă ocupă un loc secundar în desfacerea produselor.

Ritmul, frecvența și originea produselor agricole de pe piața orașului.

Analiza comerțului ce se realizează astăzi cu lactate, zarzavaturi, legume și fructe ne conduce la concluzia că ponderea cea mai mare în aprovizionarea orașului o dețin comunele din județul Botoșani. Un rol important îl au și producătorii din județul Suceava, Iași și din sudul țării. Comercializarea produselor agricole se face în funcție de cerințele de consum, de anotimp, de producția obținută la recoltare, puterea de cumpărare a populației și de factorul politic.

Până la naționalizarea comerțului și până în anul 1962 (Colectivizarea totală a agriculturii) aprovizionarea piețelor era asigurată numai de producătorii și comercianții particulari. Frecvența acestora pe piață era ritmică și deosebit de mare în timpul iarmaroacelor tradiționale care se țineau între 15 septembrie-10 octombrie. Aici soseau producători, negustori și cumpărători de la distanțe considerabile- din Carpați până la Prut, de la nord de Dorohoi până la Hârlău în sud. Aprovizionarea pieței cu legume, fructe, produse lactate, avea loc într-o ritmicitate săptămânală în zilele de miercuri ("zi de târg" la Botoșani) și duminica, din zona imediată și intermediară. În cursul săptămânii comerțul era de mai mică amploare și numai din zona apropiată. În această perioadă volumul, diversitatea și valoarea produselor desfăcute atingeau dimensiuni impresionante.

Naționalizarea comerțului și colectivizarea agriculturii (1962) au produs schimbări deosebite în comerțul cu produse agricole. Apar unități comerciale de stat și cooperatiste și se reduce puternic comerțul particular. Pe piața liberă se comercializau legume, fructe, zarzavaturi în cantități neglijabile în comparație

cu necesitățile de consum ale orașului. Doar produsele lactate ocupau un loc important ca număr de participanți.

Dispare treptat ritmicitatea tradițională a iarmaroacelor, iar târgurile săptămânale își reduc considerabil activitatea. Schimbul de mărfuri din vestita zi de miercuri („zi de târg“ la Botoșani) se egalează cu cel din ziua de duminică, pentru ca apoi cea mai mare activitate comercială să se desfășoare în ziua nelucrătoare (duminică). Iarmaroacele de toamnă care atrăgeau negustori și producători de la distanțe mari dispar total.

Prin introducerea transportului auto și prin creșterea cerințelor de consum zona de aprovizionare se lărgeste mult.

După 1990 are loc liberalizarea comerțului, ceea ce determină creșterea ponderii produselor comercializate de producătorii particulari. Odată cu aceasta au dispărut unitățile de stat și cooperatiste. Într-un timp record miercurea își recapătă renumele de „zi de târg“ când sosesc cele mai mari și felurite produse agricole. Duminica începe să dețină locul doi ca amploare comercială, dar își păstrează o activitate deosebită în campania de întreținere a culturilor și recoltărilor.

Caracteristic pentru această nouă etapă a comerțului este apariția concurenței între producători, fenomen ce determină o circulație intensă a produselor. Aceasta se manifestă mai întâi între producătorii din aceeași zonă geografică, pe piața orașului celui mai apropiat. Datorită abundenței, surplusul de mărfuri ajunge până la Botoșani, unde cerințele de consum fiind mari, asigură desfacerea lor cu ușurință și la prețuri convenabile. Așa apar pe piață tomatele, cartofii timpurii, varza, pepeni, ardei, vinete, gogoșari, de la distanțe de sute de km. Frecvența lor este zilnică, începând cu primele recolte până la epuizarea producției. Astfel, tomatele, castraveții apar la Botoșani la jumătatea lunii mai și domină piața orașului în lunile iunie, iulie. Participanți permanenți la piață sosesc din comunele județului Ilfov, Olt, Teleorman, Ialomița, Galați, Vrancea, specializate în culturi de legume și zarzavaturi, ardei, vinete, tomate, (Vidra, Jilava, Dridu, Dobreni, Vărăști, Crețești, Glodeanu Sărat, Colibași etc.). Pepenii sosesc de la Liești, Ivești, Barcea, Drăgănești, Garoafa, Vinători, Horăști, Corod, Munteni, Grivița, Priponești. Varză timpurie sosește și din Siria, Pîncota (Arad), de la Zarand, ceapă din jud. Buzău, castraveți în mare cantitate vin de la Rădăuți.

Odată cu apariția recoltelor locale frecvența acestora scade ca urmare a coborârii prețurilor de vânzare, pentru a-și face din nou apariția în momentele

când din cauza secetelor ori poluării, producția locală de legume (castraveți, roșii, ardei, vinete) este compromisă.

Accasta este a doua formă de concurență ce se manifestă între produsele locale și cele provenite de la distanțe mai mari. Rezultatul este așezarea prețurilor la un nivel corespunzător și desfacerea rapidă a mărfurilor de calitate superioară. Cu toate acestea rolul principal în aprovizionarea orașului cu legume și zarzavaturi îl dețin comunele din jud. Botoșani.

Cartofii sosesc în cantități mari din zona Podișului Sucevei. Renumiții cultivatori din comunele Corni, Vorona, Vlădeni, Bucecea, Cucorâni, Vf. Cîmpului, Cristești (jud. Botoșani), Dumbrăveni, Verești, Siminicea, Vulturești etc. (jud. Suceava) sunt principalii furnizori pe piața Botoșaniului. La acestea se adaugă și cei din comunele Nicșeni, Roma, Leorda, Unțeni, Sulița, etc.

Aprovizionarea cu fructe se face de către comunele specializate în cultura pomilor fructiferi pe cele 3 zone geografice:

- din câmpie sosesc cireșe, caise, vișini, meri, pere timpurii, căpșuni;
- comunele din zona de contact (M. Eminescu, Curtești, Copălău, Frumușica, Flămânzi, Cotnari, Hîrlău, Ceplența, Deleni, Tg. Frumos) domină piața cu cireșe timpurii de calitate superioară, vișini, pere, mere, struguri.
- Podișul Sucevei prin comunele Botoșana, Cașvana, Fîntînele, Horodniceni, Lipoveni, Mitocu Dragomirnei, Rădășeni, Vulturești etc. sunt principalii furnizori de mere și pere pentru iarnă care au o frecvență zilnică din octombrie – de la recoltare – până la sfârșitul lunii mai, la epuizarea stocului.

Produsele lactate dau o notă dominantă piețelor. Provin aproape în exclusivitate din comunele zonei de aprovizionare imediată care au o frecvență zilnică. Săptămânal sosesc din zona intermediară dar și de la distanțe mari (Sulița, Lunca, Gorbănești, Vf. Cîmpului, Oncaga, Ungureni etc.), cea mai mare cantitate de produse se desfac duminica, miercuri, sâmbăta și vinerea.

Brânzeturile de oi sunt aduse de locuitorii satelor specializate în creșterea ovinelor (Unțeni, Roma, Nicșeni, Gorbănești, Ungureni, Flămânzi, Sulița, Vorniceni, Flămînzi etc.). Abundența cea mai mare se înregistrează în lunile mai, iunie, iulie, apoi scade treptat până în octombrie când dispar produsele proaspete și apar brânzeturile conservate (sărate).

Concluzii. Din cele prezentate mai sus se constată că zona de aprovizionare din apropierea orașului nu reușește să satisfacă cerințele pieței, din cauza suprafețelor restrânse a unor culturi, a climatului mai rece ca în sud, ceea ce determină atragerea producătorilor agricoli de la distanțe mari. Pentru

atragera acestora în număr cât mai mare (însemna reducerea prețului de vânzare) este necesar modernizarea și extinderea pieței din oraș, asigurarea cazării partici-panților de la distanțe mari prin amenajarea unor dormitoare corespunzătoare, a unor magazine de păstrarea produselor. De asemenea, se impune o mai bună organizare a piețelor pe sectoare de produse în care marfa să se expună și să se vândă în condiții igienice.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ: V. Băcăuanu – Câmpia Moldovei, Ed. Acad. Rom. 1968; M. Pantazică – Hidrografia Câmpiei Moldovei, Ed. Junimea, 1974; N. Pop, I. Iosep, D. Paulenco – Județul Suceava, Ed. Acad. Rom., 1973; V. Giosu – Alimentarea cu produse rurale a principalelor piețe ale orașului Iași, în Probleme de geografie vol IV, 1956; I. Panaite – Îndrumător pentru studiul zonei preorășenești, în Îndrumător de cercetări geografice, S.S.G. București, 1969; I. Prăjinaru – Polul factorului geografic în apariția și dezvoltarea orașului Botoșani, în Hierasus, 78, Anuar Muzeul, Jud. Botoșani; V. Tufescu – Jud. Botoșani, ed. Acad. Rom., 1977, Un oraș în declin – Botoșanii în „Șoc. românească“, an III. 1938.

ASPECTE DIN ISTORIA CULTURALĂ A COMUNEI VORONA – BOTOȘANI

CONSTANTIN RUSU

Vorona este una din cele mai mari comune din nordul Moldovei, ca număr de locuitori (11 mii) și în același timp una din cele mai vechi așezări din țară.

Dovezile arheologice atestă o locuire din cele mai vechi timpuri ale acestui teritoriu, fără întrerupere.

Prima atestare documentară datează din 7 ianuarie 1403. „Grea de istorie“ – cum plastic o numea, într-un frumos reportaj, Mihai Creangă în revista România pitorească, Vorona este un nume care devine tot mai cunoscut în ultimul timp. Formată din înmănunchierea a 12 sate așezate în bazinul hidrografic al Voronei, această mică unitate administrativ-teritorială s-a individualizat și a dobândit o personalitate bine conturată și în domeniul mai puțin studiat al culturii materiale și spirituale.

Lucrarea de față va reda aspecte ale vieții culturale privită evolutiv.

Pornind de la ideea că „Orice valoare culturală trebuie să contribuie la îmbogățirea și ridicarea vieții materiale și spirituale ale oamenilor“ după cum spunea Al. Tanase, vom încerca să punem în lumină aportul cât de mic al oamenilor care au trăit pe aceste meleaguri la patrimoniul cultural național.

Ne vom ocupa mai întâi de cultura populară care prin creațiile sale cele mai semnificative pune temelia creațiilor culturale culte de mai târziu. Referindu-se la acest aspect C. Levi-Strauss arată că: „Însăși culturile primitive se raportează și se integrează unor forme culturale moderne, că deosebiriile dintre culturile primare și cele evoluat sunt doar graduale, iar nu legate de natura funcției și sensului lor că studiarea acestora contribuie la elucidarea originilor gândirii și umanismului contemporan în perspectiva istorică“.

Cercetarea românească dezvoltă o profundă tradiție în evidențierea virtuților și aportului culturii și civilizației populare în cadrul patrimoniului național.

G. Vâlsan vorbește despre „temeiul culturii noastre populare și funcția educativă a studierii sale, iar L. Blaga arată că „Cele două culturi sunt considerate structuri specifice, cultura satului nereprezentând o fază primitivă sau de involuție, căci ea, integrându-se organic destinului cosmic într-un orizont propriu, afirmă calități intrinseci (inedit, spontaneitate, originalitate, perenitate)“.

Cultura populară în zona de care ne ocupăm s-a născut odată cu istoria în procesul muncii.

Civilizația satelor din Valca Voronei este în primul rând o civilizație a satelor libere.

Cultura primitivă înmagazinează întreaga creație materială și spirituală începând din epoca paleolitică și până la începutul epocii fierului. În această uriașă perioadă de timp s-au înregistrat progrese ale civilizației societății primitive destul de mici comparativ cu progresele ulterioare, dar rolul lor de temelie a viitoarelor invenții, descoperiri, creații le-a sporit considerabil valoarea.

Omul în competiția sa continuă de a deveni mai mult om, în accepțiunea largă a cuvântului, a căutat, caută și va căuta perfecțiunea.

Mărturiile pe care le are paleoetnografia sunt puține dar și acestea arată că ceea ce era odată descoperit cunoștea o evoluție continuă până atingea culmile perfecțiunii.

Descoperirile arheologice aduc dovezi că primii „tehnicieni și ingineri“ au fost cei care proiectau și executau vârfuri de săgeți, topoare, ciocane sau alte unelte cu însușiri excepționale din punct de vedere al execuției.

Vârfurile de săgeți din silex, topoarele și ciocanele din piatră sunt lucrate într-o manieră aparte care ne stârnesc uimirea prin perfecțiunea execuției. Simetria perfectă, linia de rezistență care aduce un plus de frumusețe pieselor, demonstrează cât de strânse erau legăturile între util și estetic, între latura practică și gustul pentru frumos.

Ceramica carpică deși păstrează caracteristica generală a tipului, adică brâul alveolar, adaugă motive ornamentale noi ca spre exemplu simbolul soarelui stilizat.

Dovada certă a nivelului ridicat de civilizație îl atestă pentru perioada secolelor II–IV în zona Voronei și abundența materialului arheologic descoperit la suprafață (fragmente din ceramică de calitate superioară care dovedesc utilizarea fructierelor ca articol de lux uzual). Numărul mare de fusaiole descoperite atestă existența unor preocupări susținute în arta meșteșugurilor casnice ca principală sursă de bunuri materiale.

Pe plan istoric cultura primitivă anticipează „cultura populară”. Construită pe baza culturii primitive, în cultura populară se mențin resturile sau „antichitățile culturale care îmbunătățite, perfecționate și adaptate noilor cerințe contribuie din plin la îmbogățirea bagajului cultural al comunității culturale”.

Configurația geografică a zonei a determinat comunitatea culturală care a dăinuit datorită unității și interdependenței economico-culturale. Particularitățile etnico-culturale au fost moștenite odată cu întreaga zestre a trecutului în mod selectiv.

Așezările foarte vechi de pe arealul de care ne ocupăm erau de tipul cătunelor care au cunoscut o mobilitate ceva mai accentuată până spre finele feudalismului. În evul mediu pe Valea Voronei era un puternic nucleu de locuire, fapt confirmat de numărul mare de sate atestate documentar și arheologic.

Satele respective erau sate de pădureni, dezvoltate inițial în Lunca Siretului, migrând ulterior treptat spre culmi, odată cu despăduririle masive și dezvoltarea drumului comercial de pe Valea Siretului. Faptul că așezările evitau până și drumul de pe Valea Voronei ni-l arată poziția lor actuală. Ele au apărut și s-au dezvoltat în poieni, la obârșia afluenților Voronei pentru a fi la adăpostul codrului față de năvălitori și intemperiiile naturii (inundații, crivățul, etc.).

Viața culturală era impusă de condițiile complexe create de cadrul natural și relațiile social-economice.

Tipul de cultură era mixt determinat de varietatea îndeletnicirii locuitorilor din zonă.

Ca pădureni ei erau culegători, vânători, tăietori de lemne și prelucrători ai acestuia. Ca agricultori ei erau: cultivatori de cereale și plante tehnice; pescari, cultivatori de pomi fructiferi și viță de vie, crescători de animale, etc. Și dacă nu uităm că fiecare gospodar și gospodină erau și proprii lor meșteșugari, vom înțelege bine că varietatea îndeletnicirilor și-a pus amprenta și asupra tipului cultural.

Gradul de dezvoltare al culturii materiale din evul mediu îl deducem cu mai multă ușurință întrucât pe lângă descoperirile arheologice vin să ne ajute și documentele care aduc uneori amănunte semnificative despre morile de pe Siret, oloinițe, teascuri, albinărit, modul de folosire a pământului, etc.

Creația artistică se amplifică, cuprinzând toate domeniile vieții umane și capătă caracter de creație folclorică statornică. În cazul satelor studiate, creația artistică avea caracter colectiv, născându-se mai ales cu prilejul unor adunări. Această creație era spontană, mereu nouă, fără posibilitatea de repetare. Creatorii lumii vechi folclorice creau efectiv, improvizând povestirea sau

cântecul anume pentru a fi ascultați de alții. Sătenii adunați în șezătoare sau cu alte prilejuri fiecare în parte erau în stare să creeze, improvizând, ceea ce deosebea pe cel care improviza de cei care ascultau era doar talentul. Creația era totdeauna originală, cu posibilitatea unor variațiuni infinite.

Creația folclorică este fermecătoare tocmai prin infinita ei varietate, prin capacitatea sa de permanentă creație a variațiunilor pe aceeași temă.

Un rol aparte în această privință l-a avut pentru locuitorii din zonă nedeea din pădurea Vorona care se desfășoară la fiecare început de toamnă, lângă mănăstirea Vorona, din timpuri foarte îndepărtate. Există posibilitatea ca nedeea respectivă să fi existat înainte de apariția mănăstirii Vorona, întrucât acest străvechi obicei poate constitui singur subiectul unei lucrări nu ne vom putea ocupa mai detaliat de el.

Amintim totuși că prin amplasarea sa a devenit pentru zona amintită cel mai grandios eveniment de peste an, cel mai semnificativ pentru zona de contact a Podișului Sucevei cu Câmpia Moldovei.

Pe de altă parte, începând din secolul al XVII-lea, Mănăstirea Vorona a polarizat viața culturală a satelor din preajmă.

Nicolae Iorga o numea „o mănăstire de cărturari“, și asta nu fără temei. deoarece și aici ca și la Neamț se făceau traduceri neîntrecute, manuscrise cu o grafie ireproșabilă. sculpturi, miniaturi etc. Într-un dicționar de artă medievală aceeași mănăstire este citată ca posesoarea unei „importante colecții de manuscrise“. Din cele ce va urma se va vedea clar că, colecția amintită a existat fără îndoială, dar în prezent este înstrăinată fără a se ști cu precizie unde se află.

În monografia mănăstirii din 1922 scrisă de Al. Simionescu se arată printre altele că în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, „încă o pătrime din moșia Icușeni a fost cumpărată de călugării din mănăstire de la Radu și surorile lui, Maria și Anița cu 70 lei pe care i-au agonisit din vânzarea a niște cărți de ale lor“.

Pe noi ne frapează ultima parte a informației și anume faptul că acei călugări puteau să cumpere moșii cu bani adunați din vânzarea a niște cărți care fiind „de ale lor“, înțelegem clar că erau produsul muncii lor. Asta ne vorbește de la sine de viața culturală de la Vorona.

În 1909, la Vălenii de Munte, Nicolae Iorga publica textul unei traduceri integrale a Istoriilor lui Herodot după un manuscris descoperit de el la mănăstirea Coșula din județul Botoșani. Cât privește pe traducător, locul traducerii și anul în care s-a făcut traducerea există mai multe păreri ale diferiților cercetători printre care amintim pe C. Pascu, V. Bogrea, H. Mihăescu, N. A. Ursu și în sfârșit M. Marinescu-Himu care crede că traducerea nu s-a

făcut după original, ci „prin intermediul unei traduceri neogrecești și datează de la începutul secolului al XVIII-lea, iar cu privire la traducător conchide că ar putea fi un monah de la Coșula sau de la schiturile învecinate“.

(*Studii clasice*, VI – 1964, p. 309–325)

Dacă ținem cont că pentru perioada amintită la Mănăstirea Vorona era cea mai intensă și mai fructuoasă viață culturală din întreaga zonă putem presupune că traducerea amintită putea fi făcută de un călugăr de la Vorona și să fi ajuns ulterior la Coșula, traducerea putea să ajungă la Mănăstirea Coșula prin vânzare, schimb sau împreună cu traducătorul său care din anumite motive a fost mutat de la Vorona la Coșula.

În sprijinul aceleiași idei vine și citatul următor care aparține tot marelui istoric Nicolae Iorga.

„Viețuitorii mănăstirii aveau sfânta datorie și marca plăcere de a așterne pe hârtie slove de noi traduceri încât și călugării vestitului stareț Paisie de la Neamț (reformatorul monahismului românesc) și cei din Banat și boierii din Botoșani sau alte personalități culturale veneau la Vorona să vadă micile lor biblioteci“.

(„*Calendarul Neamului Românesc*“, Buc. 1909, p. 56)

Starețul cărturar de la Neamț, Paisie Velicicovacoî a întreținut relații culturale și cu stareții Onufrie și Agaton de la Vorona unde cam în aceeași vreme au trăit și 2 dintre copiii de seamă Iroscimonahul Nicolae și Schimodiaconul Timotei.

De-a lungul timpului multe personalități de seamă au avut relații cu cărturarii de la mănăstirea Vorona.

„În 1795 Gavril Conachi, tatăl poetului, obișnuia a veni aici și a petrece zile întregi în chiliile mănăstirii“. Dacă ne gândim că spre finele secolului al XVIII-lea nevoia de liniște nu era la fel de mare ca în zilele noastre, înțelegem lesne că pe bătrânul Conachi, dealtfel iubitor de cultură, îl atrăgea la Vorona nu atât tihna chiliilor ci mai curând efervescența vieții culturale de aici.

De asemeni Safta Brâncoveanu, ruda voievodului Constantin Brâncoveanu, a dăruit un clopot acestei mănăstiri.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea la Mănăstirea Vorona viața culturală cunoaște o înflorire fără precedent în vremea stăreției arhimandritului Rafael. În această perioadă a funcționat la Vorona o școală de „carte bisericească“

Într-o monografie despre George Enescu ce a fost publicată la Iași în 1925 de preotul Nicolae Hodoroabă, se arată că Gheorghe Enescu, fiul lui Enea Galin din Zvoriștea pentru că are „viers îngeresc“ va fi făcut preot.

„În acest scop îl și trimite la învățătură de carte bisericească la Mănăstirea Vorona din județul Botoșani la călugări. Va fi învățat desigur ca pe atunci să cunoască ceaslovul, psaltirea și cântările bisericești.

Vedem deci din cele citate, nu numai până unde coboară rădăcinile talentului marelui nostru muzician George Enescu ci și faptul că la Vorona a funcționat una din școlile vechi bisericești.

Inimosul stareț nu se mulțumește însă numai cu o școală cu caracter religios ci se încumetă a împărtăși tainele slovelor și copiilor de țărani din satele vecine.

Pentru a ilustra acest nou aspect vom cita în întregime, mai jos, un inedit document.

Dintr-un document din 12 octombrie 1838, Icușeni, ținutul Botoșaniului. Mărturie dată de câțiva locuitori din satul Icușeni relativă la bătaia ce suferă dascălul satului de la Iorgu Iurașc, fratele Ralucăi Eminovici.

Mărturii

„Noi locuitorii satului Icușeni, cari mai gios ni vom puni numili și degitile, neștiind carte, dăm accastă mărturie a noastră la mâna dascălului Iordache Botezatu, ce acum învață copiii de un an de zile, tocmit fiind de sfinția sa părintele arhimandrit sfântei mănăstirii Vorona, și acum în luna trecută, ridicându-și dumnealui Iorgu Iurașc dintr-o casă ci este a sfântei mănăstiri, au mers dascălul ca să așază școala acolo neștiind că dumnealui Iorgu se află acolo în casă, l-au găsit pe dumnealui pi un pat cu șaua supt cap, iar în casă nu era măcar o mătură, care să înțalegi că au fost ridicat tot.

Și văzând numitul dascăl că se afla dormind în casă, au ieșit afară și au strigat pi băieți ca să-i întoarcă înapoi.

Atunci dumnealui Iorgu au ieșit din casă cu un ciomag în mână ciotoros și au pălit odată pe numitul dascăl, suduindu-l de cruci și zicând că el îl scoate din casă și dascălul îndată au și picat gios și dând numai din mâini, apoi, pi urmă, de câți ori au mai dat nu știm, și într-o târzie vreme au venit dascălița și copiii care învață, l-au luat în paringă și l-au dus acasă, plin de sânge ca un bou. Accastă știm și mărturisim în frica lui Dumnezeu“.

(12 octombrie 1838).

Mărturia este semnată de Dumitru Pișcari, Toader Străchinaru, Gavril Chihucă, Ion Manolache și Costache Ionică. Mărturia este autorizată de Petre Platon.

Vinovatul a încălecat pe un cal și „s-a făcut nevăzut“, și nu răspunde la nici o chemare a judecătoreiei.

În anul 1838 se pare că expirase contractul (de fapt mănăstirea ceruse desfacerea contractului mai înainte de a expira) de arendare a moșiei Icușeni de la Mănăstirea Vorona de către stolnicul Vasile Iurașcu, bunicul poetului Mihai Eminescu, și trebuia să lase și casa ocupată până atunci liberă, care era tot proprietatea mănăstirii.

Importanța documentului în cazul nostru, constă în aceea că se poate constata faptul că în satul Icușeni, ținutul Botoșani, încă din 1837 era un dascăl ce făcea școală cu 15 copii din satul respectiv.

Mai mult decât atât în 1838 vedem că școala căpăta și un local propriu.

În anul 1838, în Pomârla Dorohoiului, logofătul Anastasie Bașotă înființa și el o școală, în casă anume construită, în care învățau 40 de copii. Iar în anul 1841 apare prima școală de stat din Moldova și anume cea de la Darabani-Botoșani.

Școala de la Icușeni era prin grija arhimandritului Rafel pasul hotărâtor de trecere spre un învățământ laic organizat în Moldova și poate cea mai veche școală sâtească din Moldova.

În cazul mănăstirii Vorona situația nu este unică căci, cum ne informează N. Iorga, un alt arhimandrit de la Vorona și anume Marchian Folescu și-a „închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaș cu săli mari, luminoase, bine împărțite, în care desigur călugărul fără copii ar fi dorit și puțin din cea mai clară și mai sfântă lumină a sufletelor“. Este vorba despre școala care i-a purtat numele – Marchian din Botoșani în care au deslușit taina slovelor printre alții marele vârfuri ale științei românești: Nicolae Iorga, Ion Simionescu, Grigore Antipa.

Rolul cultural al mănăstirii Vorona nu încetează nici în prima jumătate a secolului XX căci la vreme de grea cumpănă în timpul primului război mondial copiii refugiați din calea invadatorilor, din Muntenia și Oltenia, găsesc la Vorona pe lângă hrana obișnuită și hrana spirituală, continuând să învețe carte cu cărturarii mănăstirii.

Mai amintim că geograful Victor Tufescu ca elev, aflându-se cu un grup de colegi într-o expediție în codrii Voronei, a avut ideea fondării unei reviste școlare la liceul a cărui elev era. Ideea a devenit faptă și astfel a apărut strămoșul actualei reviste „Liceul“, a liceului „A. T. Laurian“.

În anii din urmă viața culturală a Voronei a cunoscut noi succese și aportul său la progresul continuu al culturii noastre noi s-a făcut simțit.

De aici au plecat personalități de seamă ale științei, culturii și artei noastre contemporane (istorici, medici, pictori, ziariști).

Formații folclorice, echipe sportive s-au impus pe plan județean și național în ultimele decenii.

Mai amintim desfășurarea la Vorona în mod organizat a nedeii din septembrie, intitulată „Serbările pădurii” și a sesiunilor științifice organizate din doi în doi ani, revista „Freamătul Codrului”, ș.a.

BIBLIOGRAFIE

1. Călinescu G. – *Viața lui M. Eminescu*, Ed. Junimea Iași, 1977.
2. Constantinescu M. – *Sociologia generală*, Ed. Științifică București, 1968.
3. Damian D. – *Istoricul mănăstirii Vorona*, Teză de licență, 1975.
4. Drăguț Vasile – *Dicționar enciclopedic de artă românească*, Ed. Științifică, București, 1976
5. Iorga Nicolae – *Pagini alese*, s.a. București, 1964.
6. Hodoroabă Nicolae – *George Enescu – contribuții la cunoașterea vieții sale*, Ed. Viața Românească.
7. Stahl H. Henri – *Civilizația vechilor sate românești*, Iași 1927, Ed. Științifică, București, 1968.
8. Ungureanu Ghe. – *Eminescu în documente de familie*, Ed. Minerva, București, 1977.
9. Vulcănescu Romulus – *Etnografie – știință a culturii populare*, Ed. Științifică, București, 1966s

III. MEMORIALISTICĂ

N. IORGA – UNIVERSUL COPILĂRIEI

IONEL BEJENARU

Copilăria lui N. Iorga n-a fost să fie aidoma unui copil zburdalnic, setos de primele jocuri și aventuri. Și, totuși, i-am putea defini copilăria ca aventura unei cunoașteri, o cunoaștere, până la detaliu, a tot ce-l înconjură, o mare fereastră spre lume. La N. Iorga, cartea a înlocuit jocurile copilăriei. Așa se face că, la cinci ani, își cunoștea limba neamului său, limba română, în profunzime, cu acuratețe, ca și limba franceză, o „franceză de carte“, nu o „mizerabilă franceză de guvernantă“. Explicația? Ne-o va da, peste ani savantul – „ci cartea mi-a stat înaintea, cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngânarea cu glas subțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva cu glasul fals cu care se vorbește câinilor de manșon și pisicilor de cultuce“. O viață întreagă N. Iorga avea să trudească la o mare operă, în cea mai mare parte a ei scrisă în frumoasa slovă românească. Și aceasta, tot din copilărie i se trage! „Românește–consemnează N. Iorga–am învățat din casa părintească, adică din casa mamei, așa cum se vorbea: limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes“. Au fost, în schimb, Letopisețele, de vechi și bun grai“ ale lui Mihail Kogălniceanu, acea a doua ediție, cu litere latine, dăruită de cuconul Alecu Cănanău, boier de neam vechi, a cărei nemărginită bunătate se citea parcă în ochii săi mari și blânzi. În aceste „Letopisețe“, copilul Iorga descoperea o lume, se muta pur și simplu în ea. Era, pentru el, o tulburătoare reprezentare – „din colțul odăiței cu tavanul jos și ferestrele mici de la cucoana Marghioala Vâzdogeasa eu priveam încăierările și luam parte la judecățile divanurilor; din scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbea de ajungeau cuvintele până la mine“. Ce mult avea să conteze Kogălniceanu, cu „Letopisețile“ în formația istorică a savantului! Înșuși o recunoaște, numindu-l pe Kogălniceanu „introducătorul meu în trecutul Moldovei noastre“. Ce altfel de sentimente decât profund patriotice, pentru toată

www.cimec.ro

viața, poate să-ți formeze povestea amară a răpirii Bucovinei! – „Dar simțul pentru o bucată de țară pierdută, pentru un domn omorât; așa cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul meu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea în mine prin citirea, ușurată de un atât de frumos tipar, a foilor în care se făcea și socoteala banilor cu care se câștigase de nemți îngăduința grecilor care trebuiau să tacă“.

Și erau atâtea de citit în micuța casă a copilăriei! Mama Zulnia, grijulie, cu dragoste de frumos și cultură, ordonase o mică bibliotecă, dar cât de prețioasă! Erau aici frumoase cărți franțuzești din editura Calmann Lévy, „având flori în relief pe legătura lor multicoloră“. Prin cărți, Iorga călătorea în lume. Era o lume nouă, fascinantă – „George Sand, frumoasa doamnă cu ochi mari și părul negru încrețit pe tâmpile, m-a dus în Veneția lui Orio Soranzo și am netezit și eu, ca și iubitul Giovannei, ogarul cel alb al patricianului...; tot cu dânsa, în „Simon“, am intrat în satele din bogatul Berri al nașterii sale...; Emile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie franceză...; prin Victor Hugo din „Orientale“ am văzut pierind în flăcări Sodoma și Gomora... . După astfel de călătorii, cum să nu-ți pară mică odaia și chiar casa?! Ce frumos o afirmă Iorga! – „Trăiam mai mult în aceste zări decât în căsuța a cărei îngustime îmi era așa de indiferentă când eu eram stăpân pe atâta lume!“. Citind de zor, trăind lecturile, acum, la cinci ani, Iorga spulbera legile clasice ale copilăriei – „am străbătut această literatură pe care niți o teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani „Setea de a citi devine tot mai nestăvilită și iată-l pe Iorga luând și alte drumuri, bunăoară spre casa mare a lui Budachievi, unde stătea unchiul Manole cu soția sa Tinca, din neamul Bontășeștilor, unde a dat de „romanele în fascicule, care au stăpânit și încântat o întreagă societate pe la 1880“. Să le enumerăm – „Dramele Parisului“, „Rocambole“, „Misterele casei aurite“, „Contesa palidă“, „Marchiza sângerândă“, „Eugenia, împărăteasa francezilor“, „Isabela, regina Spaniei“

Lumea copilăriei lui N. Iorga mai înseamnă și contactul cu „cel dintâi mediu–orașul“. Desigur, îl încântă arhitectura veche boierească, dar și mahalalele, grădinile, livezile și, mai ales, oamenii. Nu-i scapă lui Iorga meritele primarului Toderiță Boian, în dezvoltarea Botoșanilor, cel care „cu banii strânși de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoșanii băltoacelor, în care se înfundau trăsurile, în orașul bine pavat, cu trotuarele de asfalt care nu stătea în urmă decât doar Iașului“.

Și, apoi primii ani de școală, la „Marchian“, la „Laurian“... Alte întâmplări, altă lume...

Să relevăm, totuși, un fapt la care N. Iorga avea să țină în mod deosebit. Este momentul când strigătul de bucurie al mamei îi dă de știre că „S-a luat Plevna!“. Ce fericire! Pe doi dintre combatanți micuțul Iorga avea să-i cunoască direct. „În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pârgaru–notează Iorga–stă într-un jeț, cu cârjile pe care le va purta apoi subțioară cu anii, îngrijit cu o nesfârșită iubire de o femeiușcă mărunță, slabă, cu imenșii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu;... zile întregi, nemșcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijese poate scenele de sânge de unde a venit. Mai târziu, când cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de tortură așteptare însetată în valea sămănată de morți“. Celălalt erou este soțul servitoarei, „bălaia Lisaveta“ – „uneori uriașul țăran e în odaia învățăturii noastre și ne povestește, simplu, ca și cum n-ar fi vorba de dânsul și de o clipă ca aceea, de asalturile de la Grivița, de obrazul retezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acopereau din goană rănila și tot nu mureau“. Așadar copilul Iorga cunoaște aceste două dramatice destine. Dar ceea ce îi este remarcabil – „Acești doi profesori cu carnea slârteactă fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decât toți dascălii de la școală împreună“.

Copilăria, putem spune, l-a pregătit pe N. Iorga pentru anii ce aveau să vină, anii care aveau să-l consacre ca una din marimile culturii românești.

NICOLAE IORGA ÎN CONȘTIINȚA ISTORICILOR UNIVERSITARI DE LA IAȘI ȘI BUCUREȘTI (DECEMBRIE 1940-MAI 1941)¹

DAN PRODAN

Motto:

„Au fost tăind un brad bătrân,
Fiindcă făcea prea multă umbră...”

Nicolae Iorga, *Brad bătrân*, noiembrie 1940.

Uciderea mișcelească a Titanului Nicolae Iorga, în noaptea de 27/28 noiembrie 1940², a șocat profund lumea intelectuală românească și mondială, cât și opinia publică. În mediul intelectual românesc, toți cei care l-au cunoscut (foști colaboratori, foști discipoli, foști studenți etc.) au simțit că au datoria morală de a comemora, în fața auditoriului său/și a propriei lor conștiințe, amintirea celui atât de tragic, dar și de demn, dispărut dintre ei.

Prietenii și dușmanii au fost nevoiți să recunoască, vrând-nevrând că:

„Moșneagul stând pe culme drept,
A fost la drum o călăuză,
Și-n vremea aspră și ursuză,
El cu furtunile-a dat piept”³

¹Prezenta contribuție este un rezumat al următoarelor mele studii: *Reacții la Facultățile de Litere și Filozofie din Iași și București (decembrie 1940–mai 1941) determinate de moartea lui Nicolae Iorga*, în „A.I.I.X.I.” nr. XXXII/1995, Iași (sub tipar); P.P. Panaitescu și „cazul steagului negru de doliu” arborat în memoria Titanului Nicolae Iorga (28–30 noiembrie 1940), în vol. P.P. Panaitescu, redactor Ștefan S. Gorovei, Iași (sub tipar); „Faptul care a umplut de durere inimile noastre”, în „Magazin Istoric”, s. n., anul XXIX, nr. 71 (344)–noiembrie 1995, București, p. 45–46, din care studii am preluat unele idei, pasaje și fragmente de documente inedite.

² Pentru amănunte vezi *Asasinatele de la Jilava...*, Snagov și Strejnicul, 26–27 noiembrie 1940, ediția a II-a, Editura Scripta, București, 1992, *passim*, iar despre Iorga: Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului București, 1968, 382 p. +63 fotografii; idem, *Nicolae Iorga, 1871–1940*, vol. I (cronologia vieții și bibliografie), Editura Științifică și Enciclopedică+Editura Militară, București, 1976, 576 p.

³ *Asasinatele...*, p. 18; 169; strofa a IV-a din poezia *Brad bătrân*, scrisă de Marele Dispărut înainte de tragica sa moarte.

La Universitatea din Iași, unde Iorga a fost student (1888–1889) și la cea din București, unde Titanul a fost profesor „o viață de om“ (1894–1940), foștii cunoscuți, colaboratori, discipoli sau studenți au regretat și au condamnat tragica moarte cu o intensitate ce caracteriza personalitatea fiecărui individ. Excepție au făcut, bineînțeles, cei de tendință legionară.

În urma cercetărilor efectuate în *Arhivele Statului din Iași și București*, am descoperit documente inedite referitoare la reacțiile și atitudinile corpului profesoral și ale studenților *vis-à-vis* de uciderea lui Iorga, la Facultățile de Litere și Filosofie din sus-amintitele centre universitare. Analiza obiectivă a acestor documente a permis caracterizarea conduitei fiecărui „personaj“ implicat și formularea unor concluzii, ce vor fi prezentate la momentul potrivit.

Astfel, la Facultatea de Litere și Filosofie din Iași s-au derulat evenimentele „cazului profesorului Octav Botez“, după formula uzitată de profesorul George Pascu, decanul legionar al sus-numitei facultăți. Dar să urmărim evenimentele.

În ziua de marți 3 decembrie 1940, la cursul său de *Istoria literaturii române moderne*, profesorul Octav Botez a încercat să evoc personalitatea Marelui Dispărut Nicolae Iorga, anunțându-și cu o zi înainte studenții. Anunțul anticipat a permis însă studenților legionari din Facultate și conducătorului lor să adopte măsuri de prevenire a unui astfel de „incident nedorit“. Profesorul Botez a început comemorarea lui N. Iorga, dar a fost întrerupt, după câteva fraze, de studentul legionar Eugen Coșeriu, care i-a cerut profesorului să revină la tematica strictă a cursului. Atitudinea studentului Coșeriu a provocat indignarea și reacția imediată a studenților din sală; Coșeriu a părăsit amfiteatrul, proferând amenințări. Dar nici profesorul Botez nu a mai continuat evocarea lui N. Iorga, justificându-și astfel atitudinea: „Ținând seama de împrejurări, renunț de a mai vorbi de N[icolae] Iorga. Să se știe însă că am renunțat numai în fața teroarei“⁴. Spre sfârșitul orei de curs, 5 studenți legionari, conduși de șeful lor Lică și însoțit de Coșeriu, au năvălit în amfiteatru, au întrerupt prelegerea, au evacuat sala de studenți, angajându-se într-o discuție polemică cu profesorul Botez. Încercând să-și justifice atitudinea, profesorul Botez a primit de la „camaradul“ legionar Lică următoarea replică: „Nu este permis, nu putem permite, noi care am suferit în închisori, să se vorbească în această Universitate despre N[icolae] Iorga, cea mai mare canalie a neamului! [...] Pentru mine, cel din urmă plugar valorează mai mult decât N[icolae]

⁴ *Arhivele Statului-Iași, fond Universitatea, Facultatea de Litere și Filosofie* (abreviat: A.S.I., fond U., F.L.F.), d. 12/1940, f. 168 v.

Iorga!“⁵. (În fața acestei atitudini atât de... „rustice“, ce-ar mai fi putut răspunde profesorul Botez? A tăcut...). După care legionarii s-au retras.

Un episod banal și „pașnic“ la prima-vedere (aparținând „istoriei minore“, la fel ca și cele relatate mai jos, dar...), ținând seama de faptul că, cu numai o săptămână în urmă, au avut loc asasinările de la Inchisoarea Jilava, pădurea Snagov, Strejnicul... Dar cu atât mai mult se cuvine a fi cunoscut! În plină teroare și angoasă legionară, atitudinea profesorului Botez a meritat și merită, peste decenii, tot respectul. Deși nefinalizat, gestul profesorului Botez a fost cel mai consistent dintre toate luările de atitudine pro-Iorga în cadrul sus-amintitei Facultăți ieșene. Dacă profesorii ieșeni Paul Nicorescu, Andrei Oțetea și George Călinescu au amintit doar în treacăt, în una sau mai multe propoziții, de Iorga, iar alții nici măcar n-au deschis gura, Octav Botez și-a propus și a realizat, parțial, mult mai mult, atitudinea sa devenind un „caz“ în ochii legionarilor. Toți știau că, procedând astfel, își puneau viețile în pericol. Profesorul Botez menționa: „Cu cinci minute înainte de sfârșitul orei, se aud niște lovituri puternice în ușa încuiată a sălii de curs. Înțelegând ce urma să se întâmple, am spus adresându-mă auditoriului:“ „Fiți calmi, sosește plutonul de execuție!“; și-am descuiat singur ușa“⁶.

Se cuvine subliniat și comportamentul studenților din amfiteatru, care au luat atitudine fermă împotriva gestului studentului legionar Coșeriu, fără să fie instigați de cineva, adevăr recunoscut și de decanul legionar prof. George Pascu. Profesorul Botez remarcă: „În acest timp am auzit în sală tumult și strigăte de indignare împotriva studentului Coșeru: «Nu-i dați ascultare, Domnule Profesor!», iar câțiva studenți au înaintat spre el. [...] am auzit noi strigăte de indignare și proteste însoțite de vorbe: «Nu vă potriviți, Domnule Profesor, unui cretin!»“⁷.

Viorel Alecu, licențiat în Litere, audiant al sus-amintitului curs universitar și martor, fără să vrea, la acest „incident“, sublinia în declarația sa: „Sala a început să se manifeste ostil față de gestul d[omnu]-lui Coșeriu, iar eu și prietenul meu Piru, indignați la culme, am intervenit, silind pe d[omnu]-l Coșeriu să părăsească sala“. Atitudinea lui Viorel Alecu față de fenomenul legionar a fost subliniată tranșant: „[...] și-au făcut apariția d[omn]-ii Coșeriu și Lică, urmași de serioase ajutoare. La această apariție stranie și neașteptată, am părăsit sala, nedorind să am de furcă cu oameni de care trebuie să te ferești și pe de altă parte, trebuie să mărturisesc sincer, nedorind să părăsesc viața la vârsta, nu fragedă, dar prematură, de 23 de ani. Multe fete au leșinat, de corpurile

⁵ *Ibidem*, f. 169.

⁶ *Ibidem*, f. 168v.-169.

⁷ *Ibidem*, f. 168 v.

acestora mă împiedicam pe sală și pe scări”⁸. Dezarmantă prin sinceritatea sa, această declarație era expresia, la nivelul mentalului individual, a sentimentului de teamă și de insecuritate generală, generate de crimele legionare. Cu toate acestea, atitudinea de respingere a fenomenului legionar s-a manifestat la majoritatea studenților ieșeni”.

La Facultatea de Litere și Filosofie din București reacțiile și manifestările membrilor corpului profesoral s-au polarizat în jurul atitudinii față de uciderea lui Iorga și condamnarea acesteia, cât și față de arborarea steagului negru de doliu în memoria Titanului¹⁰. În cadrul atitudinii generale, poziția profesorilor univeritari față de arborarea steagului negru de doliu s-a constituit într-un (alt) veritabil „caz”, ale cărui aspecte voi încerca să le elucidez în paginile ce urmează.

De la început trebuie să menționez că aspectele „cazului steagului negru de doliu” nu au mai făcut obiectul unei analize obiective în istoriografia românească, atât datorită lipsei de interes al specialiștilor, cât și a absenței din circuitul istoriografic a mărturiilor și documentelor ce să elucideze „dedesubturile” „cazului”. O lăudabilă excepție o constituie studiul¹¹ istoricului ieșean Ștefan S. Gorovei, care a adunat mărturiile editate până în 1982¹² (plus o scrisoare deosebit de importantă a regretatului turcolog Nicoară Beldiceanu de la Paris¹³) și a formulat o concluzie parțială.

„Cazul drapelului negru de doliu” a fost în strânsă legătură cu atitudinea profesorului P.P. Panaitescu, *rectorul legionar* al Universității din București (octombrie 1940–ianuarie 1941¹⁴). Dar să urmărim derularea evenimentelor, pe baza *documentelor inedite* reprezentând procesele-verbale ale ședințelor Consiliilor Profesoriale ale Facultății de Litere și Filosofie din București, din datele de 8 ianuarie, 5 și 12 martie 1941.

Nicolae Iorga a fost ucis mișcește de o „echipă legionară a morții” în noaptea de 27–28 noiembrie 1940, iar trista și incredibila veste s-a răspândit în București în dimineața zilei de 28 noiembrie. Membrii corpului profesoral de la

⁸ *Ibidem*, f. 171.

⁹ A se vedea și celelalte declarații referitoare la acest „caz”, în *ibidem*, f. 172–180.

¹⁰ *Arhivele Statului-București. Municipiul București, fond Universitate, Facultatea de Litere și Filosofie* (abreviat: A.S.B., M.B., Fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273–278 v., 315–316).

¹¹ Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu-coordonate ale unei evoluții*, în „A.I.I.A.I.”, nr. XIX/1982, Iași, p. 499–523 (în special p. 518–519). Studiul recent al lui C. Rezachevici, *P.P. Panaitescu-o operă de renume, o viață puțin cunoscută*, în „R.I.”, s.n., t. III, nr. 11–12/1992, București, p. 1183–1194, nu conține nici o referire la acest „caz”.

¹² Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 518, notele nr. 210–217.

¹³ *Ibidem*, p. 518–519, nota nr. 218.

¹⁴ *Ibid.*, p. 518.

sus-menționata Facultate au luat atitudine față de oribilul asasinat, prima reacție fiind arborarea steagului negru de doliu în memoria Marelui Dispărut. Dar să dăm cuvântul profesorului Dimitrie Caracostea: „(...) deoarece trecuse câteva ore de la moartea lui Nicolae Iorga (deci pe 28 noiembrie la amiază!-n.D.P.) și *steagul negru nu fusese încă arborat, am intervenit hotărât la d[omnu]-l Rector* (profesorul P.P. Panaitescu-n.D.P.) *să fie arborat steagul negru la Facultatea* (subl.D.P.) *pe care Nicolaie Iorga a ilustrat-o ca nimeni altul. Martor de intervenția mea este d[omnu]-l coleg Gh. Brătianu, care știe că numai în urma acestei intervenții s-a arborat steagul negru* (subl. D.P.)”¹⁵.

În intervenția sa, decanul de atunci al Facultății, profesorul Alexandru Marcu, a confirmat declarația lui D. Caracostea, oferind însă și informații suplimentare: „În legătură cu această declarație, d[omnu]-l Decan ia cuvântul și spune că este în măsură să confirme cele spuse mai sus, întrucât D[omnia]-sa a fost prezent la discuțiile care au avut loc în biroul D[omniei]-sale între fostul Rector profesor P.P. Panaitescu și d[omnu]-l prof[esor] D. Caracostea, la care a luat parte și d[omnu]-l prof[esor] Gh. Brătianu.

D[omnu]-l Decan ține să precizeze însă că *prima inițiativă pentru arborarea doliului la Facultate a fost a Decanului, care a intervenit în acest sens la fostul Rector al Universității* (subl. D.P.). În urma discuțiilor ce au avut loc, în împrejurările arătate mai sus (deci la amiaza zilei de 28 noiembrie-n.D.P.), *fost[ul] Rector profesor P.P. Panaitescu și-a dat asentimentul față de d[omnu]-l Caracostea* (subl. D.P.), adăugând că înmormântarea s-ar fi putut să aibă caracter oficial, prin participarea unor reprezentanți ai Guvernului; ba ceva mai mult, a doua zi (29 noiembrie-n.D.P.) ne-a autorizat să trimitem la Rectorat persoanele care ar fi protestat împotriva măsurii luate de Facultate (de a arbora drapelul negru-n.D.P.). Acest lucru s-a și întâmplat¹⁶, *însă fostul Rector a hotărât menținerea doliului arborat* (subl. D.P.)”¹⁷.

Cele susținute de D. Caracostea și de Al. Marcu sunt confirmate de Gh. I. Brătianu, în intervenția sa: „D[omnu]-l Prof[esor] Brătianu declară că personal a comemorat pe profesorul Nicolae Iorga la ora de curs, iar în legătură cu discuțiile ce au avut loc, precizează că a fost de față la intervenția d[omnu]-lui prof[esor] D. Caracostea și *că ezităările d[omnu]-lui Rector, înainte de a hotărâ arborarea doliului, au fost condiționate de informațiile pe care trebuia să le ia de la autoritățile superioare. Odată însă doliul arborat, fostul rector Panaitescu*

¹⁵ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273 v.

¹⁶ Nu ni s-a păstrat sau nu a fost descoperită până acum lista cu persoanele din Cadrul Facultății (cadre didactice și studenți) care au protestat împotriva măsurii Rectoratului și Decanatului de a arbora steagul negru de doliu; această listă ar fi avut o importanță deosebită în prezenta analiză.

¹⁷ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273 v.

a dispus menținerea lui“ (subl. D.P.)¹⁸. Interesanta scrisoare din 29 august 1981 a regretatului turcolog Nicoară Beldiceanu (1920–1994) adresată domnului Ștefan S. Gorovei îmi permite să deschid aici o mică paranteză; la sfârșitul lunii noiembrie 1940 studentul Beldiceanu a asistat, ca foarte tânăr martor ocular, la „evenimentele“ din cadrul sus-amintitei Facultăți, determinate de uciderea lui Iorga. Astfel, despre atitudinea lui Gh.I. Brătianu autorul scrisorii și-a amintit: „Gh. Brătianu, la cursul lui de vineri după-amiară (29 noiembrie-n.D.P.), a luat cuvântul pentru a înfieră asasinarea lui Iorga și a cerut studenților din amfiteatru, care era plin (Odobescu), să se ridice pentru un moment de reculegere în memoria lui Iorga. O bandă de studenți legionari a refuzat. Brătianu, roșu de mânie, a coborât de la catedră, a deschis ușa amfiteatrului și a urlat că asemenea studenți, care dau mâna cu asasinii, n-au ce căuta la cursul lui. Toți au ieșit cu coada între picioare, iar după asta Brătianu a început cursul normal“¹⁹.

În ziua următoare, vineri 29 noiembrie 1940, după amiază, Nicolae Iorga a fost înmormântat la Cimitirul Bellu. Pericle Martinescu, alt martor ocular al „evenimentelor“, care a lăsat și un interesant jurnal, a fost în dimineața sus-amintitei zile la Capela Cimitirului Bellu, unde era depus corpul neînsuflețit al Titanului“, (...) ca orice muritor de rând, ca un anonim oarecare întins pe o nășălie“²⁰. Și continuă amintitul memorialist: „Nici urmă de oficialitate, nici poliție, nici jandarmi, nimic, ca și cum evenimentul nu ar fi fost înregistrat nicăieri și trebuia să se petreacă în cel mai desăvârșit anonim. (...) Iorga, cel puțin, era unul despre care nimeni n-ar putea să spună că n-ar fi meritat funcrarii naționale. Ce funcrarii!“²¹. În mormântarea nu a avut nici pe departe caracterul oficial care și-l imagina și îl dorea Pericle Martinescu. Totuși, își mai amintea finul observator, „(...) am aflat că la înmormântarea lui Iorga a participat o delegație a Academiei Române, compusă din C. Rădulescu-Motru, P.P. Neđulescu, I. Simionescu, Dimitrie Gusti, S. Mehedinți, N. Vasilescu-Karpen etc. Academicienii, în cimitir, mergeau, de la poartă până la capelă, prin mijlocul aleii, în lăntuiri braț la braț și strigau: «Aici e Academia Română, nu trageți!». Ce-i drept, ne s-a produs nici un incident în ziua aceea“²². Cotidienele bucureștene din ziua de 29 noiembrie 1940 nu au publicat absolut nimic referitor la moartea și la înmormântarea lui Iorga, cu excepția ziarului „Universul“, ce a înserat un parcimonios anunț mortuar, pentru că autoritățile

¹⁸ *Ibidem*, f. 273 v.

¹⁹ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 519.

²⁰ Pericle Martinescu, *La catafalcul lui Iorga*, în „Flacara almanah“, 1980, București, p. 301.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 302.

antonesciano-legionare au interzis orice manifestare de protest sau de evocare a personalității Marelui Dispărut în coloanele presei^{22 b}.

Din partea Facultății de Litere și Filosofie din București la înmormântare a participat „(...) subsemnatul (decanul Alexandru Marcu-n.D.P.) și d[omnu]-l Secretar al Facultății (Popescu-Spineni-n.D.P.) la acea tristă ceremonie, cu care prilej am depus o coroană în numele profesorilor Facultății de Litere și Filosofie din București și am prezentat condoleanțe familiei Iorga, prin fiica sa, d[oam]-na Chirescu, singura pe care am întâlnit-o în capela Cimitirului Bellu²³.

Mărturii scrise, pe cât de interesante pe atât de prețioase, ne-au lăsat în ultimele două decenii foști discipoli și colaboratori ai lui N. Iorga, participanți *personali* la înmormântarea din după-amiaza zilei de 29 noiembrie 1940.

Astfel, Barbu Theodorescu, fostul secretar personal al lui Iorga, a participat în dimineața zilei de 29 noiembrie, de la ora 10⁰⁰, la adunarea de doliu organizată în aula Academiei Române. Discursul funebru a fost rostit de președintele înaltului for academic, filosoful C. Rădulescu-Motru, care a spus, printre altele: „(...) Noi, care am fost atât de aproape de el, sub povara durerii abia ne putem aduna gândurile pentru a-i adresa ultimele cuvinte de despărțire. Nicolae Iorga a întrerupt puterea de muncă intelectuală a neamului nostru în gradul cel mai înalt. Nu l-a întrecut nimeni până astăzi (...). Râvna lui adâncă de a cunoaște și de a împărtăși și altora cunoștințele sale l-a făcut cercetător în cele mai variate ramuri de cultură (...). Creator în scris și în cuvânt, de o fecunditate fără seamăn (...). În cuvântul lui se traduceau pentru toată lumea istețimea și originalitatea geniului românesc (...). Figură ce se proiecta pe diferite planuri și care, cu toate acestea, era de o unitate perfectă. O figură de legendă, încă din timpul vieții, și care va câștiga în grandoare cu cât timpul va trece^{23 b}.

După-amiază, începând cu ora 14⁰⁰, a avut loc la Cimitirul Bellu „înhumarea savantului N. Iorga, în prezența unei uriașe mase de oameni, care se revarsă și în piața din fața cimitirului. Între participanți: membrii Academiei Române, profesori universitari și secundari, scriitori, personalități marcante ale vieții științifice și culturale care, prin prezența lor, aduc ultimul omagiu celui care a dat strălucire culturii românești și s-a bucurat de un prestigiu nebănuit și în cultura universală^{23 c}.

^{22 b} Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga, 1871–1940*, I, cronologie și bibliografie, E.Ș.E.–E.M., București, 1976, p. 123; Ion Zamfirescu, *Oameni pe care i-am cunoscut*, ed. I., Editura Eminescu, București, 1987, p. 47.

²³ A.S.B., *M.B.fond U., F.L.F.*, d. 340/1939–1943, f. 276; vezi și f. 273 v.

^{23 b} B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 123.

^{23 c} *Ibidem*.

Ion Zamfirescu, discipol și colaborator al lui Iorga, a participat personal la înmormântarea mentorului său: „Ziua înmormântării a fost impresionantă. Păstrez imaginea ei și cu pietate, și cu un sentiment de recunoștință pentru cât adevăr omenesc putea să ne dezvăluie tuturor celor de față, pentru câtă bună-cuviință din parte obștei românești se putea citi în ea. Cimitirul Bellu, în acea după-amiază cenușie de toamnă, era o mare de oameni. Cine, oare, o înștiințase și o îndemnase la aceasta? În gazete nu se anunțase nimic; iar oficialitatea, perplexă de ceea ce putuse să se petreacă sub ochii și oarecum sub oblăduirea ei, era ambiguă și quasi-inexistentă. Funcționa însă un reflex al națiunii. Din om în om, de la cuget la cuget, luaseră naștere și se propagase o stare de spirit solidară, cu nesfârșite înțelesuri morale în încordările ei tăcute. Nici un plebiscit, fie și unul garantat cu oricâte principii și proceduri constituționale, nu ar fi putut să exprime mai substanțial și mai lămuritor, în clipa aceea, sentimentele și judecățile țării. Asupra mișcării legionare cădea o lespede: aceste sentimente și judecăți pronunțau împotriva ei, dacă nu încă toată sentința politică necesară, în orice caz o gravă și implacabilă sentință morală.

În aceeași după-amiază, în capela de la Bellu, avusese loc comemorarea pentru Virgil Madgearu, victimă și el a pogromului decretat de ideologia cămășilor verzi. Sieriul lui Nicolae Iorga, în acest timp, se află într-una din firidele capelei. A fost luat de acolo și așezat pentru ceremonia religioasă pe catafalcul din centrul capelei. Nu aş putea să reconstitui în ce măsură personalul de serviciu al cimitirului era sau nu prezent; am sentimentul că aceste oficii erau îndeplinite de către anonimi din asistență. Slujba religioasă a decurs într-o atmosferă de reculegere și liniște profundă. Nu s-au rostit discursuri. Mai mulți dintre cei de față, ca sub un consens spontan și tacit, i-am ridicat sieriul pe brațe și apoi l-am purtat pe umeri până la groapă. În toate acea mulțime ce urma îndurerată cortegiul, ca și în acea care în așteptare împânzea aleile cimitirului, nu se auzea o șoaptă. O concentrare respectuasă, demnă, stăpâna în toate inimile. Rareori, poate, un protest al conștiințelor a întrunit în el atâta unanimitate și, de asemenea, rareori o tăcere a tuturor a putut să includă în ea o mai grăitoare elocință^{23 d}.

Îmi permit să deschid aici o mică paranteză și să amintesc că, peste șase luni, la 3 iunie 1941, în cadrul adunării generale a Institutului de Științe din România, în intervenția *Nicolae Iorga-om de știință*, tânărul Ion Zamfirescu a omagiat personalitatea și activitatea complexă, multidirecțională și polivalentă, a celui care ar fi trebuit să împlinească 70 de ani: „ (...) Om de știință și poet; benedictin al cercetării abstracte și totodată un inspirant al muncii pe teren; suflet de apostol al neamului său și apologet înaripat al universalității umane:

^{23 d} I. Zamfirescu, *op. cit.*, p. 47–48.

Nicolae Iorga a fost parcă un predestinat să învie în conștiințele noastre fapte trecute, să facă istorie pe un înțeles mare și superior al veacurilor. De la el ne-a rămas, ca o maximă, gândul acesta: "trecutul trebuie să-l reținem, nu să ne posternăm înaintea recei lui apoteoze!" (...) Este o datorie, din partea noastră a tuturor, să-i păstrăm în inimile noastre un cult nestins. Dacă am avut fericirea să-i fim contemporani, să-l auzim vorbind, să ne apropiem de ființa lui, cu atât mai mult să ne bucurăm și de prietenia lui; tocmai de aceea, trebuie să nu uităm că tot sub noi i s-a grăbit și sfârșitul, acel sfârșit tragic pe care îl cunoaștem și care ne-a cutremurat. S-ar putea, totuși, ca memoria lui să găsească în cruzimea faptelor și o mângâiere. Nicolae Iorga, chiar și prin moartea lui, și-a servit țara, avertizând și chemându-ne la ordine. Poate că trebuia un asemenea zdruncin adânc, un zdruncin făcut să ne dea imaginea de haos a faptelor; și poate că era nevoie de o asemenea durere sfâșietoare, pentru a ne da seama de amenințarea atâtor apostazii tragice ce ne înconjurau, sub acțiunea cărora putem moralmente chiar să ne prăbușim. Sfârșitul lui Nicolae Iorga ne poate aminti de sfârșitul lui Socrate, al Ioanei d'Arc, al lui Ian Huss, al lui Giordano Bruno, al lui Lavoisier, al lui Miron Costin al nostru. Pe marginea acestora, omenirea a avut nu numai de picat lacrimi și de răspândit flori, ci și de cules învățăminte. Învățăminte, anume, de natură să ne confirme și să ne înalte moralmente, cu atât mai mult cu cât vom ști să le simțim mai dureros adevărul^{23 e}.

Și Valeria Costăchel, secretara Institutului pentru studiul istoriei universale, discipolă și colaboratoare a lui Iorga, l-a condus pe ultimul drum pe magistrul său, în acea tristă după-amiază de sfârșit de noiembrie: „La marea durere pricinuită de această pierdere ireparabilă, se mai adaugă și apăsarea necunoscutului: nu știa nimeni unde se află corpul neânsuflețit și cum vor proceda autoritățile mai departe. Pe la orele 15⁰⁰ (28 noiembrie 1940-n.D.P.) s-a aflat că la orele 17⁰⁰ corpul lui Iorga va fi adus la capela de la cimitirul Bellu.

Într-adevăr, la ora fixată, la capela de la cimitirul Bellu a fost depus sicriul cu corpul lui cu hainele și paltonul pe el și cu bastonul lângă dânsul, așa cum a plecat de acasă de la Sinaia. Sicriul a fost așezat jos. Abia după aceea familia a putut să aibă grijă de corpul lui N. Iorga și să înlocuiască hainele lui găurite, pline de sânge încheșate.

Înmormântarea a avut loc a doua zi, la 29 noiembrie, la orele 15. Era toamnă târzie, copacii erau dezgoliți, era ceață și burniță. O zi cenușie, cu cerul împâclit. Drumul de la poarta cimitirului până la intrarea în capelă era păzit de cordoane de soldați cu arma în mână. Deși legionarii răspândiseră zvonuri năstrușnice, cum că biserica va fi aruncată în aer, că aceia care vor lua parte la

^{23 e} *Ibidem*, p. 48–49.

înmormântarea vor fi urmăriți și așa mai departe, capela era plină de lume până la refuz.

La început, sicriul a fost așezat în partea stângă a capelei, dar pe urmă a fost ridicat de elevi și prieteni și depus pe catafale, la mijloc. Fața istoricului era liniștită, senină, iar fruntea lui lată, luminoasă ca de obicei. O gaură mare se vedea la ceafă, iar alta la rădăcina nasului, lângă ochiul stâng. Barba pareă avea păr mai puțin. S-a aflat că multe fire se prinseseră de ghips, când i se făcuse masca mortuară. Dacă n-ar fi existat urmele sinistre ale gloanțelor, nimic, n-ar fi trădat sfârșitul tragic al lui N. Iorga. Steagul tricolor al „Ligii Culturale” străjuia sicriul președintelui său mort.

În dreapta sicriului se afla familia cernită, în stânga colaboratorii cei mai apropiați. Mulțimea era atât de compactă, încât nu mai puteai face nici o mișcare. Totuși, o bătrânică cu părul alb, îmbrăcată cu o blană de lutru roasă, a reușit să străbată mulțimea de lume și să ajungă la sicriu. Ținea în mână câteva garoafe legate cu o panglică tricoloră de mătase grea, cum nu se mai făceau de mult. A pus florile pe pieptul mortului și i-a mângâiat cu mâna-i plâpândă fruntea lui uriașă. Era un prinos pios din partea uncea care făcea parte din aceeași generație, luptând pentru aceleași idealuri.

Slujba s-a terminat, s-a cântat de mai multe ori „veșnica pomenire”, dar nimeni nu se clintea din locul unde se afla. Nimeni nu-i venea să creadă că acum sicriul cu corpul profesorului Nicolae Iorga va fi înghițit de pământ. Deodată, în liniștea aceasta apăsătoare, cineva a strigat îndurerat:

– Mai stați puțin! ... Să-l mai vedem pe Iorga! ...

Totuși, a venit și clipa cea din urmă. În timp ce mulțimea se îndrepta spre groapă, burnița s-a transformat într-o ploaie mărunță și deasă, care se amesteca cu lacrimile acelor care-l conduceau pe N. Iorga pe ultimul său drum. Unul din foștii săi studenți, care mai târziu i-a luat locul la Institutul pentru studii istorice universale, plângea ca un copil și nu-și putea stăpâni plânsul amaric... După ce totul s-a terminat, n-a mai rămas decât un mormânt de o mărime neobișnuită. De anul nou, mormântul nins părea un sicriu alb care selipea în bătaia razelor soarelui de iarnă. Mâini necunoscute, dar prietene, înlipseseră în zăpadă buchetele de imortele²³¹.

„Evenimentele” s-au precipitat însă în ziua următoare, sâmbătă 30 noiembrie. Să dăm cuvântul în continuare decanului Alexandru Marcu: „A doua zi după înmormântare (...) (deci la 30 noiembrie-n.D.P.), ieșind întâmplător în sala de marmură a Facultății, D[omnu]-l Decan declară că a găsit în acea sală un

²³¹ Valeria Costăchel, *N. Iorga așa cum l-am cunoscut*, cap. XII: *Sfârșitul*, în *Nicolae Iorga-omul și opera*, vol. II, coordonatori Gh. Buzatu și C. Gh. Marinescu, Editura „Plumb”, Bacău, 1994, p. 261–262.

grup de studenți, convocați pentru unele comunicări de Președintele Societății studenților în Litere și Filosofie (...). La un moment dat unul din studenți a protestat *împotriva arborării doliului la Facultate* (subl. D.P.), însă d[omnu]-l Decan ține să arate că acesta nu era Președintele societății²⁴. La această adunare a studenților legionari a asistat, fără să vrea, și profesorul D. Caracostea, dar cei doi universitari, puternic impresionați de numărul mare de studenți legionari reușiți în sală, nu au luat nici o atitudine față de scopul în sine al întâlnirii legionare, față de jignirile și insultele proferate la adresa memoriei lui Iorga și a celor care *au permis arborarea drapelului negru*. Această conduită l-a determinat pe profesorul Nicolae Bănescu să-i acuze pe cei universitari de complicitate la „actul săvârșit”: Nu discut cine a avut meritul de *a fi sugerat arborarea steagului negru* (subl. D.P.) – văd că e divergență între D[umnea]-voastră; dar mă uimește cu atât mai mult faptul că, fiind amândoi de față la amenințările aruncate de un descreierat, tocmai pe această chestiune, studențimei adunate, și la insultele grosolane aruncate memoriei mult-regretatului Iorga, n-ați făcut un gest spre a-l chema la ordine, ați permis deci să se pună în discuție, atât de neobișnuit, tocmai actul din care vă faceți acum un merit.

Am informațiile la cele mai sigure, de la persoanele oficiale și martori oculari ai scenei, că lucrurile s-au petrecut exact cum afirm. De altfel, mi-ați mărturisit, Domnule Caracoste, că ați fost de față la cele petrecute și singură această prezență a Domniei Voastre acolo, fără să fi intervenit, a impresionat adânc studențimea cea bună și constituie o „consacrare” a actului săvârșit²⁵.

În replică, profesorul D. Caracostea a declarat: „Deoarece circulă zvonul că aş fi consimțit prin prezența mea o manifestare studențească *împotriva arborării steagului negru* (subl. D.P.) la Facultatea de Litere pentru mult regretatul nostru Nicolae Iorga, țin să se consemneze în Procesul-Verbal al Consiliului că n-am putut lua parte la o astfel de manifestare, căci aceasta ar fi însemnat că aprob o atitudine contrară voinței și faptei mele. (...) Nu putem deci consfinți o manifestare care, de fapt, se săvârșea contra propiei mele inițiative. (...) D[omnu]-l profesor Caracostea insistă asupra faptului că *arborarea doliului făcându-se și în urma insistențelor sale pe lângă fostul Rector* (P.P. Panaitescu-notă și subl. D.P.), nu D[omnia]-sa ar fi putut consfinți o manifestare ostilă memoriei lui Nicolae Iorga. Prezența sa la acea manifestare se datorește imposibilității în care se afla de a părăsi Facultatea, întrucât ieșirea era ocupată de studenți²⁶.

²⁴ *Ibidem*, f. 273 v. –278.

²⁵ *Ibidem*, f. 278.

²⁶ *Ibidem*, f. 273. v.; 278

La rândul său, Al. Marcu a declarat: „În replică (la declarația mai sus citată a lui N. Bănescu-n.D.P.), Dl[omnu]-l Decan dă lămurire că toți cei prezenți, în afară de studenți, erau numai în trecere prin sala de marmură și au fost surprinși de aceea manifestare, pe care în nici un caz nu o putem prevedea și deci preântâmpina”²⁷.

La cele prezentate mai sus, se adaugă informațiile oferite de regretatul Nicoară Beldiceanu: „(...) *Drapelul a fost pus în bernă* (fără să se manționeze ziua-n.D.P.), dar organizația legionară de la Litere a organizat o adunare fulger în sala de marmură, unde se intra prin strada Edgar Quinet. Au blocat porțile, așa „volens-nolens” am fost printre cei care au asistat la o scenă penibilă. Șeful legionar a vărsat foc și pară asupra bietului Iorga și asupra lui Marcu, *care a acceptat drapelul în bernă pentru Iorga* (sublinieri D.P.)”²⁸.

Informațiile oferite de Pericle Martinescu descriu sfârșitul acestei adunări studențești legionare *ad-hoc*: „La Facultatea de Litere, unde Iorga a fost profesor și decan-a fost și rector al Universității – , *din dispoziția actualului rector P.P. Panaitescu și a decanului Al. Marcu, a fost arborat doliul pentru moartea marelui istoric. Abia a putut fi ținut însă până la amiază, când studenții (legionari) l-au smuls, arborând în locul lui un steag verde* (subl. D.P.)”²⁹.

Steagul negru de doliu a fost văzut și de tânărul pe atunci Dumitru Almaș, care își amintea, trei decenii mai târziu: „Și nu pot să uit *ce mică și prîzîrită era flamura de doliu, în colț, sus, la etajul de la geografie al Universității din București*, (subl. D.P.)”³⁰.

Și alți contemporani ai „evenimentelor”, implicați mai mult sau mai puțin în ele, au lăsat mărturii mai mult sau mai puțin obiective: astfel, C.C. Giurescu își amintea, după trei decenii: „Uciderea lui Nicolae Iorga și a lui Madgearu a provocat o mare indignare, sporită și de faptul că *rectorul Universității (P.P. Panaitescu-n. D.P.) a refuzat la început să arboreze drapelul negru* (subl. D.P.)”³¹; iar N. Bănescu a afirmat că „(...) *la Universitate, rectorul de pomină interzicea arborarea drapelului* (subl. D.P.)”³².

²⁷ *Ibidem*, f. 278.

²⁸ Șt. S. Gorevei, *op. cit.*, loc. cit., p. 519.

²⁹ Pericle Martinescu, *op. cit.*, loc. cit., p. 302.

³⁰ Dumitru Almaș, *Nicolae Iorgă, așa cum l-am cunoscut*, în „Magazin”, an XV: nr. 713/5 iunie 1971, București, p. 4.

³¹ C.C. Giurescu, *Amintiri de la Facultatea de Litere din București privind perioada regimului legionar (septembrie 1940-ianuarie 1941)*, în vol. *Împotriva fascismului. Sesunea științifică privind analiza critică și demascarea fascismului în România, 4-5 martie 1971*, Editura Politică, București, 1971, p. 211; în aceste amintiri, autorul a făcut și o interesantă „radiografie politică” a cadrelor didactice de la această facultate, de la profesor la asistent, și a studenților, conchizând că: „În concluzie, pot afirma, în ipostaza de contemporan și martor ocular, că regimul

Am lăsat până acum documentele inedite și mărturiile edite să vorbească; derularea „evenimentelor” și mici paranteze pe care le-am făcut în cadrul textului au urmărit prezentarea aproape a tuturor „pieselor” din „dosarul cazului drapelului negru de doliu”, și conturarea atmosferei generale de teamă și angoasă peste tot răspândită, de la sfârșitul lunii noiembrie 1940. Se cuvine acum, spre finalul acestei abordări documentare, să formulez concluziile, pentru a lămuri atitudinea *rectorului* P.P. Panaitescu *vis-à-vis* de „cazul steagului negru”, necesitate pe care a subliniat-o d-l Ștefan S. Gorovei încă din 1982³².

Istoricul P.P. Panaitescu a fost dezavantajat (și blamat!) de la început pentru faptul de a fi *rectorul legionar* al Universității din București și *profesor legionar* al Facultății de Litere și Filosofie, în care aderența la regimul legionar a fost *minimală*. Din acest motiv istoricul, profesorul și *rectorul* Panaitescu a fost privit cu dușmănie de colegii săi, iar mărturiile ulterioare despre el și „evenimentele” din noiembrie 1940 sunt impregnate cu un subiectivism extrem. Respingând și condamnând legionarismul ca fenomen social-politic și ideologic, „martorii oculari” amintiți mai sus i-au blamat și pe adepții mișcării legionare, iar Panaitescu a fost unul dintre ei. Originile „straniei debusolări politice” (cum a numit-o d-l Gorovei) și ale *dramei* lui P.P. Panaitescu se cuvin a fi lămurite de cercetările viitoare. Și încă o realitate de care trebuie să ținem cont. P.P. Panaitescu a avut, în calitate de *rector* și în postura de *legionar*, „camarazi” – *șefi ierarhici* în ministerul de resort și în cadrul mișcării legionare, ale căror dispoziții și ordine le-a îndeplinit cu strictețe. Mărturiile lui Gh. I. Brătianu și C.C. Giurescu sunt edificatoare în acest sens. Era deci o rotiță, mai mare sau mai mică, după împrejurări, întru-un vast angrenaj, iar *rectorul* era pe deplin conștient, cu inteligența sa scilipitoare, de această realitate ce a devenit, până la urmă, *tragică*.

Aflat în mijlocul „evenimentelor”, *rectorul* Panaitescu, la amiaza zilei de joi 28 noiembrie 1940, a luat act de „intervenția hotărâtă” a profesorului D. Caracostea de a *arboră la Facultate steagul negru de doliu în memoria lui Iorga* (anterior, probabil, și de cea a decanului Al. Marcu), dar nu avea

legionar n-a găsit decât o *aderență minimală* în rândul profesorilor și conferențiarilor (...) și o *aderență minoritară* printre studenți (...)” (p. 207). Republicând în volumul său din 1976 amintirile fostului profesor universitar bucureștean, Mihai Stoian a afirmat (însușindu-și punctul de vedere sus-amintit): „Deși la primirea veștii asasinării lui Iorga, 47 de universități de pe glob arboraseră drapelul negru, rectorul Universității din București (P.P. Panaitescu-n. D.P.) (...) refuză—inițial—arborarea drapelului îndoliat (...) (subl. D.P.)”, p. 262 (*Moartea unui savant: Nicolae Iorga*, ediția a II-a, Editura Eminescu, București, 1976, 336 p.), fără a face cuvenita trimitere.

³² N. Bănescu, *Nicolae Iorga, mărtir al libertății popoarelor*, în „A.A.R. M.S.I.” S. III, t. XXVII/1943, men. 3, București, p. 28.

³³ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 518.

posibilitatea obiectivă și, probabil, curajul, de a lua *singur* o hotărâre; miza gestului și răspunderii era prea mare; a ezitat un timp în formularea unui răspuns, cerând informații de la „autoritățile superioare” legionare. De aici, înțelegerea și interpretarea greșită (sau poate subiectivă!) a atitudinii, din partea unor persoane care, totuși, nu s-au aflat *atunci* în „miezul evenimentelor”, la Facultate: N. Bănescu („*interzicea arborarea drapelului negru*”) sau C.C. Giurescu („*a refuzat la început să arboreze drapelul negru*”). Rectorul Panaitescu, cât timp nu a avut un răspuns „de sus”, *nici n-a acceptat, nici n-a refuzat arborarea*; autoritățile superioare „legionare, aflate ele însele în expectativă, deoarece nu cunoșteau încă poziția oficială a Conducătorului statului, generalul Antonescu, au adoptat pe moment o poziție provizorie, *acceptând arborarea steagului negru de doliu*; primind acest răspuns, *rectorul a dispus arborarea steagului negru*, în după-amiaza zilei de 28 noiembrie 1940; cu toate că numeroase voci de legionari din perimetrul Facultății s-au pronunțat împotriva gestului, *rectorul Panaitescu a fost ferm hotărât în menținerea doliului*. Mărturia expresă a profesorului Brătianu este indubitabilă în acest sens.

În după-amiaza zilei următoare, vineri 29 noiembrie 1940, în care a fost înmormântat fără funerarii naționale N. Iorga și fără ca însuși Antonescu să adopte o poziție oficială clară față de oribilul asasinat, *drapelul negru de doliu a continuat să fluture* în atmosfera mohorâtă și tensionată; *abia acum* „autoritățile superioare” legionare au înțeles că pot dispune coborârea steagului negru. Executanți existau. Ce a urmat se știe: la amiaza zilei următoare, sâmbătă 30 noiembrie 1940, steagul negru de doliu a fost înlocuit cu un steag verde, legionar.

Deci *steagul negru de doliu* în memoria lui Nicolae Iorga a fluturat la Facultatea de Litere și Filosofie din București *două zile, de la 28 până la 30 noiembrie 1940*. Informațiile oferite de Pericle Martinescu (steagul negru arborat doar câteva ore, pe 29 noiembrie) sau de Nicoară Beldiceanu (steagul negru arborat tot câteva ore, însă pe 30 noiembrie) sunt eronate, exactitatea relatărilor fiind erodată de trecerea nemiloasă și inexorabilă a timpului. Cei doi martori oculari sus-amintiți au asistat doar la unele „secvențe” ale „filmului” „evenimentelor” din intervalul 28-30 noiembrie 1940.

Și aş dori să adaug la sfârșit pertinenta remarcă a lui Nicoară Beldiceanu: „Panaitescu, deși era *rector*, n-a făcut niciodată o referință la legionari în cursuri, dar n-a manifestat împotriva asasinării lui Iorga”¹⁴.

¹⁴ *Ibidem*: în aceeași scrisoare, despre atitudinea lui N. Bănescu s-a precizat: „Adaug că după asasinarea lui Iorga, aflată de la o colegă, Cegăncanu (la 28 noiembrie 1940-n. D.P.), N. Bănescu la cursul său a luat cuvântul într-un mod violent, tratând pe legionari drept o străsătură de asasini ordinari” (p. 518).

Documentele descoperite în Arhivele de la Iași și București ne permit să urmărim și atitudinea profesorului Nicolae Bănescu (bizantinist) *vis-à-vis* de uciderea lui N. Iorga. Astfel, în ședința Consiliului Profesorat al facultății bucureștene, de la 8 ianuarie 1941, pe lângă alte probleme discutate, N. Bănescu, reamintind că în noaptea de 27/28 noiembrie 1940³⁵ „(...) s-a întâmplat un fapt care a umplut de durere inimile noastre”³⁶, și dând „(...) expresia datoriei pe care o simt”³⁶, a propus ca „înainte de a relua lucrările noastre, să îndreptăm, peste toate urile dezlănțuite și peste toate lașitățile, un gând pios către acela care a fost marele nostru coleg și neprețuit învățător celor mai mulți dintre noi. Ca un omagiu amintirii sale mari, rog să păstrăm un minut de reculegere”³⁷. Și aceasta cu două săptămâni înainte de „baia de sânge” legionară din 21–23 ianuarie 1941!

După înăbușirea rebeliunii legionare din 21–23 ianuarie 1941 și „divorțul” brutal al generalului Antonescu de Garda de Fier, după dispariția sentimentului de insecuritate și teamă generală, atitudinile și gândurile multor universitari bucureșteni s-au limpezit, multe adevăruri au fost roșute și multe echivocuri s-au clarificat. Este ceea ce se observă din desfășurarea ședințelor Consiliilor Profesoriale ale sus-amintitei facultăți bucureștene, din luna martie 1941.

Astfel, la ședința din 5 martie 1941 N. Bănescu a reproșat, în cuvinte violente, profesorilor D. Caracostea și Al. Marcu atitudinea lor față de „evenimentele” de la 30 noiembrie 1940 din Sala de marmură a Facultății: „(...) la insultele grosolane aruncate memoriei mult-regretatului Iorga, n-ați făcut un gest spre a-l chema la ordine (pe studentul legionar-n. D.P.), ați permis deci să se pună în discuție, atât de neobișnuit, tocmai actul din care vă faceți acum un merit”³⁸.

Profesorul Ion Petrovici a încercat o calmare a spiritelor, arătând că „(...) o severitate excesivă în aprecieri acum, după trecerea evenimentelor, ar fi nedreaptă...”³⁹, dar N. Bănescu a respins această atitudine față de acele „evenimente”, declarând răspicat: „Eu știu că se introduseseră aci, în Universitate, în chip oficial, o stranie pedagogie a regimului de odioasă amintire și v-ați lăsat terorizați—lucru inadmisibil. Aveați datoria, cei care reprezentați atunci autoritatea, să respingeți cu ultimă energie asemenea monstruozitate. (...) Aceasta dezvăluie, Domnilor, complicități, o solidaritate cu asasinatul oribil. Vă era teamă pentru viața D[umnea]voastră, cum o repetați atât de insistent? Să fi demisionat unul după altul, să nu se mai fi aflat om care să mai fi luat asupra-i

³⁵ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 315.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, f. 278.

³⁹ *Ibidem*.

demonstrații în care nu puteau fi decât simpli figuranți, să fi închis mai bine universitatea, decât să se coboare atât de jos⁴⁰.

Este interesant de subliniat faptul că acest „punct opt al prezentului Proces-Verbal a fost scos la cererea mai multor profesori și asentimentului Consiliului Profesorat în Ședința de la 12 Martie 1941”⁴¹, fără ca acești universitari să fie nominalizați. Mustrări de conștiință? Dorișta de a nu se transmite posterității adevărul despre atitudini și fapte ale acestor universitari într-un moment-cheie al vieții lor? Poate și una și alta. Dar documentul s-a păstrat și putem astfel să cunoaștem oameni, atitudini, conștiințe...

La reacția dură a profesorului N. Bănescu, „acuzatul” D. Caracostea a ripostat: „În psihoza zilelor acelea, când întreaga țară era în situația cunoscută, ar fi absurd să se ceară unui singur profesor (erau mai mulți de față), ceea ce nimeni în țară nu putea face, cu atât mai puțin într-o întrunire de câteva sute de studenți, în care, în umbră, vedeam intenția de a-i împinge la ireparabil”⁴².

Însă atitudinea de pretins „judecător suprem” a profesorului N. Bănescu a determinat o dură și necesară „punere la punct” din partea decanului Al. Marcu. Despre ce este vorba?

După cum am mai amintit, la ședința Consiliului profesoral din 8 ianuarie 1941, N. Bănescu a propus (și ceilalți universitari au acceptat) să se păstreze un minut de reculegere în memoria lui Iorga. În continuare, într-o declarație orală, apoi scrisă, Bănescu a protestat împotriva „unor lașități”, neprecizate însă, ale unor colegi de la Facultatea bucureșteană. Atenționat de rectorul legionar P.P. Panaitescu (să fi făcut aluzie N. Bănescu la atitudinea rectorului din ziua de 28 noiembrie 1940 *vis-à-vis de arborarea steagului negru de doliu* și Panaitescu să se fi simțit vinovat?), prin decanul Al. Marcu, că menționarea cuvântului „lașități” în declarația sa ar fi dus la sesizarea situației către „autoritățile superioare”, pe atunci legionare, N. Bănescu a eliminat explozivul cuvânt, dar a cerut cu insistență reintroducerea lui după reprimarea rebelunii legionare din 21-23 ianuarie 1941. În fața unei atitudini și conștiințe atât de oscilante, decanul Al. Marcu se întreaba (și noi alături de el): „Dar atunci: care este poziția adevărată a d[omnu]-lui coleg Nicolae Bănescu, în ce privește „curajul” pe care și-l atribuie „acum” și „lașitatea” de care acuză pe alții în ce privește momentul de „atunci”? Căci oricâte insistențe și „întimidări” s-ar fi putut folosi pe lângă d[omnu]-l Coleg Nicolae Bănescu, în scopul acestei retractări (dar intimidări nu era cazul să se producă și nu declară nici d[omnu]-sa că s-ar fi produs), sigur

⁴⁰ *Ibidem*, f. 278 v.

⁴¹ *Ibidem*, f. 273 v.

⁴² *Ibidem*, f. 274. Vezi și Dan Prodan, „Faptul care a umplut de durere inimile noastre” în M.L.S.n., anul XXIX, nr. 11 (344) - noiembrie 1995, București, pp. 45-46.

este că un om de conștiință și de curaj nu ar fi convenit la acea retractare, cu nici un risc. După cum, ar fi preferat să demisioneze imediat, atunci, spre a nu se simți dezonorat de colegialitatea unorA dintre profesorii acestei Facultăți; sau, în orice caz, spre a justifica învinuirile postume de acum și a le da cuvenita autoritate morală⁴³.

Joi 15 mai 1941, la București, Academia Română s-a reunit în ședință solemnă, în prezența tânărului rege Mihai I, pentru a omagia pe Marele Dispărut Nicolae Iorga. Academicianul Nicolae Bănescu și-a început cuvântarea omagială cu citarea unei fraze profetice rostită odată de însuși Iorga: „Sunt oameni la mormântul cărora nu poți vorbi decât de viață, de viața întrupată odată în ei, care n-a zburat de la dâșii decât în clipa din urmă, aruncând înapoi trupul zdrobit al învinsului și care, pecetluind cu firea, cu numele lui, va merge și de acolo înainte ani și zeci de ani încă, stăpânind mințile, încălzind inimile, îndemnând și poruncind”⁴⁴.

La Iași, duminică 18 mai 1941, la inițiativa Universității din localitate, la Sfânta Mitropolie s-a oficiat un parastas în memoria Ilustrului Dispărut, de către un numeros sobor de preoți în frunte cu I.P.S.S. Mitropolit Irineu și cu participarea masivă a lumii intelectuale ieșene. A participat și A.C. Cuza⁴⁵, fostul aliat, apoi adversar politic și de idei al lui Iorga, împreună cu „prieteni săi”. Apoi, în nr. 9/1941 al revistei ieșene „Cetatea Moldovei”, directorul ei, Gh. A. Cuza, fiul octogenarului sus-amintit, a scris un elogios *remember* închinat lui Iorga, ce s-a dorit a fi o recunoaștere, din nefericire postumă, a valorii personalității Marelui Dispărut: „Căci Nicolae Iorga a fost nu numai un desăvârșit cărturar, ci și un fierbinte animator al maselor populare. Cuvântul său avea sonorități intense de profet. Caracterizările sale erau autocuprinzătoare iar sentimentul său vibra cu aripi largi desfășurate prin nemărginirea fanteziei (...).

Trupul zdrobit al învinsului de o clipă rodește astăzi nemurirea gândului de sub glia caldă a patriei. Ea cheamă miresmele de tămâie și rugile altarelor naționale. Este o veșnică pomenire care începe de aci înainte pentru a se permanentiza în amintirea populară.

Reabilitatea memoriei lui Nicolae Iorga înseamnă însăși reabilitatea colectivității românești. Pentru că neamul care nu știe să-și venerateze pe cei mai buni fii ai săi nu are dreptul la năzuința înaltă de a păși în rândul celorlalte popoare civilizate.

⁴³ *Ibidem*, f. 288–291 v.

⁴⁴ „Cetatea Moldovei”, an II, nr. 9/1 iunie, Iași, p. 366.

⁴⁵ Vezi Ioan Scurtu, *Cine a fost A.C. Cuza?*, în „Magazin Istoric”, s.n., an XXVIII, nr. 12/333–decembrie 1994, București, p. 24–32; A.C. Cuza, *Întâmplări din viață și documente omenesti* (Din jurnalul unui antisemit), grupaj de Marian Ștefan, *loc. cit.*, s.n., an XXIX, nr. 1–2/334–335 ianuarie–februarie 1995, București.

Nicolae Iorga rămâne printre noi, în fruntea noastră, un mai departe îndrumător.

Moartea lui tragică să ne dea cel puțin remușcarea și scrutarea conștiințelor pentru a pregăti înfrățirea atâta de necesară astăzi, când amenințările abătute peste capul nostru nu s-au risipit încă⁴⁶.

Am lăsat de mai multe ori înseși documentele să vorbească. Am aflat astfel că s-au făcut încercări de evocare a personalității Marelui Dispărut, s-a arborat și s-a menținut apoi steagul negru de doliu două zile, s-au participat semi-oficial la ceremonia de înmormântare a Titanului, s-au păstrat minute de reculegere, s-au oficiat slujbe religioase de pomenire, s-a organizat o ședință solemnă a Academiei Române etc., majoritatea dintre ele în zilele în care legionarii participau la guvernare iar „băile de sânge” de la sfârșitul lunii noiembrie 1940 și din ianuarie 1941 constituiau serioase avertismente. Autorii acestor manifestări știau că viețile lor erau în pericol.

Dar despre atitudini și conștiințe oscilante? Las cititorul să judece și să aprecieze.

⁴⁶ „Cetatea Moldovei”, p. 366–367.

*Nicolae Iorga dans la conscience des historiens universitaires de Jassy
et Bucarest (décembre 1940–mai 1941)*

(Résumé)

Motto:

„On a coupé un vieux sapin,
Parce qu'il donnait trop d'ombre...”

Nicolae Iorga, *Vieux Sapin*, novembre 1940.

L'odieux assassinat du Titan, Nicolae Iorga dans la nuit du 27/28 novembre 1940 a profondément choqué les intellectuels roumains et étrangers ainsi que l'opinion publique. Dans la milieu intellectuel roumain, tous ceux qui ont connu le Grand Historien ont considéré qu'ils ont le devoir de commémorer devant un auditoire ou/et devant leur propre conscience le souvenir de celui qui a si tragiquement mais encore si dignement disparu.

Les amis et les ennemis ont dû, bon gré, mal gré reconnaître que:

„Le vieux qui se tenait droit sur le sommet,

A été pour nous un bon guide,

Et quand il faisait mauvais,

Il a lutté contre vents et marées”. (*Ibidem*)

À l'Université de Jassy où Iorga a été étudiant (1888–1889) et à celle de Bucarest où le Titan a été professeur d'histoire universelle „toute une vie d'homme” (1894–1940), tous ceux qui l'ont connu, à l'exception des légionnaires (membres d'une organisation terroriste de type fasciste, nommé La Légion de Fer, en Roumaine), collaborateurs, disciples ou étudiants ont regretté sa traque mort et ont condamné de toute leur force cet horrible assassinat.

On a découvert dans les Archives d'Etat Roumain de Jassy et de Bucarest des documents inédits qui offrent des informations concernant les réactions du corps enseignant et des étudiants à l'égard de la mort de Nicolae Iorga dans le cadre des Facultés de Lettres et de Philosophie des centres universitaires mentionnés ci-dessus.

Par exemple, à la Faculté de Lettres et de Philosophie de Jassy ont a remarqué „le cas du professeur Octav Botez”, qui a essayé, le 3 decembre 1940, à évoquer la personnalité du Grand Disparu Nicolae Iorga, mais qui a été empêché de finir son discours par un groupe d'étudiants légionnaires qui ont prononcé des mots calomnieux à l'adresse de celui qui a été Nicolae Iorga.

À la Faculté de Lettres et de Philosophie de Bucarest on a gardé des minutes de recueillement à la mémoire de Iorga (à l'initiative de professeur Nicolae Bănescu), on a arboré le drapeau noir de deuil entre le 28-le 30 novembre 1940 („le recteur de l'Université P.P. Panaitescu et le cas du drapeau noir de deuil”), on a participé aux funérailles (le doyen de Faculté professeur Alexandru Marcu). Après la defaite de la rebellion légionnaire du 21–23 janvier 1941 et la disparition du sentiment d'insécurité et de peur générales, les membres du corps enseignant se sont réciproquement accusé et ils ont vivement commenté l'attitude et la conduite de quelques professeurs universitaires bucarestois, anciens étudiants et, plus tard, collègues de Nicolae Iorga, à l'égard de la mémoire de Titan (Nicolae Bănescu, Dimitrie Caracostea, Alexandru Marcu, P.P. Panaitescu et les autres), réactions survenues dans l'intervalle decembre 1940 jusqu'en mars 1941. Dans le mois de mai 1941 l'Académie Roumaine a organisé à Bucarest une réunion plénière commémorative à la mémoire de Iorga; à Jassy on a célébré un service divin de commémorative à la mémoire de Iorga; à Jassy on a célébré un service divin de commémoration.

Les faits, les discussions, les réponses ont profondément caractérisé des gens, des attitudes, des consciences...

CONCEPȚIE ȘI FAPTĂ CULTURALĂ LA N. IORGA

CONSTANTIN CLOȘCĂ

Opera, energia debordantă, capacitatea de cuprindere, generozitatea față de oameni, patriotismul înflăcărat și alte calități alese sau fapte memorabile l-au situat pe Nicolae Iorga între marile personalități ale neamului românesc și ale lumii. Om de știință de primă mărime, antrenat în cercetarea istorică, distins profesor universitar, care nu-și neglija munca la catedră, literat sau om politic, Nicolae Iorga nu a acuzat niciodată lipsa de timp atunci când era vorba de activități (în multe cazuri adevărate eforturi) în folosul poporului său. El a înțeles cel mai bine că societatea românească nu putea prospera fără o largă și conștientă contribuție a maselor la edificarea unei națiuni moderne și puternice. „Politica unei țări – evalua cu temei Nicolae Iorga – este manifestarea sufletului acelei țări.”¹ „Cincizeci de ani încheiați, el a servit învățământul românesc și răspândirea culturii în popor cu adevărată dăruire”², aprecia Barbu Theodorescu, omul care l-a cunoscut îndeaproape, conlucrând cu savantul mulți ani de zile.

Mișcarea culturală românească pentru educația maselor, declanșată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a caracterizat printr-o intensitate necunoscută în trecut. S-a conturat în această perioadă tendința de organizare instituțională, ceea ce o detașa de formele incipiente, dându-i mai multă vigoare și înscriindu-se în curentul de înnoire a vieții umane.

Încădrată în fluxul european al iluminismului, mișcarea culturală din țara noastră a manifestat trăsături proprii, desprinse din condițiile social-economice și politice concrete în care s-a desfășurat.

Începuturile mișcării culturale românești de educație populară s-au circumscris unor evenimente istorice care au determinat profundele prefaceri economico-sociale și politice din a doua jumătate a secolului trecut, cum au fost Unirea de la 1859 și formarea statului național modern român, cucerirea

¹ N. Iorga, *Politica culturii*, București, 1927, p. 5.

² B. Theodorescu, *Nicolae Iorga și educația maselor*, București, 1967, p. 16.

independenței de stat în 1877–1878, consolidarea poziției burgheziei etc., momente care au culminat cu făurirea statului național unitar român, în 1918.

Emanciparea culturală a maselor populare din România a avut loc, ca și în alte țări europene, pe două căi: prin preluarea unor modele viabile din țări cu tradiție în acest domeniu și prin crearea unor forme noi, originale³, rezultate din tradiția și spiritualitatea românească. Născută pe pământ românesc, din necesități obiective, proprii ființei neamului nostru, desfășurată în condiții social-economice și politice adecvate țării noastre și purtând amprenta spiritualității poporului român, mișcarea pentru educație populară din România a înscris în istoria culturii de masă o pagină originală prin zestrea specific națională pe care a avut-o⁴.

Începuturile procesului de emancipare cultural-educativă în mase a coincis, în cazul nostru, cu lupta de afirmare națională. Caracterul, specificitatea acestui proces se distanțează cu atât mai mult de general, cu cât efortul de ridicare culturală a poporului se îmbină cu lupta națională a românilor. Ca și până atunci, activitățile cultural-naționale erau aceleași în întreg spațiul românesc, fie că avem în vedere pe românii din statul național modern, fie că ne referim la conaționali aflați până în 1918 în afara granițelor țării, sub dominație străină. Toți, având ca temelie comunitatea de limbă, de teritoriu, de viață economică, de tradiție istorică, conștiința originii din același trunchi etc., și manifestarea culturală trebuia să fie la fel. În acest spirit a lucrat cu sârg Nicolae Iorga, până la Unirea cea Mare, ca și în perioada următoare, căci, odată împlinit idealul de unitate, a putut milita pe mai departe pentru consolidarea prin cultură a unității neamului nostru. Convingerea îndreptățită și de netăgăduit a lui Nicolae Iorga era aceea că „suprafața culturii românești se întinde în toate părțile, până acolo unde mase compacte a neamului încetează și încep granițele străine, cărora noi, fără invidie și cu sinceritate, le dorim aceeași dezvoltare liberă și mândră, pe care o cerem pentru poporul român și pe care acestuia voim să i-o știm pretutindeni apărută de orice contestare teoretică sau practică”⁵.

Neîndoielnic, suntem un popor cu o cultură unitară și veche, chiar foarte veche, rezultantă a creației maselor populare. Cunoșcându-ne cultura, ne cunoaștem pe noi înșine, iar pe această cale păstrăm și întărim tradiția, care, după cum o definea Nicolae Iorga „înseamnă un drum care nu se isprăvește niciodată, dar care nu se rupe nicăieri”⁶.

³ Maria Itu, *Forme instituționalizate de educație populară în România, 1859–1918*, București, 1981, p. 13

⁴ *Ibidem*, p. 11.

⁵ N. Iorga, *Două apeluri către românii din Regat*, Vălenii de Munte, 1913, p. 5 (Apud B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 93).

⁶ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 6.

Fixându-i dimensiunile aportului pe tărâmul culturii în masă, Barbu Theodorescu aprecia că Nicolae Iorga „a căutat să întărească conștiința națională și a chemat la luptă pentru înfăptuirea totală a unității politice a poporului român. «a lega sufletește într-o mare vitalitate morală toate ținuturile românești unite sub același steag și a da unui popor, în mâna cărui am încredințat soarta țării, cultura de care până acum a fost lipsit»”. La acest ideal N. Iorga – a trudit pentru împlinirea lui prin literatură, prin mișcarea „Sămănătoristă”, prin „Liga Culturală” și prin instituții înălțate la Vălenii de Munte, localitate devenită cetate a culturii naționale populare⁷, Iorga socotea cultura ca o acțiune (întreprinsă) cu ajutorul oamenilor și [care să se reverse] asupra oamenilor⁸. El a căutat să facă educație mulțimii adulte, atât celor care posedau o brumă de școală (știință de carte), cât și celor care nu aveau norocul să frecventeze o instituție de învățământ primar. În acest scop, Nicolae Iorga a folosit presa, literatura, teatrul, biblioteca, conferințele, muzeele, expozițiile, radioul, întreceri artistice, Universitatea populară, societățile de cultură etc. Iorga a înțeles ca nimeni altul că imperativul epocii sale și al vremurilor ce urmau constă în aceea că educația nu începe și nu se termină în școală⁹, că ea este permanentă. Am sublinia faptul că preocuparea detașată a savantului pentru educația mulțimii nu a fost ceva trecător, ci o necesitate stringentă pe care și-a însușit-o organic și aceasta deoarece, în polida unor rezultate notabile, școala rămăsese o problemă de rezolvat în parametri mai cuprinzători. Un procent apreciabil de români (cu deosebire din teritoriile unite cu țara în 1918) nu cunoșteau carte, însă aveau nevoie și își manifestau interesul ardent pentru cunoaștere.

Predilecția lui Nicolae Iorga de a se dăruia luptei pentru emancipare a poporului s-a manifestat de timpuriu și el a continuat până la sfârșitul vieții să îmbrățișeze această nobilă idee și faptă. Opera sa savantă nu a exclus pe aceea, la fel de prețioasă, de ridicare culturală a maselor, acțiune închinată, cu o rară dăruire, tuturor. A preferat să scrie foarte mult „pentru publicul cel mare”. Iorga îndemna pe săteni, pe muncitori și meșteșugari să se lumineze fiindcă numai „cu învățatura se biruiește astăzi ... Un om singur cu lumina în mână – sugera în mod plastic marele învățat – e mai tare decât mii și mii de oameni, care se frământă pe întuneric și nu văd drumul”¹⁰. Când un popor se ridică numai prin câțiva oameni – observă Nicolae Iorga –, „ceea ce îndeplinește acel popor nu este trainic: poporul însuși trebuie să se ridice cu toate forțele sale. De aceea –

⁷ *Ibidem*, p. 5.

⁸ *Ibidem*, p. 4.

⁹ *Ibidem*, p. 19.

¹⁰ *Ibidem*, p. 120.

arată, în continuare, marele nostru istoric – multe lucruri îndeplinite la noi n-au avut soliditatea trebuitoare, fiindcă au fost îndeplinite de o clasă și de personalități excepționale. Până la ultimul om dintr-un popor trebuie să ajute la creația care nu moare niciodată”¹¹.

Momentul hotărâtor care a contribuit la direcționarea activității lui Nicolae Iorga spre acțiunea de emancipare culturală a maselor l-a constituit perioada „sămănătoristă” de la începutul secolului al XX-lea. Mișcarea literară „sămănătoristă” aducea în prim-planul eforturilor sale lumea neajutorată a satelor, încercând să vină în sprijinul acesteia. Curentul „sămănătorist” era grupat în jurul revistei „Sămănătorul”, condusă inițial de poezii Vlahuță și Coșbuc, apoi de către Nicolae Iorga (1903–1907). Potrivit concepției acestui curent literar, dar și cultural, societatea românească trebuia transformată prin cultură, idee în care Nicolae Iorga a crezut, pornind și de la realitățile naționale ale vremii. El vedea în satul românesc, un potențial național deosebit, iar pentru realizarea unității depline a poporului român era nevoie de culturalizarea satelor. În concepția sămănătoristă a lui Nicolae Iorga cultura trebuia să cuprindă toate straturile societății „de sus și până jos, dintr-un hotar până la altul”¹².

Nicolae Iorga și-a format curând un concept clar asupra modalităților cum trebuie răspândită cultura în masă. A inițiat instituții culturale menite să contribuie la emanciparea generală, instituții care au dat roade și au constituit îndemn pentru alți cărturari din generația sa.

În fruntea instituțiilor, fără de care nu poate exista o cultură națională, Nicolae Iorga a așezat Biblioteca populară, pe care o socotea continuatoarea școalei în rostul de educare a mulțimii¹³. Avea convingerea că mijlocul cel mai bun pentru educarea maselor ce urmează școlii îl constituie biblioteca. De aceea, s-a străduit ca aceste focare de cultură, bibliotecile, să devină realități pe întinsul întregii țări, atât la-orașe, cât și în lumea satelor. Pe lângă școala sătească și biserică trebuia să existe un fond de carte corespunzător de care să se fi putut folosi învățătorul și preotul, eventual alți intelectuali sau știutori de carte, atât pentru trebuințele perfecționării lor, dar, mai ales, pentru lecturi în fața neștiutorilor de carte.

Însuși Nicolae Iorga a fost inițiatorul și fondatorul unor biblioteci populare. Lui i se datorează „cea dintâi bibliotecă pentru poporul românesc din Iași”, inaugurată în toamna anului 1907 în mahalaua Tătărașilor¹⁴. Noua

¹¹ N. Iorga, *Poporul italian în trecut și prezent*, București, 1931, p. 100–101.

¹² Idem, *O nouă epocă de cultură, în O luptă literară*, București, 1914, p. 11.

¹³ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 110–112.

¹⁴ A. Gheorghiu, *Din ctitoriile lui N. Iorga*, în „Cercetări Istorice”, Iași, (serie nouă), 1971,

biblioteca își începea activitatea cu un fond apreciabil de carte Nicolae Iorga, în calitate de ctitor, a înzestrat-o cu 5000 cărți smulse din propria sa bibliotecă¹⁵, la care s-au adăugat și alte donații. Cu prilejul inaugurării bibliotecii amintite, Nicolae Iorga a rostit o importantă cuvântare, adresată „către toți românii care au interes pentru cultură și înțeleg că numai într-însa e mântuirea noastră”¹⁶. După exemplul de la Iași, oferit de marele animator de cultură, au luat ființă numeroase alte asemenea biblioteci în multe localități din țară. Sub același îndbold patriotic, Nicolae Iorga a inaugurat în ianuarie 1908 o nouă și valoroasă bibliotecă populară în București¹⁷, pentru care a făcut o donație de 10.000 de volume, cărți din colecțiile sale. Faptele lui Nicolae Iorga, despre care am amintit, nu erau doar gesturi simbolice, ci un efort deosebit pe care îl înțelegea să-l facă pentru poporul al cărui distins fiu era.

A urmărit și s-a interesat îndeaproape toată viața de activitatea acestor biblioteci, pe care le-a dorit cât mai răspândite, înzestrate și rodnice în menirea lor de promovare a culturii și a științei în rândul maselor.

O instituție culturală, de rezonanță istorică, care datorcăză mult lui Nicolae Iorga a fost *Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor* cunoscută, îndeosebi, cu denumirea, mai restrânsă, de *Liga culturală*. Întemeiată în anul 1891 la București, *Liga* și-a propus de la început să răspândească cultura în mase, să facă știută istoria și cultura poporului român pe întreg spațiul locuit de acesta, precum și în străinătate. *Liga* a avut peste 70 de secții în România și șase secțiuni în străinătate (Paris, Anvers, Bruxelles, Berlin, München, Liège). Din 1908, Nicolae Iorga devine secretarul și sufletul acestei societăți cultural patriotice, care alături de *Astra* și de alte societăți similare mai mici, a contribuit substanțial la pregătirea spirituală a Marii Uniri. Prezența lui Nicolae Iorga în fruntea *Ligii*, ca secretar, la început, apoi ca președinte (1919–1940), a constituit o garanție a succeselor acesteia. *Liga Culturală* a căpătat un suflu nou, tonic, înregistrându-se acțiuni energice în direcția procesului de emancipare culturală și națională a românilor.

Între obiectivele imediate pe care le-a impus Nicolae Iorga, după ce a preluat munca de secretar al *Ligii* a fost culturalizarea maselor populare din România. În acest spirit, s-a pus accentul pe „purificarea culturii claselor de sus”, acordându-se o atenție „mai mare față de românii din afara hotarelor țării”¹⁸.

¹⁵ *Ibidem*, p. 254.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Începuturile acestei biblioteci erau mai vechi, însă modeste; întemeiată 1891, donația lui T. Păcățeanu, 70 de volume.

¹⁸ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 79–80.

Munca educativ-culturală la Nicolae Iorga în postura de secretar al *Ligii* „se desfășura ca o mană cerească – observă Barbu Theodorescu – mai cu seamă în rândul maselor populare; prin conferințe, biblioteci, expoziții, ședințe muzicale, publicarea unei „biblioteci pentru popor“, cărți poștale, ilustrate cu vederi de locuri (pitorești din țară), cu portrete ale marilor cărturari români“¹⁹.

După înfăptuirea Marii Uniri, rod al luptei și voinței întregii națiuni române, act recunoscut pe plan internațional ca legitim și pentru totdeauna, în fața poporului român s-a ivit o nouă etapă istorică care aducea în prim plan noi și stringente probleme culturale. Era nevoie de adaptarea procesului cultural-educativ la noile condiții social-istorice. Liga Culturală²⁰, al cărei obiectiv esențial fusese, până la Unire, cultivarea sentimentului și a valorilor naționale, a ideii de unitate deplină, a trebuit să-și refacă programul ideologic și de activități potrivit noilor realități național-statale. Mai întâi a trebuit să se dea replică acelor care au pus sub semnul întrebării însăși rolul și oportunitatea *Ligii* pe mai departe. „Deși atâția au crezut că după adăugirea la regatul român a Ardealului, Banatului, Bucovinei și Basarabiei nu mai este nimic de făcut în această mare și grea operă de eliberare“²¹, Nicolae Iorga a observat cu îndreptățire că „*Liga* s-a trezit la un alt rol“²². Așa se explică și noul program pe care și l-a propus conducerea *Ligii* la Congresul din 1920. Între altele, am reținut: „Înălțarea culturală a țăranului din România Mare; crearea unui teatru popular pentru muncitorime ...; tipărirea de cărți ieftine și bine alese; cultivarea memoriei marilor eroi și oameni de cultură ai neamului; crearea de biblioteci populare la sate și orașe; încurajarea portului și cântecului popular; organizarea de excursii pentru cunoașterea țării; colaborarea culturală cu populația minoritară din țară; crearea, la Vălenii de Munte, a unei școli misionare culturale pentru sate [mai precis pentru învățătorimea satelor]; tipărirea și răspândirea de cărți poștale ilustrate cu figuri de eroi; contacte cât mai strânse între *Liță* și marele public“ etc.²³

Asemenea obiective pun în evidență cel puțin două lucruri importante și anume: 1. grija deosebită pe care *Liga Culturală*, prin conducătorul ei, Nicolae Iorga, o acorda problemelor de emancipare culturală, și 2. diversitatea mare de manifestări ce trebuiau să concureze la reușita muncii cultural-educative.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Despre activitatea *Ligii Culturale*, de la întemeiere până în 1919 a se vedea cartea autorilor V. Netea și C. Gh. Marinescu, *Liga Culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Ed. „Junimea“, Iași, 1978.

²¹ „Buletinul Ligii Culturale“ (suplim.), 1 iulie 1939, p. 2.

²² Vezi pe larg, Const. Cloșcă, *Ateneul „Tătărași“ din Iași*, Iași, 1984, p. 20.

²³ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 103–104.

Referindu-ne la perioada interbelică, apreciem că în pofida unor nereușite și a unor rețineri de moment în activitatea sa, *Liga Culturală* a constituit o prezență activă în peisajul cultural românesc. Sub auspiciile acesteia au activat Universitatea populară de la Vălenii de Munte și Teatrul Ligii Culturale din București. Activitatea ei s-a făcut resimțită și prin congresele anuale, manifestări ce constituiau prilejul unor ample întruniri cu remarcabile învățăminte culturale. Și-a creat posibilitatea de a fi fost prezentă pe întreg teritoriul României, prin conferințe, biblioteci și editare de cărți de popularizare. *Liga* s-a preocupat îndeaproape de pregătirea unor acțiuni festive, de evocare a momentelor importante din istoria poporului nostru, precum și ale personalităților de seamă românești și universale²⁴.

Un loc central în cuprinzătoarea activitate a lui Nicolae Iorga îl ocupă Universitatea populară de la Vălenii de Munte, un adevărat forum cultural național, căruia inițiatorul și susținătorul i-a dăruit mult din energia și priceperea sa. Prin rezonanța acțiunilor sale, Universitatea populară s-a înscris cu distincție în istoria procesului cultural-educativ românesc. Este cunoscută ca una dintre instituțiile culturale cu cea mai bogată activitate.

Prin înființarea Universității populare de la Vălenii de Munte se împlinea un deziderat mai vechi a lui Nicolae Iorga, anume acela de organizare a unor cursuri de vacanță destinate învățătorilor și altor intelectuali din România și din teritoriile românești aflate, până în anul 1918, sub dominație străină. Se urmărea prin aceste cursuri, dezbaterea într-un spirit de solidaritate și unitate națională a unor componente culturale românești: istoria și literatura poporului român, probleme politice ale vremii, cultivarea limbii române și a dragostei față de patria comună.

La 11 iunie 1908, când se împlineau șase decenii de la victoria revoluției pașoptiste române în București, a avut loc inaugurarea „Cursurilor de vacanță”²⁵. Despre aceste cursuri, care au căpătat un caracter permanent, devenind tot mai atractive, Nicolae Iorga va mărturisi mai târziu că aveau „scop dublu: a trezi sufletul românesc de pretutindeni și de a schimba prin acest suflet chiar formele de stat în care trăia poporul nostru”²⁶.

Legătura indestructibilă între cultură și evenimentele politice din istoria patriei noastre poate fi observată din cele două faze ale activității de la Vălenii: prima, până la Unirea din 1918, când s-a urmărit formarea și „întărirea conștiinței naționale”; a doua, după această dată, când Nicolae Iorga a orientat

²⁴ Cf. Const. Cloșcă, *op. cit.*, p. 21.

²⁵ „Neamul Românesc pentru popor”, nr. 18/1934, p. 335.

²⁶ Apud. M. Iltu, *op. cit.*, p. 153. Referire la lupta pentru unitate deplină a românilor de până la 1918.

activitatea ctitoriei sale spre crearea „unei spiritualități românești bazată pe ridicarea maselor și cunoașterea reciprocă între masa de români și minoritățile ce trăiesc în mijlocul nostru”²⁷.

Primul an de cursuri (1908) a întrunit circa 150 de participanți, iar la deschidere a fost de față un public numeros, format din locuitori ai Vălenilor, studenți, elevi, ofițeri, funcționari și țărani din satele vecine, Nicolae Iorga a deschis ciclul de conferințe din *Istoria românilor* și *Istoria literaturii românești* în entuziasmul participanților și a vorbit despre romanitatea națiunii noastre²⁸. Auditoriul ar fi fost mult mai numeros dacă autoritățile austriece și ruse nu ar fi împiedicat pe mulți dintre intelectualii români transilvăneni, bucovineni și basarabeni, care-și anunțaseră participarea, să se deplaseze în România.

În cadrul acțiunilor cultural-patriotice întreprinse la Vălenii de Munte au conferențiat, pe parcursul anilor, și alți reprezentanți de frunte ai națiunii române, între care amintim învățatul filolog, latinist și lingvist Vasile Bogrea, istoricul transilvănean Alexandru Lapedatu, istoricul ecleziast N. Dobrescu, geograful și geologul Gh. Munteanu-Murgoci, fizicianul, chimistul și economistul Ștefan Bogdan, medicul Manicatide, Barbu Ștefănescu-Delavrancea, A. D. Xenopol, Vasile Pârvan, dr. I. Cantacuzino, Gh. Bogdan-Duică, N. Cartoian, Ion Răducanu, Virgil Madgearu, Simion Mândrescu, Ioan Ursu, M. Pașcanu, Virgil Arion, Nerva Hodoș și mulți alții²⁹.

În fruntea conferențiarilor de la Vălenii de Munte s-a aflat, desigur, Nicolae Iorga, al cărui cuvânt înflăcărat electriza auditoriul, dându-i putere de a învinge deznădejdea care-i încerca în momentele grele pe românii aflați sub dominația străină, însuflându-le încrederea și forța de a rezista până la biruința istorică iminentă. Conferința cu care Nicolae Iorga a inaugurat cursul de *Istoria românilor*, în anul 1908, a dezbătut, pe baza unor mărturii documentare de necontestat, „problema continuității românilor pe aceste meleaguri și, prin urmare, aceea a dreptului de a stăpâni, problema locului și epocii de formare a limbii române (*Romanitatea noastră*)”.

În cadrul ciclului de expuneri din anii premergători primului război mondial, Nicolae Iorga, cu ajutorul a numeroase documente străine, pe care le cercetase personal, a vorbit despre trecutul istoric al poporului român (*Istoria românilor după scrisori contemporane*). Într-un grupaj de trei lecții, el a precizat locul și importanța națiunii noastre în contextul istoriei universale (*Însemnătatea românilor în istoria universală*)³⁰ și multe alte asemenea

²⁷ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 166, M. Itu, *op. cit.*, p. 153.

²⁸ M. Itu, *op. cit.*, p. 153

²⁹ V. Netea, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 235.

³⁰ Cf. M. Itu, *op. cit.*, p. 154–155.

subiecte, a căror conținut științific și patriotic au dat substanță și dimensiune faptelor realizate de Nicolae Iorga prin intermediul Universității de la Vălenii de Munte.

Din volumul mare de date și exemple prezentate de Nicolae Iorga în cadrul expunerilor de la Vălenii de Munte, redăm un fragment care pune în evidență atât scopul acestui lăcaș de cultură, cât și convingerea cu care conferențiarul aborda problemele naționale românești: „Suntem cu toții un singur neam, de o admirabilă unitate, că avem o cultură originală, comună tuturor”, subliniind îndatorirea ca această realitate să nu fie de nimeni uitată, ba mai mult, ca pe baza ei „să dăm întregii nații o cultură modernă cu valoare proprie”¹¹.

Cursurile de la Vălenii de Munte s-au bucurat de o imensă popularitate. În timpul verii, Vălenii deveneau locul de întâlnire a tuturor românilor însetați de dreptate socială și națională, dornici de cultură. Programul Universității antrena un număr mare de patrioți animați de dorința de a se pune la rândul lor în slujba acțiunii de emancipare a maselor. Cursurile de vară, biblioteca cu cele peste 2000 de volume, activitatea editorială și de presă au făcut din Universitatea de la Vălenii un complex cultural instituționalizat, cu o imensă contribuție în direcția propășirii culturale a poporului român. După Războiul Întregirii, sub auspiciile acestuia au luat ființă și alte forme de activitate, cu rezultate deosebite în lupta și munca de emancipare cultural-națională. Spre exemplu: Școala de misionare naționale și morale; Școala artelor uitate; Institutul de editură „Cuvântul”; Muzeul de artă bisericească etc.¹²

Pornit din inițiativă particulară, fără nici un sprijin din partea statului, Complexul cultural de la Vălenii de Munte, ctitorie a lui Nicolae Iorga, rămâne în istoria culturii noastre de mase un exemplu de muncă și dăruire puse în slujba ideii de unitate prin cultură a neamului românesc. El a dăinuit datorită personalității lui Nicolae Iorga, al cărui ultim gând tipărit, în octombrie 1940, puțin timp înaintea tragicei întâmplări, exprima profesia de credință a unei vieți închinată țării. „Inima luptei noastre a fost ideea culturală națională”¹³.

Roadele Universității populare de la Vălenii de Munte i-au creat lui Nicolae Iorga convingerea necesității unui *Institut al Culturii Naționale și Morale a Poporului Român*, conceput ca un centru puternic, cu posibilități materiale suficiente pentru a putea edita ziare, reviste, cărți de popularizare a științei, istorie și alte tipărituri cu conținut cultural-științific pentru popor. Fiindcă – susținea el – „O cultură a poporului fără cărți pentru dânsul nu se

¹¹ „Neamul Românesc Literar” din 10 iulie 1911.

¹² M. Iltu, *op. cit.*, p. 159–160.

¹³ „Neamul Românesc” din 11 octombrie 1940.

poate ..., fără cultura poporului, orice alcătuire economică, orice formă politică n-au nici o valoare”³⁴.

Gândul de bine al istoricului și omului de cultură, înființarea institutului sus-amintit, nu s-a realizat, dar intențiile și judecățile sale s-au înscris în efortul constant de a găsi modalități adecvate pentru organizarea muncii culturale în așa fel încât aceasta să li devenit o forță spirituală dimensionată organic la scara întregii țări.

Altcumva, trebuie arătat că munca educativ-culturală în perioada interbelică, deși avea același sens, promovând aceleași idealuri românești, era prea lărmăită din punct de vedere organizatoric-instituțional. Deși exista un Minister al Culturii, în perioada la care ne referim în România activau independenți societățile *Astra*, *Liga Culturală*³⁵, *Ateneul Român*, *Casele Naționale*, *Ateneele populare*, *Fundația Culturală Regală*, *Institutul Social Român* și altele, unele dintre acestea depinzând sporadic, din punct de vedere material, și de Ministerul Culturii.

Notând cele de mai sus, nu putem să nu stăruim puțin și asupra altui aspect, cel mai cuprinzător și mai elocvent din creația lui Nicolae Iorga și anume, *scrisul*. Neîndoielnic, această coplesitoare operă încorporează o diversitate uriașă de date și idei; de la tratate științifice, la informații și sfaturi pentru mai puțin știutorii de carte. Scrisul, ca activitate neobișnuită a lui Nicolae Iorga a fost și acela destinat celor mulți, poporului, în conceptul său de propagare a culturii în masă.

Chiar de la începutul afirmării sale ca scriitor, viitor savant și om de cultură, Nicolae Iorga a avut în atenție masele. Prin intermediul presei și a numeroase alte lucrări el și-a propus „să facă educație literară societății românești” fără să sacrifice conținutul științific, „dar accesibilă oricui”³⁶. Era un mod original de a se realiza ceea ce Barbu Theodorescu numește „pedagogizarea literară a mulțimii”³⁷.

Nicolae Iorga a tipărit în propria-i tipografie, cu resurse proprii, ziarul „Neamul Românesc”, publicație care a apărut din 1906 până la moartea tragică a savantului, în noiembrie 1940. Între anii 1910 și 1940, în aceleași condiții, a editat revista, semnificativ intitulată „Neamul românesc pentru popor”. Ambele

³⁴ N. Iorga, *Poporul își cere cărțile sale*, în „Floarea darurilor”, II, 1907, nr. 21 din 19 august, pp. 221–223.

³⁵ N. Iorga a militat la un moment dat pentru unificarea celor două prestigioase societăți cultural-istorice, în vederea creșterii forței lor economice și a detașării mai nuanțate în privința rezultatelor în munca de propagandă culturală. Optica politică, prezentă din păcate și în domeniul culturii, nu a permis realizarea unificării necesare.

³⁶ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 22.

³⁷ *Ibidem*.

publicații au contribuit în mod substanțial la răspândirea culturii în masă. Referindu-se la ziarul „Neamul Românesc”, B. Theodorescu releva că a fost o adevărată „școală, de pe anvonul căreia porneau continuu lecții de educație patriotică-culturală, cetățenească, pe care urma să o asculte și să și-o însușească tineretul și masele populare”³⁸. Cât despre cea de-a doua publicație, din însăși titlul pe care i l-a dat Nicolae Iorga, rezultă clar destinația și scopul: Emanciparea culturală a poporului. Faptul că Nicolae Iorga avea propriile sale publicații nu a însemnat că nu publica și în altă parte; dimpotrivă, era foarte solicitat de cele mai diferite ziare și reviste din țară, în paginile cărora nu a neglijat să militeze pentru același constant și înălțător ideal, luminarea maselor.

Pe linia educației patriotice a maselor populare, Nicolae Iorga a tipărit numeroase cărți, cu circulație în toată țara. Titluri ca: *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, *Viața lui Mihai Viteazul*, *Domnul Tudor din Vladimir*, *Oameni și fapte din trecutul românesc*, *Unirea Principatelor*, *Scrisori de Domni*, *Sfaturi și învățături pentru ostașii României* (1916), *Pentru sufletele celor ce muncesc* și multe, multe alte asemenea subiecte captivante, pline de învățăminte, mobilizatoare. Muncitorilor le-au fost dedicate și cărți cu o problematică adecvată: *Ce poate ajunge un meseriaș român*, *Cărți de citire pentru meseriașul și lucrătorul român* și altele prin care Nicolae Iorga făcea clogiul muncii; conchizând că „nu este mulțumire mai mare decât aceea a unei munci făcute din toată inima”³⁹.

De asemenea, Nicolae Iorga s-a preocupat foarte îndeaproape, până la obsesie, de cartea destinată celor mai puțin inițiați. „Și săteanul și meșteșugarul, micul negustor – sublinia el – trebuie să aibă într-un format plăcut, pe hârtie tare, cu ilustrații, multe cărți care să le vorbească despre tot cuprinsul culturii moderne”⁴⁰. Prin aceasta, Nicolae Iorga avea în vedere adevărul despre natură, adică: astronomia, științele naturii, geografie; apoi, despre om și anatomia organismului uman, sănătatea și profilaxia bolilor umane, evoluția și faptele omenirii, scrisul, arta, probleme sociale (*Despre viață și nevoile ei*), lucrul pământului, probleme privitoare la meșteșuguri, despre contabilitate, prețuri, tarifar, scrieri despre morală, literatură, poezie⁴¹. Iată, așadar, o preocupare până la cel mai mic amănunt, dar și extrem de diversă a savantului pentru poporul său. Nicolae Iorga ajunsese la concluzia de necontestat că poporul român a fost capabil „nu numai de eforturi războinice [de apărare] foarte

³⁸ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 42.

³⁹ *Ibidem*, p. 119.

⁴⁰ Apud., B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 121.

⁴¹ *Ibidem*.

onorabile, care ne-au așezat foarte sus în rândul națiilor, dar și de dezvoltări originale de civilizație”⁴².

Un factor cultural important pe linia scrisului, dar și a modului de a gândi răspândirea culturii l-a constituit editarea *Calendarului*, începând din anul 1908. Această publicație anuală, cu o factură mai atractivă și mai ușor de procurat cuprindea în paginile sale *Chipuri de domni și români mari*, imagini ale unor monumente istorice, apoi povestiri, descrieri de călătorii, articole de istorie. Prin aceste *Calendare*, Nicolae Iorga „făcea mulțimii educația patriotică”⁴³. A fost publicația cea mai răspândită și mai accesibilă. Privitor la rolul și la conținutul *calendarului* editat de Nicolae Iorga trebuie să mai spunem că el constituia un îndemn la muncă cinstită și la recunoștință față de oamenii mari ai țării. Spre exemplu, *Calendarul* pe 1909 a fost dedicat în întregime Domnitorului Alexandru Ioan Cuza, faptelor sale de neuitat pentru emanciparea poporului român. *Calendarul* pe anul 1917 începea cu o emoționantă *Închinare* adresată ostașilor de pe front, text conceput, cum numai mintea, sufletul și pana lui Nicolae Iorga a putut să o facă. Conținutul era de un profund mesaj patriotic, îmbărbătând armata, poporul în lupta pentru salvarea ființei naționale a Românilor⁴⁴. Reține atenția și *Calendarul* pe anul 1920, scos sub egida *Ligii Culturale* și care publica *Actele Unirii din 1918*.

Pe linia aceluiași efort, al scrisului și al ideii de cultură se circumscria și numeroasele piese de teatru, concepute de Nicolae Iorga, având ca beneficiar marele public. Problematika abordată relevă intenția autorului de a contribui și pe calea spectacolului la educația generală. Amintind aici titlurile a câtorva piese, nu facem altceva decât să întărim considerațiile emise de alți autori, că dramaturgia lui Iorga are meritul de a se fi adresat maselor. Spre exemplu, *Trei piese simple pentru oameni modești*, *Zidirea mănăstirii din Argeș*, *Omul cari ni trebuie*, *Sarmală amicul poporului*, etc.

La Nicolae Iorga, dragostea pentru teatru destinat poporului a mers atât de departe, încât a militat pentru construirea de lăcașuri populare de cultură în care să se dea spectacole de teatru și alte manifestări artistice. Datorită lui s-a realizat cunoscutul edificiu, Teatrul din București al Ligii Culturale, unde „adesea se susțineau spectacole gratuit pentru meseriași, cu repertoriu adecvat educativ”⁴⁵. Teatrul lui Nicolae Iorga, mărturisește același Barbu Theodorescu, este o mare lecție de demnitate națională și de educație morală adecvată întregului popor.

⁴² N. Iorga, *Politica culturii*, p. 4.

⁴³ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 79.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 118.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 105–107.

Sintetizând cele de mai sus vom apela tot la Nicolae Iorga, la verbul lui autentic și la sinceritatea cu care s-a manifestat totdeauna, arătând următoarele: „*Adevăratul scop al scrisului meu, care nu e decât să folosească altora prin cunoștințele ce poate avea și prin experiența ce au putut câștiga, să le spun lucruri care să poată fi de folos și plăcute, în înțelesul cel mai bun al cuvântului*”⁴⁶.

Nicolae Iorga a fost, după cum se știe și un mare orator, un orator de înaltă ținută academică, dar și un educator al maselor prin cuvânt. Pe calea cuvântului, el a întreținut un permanent și viu dialog cu cele mai diverse categorii sociale: de la intelectualul satelor, la omul de știință; de la sătean la orășean. Avea o puternică influență de educare și înălțare sufletească prin cuvânt și prin pilda vieții sale. Cuvântul a însemnat, pentru marele nostru istoric, tribuna parlamentară, cursul universitar, conferința publică și chiar discuțiile directe atunci (și nu de puține ori) când se afla în mijlocul maselor de țărani și orășeni. Avea puterea și darul să se apropie de omul simplu, să pătrundă în sufletul lui, să-l înțeleagă și să-i aline durerea. Dădea sfaturi înțelepte, pe înțelesul tuturor, era ascultat cu deosebit interes și prețuit pe merit.

Timp de peste patru decenii, „conferențiarul” Nicolae Iorga a străbătut toate colțurile țării, educând prin dinamismul elocinței sale întregul popor românesc. În același timp, s-a făcut cunoscut în afara hotarelor țării. Spre pildă, numai în anul 1936, Nicolae Iorga a ținut 180 de conferințe și discursuri în cadrul a diferite instituții academice, societăți și instituții culturale, școli, radio, etc. În numeroasele sale expuneri, ținute în Capitală, dar mai ales în diferite localități ale țării, aborda o problematică pe cât de diversă, pe atât de consistentă. Teme privitoare la istoria poporului român, chestiuni social-politice ale timpului său, aniversări și comemorări ale unor personalități românești și străine, „Note” de călătorie în țară și străinătate, probleme de cultură (Raporturile dintre cultura poporului român și alte popoare). Din această problematică desprindea câteva titluri de conferințe, susținute de N. Iorga: *Ce este sud-estul european?* 24 Ianuarie, *Despre biruința creștină*, *Ce este vechea noastră artă?* *Ce ne învață cariera lui Aurel Vlaicu?* *Despre Veneția*, *Despre Olanda*, *Despre preclasicism*, *Ideea unității românești*⁴⁷ și multe altele. Alerga de la un capăt la altul al țării pentru a răspândi cultura. „Vin tocmăi acum de la o altă conferință, ținută în celălalt capăt al țării”⁴⁸, se scuza el, cu prilejul unui act cultural la care întârziase puțin.

⁴⁶ N. Iorga, *Pe drumuri depărtate*, București, 1904, p. 6.

⁴⁷ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 128.

⁴⁸ Nicolae Iorga, în *Politica culturii*, p. 1.

Însemnătatea deosebită a demersului cultural al lui Nicolae Iorga rezidă din acel adevăr fundamental care demonstrează profundul caracter popular al culturii românești, specific ce se observă în fiecare epocă și la fiecare scriitor. Fiindcă cei mai mulți cărturari s-au ridicat din popor și au păstrat legăturile cu cei mulți, iar opera lor s-a întemeiat pe creația populară⁴⁹. Astfel, rezultatele s-au întors și se întorc tot la popor.

Din întrecaga operă cultural-educativă a savantului se desprinde, între altele, preocuparea pentru promovarea principiului democratizării culturii, care cultură – susținea el – nu trebuie să fie „numai o podoabă a celor de sus, a cărturarilor, ci să se coboare izvorătoare de puteri în păturile cele mai adânci ale acestui neam”⁵⁰. Ne trebuie – conchidea Nicolae Iorga – „cultura tuturor, de sus până jos ... o cultură care să fie a noastră”⁵¹.

Uriașa și entuziasta muncă desfășurată de Nicolae Iorga s-a conjugat cu efortul a numeroși alți intelectuali de valoare din generația sa, care i-au urmat pilda și îndemnul de a contribui la actul de luminare a mulțimii. După exemplul său și în consens cu ideile sale, mari cărturari ai țării au „coborât” cu generozitate în mijlocul celor ce simțeau nevoia de cultură. Fie în cadrul *Ligii Culturale*, a universităților populare, a „Astreii”, a ateneelor populare, a căminelor culturale, folosind scrisul, conferința și alte mijloace asemănătoare, au activat Simion Mehedinți, Ion Simionescu, Dimitrie Gusti, Emanuil Bucea, Vasile Voiculescu și mulți alții⁵².

Nicolae Iorga socotea că fiecare om cult avea obligația de a transmite altora tot ceea ce acumulase. „Și dascălii din școala mică, și dascălii din școala mare, și institutori și profesori de toate gradele, și acei profesori ai tuturor, care sunt ziariștii, scriitorii, oratorii în parlament, oameni de guvern. Prin exemple, aceștia – sublinia hardul culturii românești – vor avea răspunderea aceea, care pierdută din ochi, îi va apăsa greu sub pământ și nu-i va lăsa să doarmă somnul odihnei meritate. Ei sunt artiști înaintea marmorei curate, care e un suflet de copil, marmoră din care pot face, nu un om de geniu sau de talent, ci *vrednică operă de artă, care e un om nobil, pătruns de simțul datoriei, fericit și răspânditor de fericire* (subl. ns.)”⁵³.

După Războiul Întregirii, Nicolae Iorga și-a îndreptat și mai mult atenția către „poporul cel dornic în sacrificiul scump al sângelui său, poporul doritor de cultură națională și de viață morală”. De cealaltă parte, poporul aștepta cu inima deschisă și încredere binefacerile cunoașterii, aștepta intelectualitatea, care

⁴⁹ B. Theodorescu, *op. cit.*, prefață.

⁵⁰ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 117.

⁵¹ *Ibidem*, p. 36.

⁵² Cf. B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 5.

⁵³ B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 26.

trebuia să se apropie mai mult de nevoile sale. Acestui popor, Nicolae Iorga i se adresa cu o „încredere și speranță aproape exclusivă”⁵⁴.

În noua etapă istorică, a cărei început a fost marcat de Unirea cea Mare, munca culturală a căpătat amploare cu adevărat națională. Misiunea *Ligii Culturale* și a altor organizații de cultură ce-și găseau adepți în popor se detașa de trecutul imediat prin noile valențe ce avea să le capete opțiunea educativă. Nicolae Iorga și-a îndreptat de îndată gândul generos spre „mulțimea de români aparținând clasei muncitoare de la câmp și lucrătorii din ateliere și fabrici, care se cuvine a fi încălziți în sufletele lor de focul vetrei străbunilor, întreținut cu sfințenie de aceia care au rămas sub acoperișul ocrotitor al independenței naționale. Pentru toți aceia, care deși apăsați până ieri, sau tocmai de aceea, aduc o energie luptătoare, pe care trebuie să știm a o preface din dușman a statului, cum i s-a cerut să fie sub regimul străin, în prietenă activă și devotată a unei victii a spiritului românesc, fără de care noul stat însuși n-ar fi decât o trecătoare iluzie a capriciilor unei diplomații, firește schimbătoare în intențiile, interesele și planurile ei”⁵⁵.

Lucrări de specialitate privitoare la România interbelică, publicate în ultimii ani, remarcă faptul că în direcția răspândirii culturii în mase s-au înregistrat importante împliniri. Au fost obținute succese evidente în domeniile științei și învățământului, succese ce s-au revărsat cu eficiență asupra societății românești.

De remarcat și diversitatea mare a formelor de propagare a culturii inițiate și promovate de Nicolae Iorga, munca sa uriașă, dinamismul și amploarea cu care s-au oficiat momentele culturale, cuprinderea și ecoul lor de necontestat. Referindu-se la modalitățile folosite pentru emanciparea culturală și națională a poporului său, Nicolae Iorga arăta între altele: „Ne-am străduit prin toate mijloacele care ne erau la îndemână ...”⁵⁶.

Strădania marelui nostru istoric întruchipează voința și calitățile unui om, ca o expresie a trășăturilor întregii națiuni române, națiune aptă, prin puterea de creație și de asimilare, pentru înalte idealuri culturale.

⁵⁴ N. Iorga, *Calendarul Ligii Culturale*, p. 60.

⁵⁵ *Acte pentru Congresul Ligii Culturale* ..., București, 1920, p. 5.

⁵⁶ „Buletinul Ligii Culturale” (supliment), 1 iulie 1939, p. 2.

NICOLAE IORGA ȘI SCRIITORII BOTOȘĂNENI

GHEORGHE MEDIAN

Paralel cu activitatea în domeniul istoriei, Nicolae Iorga s-a manifestat și pe plan literar în multiple ipostaze-memorialistic, poet, dramaturg, critic și istoric literar, editor de reviste literare.

Ca editor, el îmbogățește patrimoniul presei literare cu o serie de publicații care s-au bucurat de o largă circulație dintre care amintim „Neamul românesc pentru popor“, „Neamul românesc literar“, „Ramuri“ și „Cuget clar“. În paginile acestor publicații, întâlnim și numele unor botoșăneni, ale căror creații în versuri sau proză, au întrunit acele calități pe care N. Iorga le pretindea unei opere literare: stil curat, claritate, originalitate. Dintre aceștia se remarcă prin prezența repetată în paginile revistelor mai sus menționate cu precădere în „Neamul românesc literar“ și „Cuget clar“ Tiberiu Crudu, Ion Sin Giorgiu și preotul Dumitru Furtună.

Cei trei, deveniți pe parcursul anilor prieteni și colaboratori apropiați ai savantului nu sunt singurii care s-au bucurat de aprecierea lui Nicolae Iorga. Chiar dacă nu au fost publicați în revistele editate de acesta, Mihail Gr. Poslușnicu, Andronic Țăranu, Ion Pillat au atras asupra lor interesul lui N. Iorga. E de menționat în această privință faptul că lucrarea de mari dimensiuni a profesorului botoșănean Mihai Gr. Poslușnicu „Istoria muzicii la români“ apărută în anul 1928 are prefața semnată de N. Iorga – acest lucru fiind cea mai convingătoare recomandare făcută cărții. Cităm această mică prefață. „A strânge laolaltă notițele risipite despre muzica populară, cea bisericească și puțină muzică occidentală de la noi până mai ieri, e o faptă lăudabilă. Căci opera e grea. Pe lângă consultarea atâtor izvoare, trebuie adunarea informației orale, așa de greu accesibilă. D. Mihail Gr. Poslușnicu a avut acel curaj și acea răbdare.

Pentru imensa cantitate de lămuriri cuprinse în acest gros volum, pentru devotamentul cu care l-a strâns, trebuie să-i fim recunoscători“¹.

De aprecierea lui N. Iorga s-a bucurat și Andronic Țăranu, unul dintre animatorii vieții culturale a Botoșanilor în ultimul pătrar al secolului trecut. N. Iorga îl cunoaște personal cu ocazia unei vizite făcute la Botoșani în anul 1908 și impresionat de valoarea documentară a amintirilor acestuia – care trecuse atunci granița celor 70 de ani – îl sfătuiește să le aștearnă pe hârtie și să le publice. Conformându-se sfatului primit, Andronic Țăranu își adună amintirile, trimițând manuscrisul lui N. Iorga, însoțit de o scrisoare în care printre altele nota: „Conform cererii Dvs., vă trimit amintirile mele personale despre Eminescu. Faptele ce le-am descris aici sunt autentice și aş dori ca acest articol, prin recomandățiunea D-voastră să se publice în ziarul „Dimineața“². Nu am putut verifica dacă articolul a apărut în publicația mai sus amintită dar el a fost înserat într-o publicație botoșăneană – „Revista Moldovei“ – din septembrie 1924³ “. Oricum, fără imboldul pe care N. Iorga i l-a dat, bătrânul botoșănean nu ne-ar fi lăsat acele interesante amintiri legate de ultimii ani din viața lui Mihai Eminescu, la Botoșani.

Dintre autorii botoșăneni cel mai adesea întâlniți în revistele editate de N. Iorga îl remarcăm în primul rând pe profesorul Tiberiu Crudu. Acesta scrie în primăvara anului 1907 o lucrare intitulată „Pescuitori în apă tulbure“, în care încearcă să dea o explicație cauzelor care au generat marca răscoală țărănească și o trimite spre a fi publicată în „Neamul românesc“. Din scrisoarea adresată lui Nicolae Iorga, la 7 mai 1907 din Tudora, desprindem câteva fraze... „Negreșit că pescuitorii mei în apă tulbure ce-au pornit în săptămâna patimilor din Tudora, vor fi ajuns cu bine și cu sănătate la căminul Dv., unde înadins erau trimiși spre a fi găzduiți la „Neamul românesc“. Acum nu știu cum vor fi întâmpinați, cum vi s-a părut recomandarea lor față de Dv., cum ați socotit cele ce vorbesc despre „boerii noștri“ cu prilejul răscoalelor de la noi.

Dacă ați citit cumva manuscrisul meu și dacă vi se pare că, măcar părți din el pot intra în rândurile de luptă ale „Neamului românesc“, fără a da o clipă îndărăt, mai opriți-l acolo. Dacă însă „Pescuitorii mei“ sunt prea hărțăgoși, dacă aruncă vorbele prea din gura cortului și un alt leac o nu le găsiți, vă rog a mi-i trimite acasă, pentru a mă învăța și eu a nu mai da drumul în lume unor astfel de

¹ Mihail Gr. Poslușniuc – „Istoria muzicii la români“: București, Editura „Cartea Românească“, 1928.

² Biblioteca Academiei Române, Corespondență N. Iorga, vol. 308, p. 458

³ Andronic Țăranu, „Amintiri despre Eminescu“, în „Revista Moldovei“ An VI, nr. 12/1923, p. 82

„buclucași provinciali“ care nu știu să se înfățișeze înaintea oamenilor, care nu pot să încerce a vorbi, care încă fac mai multă rușine decât cinste“⁴.

Aprecierea lui N. Iorga, fără a fi consemnată undeva, s-a concretizat în publicarea lucrării în mai multe numere din „Neamul românesc pentru popor“ din lunile iunie-octombrie 1907“. Ulterior numele lui Tiberiu Crudu va fi întâlnit în mai multe numere ale „Neamului românesc literar“. Dintre lucrările publicate în această revistă amintim ... „Potrivnicilor scrisului nostru de azi“ nr. 7/1909. „O vizită la Liceul din Pomârla“ nr. 30/1910 „Starca învățământului primar prelungit în câteva state din Germania“ nr. 1/1911. „Un sculptor – Teodor Bușcă“ nr. 11/1911. „O scară la Ateneu“ nr. 8 și 9/1912, „Anglia și individualismului“ nr. 11–12/1912.

Lui Nicolae Iorga îi datorăște afirmarea în literatură poetul botoșănean, din păcate prea puțin cunoscut azi, Ion Sin Giorgiu. Descinzând dintr-o ilustră familie botoșăneană – familia Saint Georges – care la începutul secolului nostru locuia în casa lui Manole Iorga, bunicul savantului, Ion Sin Giorgiu, elev al liceului Laurian îl cunoaște pe N. Iorga, în calitate de prieten al familiei sale și oaspete tradițional al familiei Saint-Geroges, de câte ori drumurile îl purtau la Botoșani. Cult, inteligent, înzestrat cu un cert talent literar, tânărul Sin Giorgiu încearcă cu acel curaj specific celor de vârsta sa să valorifice șansa de a se putea dresa direct unui editor spre a-și publica primele sale creații. Nu disperă în fața tăcerii destinatarului, insistând cu îndărătnicie să-și atragă asupra-i atenția lui N. Iorga, așa cum desprindem dintr-o scrisoare trimisă acestuia la 1 februarie 1909:

„Mult stimat domnule Iorga,

Vă rog să mă iertați că îndrăznesc a vă trimite iarăși câte ceva de sub condeiul meu. Îmi place să fiu sincer, căci de mai multe ori cu sinceritatea reușești decât dacă ascunzi adevărul. Sunt elev în clasa a V-a a Liceului Laurian, unde odată D-voastră ați învățat. Din păcate am început să scriu și eu și poate că a publica nu-i tocmai potrivit pentru mine, care sunt prea tânăr, da ce să-i faci, așa-i tinerețea. Această nuvelă a fost citită și de profesul meu de latină, dl. Cosmoc și el însuși mi-a spus că pot să o trimit undeva spre a fi publicată. Îndată m-am gândit la D-voastră, care v-ați arătat întotdeauna așa de bun și de îndatoritor pentru tinerime și mi-am închipuit că voi putea să-mi văd și eu această nuvelă pe care am scris-o cu toată patima tinereții, cu dorință nemărginită de a produce ceva bun⁵. „Nuvela nu a fost publicată dar insistent, un an mai târziu tânărul licean se adresează din nou lui N. Iorga, rugându-l

⁴ Biblioteca Academiei Române, Corespondență N. Iorga, vol. 95, p. 413

⁵ Idem, vol. 137, p. 94

printr-o scrisoare trimisă din Botoșani la 17 oct. 1910 să-i publice o traducere din germană – „Elegia I-a” din grupul elegiilor romantice a lui Goethe⁶. Nici aceasta nu a întrunit exigențele necesare publicării, ceea ce-l face pe autor să continue asediul. La 3 noiembrie 1911, o nouă misivă lua calea Bucureștilor, conținând o nouă traducere din poezia germană – *Möetcrlink*. Din rândurile de recomandare, adresat lui N. Iorga desprindem faptul că autorul dorea ca „cea dintâi manifestare a muncii mele” să fie publicată cu dedicația „memoriei scumpului și regretatului meu unchi Constantin Stroici” – care a prețuit atât de mult munca și a fost pururi o pildă de cinste și virtute”⁷. Nu găsim publicată în *N.R.L.* această poezie, dar, la câteva luni, poetul era în sfârșit publicat, în aceeași revistă, cu poezia „Castanul” înserată în numărul din 21 aprilie 1911. În aceeași publicație sunt publicate poeziile „Pescarul” – traducere din Goethe în numărul din 2 iunie, „Noapte” și „Liniște” – traducere din Eichendorf, în numerele 41–42 din 28 octombrie și „Baladă scandinavă” în numerele 43/44 din 15 noiembrie – din anul 1912.

În anii următori Ion Sin Giurgiu își continuă colaborarea la „Neamul românesc literar” publicând totodată în revista „Cuget clar”. Dintre poeziile publicate în paginile acestei reviste amintim „Sonet” și „Finis” în nr. 7 și 9 din 1913 și „În munți” și „Colindătorul” în numerele 9 și 12 din anul 1924. Un an mai târziu poetul își scotea volume de debut intitulat „Freamăt” căruia îi vor urma multe alte volume de poezie, teatru și critică literară, demonstrând că încrederea pe care N. Iorga i-a acordat-o nu a fost un lucru gratuit.

Demn de subliniat este faptul, că, timp de peste două decenii, Ion Sin Giurgiu a fost unul dintre cei mai statornici colaboratori ai savantului, ajutându-l în organizarea an de an a cursurilor Universității populare de la Vălenii de Munte și conducând Teatrul „Regina Maria” al Ligii Culturale.

Dintre botoșănenii apropiați lui N. Iorga, atât pe plan literar cât și pe cel al creației științifice îl mai evidențiem pe preotul cărturar Dumitru Furtună. Ca și în cazul celor amintiți mai sus, aprecierea lui N. Iorga n-o găsim în cuvinte, ci în publicarea scrierilor acestuia în revistele pe care le îndruma. E de remarcat că multe din studiile și articolele lui Dumitru Furtună privind viața și opera lui I. Creangă au văzut lumina tiparului în „Neamul românesc” și „Cuget clar”. Remarcăm dintre acestea „Ion Creangă și țărani de astăzi” – *N.R.* pentru popor nr. 1/1915, „Pricepătorii lui Ion Creangă” – *N.R.* pentru popor nr. 9/1916; „Scisori de-ale lui Creangă” – *Neamul românesc literar* nr. 17/1926; „O poveste de la sora lui Ion Creangă” – *Neamul românesc literar* – nr. 18/1926;

⁶ Idem, vol. 164, p.1

⁷ Idem, vol. 183, p. 58

„Ispirescu făcut Creangă“, „Cuget clar“ – nr. 47/1937, „Seminaristul Creangă și firca pricinii“ – „Cuget clar“, nr. 31/1938, „Un muzeu Eminescu. Creangă“ – „Cuget clar“, nr. 3/1939; „Școlița lui Creangă“ – „Cuget clar“, nr. 42/1940; „Ce-l putea aștepta pe Creangă în diaconie“ – „Cuget clar“, nr. 3/1940.

S-a afirmat că Nicolae Iorga n-a promovat valori deosebite în revistele sale. În privința botoșănenilor însă, credem că nu s-a înșelat. Cei publicați au devenit nume cunoscute în epocă. În privința celor pe care nu i-a publicat, a unor dintre ei, a avut intuiția talentului lor, semnalându-l și deschizându-le acestora drumul spre teascurile tipografiilor și spre inimile cititorilor. Semnificative din acest punct de vedere sunt rândurile dedicate lui Ion Pillat, în editorialul „Neamul Românesc literar“ din 12 octombrie 1912, rânduri, dedicate volumului de debut al acestuia – VISARI PAGANE – apărut în același an.

Pentru căldura care străbate aceste rânduri redăm în cele ce urmează conținutul articolului intitulat – „Sfaturi unui tânăr (nume și pentru alți tineri)“.

Trimiterea volumului e o întrebare și e o datorie morală să răspunzi. Mai ales când e întâiul volum al unui începător.

D-l I. Pillat (să-mi îngăduie să scriu așa numele său, ca unul care cunosc bine familia Pilăteștilor, botoșăncean cu care mă și înrudesesc) „Pillat“ e o fantoșă franceză urâtă când te gândești din ce rădăcină ar veni numele) e un tânăr foarte inteligent care a citit foarte mult și care declară aceasta în versuri. Multe din ele sunt foarte bune, o samă păcătuiesc prin ceva. Avântul poetic nu lipsește și aceasta poate da prietenilor săi și publicului foarte bune speranțe.

Trei lucruri care-i lipsesc azi în parte sau cu totul, trebuie să le aibă deplin pentru a fi cineva. Le spun de o parte în rânduri asupra cărora ar trebui să se oprească atenția debutantului de azi pe care, din deosebite motive, literare și neliterare, lumea-l primește cu atenție și prietenie.

Să învețe bine românește, vorbind exclusiv această limbă, decât care nu știa alta bătrână cucoană Casandra, mama lui Nicu Pillat și deci străbunica tânărului scriitor. Al doilea, să caute a cunoaște, lăsând la o parte influența de retorică versificată a Francezilor, care nu e totdeauna poezie, viața neamului său; Pilătești după tată, Brătieni după mamă, fără nici un cruciat, îl asigur, între dâșii. Și, al treilea, să trăiască, nu între patru pereți de odaie luxoasă, ci aici, în lume, cu ce e bun și rău întrânsa, să trăiască și să fie absolut sincer față de dânsa și față de sine.

Și atunci va scoate alt volum, în care limba va fi, nu aceea din gramatica învățată ca de un străin, ci aceea din viață, cuprinzând în orice legătură de cuvinte ceva dintr-un suflet frate cu sufletul nostru. Sonoritățile nu vor fi frânt de transpunerea dintr-o metrică și prosodie în alta, ci ele se vor desface de la sine instinctiv, misterios, în clipa neapăratei exprimări a simțirii ce nu se mai

poate opri. Va fi în ele ceva din cântecele cu care de veacuri sunt deprinse urechile noastre și versul, în loc să ne zguduie, cu scrisuri și ieșiri neașteptate, ne va duce nesimțit pe unda lui lagră. Și oamenii bătrâni se vor mișca fără voie de speranțele și necazurile unui tinerel ce pornește pe drumul vieții având sinceritate în ochii lui limpezi.

Uite-se numai dl. Pillat la poezia din numărul de azi a tovarășului său de origine botoșăneană, a rudei sale I. Singorgiu (care din Saint-Georges-ul părintesc a refăcut numele românesc; bun exemplu. Cu mult mai puțină învățătură și un mai slab avânt, cu o tehnică manifest inferioară, el ne mișcă totuși.

Și despre acel volum vom sta de vorbă cu toată considerația cuvenită față de un real talent ce ar merge și pe drumul său firesc”⁸.

Cele câteva considerații asupra relațiilor lui Nicolae Iorga cu scriitorii botoșăneni aruncă încă o lumină asupra strânselor relații pe care acesta le-a avut cu meleagurile natale. Ele sunt doar o părticică din multiplele legături ale marelui savant cu Botoșanii, asupra cărora ne-am aplecat în studii anterioare și pe care le vom aborda în studiile viitoare.

Resumée

L'ouvrage publiée dans ce volume comprend les relations de N. Iorga avec les écrivains de Botoșani.

Ayant comme source d'inspiration la correspondance personnelle du savant, les journaux et les revues rédigées par celui-ci, nous avons sélectionné ses points de vue les plus significatifs concernant les écrivains de Botoșani et leurs ouvrages.

En choisissant les valeurs certaines publiées dans ses périodiques il leur a ouvert la route vers les maisons d'éditions et par ce fait-ci il a contribué à l'émancipation culturelle de la ville de Botoșani.

⁸ Nicolae Iorga, „Sfaturi unui tânăr – (bune și pentru alți tineri)” în „Neamul Românesc Literar”, An V, nr. 41–42, 12 dec. 1912, p. 641–642

SUFLET DE BOTOȘĂNEAN – PROFESOR RODICA PROCOPIU

CAMELIA CRISTOFOR

Botoșani! Plai al Moldovei, la a cărei rostire gândul românului alunecă repede la Enescu, Iorga, Luchian și Eminescu. Poezia, muzica, arta și istoria stâlpi ai culturii românești care au menținut și mențin verticalitatea sufletului românesc.

Din acest ținut al Botoșanilor, s-au răspândit în toată țara, și nu numai, fii și fiice ce au purtat în inimile lor dragostea față de meleagurile natale.

O fiică a Botoșanilor ce s-a format intelectual o perioadă de timp aici este doamna prof. Rodica Procopiu, născută Vasiliu. A rămas toată viața o moldoveancă, cea mai mare parte a vieții și activității sale desfășurându-se la Iași. În 1946, la Iași, va întemeia o familie împreună cu un alt mare suflet de moldovean, dar din ținutul Bârladului și anume cu renumitul profesor și savant Ștefan Procopiu.

Rodica Procopiu a fost al doilea copil în familia soților Mihai Vasiliu (30 oct. 1877 – 21 aprilie 1951), institutor și Elena Vasiliu (1885–1917), născută Sava, institutoare. Această familie de intelectuali botoșăneni a avut cinci copii:

- *Mircea*, născut la 16 august 1909, este absolvent al Liceului „Laurean” din Botoșani și al Școlii de ofițeri de artilerie din Timișoara. În 1943 este rănit pe frontul din Rusia, se retrage în concediu medical la Cernăuți, unde moare.
- *Mărioara-Rodica*, născută la 1 februarie 1911 alege o carieră umanistă, fiind licențiată, în 1933 – în filosofie, și în 1934 – în literă la Universitatea din București. În urma examenului de capacitate susținut în 1935, pleacă să profeseze în Basarabia. Astfel, între anii 1935–1898 se află la Soroca și între 1938–1940 la Bălți. În anul 1940 vine la Iași, la renumitul liceu de fete „Oltea Doamna”. După anul 1948 conducerea Inspectoratului școlar local o numește profesoară în diferite licee și școli secundare din Iași, până în anul 1966, anul ieșirii la pensie.

- *Adina*, născută la 14 iunie 1913, urmează o carieră de medic, cu specialitatea interne. A profesat la București și a trăit până în februarie 1991.
- *Brândușa*, născută la 19 iulie 1915, a fost licențiată în litere, specialitatea italiană-franceză. În 1946 pleacă la Paris, împreună cu soțul său. Nu mai revine în țară niciodată, decedând în 1966, la Chantilly.
- *Olimpi*, născut la 6 septembrie 1917, absolvent al Liceului „Laurian“, urmează pentru început o carieră militară. În paralel, își desăvârșește studiile de drept la Iași și Cluj, unde și-a luat și licența. A luptat pe fronturile de est și vest, fiind rănit pe frontul de est. A obținut numeroase distincții militare. După război a fost un distins avocat în Baroul din București de unde se pensionează.

În „casa cu flori“ a soților Procopiu din Dealul Copoului Iași, construită de academicianul Ștefan Procopiu în 1933, doamna profesor Rodica Procopiu păstrează încă vie atmosfera de studiu a omului de știință, cu biblioteca, biroul, obiectele personale și tablourile.

Amintirile și impresiile Domniei Sale despre orașul Botoșani, părinți și frați, profesori, viața culturală a orașului a fost subiect de discuție într-o zi de toamnă târzie a anului 1994.

C.C. – Stimată doamnă profesor Rodica Procopiu dorim să vă mulțumim pentru donația pe care-ați făcut-o Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu“, fost Muzeul Politehnic. Ca soție a ilustrului academician Ștefan Procopiu, renumit fizician al țării noastre, aveți, bineînțeles, foarte multe de spus despre personalitatea și activitatea sa; dar, aș dori să discutăm despre dumneavoastră. Știu că sunteți născută în județul Botoșani și v-aș ruga să punctați câteva aspecte legate de casa familiei: părinți, frați și profesori. Dacă vreți să localizați această perioadă la începutul secolului, perioada copilăriei dumneavoastră.

R.P. – Sunt născută la Ștefănești, de fapt Târg Ștefănești. E mai mare poate onoarea de a fi născut la Botoșani, locul de naștere a lui Eminescu, dar onorat este și Ștefănești, pentru că acolo s-a născut Luchian, cel care a redat prin colorit și prin atmosferă, așa cum spune Petre Comarnescu, că este caracteristic coloritului pictorilor moldoveni, cu deosebire la Mihăilescu-Craiu. Acea transparență care-i apropie de impresioniști și care este determinată de podișul moldovean, de dealurile moldovene.

Este adevărat, copilăria, formația ca persoană, atât pe linie intelectuală, cât, mai ales, afectivă s-a făcut la Botoșani unde am făcut cursul primar, cursul

secundar și liceul. Etapele în care, de fapt, se prind coordonatele unor drumuri pe care vei merge toată viața. Acolo și atunci se determină. Pe urmă se completează.

Spune Iorga că „cine nu cunoaște Iașul, nu cunoaște o parte din patrie“. Așa aș zice și de Botoșani. Botoșaniul avea un parfum deosebit pe care, de exemplu, nu l-am întâlnit la Iași când am venit. Era orașul grădinilor, construit oarecum cam prea pe orizontală din punct de vedere vegetal, iar din punct de vedere cultural, spiritual mai bine spus, mergea pe verticală cu câteva clădiri care erau bisericile și câteva instituții publice: teatrul, primăria, Liceul „Laurian“, Tribunalul și două regimente, 37 și 77 Infanterie, distinse pe front în războiul de întregire a patriei. Turlile bisericilor, a lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș dădeau această înălțare. Piața Primăriei, cu pecetea și cu un fel de fleșcă a Primăriei dădeau acea atmosferă de liniște și de spiritualitate. Această liniște pe care o găseai pe străzile pline de pini, de case cu grădini mari.

Prima casă în care am stat în Botoșani, unde s-au născut frații mei a fost pe undeva, aproape de spatele Liccului „Laurcan“. Copilăria în apropierea Liccului „Laurian“ m-a făcut să-mi îndrept oarecum, direcția spre cele culturale. Liceul renumit pe țară, era atât de cunoscut prin calitatea absolvenților lui...

C.C. – Dar și prin calitatea învățământului !

R.P. – Da, încât pe vremuri, la politehnică elevii plecați de la Botoșani cu medii mari nu mai dădeau concurs.

Dintre momentele semnificative ale copilăriei, cel mai bine infiltrat în sufletul meu a fost declanșarea războiului în august 1916. Este o amintire de neșters. Mama și cu frații mei erau la Văratec; eu eram singură cu tata. Aveam 5 ani. Tatăl meu mă ținea în brațe. Trăgeau clopotele. Se auzea muzica militară. Am ieșit afară. Trecea regimentul chiar în noaptea aceea. Este acum ceva ce nu se mai găsește, din nenorocire, la tineret. La noi, când trecea regimentul cu drapelul eram pe altă lume.

C.C. – Erați foarte impresionată !

R.P. – Da ! Imaginea Patriei, toată, era în drapelul regimentului. Cea mai veche amintire e aceasta din noaptea de declanșare a războiului. Pe urmă au urmat o serie de întâmplări triste, cu mizeria de după război.

C.C. – Tatăl dumneavoastră, Mihai Vasiliu, institutor a fost un promotor al învățământului și creator de școli. Spuneți-ne, vă rog, câteva aspecte legate de viața și activitatea sa.

R.P. – Tatăl meu, la Ștefănești, a creat un învățământ primar deosebit. Atât de bine a organizat școala, încât Spiru Haret i-a dat încadrarea școlii – școlile de țară nu se încadrau la fel ca școlile de oraș – ca învățământ urban cu patru clase în loc de cinci. A clădit două școli, una de băieți și una de fete. A

avut norocul de a conlucra cu un primar deosebit, Dimitrie Hâncu. Au ridicat Ștefăneștiul de unde au plecat elevi ce au ajuns magistrați până la Curtea de Casație, câțiva profesori universitari, profesori de liceu, militari, cu un nivel de viață socială și culturală deosebită. Între 1918–1919 a fost directorul școlii pregătitoare de învățători din Ștefănești. S-au înființat în județ trei școli pregătitoare de învățători. La Sulița, Todireni și Ștefănești, școli ce erau înființate pentru a acoperi necesarul de învățători din Basarabia.

În 1919 a venit la Botoșani, unde a fost institutor la cea mai importantă școală primară de băieți, la „Marchidan“, în a cărei matricolă școlară este trecut și Eminescu. A refăcut școala primară din Ipotești. În acest sens a făcut apel către toți elevii din țară. Așa cum era „un leu pentru Ateneu“, el cerea câte 50 de bani pentru o cărămidă la școala din Ipotești. Și a ridicat școala de la Ipotești, cum a ridicat și cele două școli la Ștefănești. Și a ajutat apoi, la acel complex muzeal care s-a făcut acolo, dar veni războiul și s-a întrerupt.

A fost un pedagog înăscut, un artist desăvârșit în predarea lecțiilor de geografie și, mai ales, în desenarea hărților la tablă. Lucru ce ni l-a transmis și nouă, copiilor. Noi de mici eram cu globul pământesc, cu hărțile pe perete, cu dragoste pentru istorie și geografie. Toți cei cinci copii am făcut studii superioare. Cum reușea? E foarte greu de înțeles. A fost singurul membru de corp didactic care nu a avut casă. Cu chirie am stat.

Neuitând obârșia țărănească, a lucrat alături de alți învățători din Botoșani la băncile populare, cooperativele și federalele țărănești. A crezut că poate susține ridicarea țărănimii și prin mijloace politice, fiind membru al Partidului Național Țărănesc și a fost ales în două legislaturi, de patru ani, în Senatul țării.

Când noi ne-am împărțit prin toate colțurile țării, el s-a întors la Botoșani și a stat într-o cameră la „Căminul învățătorului“ la Corpul didactic.

Un om extraordinar de energic, cu o mare putere de muncă și un mare entuziasm.

C.C. – Care era atmosfera culturală din cadrul familiei?

R.P. – Am avut libertatea de a fi crescută în atmosfera de casă în care cultura era pe primul plan. O bogăție de cărți, de literatură și, mai ales, de publicistică la zi, cotidiane și reviste. Citeam „Gândirea“, „Viața Românească“, și pot să vă spun că formația mea intelectuală a fost prin „Viața Românească“ a cărei colecție o aveam din 1906 când a apărut revista. Alte reviste la care eram abonați erau „Ramuri“, „Societatea de mâine“, „Ideea contemporană“, „Familia“.

Fiind în clasa ultimă de liceu și citind „Cuvântul“ lui Nae Ionescu găseam articole semnate de intelectuali tineri pe pagina a II-a, în partea de jos, care era

locul intelectualității de atunci: Petre Comarnescu, Mircea Vulcănescu, Mircea Eliade cu care am intrat în corespondență.

C.C. – Cum s-a realizat acest lucru? Dezvăluți-ne, dacă vreți.

R.P. – I-am scris lui Mircea Eliade, după ce am citit de Vasile Pârvan „Idei și forme istorice“ și „Memoriale“, iar Mircea Eliade a avut un articol intitulat „Existența tragică la Vasile Pârvan“ și, care, citindu-l, m-a impresionat foarte mult. Eu l-am rugat să mă ghideze în formarea mea spirituală, indicându-mi ce lucrări să citesc. El a fost impresionat că o elevă îi scrie și mi-a făcut un indicator cum trebuie să citesc și ce să citesc. Pe urmă l-am întâlnit când s-a întors din India, pentru foarte puțin timp la București. S-a întâlnit, apoi, la Paris cu sora mea și a întrebat de mine. În jurnalul său scrie că a avut succese când era tânăr, că i-au scris eleve. Ei, am fost și eu printre ele ! Îmi pare foarte rău că am avut două scrisori și două-trei vederi din India dar au rămas la Botoșani.

C.C. – Deci, înțeleg că nu mai aveți nimic din corespondența purtată cu Mircea Eliade.

R.P. – Nu mai am nimic.

C.C. – Să revenim la sfera culturală din familie.

R.P. – Deci, revenind la sfera culturală din familie, pot spune că era o bogăție spirituală în casă și o atmosferă de familie care se împletea. Parcă n-am mai auzit, n-am întâlnit-o. Atmosfera în care am trăit era creată și de mediul imediat, casa și, mai ales, grădina. Am trăit într-o casă, o a doua casă cu chirie în Botoșani, una dintre cele mai vechi din oraș, pe Sf. Dumitru 12. În spate venea din bulevard un arc între tribunal și Liceul „Carmen Sylva“. După Tribunal, urma închisoarea și asta ne impresiona, că există oameni răi, că sunt închiși. Casa era cu o grădină fabuloasă. Fusese a unui neamț grădinar care plantase primii brazi pe această proprietate a lui. Erau 23 de brazi. Și acum simt vâjâitul ! Este un vâjâit special al bradului când este vânt, pe care-l auzeam la Văratec când venea furtună. Vâjâitul brazilor acestora l-am simțit și-l port în urechi... Și apoi, tot felul de plante; plină de liliac, de trandafiri, de bujori, de iasomie, de narcise. O casă cu cerdac din trei părți îmbrăcată în viță și în trandafiri agățători, cu o parte din grădină în care erau plantate specii vegetale aduse din insula Sahalin. În această parte a grădinii, cu plante înalte, tubulare sau bambus cu frunze mari, noi, copii, aveam fiecare apartamente, partea lui. O împletire a vieții de fiecare zi cu natura care îți lasă o amprentă toată viața. Așa era Botoșaniul. Un oraș al grădinilor, al verdeții, cu câteva puncte, cam trei-patru puncte: Liceul „Laurian“ care era masiv și sever, fără un stil anume, dar căruia îi ședea bine această masivitate. Era spiritul auster de învățătură adâncă. Era tribunalul care reprezenta justiția, teatrul și regimentele. Armata, școala și

justiția, elemente care ne lipsesc așa de mult, căci sunt pilonii de bază ai unei societăți. Era o societate sănătoasă. Și așa ne-am format.

Toată viața noastră a fost admirație pentru ce înseamnă învățătura unui liceu mare. Profesori foarte buni ca Petre Irimescu, Ștefănescu, latiniștii și matematicienii din Botoșani ce erau cunoscuți pe țară.

C.C. – Care sunt amintirile dumnevoastră legate de Liceul de fete „Carmen Sylva” unde ați absolvit?

R.P. – Spre deosebire de Liceul „Laurian”, nivelul de cunoaștere nu atât nivelul cadrelor didactice, ci pregătirea elevilor era la mare distanță de ceea ce era la Liceul „Laurian”. Foarte puține profesoare, cea de matematică și cea de istorie care erau licențiate și îți predau lecțiile. Poate nu mă pot plânde de școală; nu am fost legată de profesoare, decât de unele care predau dexteritățile, muzica, de exemplu. Cântam la biserică cu foarte multă seriozitate. Eram solistă alto. Sau desenul, oarecare îndemânare moștenită de la mama mea, lucrul de mână, croitorie. Era o școală care te pregătea ca viitoare mamă și gospodină. Și de la noi au plecat fete foarte bune, dar n-au fost la înălțimea absolvenților de la „Laurian”. Era și altă concepție socială. Vă închipuiți, în anii '25–'30, despre rolul femeii în societate.

C.C. – Erau prea puține absolvente de institute superioare de învățământ.

R.P. – Da. Domnea oarecum rutina. Deși și rutina era poate, necesară, și la Liceul „Laurian” și la celelalte. Adică știai în ce cadrul să te miști, dar în acest cadru erau bazele culturii, a formației viitorului intelectual. Și pentru că bazele acestea erau sănătoase puteai să te miști cu ușurință și dincolo, să te aclimatizezi și cu altceva, să devii creator.

C.C. – Care erau activitățile culturale la care participați la Botoșani? Ce vă atrăgea în mod deosebit?

R.P. – Foarte rar veneau trupe dramatice. Am văzut, de exemplu, „O scrisoare pierdută” – în care rolul cetățeanului turmentat era jucat de Iancu Brezeanu. Plus că se dădeau spectacole și de către liceul din Botoșani, liceul de băieți și de alte formații culturale. Veneau și de la operă dar nu cu opera în sine, ci cântăreți de operă ca doamna Metaxa, Drăgulescu-Stinghe, George Folescu. A venit și George Enescu. Atunci am fost gata ! Cum eram impresionați de Eminescu am fost și de Enescu. Mama mea avea o sensibilitate deosebită, știa vioara și știu că atât a fost de impresionată de venirea lui Enescu. Și asta s-a transmis și în sufletul meu.

Acasă aveam un gramofon cu plăci de pe vremuri prin care am făcut cunoștință cu marele Caruso, Mario Lantza, dirijorul „Toscaninei”. Pe urmă a venit radioul și ascultam muzică. Foarte slab pentru noi era cinematograful, care

era interzis. Nu puteai să te duci singur la cinema, trebuia să-ți aprobe școala. Se mergea, de obicei, cu școala. Primul mare film de care-mi amintesc este „Quovadis” – după romanul lui Henryk Sienkiewicz. Dar nu era o atracție deosebită. Atracția era schimbarea de idei. Poate efervescența intelectuală a Botoșanilor a fost determinată de faptul că era un amestec de populație de origine diferită – români, evrei, armeni, polonezi, italieni – ceva asemănător cu același amestec care se găsește în Banat și în unele părți ale Ardealului și care explică viața culturală deosebită a acestor regiuni. Era o aristocrație intelectuală.

Ar mai fi de subliniat librăriile din Botoșani. Erau două librării mari. Una era în Piața Birjărici și se numea „Zeidmann”. Librăriile în care găseai tot ce doreai. Cum, de altfel, se găsea și în vechiul Iași, la Atanasie Gheorghiu, orice carte de literatură franceză, germană și italiană. Și era atmosfera aceea intimă în care te lăsa librarul să umbli printre rafturi dacă erai de-a casei.

C.C. – Acest spațiu cultural descris de dumneavoastră a fost fundamental pentru formația ca umanist, urmând, apoi, la București cursurile Facultății de filologie.

R.P. – Adevărul este că cel mai mult mi-a plăcut matematica. Nu-mi rezista nici o problemă. M-am dus la București să fac arhitectura sau politehnica dar eram total nepregătită. Atunci, am urmat sfatul unci profesoare excepționale de la liceul din Botoșani, doamna Ghermănescu, care era de română și filosofie. Renunțând la arhitectură a făcut română și filosofie; două facultăți, două licențe. Mai mult mi-a plăcut la filosofie.

C.C. – O copilărie și tinerețe lipsită de atracțiile moderne specifice perioadei actuale, ultramodernistă și grăbită dar, în care, cultura și spiritualitatea se aflau pe primul plan, împletindu-se.

R.P. – E prea puțin și prea personal tot ce am spus ca să se poată face prin aceasta măcar o schiță a Botoșanilor cu aproximativ șapte decenii în urmă. Botoșaniul rămâne pentru mine legat de copilărie și adolescență.

CENTENAR PETRU ȘUSTER

PROFESOR DR. PETRU ȘUSTER ÎN AMINTIRI

ELENA FLORICA ȘUSTER

Oamenii trăiesc și după moarte, prin faptele lor, în amintirile contemporanilor, dar amintirile dispar odată cu generația martoră și numai mărturiile, așternute pe hârtie, le reînvie ori de câte ori dorim să întoarcem trecutul din necunoscut.

Amintirile mele despre tatăl meu – Prof. Dr. Petru Șuster coincid cu primii optsprezece ani ai mei de viață; era vârsta când începusem a intuit valoarea lui ca om și om de știință, când simțeam profund necesitatea de a comunica cu dânsul nu numai sufletește ci și pe plan intelectual.

Născut spre hotarul dintre două veacuri (la 15 mai 1896), tatăl meu a fost singurul dintre cei 11 copii ai lui Mihai Șuster din comuna Costești de lângă Botoșani, căruia soarta i-a hărăzit să plece la învățătură. De mic a trăit în sânul unei naturi generoase, cu forme de vegetație foarte variate. Pe micul Șuster l-a atras această natură, îl atrăgeau micile gîngănii ce zburau din floare în floare.

Dragostea de natură ce s-a zămislit în sufletul său încă din fragedă copilărie nu l-a părăsit de-alungul întregii sale vieți.

Școala primară a urmat-o la Botoșani iar clasa I, de liceu la liceul „Laurian“ tot din Botoșani.

Datorită lipsurilor materiale îl găsim apoi elev la Seminarul „Veniamin Costache“ din Iași.

La absolvirea seminarului dă examenele de diferență de liceu la Liceul Național din Iași și în anul 1918 se înscrie ca student la Facultatea de Științe din Iași la secția de naturale și fizico-chimice, iar mai târziu la secția de agronomie și geografie, urmând însă cu regularitate cursurile la secția de naturale.

Interesul și dragostea cu care lucra în cadrul laboratoarelor, precum și în restul activității sale de student, au fost remarcate de profesorul de zoologie dr. Ion Borcea, care îl ia ca asistent suplinitor începând de la 1 aprilie 1921. În calitatea sa de student și totodată de asistent suplinitor la Catedra de zoologie, el duce o muncă asiduă printre studenți în scopul antrenării lor la cunoașterea tainelor naturii. Organiza excursii cu studenții cît și discuții sau chiar adevărate

dezbatări pe marginea unor probleme de biologie generală, în care el întotdeauna domina prin multitudinea faptelor convingătoare de care dispunea.

Înaltul său spirit de colegialitate, ajutorul pe care îl acorda tuturor celor care se găseau într-o situație materială precară, dar animați de dorința de a învăța cu orice preț, își avea rădăcinile în trăsăturile sale morale deosebite.

Paralel cu activitatea pe care o desfășoară ca asistent la Catedra de zoologie, funcționează și ca profesor de științe naturale la liceul „Mihail Kogălniceanu” din Iași, timp de 15 ani.

Cât timp a fost profesor secundar a căutat să trezească la elevi o dragoste deosebită față de natură prin numeroasele excursii pe care le făcea, precum și prin lecțiile pline de interes pe care le ținea în timpul orelor de clasă.

Ca profesor secundar și ca asistent caută cât mai mult să se apropie de elevi și de studenți, din partea cărora se lucra de o simpatie deosebită. Nu de puține ori a fost invitat de studenți să vină la ei în timpul vacanțelor, ca în felul acesta să-și poată colecționa materialul entomologic ce-l interesa.

Perioada de student și de asistent al Prof. Dr. Ion Borcea precum și contactul permanent pe care l-a avut cu Prof. Dr. Paul Bujor au avut o înrîurire deosebită asupra tânărului naturalist în ceea ce privește formarea concepțiilor sale despre lume.

Facultatea o termină la 25 februarie 1923, luându-și examenul de licență cu calificativul „Foarte bine și laude”, având ca subiect „Insecte dăunătoare agriculturii”.

În urma studiilor întreprinse atât în țară cât și în străinătate, pe baza materialului, imens colectat și cercetat, își susține la 18 iunie 1929 la Iași teza de doctorat cu tema „Contributions a l'étude des Tachinaires en Roumanie”, fiind declarat Doctor în științe naturale cu mențiunea „Foarte bine și distincție”.

Reușind să obțină prin concurs o bursă de stat merge să lucreze la Viena, în laboratoarele de biologie experimentală și anatomie microscopică ale Prof. Dr. Hans Przibram.

În cele 20 de luni cât a lucrat în laboratoarele Institutului de biologie experimentală, Dr. Petru Șuster a lăsat o impresie deosebit de frumoasă, impunându-se prin autoritatea sa de bun cercetător și naturalist.

În acest timp a reușit să lucreze chiar cu directorul institutului cu care a publicat în colaborare.

Pe tărâm științific a purtat o bogată corespondență cu specialiști din diverse țări ale lumii: Japonia, S.U.A., U.R.S.S., Anglia, Franța, Germania, Austria, precum și de la noi din țară: A. Caradja, C. Motaș, ș.a.

Încrezător în puterea exemplului personal, onest în relațiile cu societatea, dar deloc slugarnic, s-a condamnat singur la nesfârșit ani de funcționare pe cele mai minore posturi didactice.

Mai mult încă, legea Învățământului Superior din anul 1938 emisă de Ministrul Învățământului Anghelescu, vine să-l înlăture de la concursul pentru cele două Catedre de zoologie libere (la Cluj și Cernăuți) pe simplu motiv că era asistent deși funcționa de 18 ani în Universitate și avea 10 ani după Doctorat.

Pornit în căutarea dreptății inexistente Dr. Petru Șuster, ajunge în audiență la Nicolae Iorga însă nu rezolvă nimic.

În lunga sa activitate didactică a cerut de nenumărate ori înființarea unui Institut de Entomologie în România, pentru a se pune și la noi în țară în practică lupta naturală contra insectelor vătămătoare agriculturii, dorință care i-a rămas de asemenea neîndeplinită.

În amintirile foștilor săi studenți a rămas nu numai „profesorul“ nostru de biologie dar, în aceeași măsură de înțelepciune și demnitate în viață, care ne stăruie în minte și în inimă, ca una dintre cele mai luminoase figuri. Om de știință eminent, de o vastă cultură, străbătută de profunde rezonanțe umane, suflet de o căldură și în același timp de o distincție inegalabilă, a știut, ca nimeni altul, să ne plămădească; să ne structureze nu numai cu o minte științifică dar și cu deprinderea fundamentală de a înțelege poziția și misiunea naturalismului în complicatele țesături ale vieții sociale. Pentru toate seriile de studenți care s-au bucurat de fericirea de a fi școliți și îndrumați de acest minunat om Petru Șuster a însemnat un model fără seamăn către tinerii cu toții.

Au fost uneori și împrejurări dificile prin care a trecut școala de biologie ieșeană în anii din urmă.

Au fost exercitate unele influențe negative și unele presiuni care voiau adevărul științific și demnitatea înțelepciunii și a eticii umane. Este admirabil cum, fără sentiment de revoltă și bravadă inutilă, Profesorul Petru Șuster a știut întotdeauna să găsească calea cea mai potrivită de a spune și de a transmite adevărul nedeformat de tendințe și interese străine.

În adevărul științific a pus suflet și curaj și ni le-a transmis împreună, indisolubil legate, așa cum de atunci încolo le susținem și le propagăm și noi la rîndu-ne, cei care am fost studenții Profesorului Petru Șuster.

Îndemnul și dorința de a cunoaște esența profundă a fenomenelor și a lumii în care se dezvoltă viața și omul, îl datorăm celui care ne-a fost îndrumător și profesor. Meritul succeselor și realizărilor noastre se datoresc în foarte mare măsură faptului că am fost formați de cel care a fost admirabilul Profesor Dr. Petru Șuster (Cuvânt la comemorarea a 70 de ani de la nașterea

Prof. Dr. Petru Șuster – Universitatea Iași, Veronica Ardeleanu Enescu – Directoarea Fabricii de Antibiotice Iași).

Din activitatea didactică a Prof. Dr. Petru Șuster vor rămâne, memorabile cursurile de Histologie și Embriologie din perioada 1940–1948 și apoi cursurile de Biologie pe care le-a ținut pînă la 24 septembrie 1954.

Profesorul Dr. Petru Șuster, primul cadru didactic care a ținut un curs de biologie generală și istoria biologiei la Universitatea din Iași, luând cu toată seriozitatea și răspunderea sarcina ce i s-a încredințat a reușit să prezinte în fața studenților, într-o formă academică, probleme de un înalt conținut. Noi, cei care am avut fericirea să-i ascultăm prelegerile, nu-l vom uita niciodată pe profesorul de o cultură și inteligență cu totul aparte și ne închinăm cu deosebită stimă, respect și înaltă considerație în fața celui care a fost pentru noi Profesorul Dr. Petru Șuster, omul de o profundă cultură, profesorul a cărui capacitate de memorizare a surprins și a stârnit admirația generațiilor de studenți („Cronica“ nr. 14 mai 1966 și Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași (serie nouă) Secțiunea II (Științe naturale) a. Biologie Tomul XII, Anul 1966, fasc. 1, extras 70 de ani de la nașterea Prof. Dr. Petru Șuster, Corneliu Zolyneak. Conferențiar Doctor în Genetică, Universitatea „Al. I. Cuza“ Iași).

Diversele aspecte ale lumii din afara satului natal, în mijlocul căreia pătrunsese, a dorit să le facă cunoscute celor mai apropiați ai săi; astfel, în anul 1931 bătrânul Mihalache Șuster este luat de fiul său la Viena timp de o lună de zile. De acolo, cu destinația „La Costești“ – Rumanien, pornește la 30.4.1931 o carte poștală ilustrată, unică poate în felul ei: „Catinca; fiți liniștiți acasă că eu am ajuns la Viena miercuri unde m-am întâlnit cu Petru la gară“ – M. Șuster. Și acestei semnături i s-ar fi adăugat și cea a mamei, dacă aceasta ar fi fost în viață.

Sora mai mare Catina și-a amintit toată viața că la una din ședințele de comunicări ale Academiei a fost și ea în aulă, îmbrăcată în portu-i de la țară, când Prof. Dr. Petru Șuster a prezentat o lucrare.

Ca o încununare a activității sale este primit la 21 decembrie 1935 ca membru al Academiei de Științe din România.

Între aprecierile diversilor specialiști în materie, menționăm numai părerile câtorva oameni de știință de mare remarcă în domeniul în care a lucrat.

Iată cum se exprimă Prof. Ioan Borcea asupra importanței lucrărilor Prof. Dr. Petru Șuster:

„Sântem fericiți, că conferințele ce am făcut pe lângă cursul nostru de zoologie, la secția agricolă a Facultății de Științe din Iași, a angajat pe unul din cei mai distinși elevi ai noștri. Dl. Petru Șuster să facă studii de Entomologie aplicată. Lucrările sale, urmărite cu râvnă și persistență timp de mai mulți ani, l-au condus la rezultate interesante atât din punct de vedere științific cât și din

punct de vedere practic; această muncă e consacrată printr-o interesantă teză de doctorat. Lucrarea este în totul conștiincioasă, cu date noi numeroase și utile și va găsi desigur aceeași primire și aceleași aprecieri elogioase din partea specialiștilor“.

Iată ce caracterizare îi face Prof. Dr. Hans Przibram directorul Institutului de biologie experimentală din Viena, unde a lucrat;

„D-nul Dr. Petru Șuster a lucrat în Institutul zoologic experimental, de la începutul lunii aprilie 1930 până la sfârșitul lunii noiembrie 1931. În lucrările sale a căutat să stabilească dacă poziția ganglionilor și a organelor de simț la insecte, are o oarecare influență asupra morfogenezei larvei și a părților ei.

D-nul Dr. Șuster a dat dovadă de un neobișnuit talent în experiențele dificile, ducând până la capăt experiențele pe Călugăriță (*Spho dromantis bioculata*) și Coleoptere și prin aceasta a demonstrat vocația sa pentru specialitatea zoologiei experimentale. Nu trebuie trecut sub tăcere și un alt aspect, acel personal: modest și îndatoritor. Cât cunosc eu respectiva țară, pot afirma cu siguranță că în România nu s-ar putea găsi nimeni mai potrivit ca reprezentat al acestei specialități“.

David G. Hall afirmă că de multe ori lucrările de sistematică ale Dr. Petru Șuster, au servit la determinarea colecțiilor din muzeele Washingtonului.

Lucrările sale au fost onorate prin aceea că două dintre ele au fost prezentate la cel de al VII-lea Congres Internațional de Entomologie, ce a avut loc la Berlin între 18–20, august 1938.

La prima ședință a secției de Entomologie și răspândire geografică a insectelor, Dr. Petru Șuster a fost ales vice-președinte al secției. În ziua de 19 august 1938 a prezentat lucrarea „Über die Raupenfliegen (Tachiniden) Rumäniens“ fiind precedat la cuvânt de marele entomolog Lindner. A doua zi a prezentat o lucrare de zoologie experimentală „Fühler und Beinregeneration nach Ganglienextirpation bei der ägyptischen gotte“. Dacă facem o privire generală asupra celor 254 referenți ai Congresului, putem spune că abia zece dintre ei au prezentat mai mult de o lucrare, printre aceștia incluzând și pe Dr. Petru Șuster.

*
* *
*

Amintirile noastre despre Prof. Dr. Petru Șuster continuă până în seara zilei de 11 octombrie 1954, când Natura din mijlocul căreia a pornit parcă spre lume l-a chemat să-l ocrotească de toate întâmplările pământene.

B. P. HAȘDEU ȘI OCTAV BĂNCILĂ

OCTAVIAN ONEA

Relațiile lui B. P. Hașdeu cu diferiți artiști plastici – pictori, sculptori și graficieni – contemporani cu el s-au întins, practic, pe întreaga durată a vieții sale. Faptul nu trebuie să surprindă, dacă ne gândim că, în familia sa, artele au fost cultivate până la profesie. Astfel, Tadeu Petriceicu Hașdeu, bunicul său, „dessinait très gentiment et s'essaya même aux portraits à l'huile. Un peu musicien aussi, il jouait de la flûte“¹, adică „zugrăvia și cânta din flaut“². Fiul cel mare al lui Tadeu, tot Tadeu, „jouait très-bien du violon“ – cânta foarte bine la vioară – după cum ne spune nepotul său³.

Curios, al doilea fiu al lui Tadeu, Alexandru Petriceicu Hașdeu, „n'avait aucun goût pour la musique et le dessin“⁴, dar cel de-al doilea fiu al lui Alexandru, Nicolae, născut în 1840, a fost pictor⁵: „reposatul meu frate Nicolae, pictor, mort la 1860 în vârstă de 19 ani, un adevărat înger el însuși prin frumusețea chipului și prin frumusețea sufletului“⁶. „Nicolae, a cărei amintire a purtat-o până în zilele din urmă fratele său Bogdan, umplându-i de poezie reveriile sale spiritiste, a fost un tânăr plin de însușiri artistice. El a murit în închisoare, unde fusese depus ca răsvrătit“⁷, la Petersburg.

¹ B.P. Hașdeu, *Thaddée Hașdeu (Tadeusz Hyzdeu)*, în *Oeuvres posthumes* de Julie B.P. Hașdeu, Tome II, *Chevalerie, Confidences et Canevas*, Paris, Librairie Hachette, Bucurest, Librairie Socec, MDCCCXC/1890/, p. 236.

² Th. D. Speranția, *Tadeu Hașdeu (Tadeusz Hyzdeu). Schiță biografică*, în *Revista Nouă*, anul II, no. 7, 15 iuliu 1889, p. 245.

³ B.P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 235.

⁴ B.P. Hașdeu, *Alexandre Hașdeu*, în *op. cit.*, p. 256.

⁵ *Ibidem*, p. 259.

⁶ B.P. Hașdeu, *Sic cogito. Ce e viața? Ce e moartea? Ce e omul?*, București, Revista Nouă, 1892, p. 122.

⁷ Iuliu Dragomirescu, *Ideile și faptele lui Bogdan Petriceicu Hașdeu. Partea I. 1836–1863. Extras din Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie*, Vol. XIII, Partea I–II, București, 1913, p. 8.

Pusă adesea lângă Nicolae, datorită vârstei asemănătoare la care s-a stins din viață, Iulia, nepoata de frate a acestuia, a avut aptitudini deosebite pentru muzică și pentru pictură. Ea a luat întâi lecții de acuarelă cu August-Clément-Jacques Herst – care afirma despre ea că avea geniu⁸ : „Il disait partout [...] que j'avais un talent merveilleux, que j'étais douée d'un grand génie pour la peinture“ – raporta fata, iară, tatălui său⁹. Apoi a luat lecții de pictură în ulei, o vreme cu același Herst¹⁰, după care cu Diogène Ulysse Maillart (fostul coleg de atelier al lui C.I. Stăncescu și Nicolae Grigorescu la Cornu), în atelierul căruia a lucrat în ultimii patru ani ai vieții, începând cu octombrie 1884¹¹. B.P. Hașdeu a încurajat-o constant și în această direcție: „Cum mai merge cu acuarelele?“¹², „Aștept cu nerăbdare să văz pânzele cele cu ulei ale d-șoarei Iulia Hașdeu“¹³, „căci Lilicuța, în adevăr, pentru pictură, ca și pentru literatură, are o vocațiune pronunțată“¹⁴. „Îmi pare bine că ați re-nceput canto. Sper că nici pictura nu e negleasă“¹⁵. E vădea o anume pricepere în domeniu – „În sfârșit, am primit tabloul, care îmi place foarte mult. Dar – și aici este un dar... tocmai o mititică mioapă să-și aleagă un asemenea efect de lumină? Dacă ar fi lucrat după natură și-ar strica ochisorii“¹⁶ – deloc surprinzătoare la un poet care cântase altădată „Madonele lui Rafael“¹⁷ și „Un tablou flamand“¹⁸ și își comparase poezia cu pictura lui Caravaggio¹⁹.

Deși într-un album scos de Societatea internațională a pictorilor de la Roma, la împlinirea a 400 de ani de la nașterea lui Rafael, – la care colabora cu tableta *La Madona velata* – B.P. Hașdeu afirma că nu este „pictor; dar când e vorba de Rafael trebuie să faci pictură. Și de ce nu? Este și, o pictură a ideii, o pictură a simțului, o pictură a dorului ce ne frământă“, comparând România cu o Madonă cu profilul, Basarabia, acoperit cu un văl²⁰, el avea îndemânare la desen, cum o probează (mai ales) autoportretele cu care-și ilustrează unele

⁸ *Documente și manuscrise literare*, Vol. III, *Correspondența B.P. Hașdeu – Iulia Hașdeu*, București, Editura Academiei, 1976, p. 118; mai departe se va cita: *Corresp...*

⁹ *Idem*, p. 132.

¹⁰ *Idem*, p. 165.

¹¹ *Idem*, p. 181 și urm.

¹² *Idem*, p. 163; scrisoare din 25 mai/6 iunie 1884.

¹³ *Idem*, p. 166; scrisoare din 22 iunie st.v. 1884.

¹⁴ *Idem*, p. 204; scrisoare din 25 aprilie st.n. 1885.

¹⁵ *Idem*, p. 339; scrisoare din 22 februarie/6 martie 1887.

¹⁶ *Idem*, p. 156; scrisoare din 2/14 martie 1884.

¹⁷ *Idealul poetului, în lumina*, no., 10, 1863, p. 62.

¹⁸ *Lumina*, no., 17, 1863, p. 80.

¹⁹ B.P. Hașdeu, *Opere, I, Poezii*, București, Editura Minerva, 1986, p. 345.

²⁰ *Tribuna Basarabiei*, an V, nr. 224, marți 30 martie 1937, p. 1; scrisoare din 5/17 martie

scrisori²¹. Așa fiind, nu este de mirare că el s-a simțit bine și a căutat descori compania unor artiști plastici.

Trecem peste călătoria pe care, în 1861, B.P. Hașdeu, trimis de Ministerul de Culte și Instrucțiune publică, a făcut-o în Polonia. Însoțit de pictorul Gheorghe Panaiteanu Bardasare – pe care urma să-l povătuiască cu prețioasele sale cunoștințe de crudit, știind plasticienii români care lucraseră în vechime în Polonia²² – și ne oprim la vremea în care a predat cursul de Istoria artei românești la Școala de Belle Arte din București. La 31 decembrie 1864 tânărul savant adresa o cerere în acest sens ministrului Justiției, Cultelor și Instrucțiunii publice: „Domnule Ministre! Dorind a da tot concursul meu la nouele și neconținute îmbunătățiri câte se aduc ramului instrucțiunii publice sub regimul de față, am onoarea de a propune, Domnule Ministre, ca să fac în Școala de Belle-arte un curs liber și gratuit de Istoria Românilor în legătură cu pictura, adică în privința costumelor, moravurilor, mobilelor, etc., anume o dată pe săptămână. / Binevoiți, Domnule Ministre, a primi încredințările celei mai distinse considerațiuni. / B.P. Hășdeu / 31 Decembrie 1864. / Domniei Sale Domnului Ministru al Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice“. Cererea a fost înregistrată în aceeași zi și tot în aceeași zi ministrul Nicolae Kretzulescu a pus rezoluția: „Să încuviințeze cererea D-lui Hășdău. I să va face que mai vie mulțumire din parte-mi pentru aquest act laudabil, și să va publica în monitor. N. K., 31 X-vrie“²³. Ministerul înștiințează Direcțiunea Școalei de Belle-arte din București, la 14 Ianuar 1865 și dă și un *Anunț* la *Monitorul oficial*: „Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii publice / D-l B. Petriceicu Hajdeu, duple autorisațiunea ce a primit de la Ministeriu, va face o dată pe septimana un curs gratuit de Istoria Românilor în răport cu pictura, adică în privința costumelor, moravurilor, mobilelor etc., la Școala de Belle Arti din București / No. 1889, Ianuar 14/65“²⁴. Astfel Hașdeu a putut să-i cunoască foarte bine pe cei care erau considerați a fi elita picturii și sculpturii românești de atunci: Theodor Aman, directorul Școlii, numit la 5 octombrie 1864, G.M. Tătărăscu, profesor de pictură, numit tot la 5 octombrie, Karl Storck, profesor de sculptură, de la 4 ianuarie 1865, cum și pe Alexe Marcovici, profesor de anatomie, de la 12 ianuarie 1865, și Gaetan Burelly, profesor de arhitectură, de la 20 ianuarie 1865²⁵. Între studenți, sărac și fără bursă, Sava Henția.

²¹ Vezi facsimilele în *Coresp...*, p. 146, 158 ș.a.

²² *Ateneulul Romanu*, Luna Maiu și Iunie 1861, p. 79.

²³ D.G.A.S. București, Fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice*, dosar 732/1865, f. 59.

²⁴ *Ibidem*, dos. cit., f. 61.

²⁵ *Ibidem*, dos. 624/1866, f. 16v-17.

Cât va fi ținut Hașdeu cursul la Belle Arte, nu știm. Fiind liber, deci, neplătit, el nu figurează în statele de prezență funcționarilor Pinacotecii și Școlei de Belle Arte.

Apoi trece un timp, în care nu mai cunoaștem mare lucru, și ne trezim deodată cu afirmația că el a „protejat totdeauna neamul lui Grigorescu“. Era 13/25 mai 1887, G.D. Mirea îi făcea „gratis portretul“ și el s-ar fi așteptat la un atare gest de la Nicolae Grigorescu: „A propos! Mirea îmi face gratis portretul, care e deja foarte înaintat și are să fie un adevărat cap-d'operă. Și totuși lui Mirea eu n-am făcut niciodată vreun bine, pe când am protejat totdeauna neamul lui Grigorescu. Așa merge lumea! Sunt și buni, sunt și răi, dar – orișicum – cei buni sunt mai mulți. Optimismul e mai aproape de adevăr decât pesimismul și schopenhauerismul, de care pătimiți voi“²⁶.

În toamna aceluiași an Hașdeu devine directorul *Revistei Noi*, publicație scoasă în condiții grafice deosebite. Artă avea, desigur, locul ei: „Pe fiecare an vor fi 12 portrete, 6 tablouri și 6 costume. Afară de aceasta, muzică, *compozițiuni originale*, de Voreas și de Papasovici, acesta din urmă mai ales un tânăr compozitor de un talent extraordinar“²⁷. Pentru muzică era un comitet „compus din: [Constantin] Dimitrescu (Conservator în Viena), D. Voreas (Conservator de Paris), Pappasovici (idem), Sihleanu (Conservator de Neapole); afară de aceștia, Delavrancea cântă din vioară ca un adevărat lăutar și Paraschivescu [Juan Alpar] cântă din flaut“²⁸. Probabil și pentru pictură va fi fost la fel, deși nu avem o mărturie expresă în acest sens. Dar prin redacție s-au perindat destui artiști plastici, sculptorul Ioan Georgescu și pictorul G.D. Mirea luând parte, joi 24 septembrie, (6 octombrie 1887, la inaugurarea revistei)²⁹. Ei își vor vedea operele reproduse în *Revista Nouă*. Așa, în numărul 1, sunt publicate schița lui Ioan Georgescu pentru statuia din marmoră, de la Iași, a lui Gheorghe Asachi, și *Nimfa* lui G.D. Mirea. După Grigorescu se trag heliografia *Lângă iaz* (nr. 4) și zincografia *Bragagiu* (nr. 8), ambele „din galeria D-lui Dr. Kalenderu“. Sava Henția este prezent cu portretul lui Costache Stamati (nr. 6) și *D-șoara Hașdeu pe catafalc (după natură)*, (nr. 11), iar Epaminonda Bucevski cu *Ștefan cel Mare de pe Evangheliarul de la Homor* (nr. 11).

În anul al II-lea apar *Michael nebunul* de Șt. Ionescu Valbudea (nr. 2), *La marginea satului* (nr. 4) și *Poarta de la Radu Vodă* (nr. 7) de Juan Alpar, *O marină* de Eugeniu Voinescu (nr. 6), *Trei ovrei* (nr. 10) și *Țiganul* (nr. 11–12) de Constantin Jiquidi, dublul portret *Tadeu Hașdeu (1769–1835)* și *Iulia*

²⁶ *Coresp...*, p. 353–354.

²⁷ *Idem*, p. 374.

²⁸ *Idem*, p. 382.

²⁹ Octavian Onea, *Un periodic pentru Iulia Hașdeu – „Revista nouă“*, în *Ramuri almanah* 90, p. 289–290, unde data de vineri 25 septembrie/7 octombrie 1887 trebuie îndreptată.

Hașdeu (1869–1888) desen de G. D. Mirea (nr. 7), portretul lui *August Treboniu Laurian* de Sava Henția (nr. 2) și, din nr. 11–12 și până la încetarea revistei ilustrațiile lui C. Jiquidi la anecdotele lui Th. D. Speranția.

Din anul al III-lea colaborator rămâne doar C. Jiquidi, cu *Bețivul* (nr. 1) și portretele lui *Constantin Năsturel* *Herăscu* (nr. 1), *Gheorghe Scheletii* (nr. 2) și *Andrei Șaguna* (nr. 3). De la nr. 4–5 portretele vor fi făcute de L. Vonsovi, care semnează și toate portretele din anul IV. Și tot din anul al III-lea reproducerile vor fi făcute numai după artiști străini, între care Diogène Maillart, cu *Iulia Hașdeu în bibliotecă* (III, nr. 4–5) și *Iulia Hașdeu în ziua morții* (VI, nr. 3–4). Renunțarea la plasticienii români – accidental C. Jiquidi va mai semna portretul lui *Vasile Cârlova* (VI, 10) – poate fi pusă și pe seama dificultăților financiare ale revistei, dar și pe orientarea lui Hașdeu spre cultul Iulici, după moartea acesteia. Dar, mai înainte de a ne referi la relațiile lui Hașdeu din perioada spiritistă a vieții sale, să amintim și cele două desene ale unui amator, foarte mult apreciat de directorul revistei pentru acest dar: *Delavrancea*, căruia îi sunt publicate o *roată* (I, nr. 2) și portretul lui *Anton Pann* (II, nr. 10).

Să amintim, deasemeni, interesul pentru viața artistică și, deci, cronicile plastice semnate de *Delavrancea*, C.I. Stăncescu și G.I. Ionescu-Gion. *Delavrancea*, *Salonul „Atheneului“*, se oprește asupra lui *Obedeanu*, *Nicolac Vermont*, *Juan Alpar* (*Paraschivescu*), *Eugeniu Voinescu*, *Nicolac Grigorescu* (II, nr. 2), *Ion Andreescu*, G.D. Mirea, *Ion Georgescu*, Șt. *Valbudea* (II, nr. 3). *Ionescu-Gion* este inapetent la *Expozițiunea Grigorescu (Palatul Atheneului)* (VII, nr. 8) și rezervat față de Ștefan *Luchian*, dar entuziasmat de tineri; dintre pictorii consacrați admiră la *Juan Alpar* *O zi de toamnă – Câmpina* (colorit foarte frumos și o perspectivă superbă), iar dintre sculptori pe *Dimitriu [Bârlad]* și *Filip Marin*. Gion se ocupă și de *Expozițiunea operilor artiștilor în viciață (Palatul Ateneului Român)* (VII, 9). Pictorul C.I. Stăncescu, profesor la Școala de Belle Arte, scrie elogios și pertinent despre *Theodor Aman (1828–1891)* (V, nr. 3–4) și despre *Grigorescu: Muzele noastre de pictură și de sculptură: Operele D-lui N. Grigorescu în Muzeul de Pictură din București* (V, nr. 6–7), iar N. Țincu scrie despre *Constantin Lecca (1810–1887)* (VII, nr. 2).

Am spus că după moartea Iuliei, Hașdeu se consacră, în anii imediat următori, cultului ei și, într-un cadru mai larg, cultului familiei. El ridică două temple spiritiste – unul funerar-memorial – mausoleul de la cimitirul Bellu din București – și altul muzcal-memorial – castelul *Iulia Hașdeu* de la *Câmpina*. La amândouă sunt chemați să coopereze artiști plastici, pentru a edifica și decora.

În mausoleu, pictorul „*Bădulescu*, talentatul elev al lui *Mirea*“ a zugrăvit îngerii „cu aripi azurii diafane și cu o scrisoare în mână“, iar pictorul *Paraschivescu (Juan Alpar)* „depinse pe marmoră“ „un scarabeu sacru și mai

multe buchete de flori [...], mai ales trei buchete de maci și zorele, pe fațada altarului celui mare spre apus, d-asupra uscioarei prin care se pot vedea moaștele răposatei“³⁰.

Probabil în sarcina lui Ioan Georgescu au fost cele „26 busturi de teracotă, nalt fiecare de 25–30 centimetri. Aceste busturi sunt: în fund cei 12 apostoli; la stânga: Jeana d'Arc, S-ta Teresa, St. Ștefan Promartirul, Corneille, Beethoven, Swedenborg și Alfred de Musset; la dreapta: Leibnitz, Descartes, Pascal, Michel Angelo, Cervantes, Molière și André Chénier; adecă în fund 12 (= 3×4), iar pe laturi câte 7 (= 3+4)“³¹. Numele acestuia figurează pe marmora mesei de altar: „Cu voia lui Dumnezeu/s-a săvârșit acest templu spiritist întocmai după / planul dat cu toate amănuntele de / Iulia Hașdeu / executor fiind B.P. Hașdeu / după îndemnul căruia au lucrat / sculptură I. Georgescu / marmură și mozaic frații Axerio / ferărie A.O. Czipser / vitraliu Ziegler și Schmidt / bronz Ph. Schweickert / MDCCCXC / cu voia lui Dumnezeu“³². El este autorul bustului de marmoră al Iuliei, „din soclul căruia pleacă într-o parte și alta două uscioare de fier și oțel, care separă altarul de spațiul celălalt al boltei și care reprezintă doi sori cu razele de aur și de argint, pe fond azuriu“³³. „Jos, lângă altar, la colțuri, lipite de altar și de pereții de marmură ai boltei, două postamente pentru busturi viitoare“³⁴ – unul pentru bustul de marmoră al Iuliei soția, de Carol Storck, și celălalt pentru bustul, turnat în bronz, al lui B. P. Hașdeu, de Fritz Storck.

„Afară de Georgescu, Axerio, Ziegler, Czipser și Schweickert, înscriși pe masa altarului celui mare; afară de pictorii Paraschivescu și Bădulescu; au mai luat parte la diferite lucrări: sculptorul Storck (sfîxi, globul, dominourile, melodia), sculptorul Ernesto Franzoni (cele trei marmure cu numele lui Dumnezeu), fierarul Goldstein (portițele și tripodurile), petrarul De Cecchi (tron-biblioteca), petrarul Marinescu (canapea de peatră), bronzarul Bernescu (fluturii) și alți câțiva, fiecare deosebit, întocmai după desemnurile sau modelurile date de mine“³⁵.

Afirmațiile lui Hașdeu despre desemnurile date de el este valabilă și pentru castelul Iulia Hașdeu. Pisania ce ar fi trebuit pusă pe edificiul de la Câmpina – a cărei ciornă a fost notată cu sepie pe versoul unei file din ședința de spiritism din 26 august 1894 (participanți: Hașdeu, Z.C. Arbore, Dr. C.I. Istrati, St. Michalescu, Rossi și Haralamb G. Lecca) – este grăitoare: „Acest

³⁰ B.P. Hașdeu, *Sic cogito*, p. 119.

³¹ *Ibidem*, p. 120.

³² *Ibidem*, p. 116.

³³ *Ibidem*, p. 116.

³⁴ *Ibidem*, p. 116.

³⁵ *Ibidem*, p. 120.

castel s'a zidit în anii (1894–1896), planul fiind dat de spiritul / Iuliei B.P. Hașdeu / prin medium B.P. Hașdeu“. Dealtfel, câteva din schițele creionate de B. P. Hașdeu pentru unele componente ale castelului, au ajuns până la noi și se păstrează astăzi la Muzeul memorial „B. P. Hașdeu“ din Câmpina. Ca și în cazul mausoleului de la Bellu, și în cazul Castelului de la Câmpina Hașdeu a încredințat desenele sale unor profesioniști: arhitecți, pictori, sculptori sau meșteri, care le-au redescenat în vederea execuției.

Din pisania pentru castel Hașdeu a șters sfârșitul: „apoi desemnat“ și „desemnat arhitectonic (și devisul) de Th. Dobrescu / construcțiunea de N. Anghelescu“.

Schița pentru porțile de fier cu simboluri solare și luminatoarele de protecție ale spațiilor dintre portalul de piatră și aripile castelului (păstrată), a fost încredințată (poate refăcută) lui F. Weigel, care o redescenază pentru execuție, un frumos ozalid albastru, cu ștampila „F. WEIGEL Str. Sf. Apostol 42 (?) BUCURESCI“, fiindu-i predat lui Hașdeu, care-l adnotează pe verso. Execuția va păstra întocmai linia și cotele desenului din atelierul lui Weigel.

Spre sfârșitul anului 1896 – an în care castelul ar fi trebuit să fie terminat – B.P. Hașdeu imaginează, la 20 decembrie, și scenele de pictură din sfera inferioară a turnului central, punând o întrebare care stăruie și azi: „Ces idées sur les panneaux de la tour de Câmpina sont-elles possibles?“. Un pictor dintre numeroșii artiști plastici cu care întreținea relații, transpune ideile în culoare, pe două pânze, pentru treccile spre aripile din stânga și dreapta castelului. Cine anume era acest pictor, deocamdată nu știm. Știm numai că s-a pictat din vârful cupolei spre nivelul de călcare. Dacă fotografiile soției, făcute la 11 octombrie 1896 în jurul statuii lui Crist – plasată în partea superioară a turnului – ne arătau (normal) pereții albi, la inaugurarea castelului – făcută la 2 iulie 1897 – partea de sus a turnului era deja pictată.

Cine a pictat partea de sus a turnului, portretele familiei Hașdeu din sufragerie și pereții întunecați ai „camerei de spiritism“ – cu un portret al Iuliei – înger – nu se știe. Tradiția a reținut numele lui Grigorescu și Sava Henția, dar nu există nici un fel de documente sau mărturii în acest sens. Poate că numele celor doi pictori au fost reținute fiindcă amândoi au locuit în zonă: Grigorescu pe aceeași stradă principală cu Hașdeu, la câteva sute de metri, iar Henția la Brebu – unde și-a cumpărat o casă (păstrată până azi) și unde a pictat biserica mănăstirii lui Matei Basarab; el a pictat și la Câmpina prăznicarele bisericii de la lac – în parohia căreia se aflau și Grigorescu și Hașdeu – ctitorită de Constantin Câmpineanu, fratele lui Ion Câmpineanu.

Procesele verbale ale ședințelor de spiritism consemnează prezența la Câmpina a lui Nicolae Vermont și Octav Băncilă, în vara și în toamna anului 1896, când castelul ar fi trebuit să fie gata: „25 Aug. 96 / Eu [adică B.P. Hașdeu,

n.n. 0.0], Șerb[ulescu], B. Vermont, *N. Vermont*“; „1 sept. 96 / Eu, Șerb., B. Vermont, *N. Vermont*, Rossi“; „8 Sept. / Eu, Șerb., St. Mich[ăilescu], B. Vermont, G. Spirescu, *N. Vermont*“; „27 Sept. 96 / Eu, Șerb., B. Vermont, G. Stephanescu, Gen[eralul] Năsturel, *N. Vermont*, Spirescu Sen[ior], Spirescu jun[ior], N. Vaschide“; „18 oct. 96 / Eu, Șerb., B. Vermont, G. Stephanescu, Junior și Senior Spirescu, *N. Vermont*“; „25 oct. / 96 Eu, Șerbulescu, St. Michăilescu, B. Vermont, G. Stephanescu, Rossi, Spirescu, *N. Vermont*, Dr. Zissu“; „1 Nov. 96 / Eu, Z.C. Arb[ore], Th. D. Speranță, G. Steph[ănescu], B. Vermont, *N. Vermont*“; „8 Nov. 96 / Eu, Șerb., Ar[bore], St. Michăilescu, B. Vermont, Gen. Năsturel, G. Stephănescu, Col[onelul Al.] Iarca, Rossi, Coculescu Senior, Victor Crănescu, Spirescu, Col. Bădulescu, *N. Vermont*“, „Mon_ange Lili, / Je te supplie, aide-moi par Stourdza de faire bien à Octav Băncilă!“; „15 Nov. 96 / En. Șerb., Dr. [C.I.] Istrati, St. Michăilescu, *N. Vermont*, Spirescu, C. M. Ciocazan“; „22 Nov. 96 / Eu, Șerbulescu, St. Michăilescu, H. G. Lecca, Spirescu, *N. Vermont*, Ciocazan“ (sublinierile noastre)³⁶.

În general, documentele sunt foarte sărace în privința artiștilor care au lucrat la decorarea Castelului Iulia Hașdeu. Afară de o corespondență cu sculptorul Rafael – la Casciani, care a executat statuia lui Iisus Hristos Sacré Coeur „model Montmartre“, de o corespondență cu sculptorul Filip Marin – care, însă, nu precizează ce anume a făcut pentru Hașdeu – și de menționarea lui Fritz Storck ca executant al portalului de piatră, timpul n-a mai salvat nimic. Este însă limpede că sfinții au fost făcuți tot de Carol Storck, fiind identici cu cei de la Bellu.

Dintr-o scrisoare a pictorului albanez³⁷ macedonean Ioan Theohari, știm numai că, prin 1900, Hașdeu era preocupat să-și asorteze faimosul său castel „cu niște alte tablouri, între cari și oarecari bărbați de stat din trecut ai Țărei, și rămăsese vorba ca „Theohari“ să fie „vestit la timp, spre a primi comanda împreună cu dimensiunile“. Theohari vorbește de „valoroasa Colecție de pictură“ a lui Hașdeu, dar numai atât. Desigur că figurau și aveau să figureze aici – fiindcă an de an, până la sfârșitul vieții lui Hașdeu, colecția se întregește – francezul Diogène Maillart, cu „Iulia Hașdeu în bibliotecă“, „Iulia Hașdeu în ziua morții“ și portretul doamnei Iulia Hașdeu; englezul Alfred Sisley, cu portretul doamnei Iulia Hașdeu, și toți cei pe care i-am citat mai sus: Mirea, Aman, Henția, Vermont, Eugeniu Voinescu, Juan Alpar, Octav Băncilă. Între graficieni: C. Jiquidî, D. Stravolca, cu portretul lui B.P. Hașdeu; poate Leon Vonsovicî și N. Petrescu-Găină. Iar între sculptori: Ioan Georgescu – cu un alt

³⁶ Muzeul memorial „B.P. Hașdeu“ din Câmpina, Arhiva spirilistă B.P. Hașdeu, sub voce.

³⁷ D.G.A.S. București, Fond Corespondența B.P. Hașdeu, vol. XXVII, doc. 1314.

bust al Iuliei Hașdeu, din marmoră pictată –, Șt. Ionescu Valbudea, Carol Storck și Fritz Storck, Filip Marin; ultimul venit, Dimitrie Paciurea, va face un cap în bronz al lui B.P. Hașdeu în chiar anul morții acestuia.

Bineînțeles că Hașdeu a răspuns solicitării lui Theohari. La moartea doamnei Hașdeu el se grăbește să-l consoleze pe bătrânul atât de greu încercat de soartă, amintindu-și cu recunoștința că s-a bucurat „de ospitalitatea Casei Voastre“ în vara anului 1900, când a „executat niște tablouri“ și a „avut ocasiunea de a aprecia calitățile sufletești ale Acelei Nobile și Blânde Tovarășe a vieții Voastre“³⁸.

Calitățile sufletești ale doamnei Hașdeu îl fac și pe Octav Băncilă ca, după o ignorare nepoliticoasă a relațiilor cu familia Hașdeu, să le reia, adresându-i-se tot dumneai. Desigur că rugămințile pictorului au fost împlinite. Cum se deduce dintr-o a doua scrisoare, doamna Hașdeu avea să intervină și pe lângă generalul Năsturel. Apoi, ca și în cazul bursei în străinătate, când Hașdeu intervenise pe lângă D.A. Sturdza, după ce s-a aranjat la Iași, Octav Băncilă întinde iar un vâl al tăcerii.

Iată cele două scrisori, amândouă din 1900, adresate doamnei Hașdeu:

Iași, 25 aprilie 1900

Multi Venerabilă Madame Hajdău,

De aproape trei ani sunt reîntors în țară, unde me-am făcut și serviciul militar și m-am eliberat în ianuarie a.c. Acum nu am nici o sursă, de nicăieri, așa că nu am cu ce-mi continua lucrările ce le-am început în pictură. Catedra de desen de la gimnaziul Ștefan cel Mare de aici, din Iași, e vacantă. Am petiționat d-lui Ministru Istrate³⁹ să mă numească pe mine. Și fiindcă Doamna Voastră îl cunoașteți bine, și eu, bazat pe bunătatea Domnie(i) Voastre, me-am luat curajul a vă scrie și a vă ruga să stăruiiți pe lângă domnul Istrate, ca să fiu eu numit acolo. I.-I-am arătat domnului Ministru toate considerențele pentru care pot fi numit.

³⁸ *Ibidem*, doc. 1315 (scrisoare din 22 iunie 1902, București).

³⁹ Dr. C.I. Istrati, profesor de chimie la Universitatea din București. În 1878, revenind din Războiul pentru Independență, a cumpărat un adevărat domeniu la Câmpina, pe platoul Câmpinița, unde și-a construit o casă în care locuia vara. După moartea Iuliei Hașdeu împrietenindu-se cu B.P. Hașdeu – pe care-l invita în Laboratorul de chimie după ședințele academice – resimte atât de mult lipsa acestuia pe durata vacanței încât, în 1893 îl invită la Câmpina să-și cumpere un loc de casă, în chiar vecinătatea sa. Ceea ce Hașdeu a și făcut, construind apoi Castelul Iulia Hașdeu.

Interesul meu este încă ca să fiu numit în Iași, întrucât (o) am pe mama mea cu mine. Și apoi am și un cerc unde pot ca să lucrezi în branșa mea.

Al D-voastră cel mai recunoscător,

Octav Băncilă

Adresa mea:

D-lui OCTAV BĂNCILĂ
Curtea Mitropoliei.
IAȘI

D.G.A.S. București, Fond Corespondența B.P. Hașdeu,
Vol. XXX, doc. 1436.

Venerabilă Doamnă,

Mi-am dat toate silințele să aflu ziua când să reprezintă piesa Domnului Hașdeu, am întrebat pe doi prietini actori, pe vro doi ziariști [și] nu mi-a[u] putut da un rezultat satisfăcător. Mi-a[u] răspuns că nu să știe. Dar eu mă interesez și, imediat ce aflu, vă anunț.

La domnul General Năsturel mă duc mâine. Îmi dați voe să vă scriu rezultatul. Respectuoase sărutări de mâini, al D-voastră foarte recunoscător,

Octav Băncilă

Strada POLONIA, nr. 74,
la IOAN NĂDESDE

D.G.A.S. București, Fond Corespondența B.P. Hașdeu,
Vol. XXX, doc. 1437.

ION POPESCU-GREACA, UN STRĂLUCIT AGRONOM ȘI PUBLICIST BOTOȘĂNEAN

IOAN MAXIMIUC

I. O viață așa cum a fost ...

1. Ce ușor uităm!

Istoriografia este uneori nedreaptă cu o seamă de categorii sociale. Pentru scriitori, fie și mai puțin valoroși, chiar cu astfel de mențiuni, deloc măgulitoare, se găsesc consemnări în dicționarele de profil, ba adesea câte un student în pană de subiecte de diplomă, îi consacră un studiu, iar mai târziu și o teză de doctorat! Dacă se întâmplă ca odrasla să fie cu oarece susținere financiară, lucrarea apare și între coperti impozante, văzând lumina tiparului ca monografie.

N-am să citez aici cazuri anume, ele sunt la îndemâna oricui. Cert este că nu la fel se petrec lucrurile cu personalități de mărime medic din alte domenii, oricum importanți cel puțin cât „*Cichindeal gură de aur, Mumulean glas cu durere, Pralea firea cea întoarsă, Daniil cel trist și mic*“ ... Și dacă așa se petrec lucrurile cu personalități din multe domenii, în ceea ce-i privește pe agronomi, soarta lor li-i și mai vitregă.

Sigur, faptul n-a putut trece neobservat și pe la începutul secolului, agronomii se îngrijeau singuri să nu le fie trecută cu vederea viața și activitatea, editându-se la câțiva ani odată almanahuri – cum a fost cel realizat de *Pagini Agrare și Sociale* – care, pe lângă utile sfaturi și diverse informații, cuprindea sintetic date despre toți agronomii, uneori și despre cei care aveau numai școala inferioară de agricultură.

După războiul al doilea, almanahurile de agricultură s-au editat cu altfel de persoane, pe care, de bună seamă, nu-i cazul să le amintesc. Mai încoace, în perioada postdecembristă, editorilor de almanahuri nu le-a ajuns hârtia să cuprindă și să etaleze părțile, de obicei, ascunse ale corpului uman, încât nici de

data aceasta personalitățile din rândul agronomilor n-au aflat un tratament mai bun. Așa se face că despre un agronom cum a fost Ion Popescu-Greaca, care vreme de aproape jumătate de secol s-a ocupat de destinele agriculturii din nordul țării nu veți afla nimic în Dicționarul enciclopedic (1971) ba nici în Enciclopedia agricolă (Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988) sau în alte lucrări de specialitate. Și aceasta cu toate că el însuși a fost un prolific publicist, colaborator la editarea de enciclopedii – cum se va vedea – concomitent cu un bun agronom pe tărâmul practicii ceea ce l-ar fi îndreptățit la un plus de atenție.

Fără să credem că prin aceasta vom face o reparație totală, considerăm că cel puțin vremelnic, din moment ce totul e supus uitării, vom arunca o rază de lumină peste lumina ce s-a stins...

2. Un fiu al satului în serviciul sătenilor

Deși mă simt îndemnat să încep cu ideile și concepția generală care i-au dominat viața și activitatea lui Ion Popescu-Greaca, nu mă voi abate de la stilul consacrat al lucrărilor cu caracter monografic.

Agronomul de excepție care avea să devină Ion Popescu s-a născut în sat, în Greaca, o comună din fostul județ Ilfov, azi ținând de Giurgiu, în familia unor agricultori. Tatăl său se numea Iancu, nume curat românesc, iar mama Dobra, poate provenind dintre bulgarii din zonă dar poate tot dintre români, spiritul de imitare a numelor străine fiind destul de vechi la noi.

Iancu Popescu nu era însă un agricultor oarecare. El făcuse studii ce i-ar fi dat dreptul să profeseze preoția. Dar nu a profesat-o niciodată. El s-a ocupat temeinic de agricultură, pentru că avea pământ bun pe malul Dunării, ținea la vremea aceea și o livadă, care nu era lucru puțin în epocă. E drept, duminica și de sărbători, desigur și în alte împrejurări ce impuneau ritualuri religioase, Iancu se afla la biserică, alături de preotul satului slujind ca dascăl.

Ion Popescu-Greaca s-a născut în ziua de 20 octombrie 1885, deci cam în aceeași epocă istorică cu Enescu și Sadoveanu, în aceeași atmosferă de sfârșit de secol cu frământări sociale și politice de afirmare a idealului național românesc, de unitate statală, de dezvoltare economică.

Școala primară a urmat-o în satul natal aproximativ între anii 1892–1897. Părinții săi, desigur, cu posibilități materiale bune, oameni cu deschidere pentru învățătură, îl trimit apoi la una din cele mai de seamă școli ale timpului din București – la liceul „Gheorghe Lazăr“, pe care îl urmează între anii 1896–1903. De menționat că trimiterea lui la învățătură în București a fost facilitată

de faptul că Iancu Popescu – tatăl, avea acolo un alt fiu – Vasile, care locuia pe str. Depărățeanu 26, se vede, nu prea departe de liceu, mort în 1916.

În 1903, la absolvirea liceului, țăranul provenind din mediul rural, ce opțiune mai bună putea avea decât școala de agricultură? La Herestrău („Fierăstrău“, cum figurează în unele publicații ale vremii) funcționa Școala Superioară de Agricultură, devenită apoi Academia de Științe Agricole, cu un prestigiu consolidat de cei aproape 50 de ani de activitate, cu profesori de renume. Așa se face că la sfârșitul studiilor liceale se îndreaptă către această școală, pe care avea să o absolve în 1908, ca șef de promoție. Aici, cu știința lui remarcabilă de a-și face prieteni, și-a apropiat mulți colegi de care va rămâne legat peste ani.

La scurtă vreme după ce devine diplomat al acestei Academii îl aflăm, desprins de București, chemat de glasul interior al dorinței sale de afirmare, tocmai în extremitatea nordică a țării la Pilipăuți–Lunca, județul Dorohoi, azi sat care se numără printre cele răpite din trupul României prin Tratatul Ribbentrop–Molotov. Acolo, începând din 1908 (de la 15 octombrie) și până în 1912

(la 31 martie) funcționează ca profesor și director al Școlii practice de agricultură. Școala respectivă, din capul locului, i-a conferit un statut de vază prin partea locului.

Că avea un statut deosebit printre localnici și era cunoscut și apreciat ne-o confirmă însăși faptul că s-a apropiat de o persoană atât de importantă în zonă, cu o onorabilitate deosebită, cum era d-l Gh. Cucu, negustor și proprietar (n. 1848), care cu soția sa, Ecaterina Cucu a construit biserica din Dobrinăuți (azi Hapăi) – Vf. Cîmpului (1888–1892) și Căminul de bătrâni din Dorohoi (1910) pe care l-a și dotat adecvat (Ambele ctitorii ale sale există și astăzi în funcțiune, și-i de menționat că în fața căminului de bătrâni din Dorohoi se află și o statuie a acestei personalități, după aprecierea plasticienilor, destul de reușită). Ei, bine, această personalitate găsește de cuviință că-i poate da în căsătorie lui Popescu-Greaca (inginerul de 25 de ani) pe fiica lui Aglaia, „minoră, de ani 16“, cum glăsuiește actul de căsătorie din 22 ianuarie 1911 încheiat la orele trei post meridiene“, la Primăria Dorohoi.

Spirit întreprinzător, cu mare mobilitate de gândire și acțiune, stimat și iubit de colegi, cu mulți prieteni și apropiați dintre oamenii de rând, Popescu-Greaca trece cu ușurință de la o activitate la alta, îndeplinește concomitent mai multe atribuții. Așa se face că între 1 martie 1912 și 15 februarie 1914 îl aflăm exercitându-și profesiunea în calitate de administrator agronom și agronom regional la Casa rurală Darabani – Dorohoi și Casa rurală a județului Dorohoi,

instituții cu importante funcții în propulsarea economiei sătești la vremea respectivă.

Epitropia Institutului „Nicolae Sofian“ din Botoșani, căruia îi aparținea și Școala din Pilipăuți–Lunca, unde funcționase cu câțiva ani în urmă tânărul inginer agronom ca profesor și director apelează la serviciile sale din nou. De data aceasta îl solicită și îl numește, începând cu 15 februarie 1914 profesor și director la Școala practică de agricultură din Bălușeni, care, de asemenea, îi aparținea. (În trecut fie spus, la Institutul Sofian, între epitropi se afla cel care avea să fie numit mai târziu de către legionari „printrul roșu“, d-l Scarlat Callimachi, publicist de marcă).

Bălușenii, între cele două războaie a fost un centru prestigios de educație pentru agricultori. Acolo au fost înființate și au funcționat printre primele obști de exploatare a pământului și-i posibil ca ideea să-i fi aparținut lui Greaca. De altfel și până astăzi vechea școală a rămas sediul de asociație agricolă.

3. Când din țară „rămăsese numai un colț“

La școala din Bălușeni l-a prins și războiul, în timpul căruia n-a fost eliberat din funcție (cu toate că a fost mobilizat – concentrat la 31 iulie 1914 și demobilizat la 31 martie 1918) post pe care îl deține ca atare pînă la numirea sa, la 1 aprilie 1918 ca șef al Regiunii agricole Sulița–Botoșani. (La activitatea militară ne vom referi separat). Între 15 aprilie și 31 decembrie 1918 funcționează ca șef de cancelarie la Consiliul agricol Botoșani iar între 1 ianuarie și 31 decembrie 1919 îndeplinește funcția de Consilier agricol al Județului Botoșani.

După cum se vede, în acele zile grele pentru țară, când, așa cum scria el undeva „rămăsese din țara noastră numai un colț și n-a lipsit mult să nu mai rămâie nimic“, spiritul organizatoric și capacitatea tehnică a specialistului agricol Ion Popescu-Greaca au fost chemate să rezolve problemele complexe ale aprovizionării armatei, ale asigurării semințelor și efectuării însămânțărilor într-o zonă vitală pentru existența României, ale cărei principale forțe și însăși inima sa fusese permutată vremelnic în Botoșani, Dorohoi și Iași.

În prag de an nou, 1919, la locuința din Botoșani, str. Armeană 40, pe care și-o cumpărase (cea primită drept dotă în Dorohoi, str. Jâjiei, nr. 54 o vânduse) a avut o surpriză – o scrisoare sosită pe numele lui (adresa nr. 16.776/1918) din partea Ministerului Agriculturii și Domeniilor – Direcția Agriculturii și Viticulturii: „Având în vedere că pentru pregătirea lucrărilor referitoare la expropriere este nevoie de elemente tehnice bine pregătite; ... că inspectorii generali actuali care funcționează sub autoritatea acestui Minister, precum și

celelalte organe care depind de Casa Centrală a Cooperăției și Împroprietăririi nu sunt suficiente pentru pregătirea și conducerea lucrărilor urgente ce trebuiesc executate din punct de vedere agricol pe teren; ... ținând seama de urgența ce trebuie pusă în pregătirea acestor lucrări de teren, am anota a vă face cunoscut că prin deciziunea ministerială nr. 18.853/918 sunteți numit pe ziua de 1 ianuarie 1919 consilier agricol județean al județului Botoșani.

Cum în județul dvs. există d-l V. Rizescu inspector agricol, D-sa va continua a funcționa sub autoritatea directă a acestui Minister ca ajutor al dvs., potrivit deciziunilor în vigoare, ocupându-se în deosebi cu aplicarea Legii Învoielilor Agricole. Plata salariului lunar convenit dvs. este de 990 lei plus cheltuielile de deplasare când veți fi chema în interesul serviciului, care se fixează la 30 lei pe zi ...

Pentru că lucrările la care sunteți chemați a colabora sunt de o extremă importanță și urgență și luând în considerațiune că nu sunteți la curent cu toate chestiunile referitoare, vă rugăm ca de urgență să vă prezentați la Minister spre a vi se da toate instrucțiunile necesare pentru ca apoi să mergeți la județul unde sunteți repartizat în primele zile ale lunii ianuarie 1919 pentru a lua postul în primire“.

4. La originea unor decizii cu caracter de pionerat

În calitatea de consilier agricol al județului Botoșani se ocupă de pregătirea și aplicarea reformei agrare în județul Botoșani până la sfârșitul lui 1919. Bine cunoscută activitatea sa aici, însă cineva – un prieten (îl avea la Minister pe bunul său coleg G. Cipăianu, cu care colaborase în diferite împrejurări) ori poate chiar singur se gândește să se ducă pe locurile unde s-a născut. Așa se face că pe 30 decembrie 1919 la Botoșani, din partea directorului general G. Cipăianu din Ministerul Agriculturii se recepționează pe adresa lui Popescu-Greaca următoarea telegramă:

„Fiind transferat pe 31 decembrie 1919 la Consilieratul Agricol Ilfov, predați serviciul D-lui Al. Ciulei înlocuitorul dv., încheind convenitele acte“.

Pe vrute, pe nevrute, s-a prezentat la post, deși în mod curent declara că „având nevastă moldoveancă, am devenit moldovean“.

Desigur, poate într-un entuziasm de moment, reîntâlnindu-se cu prieteni vechi v-a fi fost mulțumit la început. Acasă, la Botoșani, îi rămăsese nu numai familia ci și anumite proiecte la care gândise de multă vreme și încă neînfruptate. Printre ele se afla acel celebru proiect în epocă, realizat cu îng. Alexandru Ciulei (avea o proprietate în Plopenii Mici, comuna Ungureni, unde vechiul conac mai există – și a cărui fiică s-a căsătorit cu celebrul agronom Gh.

Ionescu Sișești). Este vorba de canalul de translare a Siretului în Sitna, pentru a aproviziona cu o sursă constantă de apă populația Botoșanilor, precum și eventualele industrii. Așa numitul „canal Ciulei“, început între cele două războaie la vest de Bucecea, mai putea fi văzut cu câțiva ani în urmă. E de presupus că ideea celor doi ingineri se afla într-o fază înaintată de elaborare la data respectivă și cum să nu îți fie drag un asemenea proiect, care, în cele din urmă a fost înfăptuit după război într-o variantă îmbunătățită, prin conductă, Botoșaniul fiind printre puținele localități din țară unde apa ajunge în oraș fără cheltuieli de energie, prin cădere liberă (la Bucecea altitudinea la care se află Siretul este de 270 m iar altitudinea Botoșanilor este de 130 m).

Se gândea, probabil, la vremea ceea – era un gând temerar – să introducă în practica agricolă irigațiile. Oare nu cu acest gând se întoarce acasă la sfârșitul lui martie 1920? Între el și proprietarii fabricii de zahăr din Ripiceni trebuie să fi avut o discuție prealabilă pe o astfel de temă din moment ce, într-o prioritate absolută pentru zonă, el introduce pe un teren din vecinătatea fabricii chiar irigațiile la cultura sfeclei de zahăr. (Ca un fapt particular, tot el pune la punct și un sistem de drenaj în zonă, în vecinătatea fabricii, pentru un teren de fotbal – sistem care funcționează și astăzi excelent).

Fabrica aceasta nu era una oarecare. Potrivit informațiilor de care dispunem, în campaniile de vârf absorbea peste 1000 de brațe de muncă. Producția în 24 de ore era de 200 tone de zahăr rafinat. În 1913, de exemplu, la această fabrică s-au prelucrat nu mai puțin de 65.000 tone de sfeclă cu o producție de 7000 tone de zahăr. La vremea când Popescu-Greacă s-a angajat la fabrică, aceasta era una din cele mai moderne din țară și aparținea de o companie străină – Miellassaux et Cie iar titulatura pe actele eliberate lui Popescu-Greacă scia așa:

„RIPICENI“ – societate anonimă română de „Fabrici și rafinării de zahăr, spirt, acid carbonic și cherestea“ cu capital „deplin vărsat“ de 200.000.000 lei, plus 50.000.000 lei fond de rezervă.

La această fabrică, inginerul Popescu-Greacă a îndeplinit funcțiile: șef și „Director al Culturii de Sfeclă“, funcții exercitate în două perioade: între 1 aprilie 1920 și 16 martie 1921, precum și între 1 ianuarie și 30 iunie 1922. În intervalul 16 martie – 31 decembrie 1921 a funcționat în calitate de consilier agricol al județului Dorohoi (numire survenită prin Înalt Decret Regal, nr. 980/21) care se pare că nu i-a convenit și își dă dimisia, revenind la Ripiceni. Totuși, în intervalul cât a lucrat la Dorohoi a dobândit, prin decizia ministerială (nr. 9594/29 iulie 1921), calitatea de Consilier Agricol clasa I.

5. Confirmări ale măiestriei profesionale

Postul de la Ripiceni îl cedează în favoarea funcției de Agronom Inspector clasa III-a în Direcțiunea Generală a Casei Centrale a Cooperăției și Împroprietăririi sătenilor, care i s-a acordat de la 1 iulie 1922 și unde era rugat să se prezinte „cât mai neîntârziat posibil“.

Aceste pendulări, dimisii și promovări arată o personalitate puternică, conștientă de valoarea sa, care își dorește locul cuvenit în branșa sa; nu se lasă purtată de valurile întâmplării. La începutul anului 1922 depune o cerere de înscriere în Corpul Agronomilor iar în 3 martie anul următor primește o comunicare potrivit căreia (prin Decretul Regal 5607/18 dec. 1922) a fost încadrat „în Secția I-a cu gradul de Agronom Inspector, clasa I“. Comunicarea i se face chiar sub semnătura celei mai mari autorități agronomice românești din toate timpurile – Gh. Ionescu Sișești, pe atunci director general al DGA. „Comisiunea plenară pentru propuneri de numiri și înaintări, instituită pe lângă Casa Centrală a Împroprietăririi“, în ședința din 24 iunie 1924, îl declară „Definitiv în funcțiune“, de la 1 ianuarie 1924. Începând cu 1 ianuarie 1925 este confirmat în post în gradul de Agronom Inspector General. Curând avea să fie numit și în funcția de membru în Consiliul Superior Tehnic al Agriculturii ce funcționa în Ministerul de profil dintre cele două războaie mondiale.

Problemele care se puneau în coordonarea agriculturii în diverse zone ale țării erau mari și complexe iar pentru a le rezolva se cereau oameni competenți. În aceste condiții, de la 1 ianuarie 1930 a fost chemat să îndeplinească funcția de „Inspector al Îndrumării la Secțiunea agriculturii și reformei agarare din Directoratul Cernăuți“.

6. Cu ordin de evacuare ...

La timpul respectiv, din Directoratul Cernăuți făceau parte întreaga Bucovină de Nord, județele Hotin, Dorohoi, Botoșani, Rădăuți, Suceava și Fălțiceni. Cine știe însă din ce motive însă, la numai patru luni de la numire, Ministerul revine asupra deciziei și, pe baza unui raport de anchetă întocmit de către inspectorul general D. Voiculescu, este „transferat în interese de serviciu și în aceeași calitate“ pe ziua de 3 mai 1930 la Directoratul ministerial Timișoara (nr. 7). Nu trec însă nici două luni și la 4 iulie 1930 îi revine comunicarea precum că a fost transferat pe ziua de 1 iulie 1930 de la Sărviciul agriculturii și domeniilor de pe lângă Directoratul VII Timișoara, în aceeași calitate, la Directoratul II Cernăuți.

Cu intermitența menționată, Popescu-Greaca a funcționat la Cernăuți aproape 14 ani. Avea domiciliul într-o casă din str. General Mircescu nr. 4 (numele străzii din vremea aceea) și aici și-a crescut și educat copiii, a trăit cele mai multe din satisfacțiile profesionale și familiale.

Cernăuțiul l-a părăsit în baza ordinului de evacuare primit în martie 1944, mutându-se la Curtea de Argeș (pentru o lună de zile), apoi la București, unde a rămas la post în Ministerul Agriculturii, ca director, figurând în această calitate în fișierul președinției Consiliului de Miniștri, post din care s-a pensionat în anul 1945.

La sfârșit de carieră revine în Botoșani. Avea aici o casă, pe fosta str. Primărici, apoi Regian Maria, iar actualmente str. St. Luchian 7, cumpărată în locul celei vândute de pe str. Armeană 40. Aici locuia cu soția sa, Aglaia, o bună gospodină și mamă desăvârșită, împărțind cu ea bucuriile și tristețile, de care s-a despărțit la 6 noiembrie 1946 când dânsa a plecat prima dintre cei vii.

Rămas singur, pensia nu și-a înțeles-o ca o retragere definitivă din activitate. Atât cât l-au ținut puterile și pe cât i-a fost permis a continua să activeze în cadrul corpului agronomic local până la sfârșitul vieții, survenită în martie 1948.

Mutat la odihna de veci, pentru neodihna cu care și-a înțeles trecerea prin viață, pentru exemplul de dăruire dovedit de-a lungul atâtor lungi și frământați ani merită să ne aplecăm cu respect asupra moștenirii scrise, a tezaurului de idei pe care ni le-a lăsat cu gândul curat că nimic nu se naște din nimic, că la temelia a ceea ce zidim azi se așează fapta înaintașilor.

Dar ce anume se află la temelia formării sale? Cu ce gânduri, cu ce idei opera Popescu-Greaca? Acestea sunt întrebări la care vom căuta răspuns în rândurile ce urmează.

II. Progresul agricol mereu se dezvoltă între aceleași coordonate

1. La întâile izvoare.

Format la Herestrău, unde se mutase în 1869 prima vatră de învățământ agricol românesc înființată la Pantelimon încă în 1852, într-o perioadă în care această școală ajunsese la maturitate (din 1886, acolo se organizează și o bază didactică modernă – Stațiunea Agronomică era întâia instituție de cercetare). Ion Popescu-Greaca beneficiază din start de o bună pregătire teoretică și practică.

La 1 iunie 1903, când a fost sărbătorit semicentenarul școlii de la Herestrău (amânat cu un an, probabil, din cauza marelui incendiu ce-i mistuise

acareturile în 1902), aceasta dăduse de-acum 538 absolvenți (în medie, anual, câte 11 absolvenți), cu profesori ce aveau un bun renume, între care și prețitul agronom Vlad Cârnă-Munteanu (m. la 18.XI.1903, la 45 de ani).

La îndemână va fi avut și studiat *Analele Stațiunii Agronomice*, care începuseră să apară din 1904, publicând rezultatele întâlnirilor cercetări agricole de la noi (Să menționăm aici, că în calitate de student practicant, Ion Popescu-Greaca trebuie să fi lucrat în câmpul experimental (29 ha) ce i se repartizase de către Ministerul Agriculturii Stațiunii și respectiv Școlii de la Herăstrău, unde se executau:

„I. Experiențe cu varietăți recunoscute ca bune, cu îngrășăminte chimice și asolamente“;

II.–III. Parcele mici cu varietăți de plante străine și indigene pentru plantele noi introduse și selecționate;

IV. Înmulțirea a 2–3 varietăți de plante selecționate, în vederea producerii semințelor și răspândirii lor în țară“; (citată după Gh. Anghel-Vatra de la Herăstrău – leagăn al științei agricole românești, Ceres, 1987).

În câmpurile experimentale de la Herăstrău (azi cuprinse în perimetrul Muzeului Satului și parte din Parcul Herăstrău) se făceau experiențe de cultură comparative cu grâu, porumb, fasole, cartof, in, plante de nutreț, precum și cu îngrășăminte minerale și artificiale, cunoștințe care, desigur, îi vor fi influențat determinant formarea ca specialist.

În mod sigur, un câștig profesional l-a prezentat pentru cel ce avea să absolute ca șef de promoție școala de agricultură în 1908 lectura Raportul apreciatului agronom Corneliu Roman, publicat în *Anale*, elaborat în 1905, asupra stațiunilor agronomice din Italia și Ungaria pe care le-a vizitat cu prilejul participării la un Congres internațional de agricultură ca delegat al României, și care se desfășura în Italia. În acest fel, tânărul viitor specialist se punea în legătură nu numai că ceea ce era cunoscut la noi în țară ci și cu noutățile din practica și știința agricolă din țări din Apus.

Fără îndoială, proiectând formarea tânărului specialist în contextul mai larg al tezaurului acumulat de știința agricolă românească a timpului nu putem uita că la data respectivă Ion Ionescu de la Brad își publicase principalele lucrări, multe de referință și astăzi sub anumite aspecte, și care este exclus să nu fi făcut parte din bibliografia studiată de viitorul șef de promoție. Și nu numai atât, pentru că în perioada respectivă se afirmă mulți alți distinși agronomi cu a căror operă și activitate a intrat nemijlocit în contact – P. S. Aurelian, Constantin Sandu-Aldea, Gh. Ionescu-Sișești, Corneliu Roman ș.a. Constantin Sandu-Aldea, rudă cu prietenul său, Al. Ciulei, și deci și cu Ionescu-Sișești, venea adesea în Botoșani și-i purta frumoasă prietenie lui Greaca. Între astfel de intelectuali de rasă, care se întâlneau în casa Liceului din Botoșani, unde acum

este laboratorul de criminalistică, Popescu-Greaca se mișca desigur cu dezinvoltură.

2. *Un spirit metodic, sistematic*

Calitățile dovedite în timpul studiilor universitare, raporturile permanente cu somități ale științei agricole în domeniu, faptul că chiar de la început a funcționat ca profesor și director al școlii practice de agricultură din Pilipăuți, și apoi al celei similare din Bălușeni, i-au accentuat caracterul analitic, sistematic, deprinderile de a sintetiza din mulțimea faptelor concluzii cu valoare generală, pe care și le expune în scris. În publicațiile vremii îl vom întâlni frecvent încercând să dea un caracter de raționalitate demersurilor tehnice și economice ale factorilor decizionali în domeniul agriculturii.

Articolele sale din *Junimea Moldovei de Nord* care apărea la Botoșani (începând chiar din nr. 1/1919), *VIAȚA AGRICOLĂ*, bilunar al Societăților Agronomilor, din conducerea căruia făcea parte în calitate de membru în Consiliul Societății Agronomilor (cum apare în nr. 1, an XI, din 1.01.1920), *Pagini Agrare și Sociale* etc. dovedesc o viziune globală fundamentată științific asupra problematicei agriculturii și agricultorului român, pentru care întrevede soluții ce corespund pe deplin și astăzi – în concordanță, desigur, cu timpul care ne desparte de vremea lui – pentru ridicarea economică și profesională a clasei rurale, bazate pe exploatarea pământului.

În cele ce urmează ne vom opri asupra unora dintre ele:

3. *Un apel de dincolo de mormânt – Nu amestecați interesele politice cu cele tehnice!*

În articolul „*În legătură cu reforma agrară*” (*Junimea Moldovei de Nord*, an. I, nr. 1, 5.01.1919, pg. 33–36), oprindu-se la Decretul-lege de împrăștiere, Ion Popescu-Greaca, gândind în mod realist la opera ce urma să fie înfăptuită, observă și anumite imperfecțiuni în conceperea acestei mari reforme, care însă puteau fi depășite de reglementări adecvate ulterioare.

Pornind de la faptul că „opera trebuie înfăptuită”, că necesitatea ei diferă de la o regiune la alta și impune diferențieri în modul de aplicare, consideră că reforma generală poate „suferi mlădieri după regiuni, după necesități, după nevoia și desimea populației etc.”. Fără să cităm prea larg din articolul menționat, cuprins, de altfel, ca anexă la lucrarea de față, vom menționa doar că, una dintre soluții pe care o recomandă este „*să se constituie de urgență Obștii de cumpărare – organizate pe alte baze – care să ia asupra lor, odată cu porțiunea de moșie ce se cuvine după cotele stabilite și inventarul corespunzător al cultivatorului mare – și care obști, prin munca obligatorie a*”

tuturor locuitorilor din comun – obligativitatea muncii se impune – vor cultiva întreaga suprafață a moșiei cedată ca însăși cultivatorul mare, până la împărțirea în loturi și colonizarea ce va urma“ (avea în vedere zonele cu populație agrară rară).

Deci preconiza o etapă intermediară de înfăptuire a reformei agrare, care să nu conducă la scăderea producției, a cărei necesitate s-a relevat și recent în procesul de colectivizării din anii de după 1989. Dar, ca și acum, nici atunci specialiștii agricoli n-au fost ascultați. Tocmai de aceea, el revine asupra acestui subiect mai târziu.

În articolul „*Producția agricolă în legătură cu reforma agrară*“ (VIAȚA AGRICOLĂ, anul XIV, nr. 9 din 1 mai 1923, pg. 263–273) Ion Popescu-Greaca face constatarea că după primul an de aplicare a reformei agrare, când în primăvara anului 1919 au fost defalcate și date micilor proprietari prin expropriere 2.224.587 ha, au rămas necultivate 350.000 ha în regiunile cu pământ mult iar producția a scăzut mult în toate zonele țării. Analiza asupra factorilor concurenți la o stare de lucruri și concepția sa despre orientările necesare pentru a scoate agricultura românească din această situație capătă valoare de adevărat program de acțiune.

În articolul-studiu menționat, el ridică câteva aspecte:

I. Mai întâi, cu date indubitabile demonstrează că „*intensificarea producției agricole și implicit a exportului de cereale*“ sunt determinate pentru situația valutei noastre și a situației țării în general.

II. Cauzele care au condus la scăderea producției agricole nu numai în timpul și din cauza războiului mondial, ci și după aceea, în opinia sa au fost:

1. *Lipsa de instrumente și mașini agricole*; insuficiente înainte de război, împrăștiate în timpul acestuia prin distrugere, nereluarea – la timpul respectiv – a producției la nivelul antebelic.

2. *Micșorarea inventarului viu* – vitele de muncă;

3. *Lipsa de semințe* – nici suficiente, nici de calitate;

4. *Restrângerea mijloacelor de comunicație și transport*;

5. *Măsurile restrictive impuse de guvern asupra unor produse agricole, ca și taxele mari de export puse asupra altora*;

6. *Schimbările în repartitia proprietății rurale de după 1919.*

Analizând aceste aspecte pe rând, autorul remarcă și obiectează că instrumentele și mașinile agricole lipsesc agricultorului și datorită scumpetei lor excesive; animalele de muncă s-au împrăștiat și prețul lor a crescut nemăsurat. În scopul de a satisface necesarul de grâu de sămânță, recomandă conducătorilor de societăți cooperative, bănci populare, obști, cooperative agricole, cooperative

de consum etc. să introducă în cultură și grâul de primăvară, ca măsură imediată.

Dincolo de valoarea momentană, trecătoare a unor astfel de concluzii cu măsuri aplicabile *atunci* și *acolo*, se întrevăd în observațiile sale altele cu bătaie lungă, lesne de altfel de detașat. În corpul aceluiași articol stăruie asupra *raportului dintre mărimea proprietății și nivelul producției*. Aceasta îi oferă prilejul să releve anumite stări și să degajeze concluzii mai generale referitoare în special la exploatarea micilor proprietăți. Drept argumente el prezintă următorul tablou asupra agriculturii românești de după exproprierea din 1919:

- proprietatea mică, sub 10 ha (cu lot generalizat de 5 ha reprezintă 76,84 % din suprafața totală cultivabilă a țării, respectiv 6.014.036 ha; era repartizată la 939.939 capi de familie;

- proprietatea mijlocie, cu 826.800 ha, cu proprietăți cuprinse între 10–100 ha, deținea 10,56 % din terenul cultivabil și aparținea la 38.723 proprietari (în medie 21,35 ha);

- proprietatea mare, cu 985.960 ha, de peste 100 ha ca întindere, era deținută de 3.586 proprietari, cu o pondere în cultivabil de 12,61 % (275 ha, în medie).

4. „Pământul, tot sătenii l-au muncit și mai înainte, foloasele nu erau ale lor”.

Din această analiză, el desprinde concluzia că „asupra micii proprietăți, deci, urmează să ne îndreptăm ochii cu toții, pentru a o pregăti bine profesional și a o organiza în vederea unei producțiuni sporite și în vederea plasării produselor ei în condițiunile cele mai bune”. Căci în graba cu care s-a decretat și legiferat ulterior reforma s-au strecurat erori de ordin economic ce cu greu vor putea fi remediate.

Între erorile produse, sunt semnalate și unele care ne sunt apropiate. Iată una din remarcile sale, scrisă în graiul frumos al vremii, într-un stil direct și plin de adevăr“... *Reforma făcându-se într-o epocă revoluționară, politica de partid s-a amestecat în elaborarea ei și ... a început prin a se da cât mai repede în proprietate definitivă. Ori nu de proprietate definitivă aveau nevoie sătenii noștri numaidecât, ci de folosința pământului, pe care ei îl munciseră și mai înainte dar foloasele nu erau ale lor.*

Popescu-Greaca lucrase direct la aplicarea reformei agrare în câteva sate din județele Dorohoi și Botoșani și cunoștea bine starea de lucruri. Mulțumiți de felul cum o aplicase, țărani din Santa Mare, în porțiunea în care acum se intră dinspre Botoșani în sat au dat numele de Greaca, în onoarea sa, cătunului nou

constituit în urma reformei. Nume de acestea s-au păstrat până la reforma administrativă din 1968. Obiecția lui, așa cum a fost enunțată mai sus, venea din activitatea practică pentru a cărei eliminare el avea și o soluție, dar care n-a fost aplicată. Anume, ea consta în etapizarea reformei, în sensul că la început pământul trebuia să fie folosit prin obștii și comitete de exploatare, până când exproprierea era definitivă și se știa precis ce s-a expropriat, până când se măsura și cadastra vechea proprietate țărănească și se comasa în mod economic, pământul atribuindu-se după criteriile stabilite într-un chip rațional, în raport de considerente tehnice, astfel ca trecerea de cultură în mari proprietăți la cultura parcelară a sâtenilor să se facă lent, adaptându-se tehnicii agricole și cu pregătirea profesională adecvată.

5. Adevăruri rostite la început de veac pe care destui nici azi nu vor să le creadă

Pentru remedierea stării de lucruri ce s-a creat prin aplicarea cu atâtea deficiențe a reformei venea cu soluții, nu încă înainte de a pune în lumină din nou pricinile scăderii producției și anume:

„1. *Marea proprietate posedă lanuri de formă economică*, putându-se lucra cu ușurință și de o mărime așa ca să se poată face o rotațiune sistematică a plantelor; spre deosebire de mica proprietate parcelară, care posedă adeseori bucăți prea mici de pământ și de o formă ce adeseori nu îngăduie lucrarea.

2. *Marea proprietate a putut folosi instrumente și mașini* care înlocuind brațele și sporind munca, sporesc simțitor veniturile;

3. *Marele proprietar* – sau personalul exploatării – *era mai bine pregătit profesional*, putând conduce mai rațional exploatațiunea și avea ca atare venituri mai mari“.

... Iată adevăruri rostite la început de veac, pe care unii nici azi nu vor să le audă, nînțelegând că se poate opera foarte bine cu avantajele marii proprietăți dacă exploatările agricole sunt organizate științific, dacă proprietarii lor sunt organizați adecvat.

Două căi vede Popescu-Greaca de urmat pentru ieșirea din situație, căi ce sunt conforme cu practicarea unei agriculturi moderne și astăzi. El le numește:

a) *Educațiune profesională și*

b) *Organizațiune*

Ce conținut dă el acestor enunțuri?

Nu e de conceput ca agricultura să fie practică de oameni fără pregătire profesională adecvată. Această chestiune o pune pe prim plan și propune ca sătenii, adică proprietarii de pământ să fie instruiți prin:

- Conferințe;
- Școli de adulți;
- Școli practice de agricultură;
- Școli agricole de iarnă;
- Stațiuni experimentale și mici ferme demonstrative, cât mai dese, care, pe lângă exemplul viu pe care să-l dea, să procure sătenilor semințe selecționate, animale de rasă etc.;
- Expoziții și concursuri etc.

... Văzând aceste sugestii, azi puține ar mai fi de adăugat la un eventual program în domeniu!

Ce vrea d-l Greaca prin *Organizațiune*? Cităm textul autorului: „*Prin organizațiune înțeleg asociațiunea sătenilor în tovărășii, prin ajutorul cărora să poată și ei să folosească mașinile mari în exploatare și a organiza vânzarea produselor lor*“.

Asocierca spontană pe care o facem noi, cci de azi, între *tovărășiile* d-lui Greaca și *întovărășirile tip TOZ*, de filiație stalinistă, stârnește, în mod firesc refuzul și față de cuvinte. Dar cooperația nu e de obârșie comunistă în sensul cu care am investit în timp acest termen ci este în firea omului, „ființă socială până-n străfundurile structurii sale sufletești“, după o expresie deja consacrată.

6. Statul nu este un bun gospodar. Viitorul e al fermelor private

În aceste complexe activități de ridicare a agriculturii românești Popescu-Greaca acordă un rol deosebit agronomilor, cărora le cere să dea sătenilor îndărăt, sub formă de învățăminte, „*aceea ce, cu atâta sacrificiu, ei ne-au dat până am ajuns ceea ce suntem*“.

Văzând rolul „asociațiunilor“ pentru organizarea pe baze comerciale a agriculturii, Greaca nu ignoră câtuși de puțin rolul fermelor mici. În articolul „*Fermele mici*“ (Junimea Moldovei de Nord, anul I, nr. 15/15 oct. 1919), scris împreună cu C. Văleanu, de acord cu alți autori, el remarcă faptul că „fermele mici sunt chemate a juca un mare rol“, ca unele în care se dezvoltă lesne inițiativa, ncîngădită de birocrație. „*Statul nu este un bun gospodar*“. Chiar și la „fermele agricole, la școli de agricultură etc. totul trebuind să se facă cu ordin și tocmai aici nu se poate lucra astfel, ci cu pasiune și libertate de acțiune“.

Prin aceste idei, el militează mai ales pentru privatizare în agricultură subliniind că „*administratorii și directorii ziselor instituții s-au lovit, în avântul lor, ori de ordinile d-lui Ministru, ori de legea contabilității statului, care au avut darul să slăbească entuziasmul celor cari își consacră tot, întreaga activitate pentru ridicarea la un nivel înalt a instituției ce o conduce. Proba o avem – constată concluziv – în starea de lăncezeală în care se găsesc aceste instituții din agricultură*”.

Bune rezultate, în concepția sa, pot da fermele private constituite cu ajutorul statului. În acest sens se sugerează „*Fermierul, ajutat de stat, pe risc propriu, va lucra cu râvnă și beneficiul va fi general*”. Cine să fie acest fermier? Opinia lui Greaca este că „Dacă s-ar ajuta absolvenții diferitelor școli de agricultură superioare și inferioare și chiar agricultori practici, buni gospodari, dornici de a face o agricultură mai rațională, atunci progresul ar fi altul ...” În acest sens și propune ca statul să vândă terenurile din fermele sale agronomilor și agricultorilor distinși, cu credite pe termen lung, astfel ca anuitatea (amortismntul, dobânda) să fie foarte mică și în care să lucreze neîngrădiți de paralizantele ordine de sus, complicatul sistem de contabilitate și justificări de bani, ce se practică în astfel de structuri.

La capătul acestei treceri în revistă a vicțiilor, activității și concepției sale despre agricultură și sensul dezvoltării ei putem afirma cu temei că Ion Popescu-Greaca s-a numărat printre reprezentanții de frunte ai breslei agronomilor. Potrivit unor date el a contribuit la redactarea multor articole din *Marca Enciclopedie Agricole*.

În vol. IV al *Marii Enciclopedii Agricole* (Mi-Poro), apărut în editura P.A.S. (Pagini Agrare și Sociale) București, la Imprimeria CURENTUL SAR, tipărită în 1942, directorul magistralei lucrări, în *Lămurire*, apărută pe post de precuvântare sau prefață, găsește cu cale să-i adreseze mulțumiri în mod nominal, scriind următoarele: „*Iată pe colegul Popescu-Greaca, Directorul agriculturii din Bucovina, și pe St. D. Spătaru, Directorul Agriculturii Basarabene, care, din propria lor inițiativă, ne-au făcut serioase achiziții de Enciclopedii (...) ne-au dat încurajarea de a merge înainte ...*”; aceasta și în legătură cu faptul mărturisit cu o pagină mai înainte, anume că, lucrarea, atât de interesantă și bine documentată, „nu s-au găsit mai mult de o sută de inși care să și-o fi procurat, pe cont propriu, prin comandă”.

Puține dintre articolele care privesc practica agricolă, sunt semnate în această lucrare mare, ele cumulând, adesea, opiniile a mai multor colaboratori, după cum mărturisește însăși directorul ediției. Dar contribuția sa este neîndoiebnică. Printr-o scrisoare personală ce i-o adresează la 14.XI.1944 din București, ing. agr. C. Filipescu îi explică d-lui Greaca: „Războiul este pe cale

de a-și înceta cursul său. Lumea se va liniști și va purcede la operă de refacere și întregire. Toate îndeletnicirile vor începe a și jalona căile și perspectivele legate de o viață nouă, clădită pe aspirații și realizări impuse de noul ideal etico-social. Nici noi nu ne vom lăsa mai prejos. De aceea ne-am hotărât să punem sub tipar ultimul volum – al VI-lea din serie, al MARII ENCICLOPEDII AGRICOLE.

În legătură cu această intenție, d-l Greaca era informat asupra cuprinsului: „biografia și bibliografia tuturor savanților care s-au ocupat cu agricultura, ramurile anexe și ajutătoare, cât și geografia agricolă și economică mondială” și era rugat să expedieze „cât mai curând, urgent” datele cerute, în chip „cât mai complet” în acest scop. O cerință la care vrem și noi azi să răspundem prin prezenta lucrare era formulată astfel: În special n-am vrea să lipsească dintre aceștia înaintașii noștri autohtoni, care, din vremuri trecute, au luptat și au contribuit la progresul agriculturii sau ramurilor sale, dar despre care azi nu se mai vorbește, deși activitatea lor, în timpul acela, a însemnat un îndemn, o pârgă de progres și o realizare de toată lauda. Este o datorie din partea noastră să le înscriem numele în această lucrare documentară și să trezim în memoria contemporanilor vrednicia lor activitate și eventual să le reînnoim lucrările pentru a le pune la îndemâna tineretului”.

Prețuirea de care se bucură printre contemporani se relevă și din faptul că în cuprinsul scrisorii de care aminteam C. Filipescu i se adresează menționând în termeni ca aceștia – „*ca unul ce sunteți binecunoscut în istoriografia țării*”, afirmația pe care nu credem să o fi făcut de simplă circumstanță.

7. Agronomul – ofițer Popescu-Greaca Ion și ofițerul – agronom!

O latură a activității sale este de ordin militar. Bazați pe amintiri de familie menționăm că în 1913, în timpul războiului româno-bulgar (10–17 iulie 1913), Popescu-Greaca a fost încorporat în Regimentul 69 infanterie din Dorohoi, de care avea să aparțină apoi și în campania primului război mondial. De altfel, la 28 noiembrie 1913 a fost înaintat la gradul de sublocotenent de rezervă (cf. Înalt Decret 6700/Ordin de zi 918/1913, pub. în M. Of. 54).

Trei ani mai târziu, în vârtejul primului război mondial (România avea să declare război Austro-Ungariei la 27 august 1916), Popescu-Greaca este chemat din nou sub drapel la 15 august 1916. Două luni mai târziu, la 1 noiembrie, este înaintat la gradul de locotenent de rezervă. E de menționat că, în fapt, concentrat pentru instrucție fusese încă de la data de 31 iulie 1914, iar în 25 sept. același an primește un concediu și este concentrat din nou pentru instrucție pe 28 aprilie.

1915 fiind deconcentrat – ținea de același Regiment 69 din Dorohoi la 10 iulie 1916 ca în ziua de Sf. Maria, deci o lună mai târziu să fie mobilizat și trimis pe front cu partea activă, ca adjutant al Reg. 69 Inf., prin ordinul de zi nr. 54/916.

Avansarea sa în gradul de locotenent la 1 noiembrie 1916 se leagă de fapte de arme memorabile. În brevetul Înaltei distincții ce i s-a conferit – *Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de cavaler*, acordat la data respectivă, se arată că în calitate de sublocotenent în rezervă *a condus cu mult curaj un pluton de asalt și a determinat căderea unui sat*. Un an după aceasta, în care răstimp îndeplinise cu rigoare ordine și dispoziții importante pentru reușita românească pe câmpurile de bătaie, la 1 septembrie 1917 este avansat la gradul de căpitan.

8. *Pe frontul pâinei, bătăliile au nevoie ca și pe câmpurile de bătaie, de comandanți de elită.*

Țara trecea prin greutăți, lipsa pâinea, produsele agricole erau neîndestulătoare și nu mai ajungeau nici oștiri, nici agricultorilor. După cum menționa chiar el într-un articol scris la sfârșitul anului 1918, se ajunsese la o situație că atunci când i se făcea socoteala fiecăruia de grăunțele de care avea nevoie, conform rațiilor vitelor oștirii, nu numai că nu i se putea lua nimic cultivatorului respectiv, dar mai trebuia să i se mai dea“. În aceste condiții se consideră că aportul său ca specialist agricol e mai important decât cel militar și, la 10 noiembrie 1917, este demobilizat din armata regulată și mobilizat pe loc în calitate de Agronom regional al județului Botoșani iar de la 31 martie 1918 (I.D.R. 443/918) este demobilizat.

9. *Sub patru regi ...*

Meritele sale de militar și agronom aveau să-i fie recunoscute prin numeroase distincții de către statul român, unele prețuind în aceeași măsură și calitatea de specialist agricol. Numai pentru campania din 1913, *Carol* nu i-a conferit nici o distincție ulterior, însă, prin decrete semnate de *Ferdinand I* (Ordinul Steaua României în gradul de ofițer din 4 ianuarie 1924), miniștri de război ai României (Medalia „Victoria” a marelui război pentru civilizație 1916–1921 dată la 30 iulie 1924; și aceeași medalie, la 30 octombrie 1924; „Crucea Comemorativă a războiului 1916–1918” cu baretele Ardeal, Carpați, Oituz, Mărășești dată la 15 decembrie 1924; Furajera (n.n. sens pierdut astăzi) „Steaua României”, acordată la 27 noiembrie 1931), de *Carol al II-lea* (Ordinul

Coroana României în gradul de comandor – la 15 iulie 1935), *Mihai I-lu* (Ordinul Steaua României în gradul de comandor – la 9 mai 1942) și *Mareșalul Ion Antonescu* (Ordinul „Meritul Agricol” în gradul de cavaler – la 23 septembrie 1942) au cinstit munca unui om care și-a servit țara, parafrazându-l pe Enescu, atât cu spada cât și cu iscusința sa de specialist agricol și nu o singură dată, cu condeiul, care a intrat adânc în conștiințele agricultorilor de rând.

Popescu-Greaca a iubit Botoșaniul. Trimis adesea să lucreze prin alte zone ale țării, s-a întors mereu la Botoșani, unde avea casa și o mică proprietate – de 5 ha de pământ, în urma împrumutării din 1921, în zona unde se află acum baza de prelucrare a societății de Plante Medicinale – PLAFAR și alte câteva societăți. Avea vie, livadă cu soiuri productive care produceau poame ce făceau deliciul familiei. Căci Popescu-Greaca a avut o familie românească temeinică. Soția sa, Aglaia, de care am mai pomenit, cu zece ani mai tânără (născută la Dorohoi în 1895) i-a dăruit patru copii.

10. *Un arbore cu ramuri viguroase ridicate cu îndrăzneală spre înalturi*

Întâiul născut în familia agronomului Ion Popescu-Greaca și a soției sale Aglaia a fost Radu. El a venit pe lume la 7 decembrie 1908, încă pe vremea când se afla la Pilipăuți, ca profesor și director al școlii. Radu avea să facă școala primară în Botoșani, iar apoi și-a continuat pregătirea la Iași și Cernăuți în licee militare.

După bacalaureatul de la Cernăuți luat cu strălucire, continuă pregătirea la Școala militară din Sibiu încă trei ani, iar apoi o școală specială de cavalerie în același oraș, pe care o încheie clasificându-se al II-lea în promoția sa. Obținând gradul de locotenent de cavalerie este trimis în această calitate la Regimentul 8 Roșiori unde, ținându-se seama de calitățile sale, devine aghiotantul col. Cornea, funcție pe care și-o menține și în subordinea generalului Petre Dumitrescu, care conducea armata de cavalerie și plecase pe front în această calitate.

Împreună cu superiorul său a participat la toate acțiunile militare, din 1940 până în 1945, aflându-se mereu angajat efectiv în luptele duse de armata română. Pentru meritele sale a fost avansat până la gradul de maior și a fost decorat. A avut, ulterior, sub regimul comunist anumite greutăți, deoarece se căsătorise cu fiica unui moșier, care îi dăduse ca dotă 50 ha de pământ. Acestea erau exploatate în fond de socrul său, însă îndată după război a avea pământ devenise o povară grea și chiar o vină ...

Disponibilizat din armată, după război se încadrează la Institutul de Geofizică din București, unde desfășoară o activitate bine cotată.

Fiica lui Radu, Anca Popescu-Greaca, căsătorită cu prof. univ. Mara Constantin, apreciat plastician pe plan internațional și-a urmat soțul în Suedia, unde acesta își face nume și renume, pe lângă apreciat dascăl, fiind prezent și în nenumărate expoziții de artă plastică de pe mapamond. Pe timpul cât a funcționat la București, la Academia de bellarte, Constantin Mara, a primit o bursă „Grigorescu“, beneficiu de care s-a folosit plecând la studii în Italia, Franța, Suedia și în alte țări. Revenit în țară s-a simțit insuficient promovat și în 1980 pleacă în Suedia cu familia, unde meritele sale aveau să fie mai bine puse în valoare. Despre o expoziție personală a sa, deschisă la Stokhol o personalitate în domeniu scria „Constantin Mara, un mare artist care face să retrăiască renașterea în timpul nostru. Gândurile ne duc la Florența, simțim cum el construiește plin de dragoste o punte pentru a ne transmite moștenirea culturală de puritate și optimism dintr-un timp de aur al istoriei artei“. (Caietul de sală al expoziției Constantin Mara, Gallery Together, Stokholm, 4–17 nov. 1983).

Firește, în Suedia nici Anca nu este un oarecare. Ea lucrează la prestigiosul Institut de Medicină Karelinske. Din căsătoria cu Mara, a născut doi băieți încă în România pe care i-a luat în Suedia. De bună seamă, nici acolo nu-i simplu de crescut copiii. Încât, în sprijin i-a venit mama, care s-a mutat și ea în Suedia. Divorțul cu tatăl Ancăi intervenise însă mai înainte chiar de plecarea din țară. Rămas singur, Radu se recăsătorește în 1970 și continuă să lucreze la Institutul de Geofizică, până în martie 1979. Trei luni mai târziu – în iunie 1979, trece la cele veșnice. Nepotul lui, fiul Ancăi, păstrează întreg numele străbunicului Ion Popescu-Greaca, păstrează, ca și toată familia sa din Suedia și cetățenia română. Este un copil dotat și a câștigat o bursă de studii în Anglia unde își face pregătirea universitară. Mai are un frate, Luca, încă elev la Stokholm. Din Anglia și Suedia, gândul lor se îndreaptă cu respect spre arborele falnic care a fost strămoșul lor ce-și doarme somnul de veci între salcâmi de la Pacea.

... Al doilea venit în familia lui Popescu-Greaca este o fată – singura dintre cei patru copii pe care i-a avut Ortansa. S-a născut la Bălușeni, la 20 octombrie 1914. Școala primară (cl. I–II-a) o urmează la Dorohoi și (cl. III–IV-a) la Botoșani iar liceul chiar acolo unde avea să devină mai târziu profesoară – la „Carmen Silva“, liceu de fete la vremea respectivă, care a luat după război numele lui „Mihai Eminescu“ – nici o instituție de învățământ neputându-i numele.

Dotată de la natură cu o sensibilitate deosebită și aplecare către artele frumoase, în mod firesc, se îndreaptă către studii de profil. Așa se face că între 1932–1938 studiază la Conservatorul din Iași devenind diplomată a „Academiei de Muzică și Artă Dramatică George Enescu“ din Iași, secțiunea pedagogică. În paralel a urmat și cursurile Seminarului Pedagogic al Universității din Iași, pe

care l-a absolvit cu distincție în 1938. Din aceea perioadă datează studiile sale la Facultatea de filosofie (pedagogie) și literă de la universitatea ieșeană, făcute cu celebrul profesor Ștefan Bârsănescu, care i-a predat pedagogia generală, Psihologia și Didactica. Ca studentă a făcut asistență și practică la lecții de cultură generală și muzică, lecții de probă și model la Ansamblul „Carol I” și la clasele de liceu III–VI. Lucrarea sa de diplomă a purtat titlul „Educația națională prin muzică”, muzicii făcându-i astfel un fel de jurământ de credință, pentru că în calitate de profesor de muzică, cu specialitatea pian – a parcurs toate treptele didactice, de la profesor de școală primară la cea de profesor de liceu, metodist, inspector și îndrumător al catedrelor din domeniu. Între 1941–1944 a predat muzica la Liceul ortodox de fete din Cernăuți. Scurtă vreme, a predat, de asemenea, la același liceu aflat în refugiu la Curtea de Argeș iar perioada

1945–1946, la Câmpina, la Școala de educatoare.

Din anul 1945, când s-a căsătorit la București cu doctorul veterinar Ioan Bodnaru, viața vlăstarului feminin al familiei Grecu s-a împletit intim cu a acestui distins profesionist, veteran al războiului trecut, decorat cu distincții militare și civile („Coroana României” și „Ordinul Muncii”). Împreună s-au mutat în vara anului 1946 la Botoșani, în casa familiei din str. Luchian 7, unde locuiesc și astăzi, rămânând aici într-o desăvârșire profesională și cetățenească. Doctorul a pus umărul la înființarea Spitalului veterinar, a dispensarelor de profil și laboratoarelor veterinare, instruind colegii mai tineri, crescătorii de animale prin ferme directe dar și prin scrisul său în publicațiile vremii, iar doamna Bodnaru, a crescut și educat generații de elevi de-a lungul celor 39 de ani serviți în învățământ, cu rezultate care impresionează. S-a detașat prin talentul și dăruirea cu care s-a dedicat instruirii elevilor, căutând să le cultive dragostea pentru muzică prin audiții muzicale – concerte, discuri, alte mijloace de imprimare. În acest context a visat ca fiecare elev să devină în primul rând un *ascultător* de muzică, învățând s-o înțeleagă și să o iubească, să lege problemele de stil și interpretare cu cele de tehnică și simțire muzicală, printr-un repertoriu atractiv, educativ, potrivit cu nivelul de pregătire și înțelegere al elevilor din diferite clase. O semnificație deosebită a acordat organizării a numeroase producții muzicale ale elevilor cu public.

Privindu-și în acest fel munca, aflându-se într-o colaborare bună cu cei mai mulți dintre colegi a avut și reușite notabile. La Botoșani a funcționat mai întâi la Liceul Industrial de Fete (1946–1952) iar apoi la diverse școli, inclusiv la Școala Pedagogică de învățătoare. Între 1952–1976, la Liceul de artă și muzică, fiind profesor de pian a avut printre elevi numeroase elemente dotate, ajutate de ea să se afirme. Într-o enumerare succintă ne-au fost prezentate 22 de nume de profesori de pian de notorietate, care funcționează în Botoșani,

București și Constanța, dar și la Opera din Stockholm (Gogolea Gabriela), precum și mai mulți profesori ce lucrează acum în Israel (ca o curiozitate, printre ei și anume Richard Wagner).

Între personalitățile care i-au fost eleve, d-na Ortansa mai notează la loc de frunte pe Stella Luncan-Serpeanu și Gabriela Mineață, cu rezultate de răsunet la concursuri internaționale, Felicia Mareus și Silvia Kelmer, pianiste aflate acum în Israel cu activitate concertistică deosebită. În legătură cu acest Richard Wagner consemnăm și următoarele amănunte – este aviator și conduce în Israel o formație de muzică ușoară. De mulți alți elevi, d-na Bodnaru își aduce aminte cu mândrie și mărturisim că numai spațiul limitat totuși al acestei lucrări ne determină să nu-i înșirăm pe toți, câți ar merita. D-sa și-a petrecut anii de pensie în casa părintească, din str. Luchian 7, alături de soțul său, dr. Bodnaru și el pensionar, înconjurați cu respect de vecini, în demnitate pilduitoare pentru concetățeni. În anul 1996 a trecut în rândul celor drepți.

La aniversări, așa cum a fost la Centenarul Liceului Eminescu (1987), iar în alte ocazii, foștii elevi o invitau cu respect pe venerabila profesoară care a trudit, în specificul familiei Greaca la înzestrarea și afirmarea școlii muzicale botoșănene.

Al treilea venit în familia lui Popescu Greaca a fost băiat – Vlad (n. 28 noiembrie 1916, la Dorohoi). Militar de carieră, șef de promoție, cu studii la Cernăuți și Constanța, a fost comandant de escadrilă de submarine V 51, de vânătoare, în Marea Neagră, îndeplinind misiuni umanitare sub pavilionul Crucii Roșii, în afara apelor teritoriale. Rănit în război, a fost decorat pentru faptele sale. La sfârșitul războiului trecut s-a angajat la o întreprindere de foraje miniere, calitate în care a lucrat și la Miorcani-Botoșani, descoperind și recomandând punerea în valoare a nisipului cuarțos de acolo, de cea mai mare puritate din țară și nu numai. Fiindcă în răstimp a absolvit cursurile facultății de foraje din București, la fără frecvență, s-a încadrat la DIAROM, producătorul român de diamante industriale folosite în forajele minere, unde a avansat până la postul de director. La 18 februarie 1983 a încetat din viață în Spitalul Panduri (Referitor la Vlad Popescu vezi și „Magazin istoric“, noiembrie 1993 și „Știință și tehnică“ august 1989).

Ultimul născut, Ioan (Botoșani, 22 iulie 1923) a fost aviator. După ce a urmat Laurianul de la Botoșani, liceul militar din Cernăuți, în 1940 a terminat ca șef de promoție Școala de aviație din Mediaș. Ca și fratele său mai mare, de la marină, el s-a distins în lupte aeriene și curând a avansat până la gradul de colonel. Cu acest grad și-a încheiat cariera, în calitate de comandant al Școlii de aviație din Focșani, în anul 1965. De pe acest post a trecut la TAROM și a lucrat încă ani buni pe rute internaționale ca pilot. După ce a funcționat un timp în conducerea TAROM-ului, s-a pensionat și s-a retras la Breaza, unde are o

vilă și se ocupă de pomicultură, mecanică și politică. De aici i-a venit, într-un rând, calitatea de consilier în conducerea orașului Breaza. Uneori este solicitat să arbitreze în sporturi aviatice.

Deci, iată, și toate acestea trebuie trecute în dreptul realizărilor distinsului agronom care a fost Ion Popescu-Greaca. Căci nu existăm numai prin noi și faptele noastre, ci și prin urmași și faptele lor. Viță de român vrednic, viguros ca și arborii singulari care cresc în câmpiile fertile, născut parcă anume să înfrunte arșița, gerurile și vânturile, Ion Popescuc-Greaca n-a făcut degeaba umbră pământului. Cu strălucita lui personalitate, el vine de peste timp către noi cu îndemnul vizionar, rostit într-o împrejurare crucială pentru țară, și care răsună foarte actual:

„Este timpul, domnilor – și mă refer în special la cei ce au ieșit din mijlocul poporului – să dăm sătenilor îndărăt, sub formă de învățăminte, aceea ce cu atâta sacrificiu ei ne-au dat până am ajuns ceea ce suntem – și să avem toată nădejdea că acei ce au vrednicie și cu nemăsurate jertfe au apărut pământul acestei țări, vor fi tot așa de vrednici să-l pună în valoare“ (Viața Agricolă, nr. 9/1923, pag. 273).

BIBLIOGRAFIE

1. Almanahul plugarilor (Almanahul P.A.S.), 1924, București.
2. Amintirile D-nei Ortansa Bodnaru, fiica lui Popescu-Greaca (mss).
3. Arhiva familiei Bodnaru, cu manuscrisele lui Popescu-Greaca.
4. Marea Enciclopedie Agricolă, Ed. P.A.S., 1942, București.
5. Junimea Moldovei de Nord, 1919, col. Arhiv. statului Botoșani.
6. Viața Agricolă, col. 1920 și 1923, București.
7. Revista Moldovei, col. 1922–1925, Botoșani.
8. Gh. Anghel – Vatra de la Herăstrău, leagăn al științei agricole românești, Ed. Ceres, 1987, București.
9. Ioan Balan – Personalități dohoroiene: Gh. Ilie Cucu, filantrop (lucrare în manuscris), Dorohoi (monografie).
10. A. Băltărețu – Milenii de istorie, Albatros, 1970, București.
11. *** – Tezaurul toponimic al României, Moldova, București, 1991.
12. Al. Păunescu et Co – Repertoriul arheologic al județului Botoșani, vol. I–II, București, 1976.
13. *** – Istoria lumii în date, București, 1969, Ed. Enciclopedică.
14. Tribuna agriculturii, 5/1992, Botoșani.
15. Victor Tufescu – județul Botoșani, Ed. Academia, 1977.
16. Anuarul statistic al României, 1991.
17. Botoșani, Monografie, Ed. Sport-Turism, 1980.

GEOFIZICIANUL ȘTEFAN AIRINEI

GHEORGHE AMARANDEI

Printre personalitățile de seamă ale științei, culturii și artei românești – ce s-au ridicat de pe aceste meleaguri – se află și geofizicianul Ștefan Airinei, om de știință remarcabil prin contribuția adusă la cunoașterea structurii geologice adânci a teritoriului României, precum și la încadrarea lui în conceptul tectonicii plăcilor litosferice, membru activ al Academiei de Științe din New York.

S-a născut la 4 ianuarie 1920, în satul Cobâla, comuna Șendriceni, din apropierea Dorohoiului, într-o familie de intelectuali. Urmează cursurile primare în satul natal (trei clase), chiar sub îndrumarea tatălui său, institutorul Ilie Airinei, iar clasa a IV-a la Școala de băieți nr. 1 „Gheorghe Asachi” Dorohoi. Fiind silitor la învățătură, conștiincios și foarte disciplinat a obținut rezultate din cele mai bune la finele fiecărui an școlar al ciclului primar.

Cursurile secundare le urmează la Liceul de băieți „Grigore Ghica Voievod” Dorohoi, între anii 1931–1939, liceu de prestigiu, cu profesori foarte exigenți, care cereau elevilor eforturi susținute în însușirea temeinică a materiilor predate. Rigurozitatea profesorilor, înalta pregătire de specialitate, ținuta lor ireproșabilă vor lăsa urme adânci în conștiința adolescentului de la Cobâla, influențând pozitiv formarea sa viitoare ca om de știință român și mare patriot. În ciuda faptului că în toți anii de liceu fost extern, mergând pe jos 7–14 km din satul natal la Dorohoi, deseori în condiții meteorologice nefavorabile – răpindu-i-se zilnic câteva ore din programul de învățătură – a reușit să termine cursurile liceale printre premianții clasei, bucurându-se de aprecierea profesorilor și colegilor. Ba mai mult, a îndeplinit cu competență și unele sarcini extrașcolare printre care și pe cea de președinte al Societății literare și științifice, ce a desfășurat o bogată activitate în rândul elevilor. Cei opt ani de muncă asiduă, cu momente plăcute, dar și cu unele îndoelnice, vor constitui un

capitol important din viața și activitatea geofizicianului, care se va mândri mereu cu liceul la care a învățat.

Nostalgia anilor de liceu va constitui totdeauna subiectul principal de discuție la reîntâlnirea cu colegii săi dorohoieni, dar și cu cadrele didactice de la această instituție centenară. „Profesorii noștri cei adevărați – sublinia Ștefan Airinei la 14 septembrie 1979 –, care au preluat îndemnuri nobile de la profesorii înaintași – și au fost urmați de alți profesori vrednici, câți au fost și sunt – au sădit semințe anume pregătite în sălile de clasă și au cules, departe de spațiu și timp, roade pentru societate, ei au clădit faima liceului dorohoian, lor le datorăm, foștii și actualii elevi, dragostea și stima noastră, lor le datorează societatea respectul și elogiul ce li se cuvine“.

Izbucnirea celui ce-al doilea război mondial, la 1 septembrie 1939, a fulgerat idealurile bacalaureaților din seria aceleiași an. Majoritatea lor au fost încorporați. Ștefan Airinei urmează Școala militară de ofițeri activi de artilerie antiaeriană (1939–1941), dedicându-se un timp activității militare puse în slujba idealurilor naționale. Urmează apoi Facultatea de mine și metalurgie a Politehnicii din București (1944–1949), precum și cursurile Facultății de drept.

Atras de complexitatea fenomenelor și proceselor scoarței terestre se consacră definitiv muncii de prospector, cercetător și geofizician. Între anii 1969–1985 a funcționat la Universitatea din București, Facultatea de geologie-geografie, cu titlul de conferențiar universitar. Din 1968, devine doctor în geologie în urma susținerii lucrării intitulate „Interpretarea anomaliilor gravimetrice și magnetice cu privire la structura geologică adâncă a unei zone petroliere dintre Valea Buzăului și Valea Prahovei“. În anul 1971, în urma susținerii unui memoriu de activitate și a unei liste de lucrări obține titlul de „doctor docent în știință“.

O atenție deosebită a acordat-o activității științifice, concretizată în: 14 volume (tratate, manuale, cursuri de informare științifică); 112 lucrări științifice publicate în reviste de specialitate din țară și străinătate, unele în colaborare cu alți specialiști; 52 lucrări de informare științifică, publicate în revistele „Știință și Tehnică“, „Natura“, „Terra“, „Magazin“ ș.a.; 49 hărți geofizice (gravimetrice și magnetice); 28 contribuții cu teme de informare științifică la Radio-T.V. sau sub formă de interviuri, discuții la mese rotunde, majoritatea fiind publicate în reviste de ramură; 18 conferințe cu teme științifice sau de informare științifică, susținute în Cercul „Știință și Tehnică“ al Academiei, Societății de Științe Naturale și Geografie, Universității cultural-științifice București etc.

Printre volumele publicate se numără: Prospekțiuni geofizice (1961). Fizica și structura (1972). Geofizica internă a Pământului (1974). Originea, evoluția și structura scoarței terestre din România (1975). Geofizica pentru geologi (1977). Geotermia, cu aplicații pe teritoriul României (1977). teritoriul României și tectonica plăcilor (1979). Ape minerale de consum alimentar din România (1979). Radiografia geofizică a subsolului României (1980). Potențialul geotermic al subsolului României (1981). Bogăția hidrominerală balneară din România (1981). Pământul ca planetă (1982). Geoclima și istoria (1987) ș.a.

Moartea surprinzătoare de la 1 noiembrie 1989 l-a găsit cu lucrarea, în pregătire pentru tipar, cu titlul Geofizica Oceanului Planetar. Încetarea subită din viață, în plină putere creatoare, a însemnat o mare pierdere pentru geofizica românească.

Recunoașterea meritelor științifice ale omului de știință Ștefan Airinci, constă în: obținerea premiului „Grigore Cobălcescu” pe anul 1961 al Academiei Române pentru lucrarea „Imagini gravimetrice și magnetometrice din regiunea de curbură a Carpaților Orientali și Țara Bârsei”; numirea și funcționarea ca membru în Comitetul de Geologie și Geofizică Marină din Comisia Internațională de Exploatare Științifică a Mării Mediterane, cu sediul în Monaco (din 1966); funcționarea ca membru al Societății de Științe Geologice din România (din 1968), în cadrul căreia a îndeplinit funcția de secretar științific (1968–1978), editând Buletinul Societății, volumele X–XIII; funcționarea ca vicepreședinte al Filialei București ale aceleiași societăți; alegerea în Consiliul de conducere al Societății (din 1970); primirea înaltului titlu de membru activ al Academiei de Științe din New York (din 1977) ș.a. Din cauză că n-a fost membru de partid, n-a primit ordine, medalii, decorații și alte distincții și nici n-a fost avansat la titlul de profesor universitar, deși era doctor docent în știință, autor al unui număr mare de lucrări de specialitate, apreciate în țară și străinătate.

Deși foarte ocupat cu activitatea științifică la București, geofizicianul Ștefan Airinci a ținut permanent legătura cu meciagurile natale. Într-o scrisoare datată 30 octombrie 1987, către subsemnatul, menționează:

„Vă mulțumesc pentru frumoasele și prea scurtele clipe pe care mi le-ați dăruit în cele trei zile cât am putut rămâne la Dorohoi. L-am vizitat, pentru prima zi, pe venerabilul meu profesor de științe naturale, d-l Nicolae Ștefan, care a bucurat mult când ne-am revăzut... Prefacerile mari pe care le trăiește Dorohoiul mă încântă și mă întristează, totodată: dealurile și-au pierdut din

înălțime; pantele lor, străbătute zilnic de la Cobâla la Dorohoi și retur s-au îndulcit; casa părintească, altădată într-un colț de rai, a ajuns așa cum este și tare mă doare pentru ea"... A vizitat deseori liceul dorohoiian, admirând progresele sale pe plan instructiv-educativ, social-cultural și administrativ-gospodăresc. A donat acestei instituții lucrările sale științifice, colecții de minerale și roci, hărți geofizice ș.a. De asemenea, a sprijinit cu dăruire acțiunile de pregătire a Centenarului liceului și a luat parte activ la sărbătorirea lui, așa cum rezultă din Monografia școlii și Anuarul 1979–1980. A conferențiat cu multă plăcere la Universitatea cultural-științifică din Dorohoi – chiar în amfiteatrul în care conducea ședințele Societății literare și științifice când era elev – sprijinind prin toate mijloacele ridicarea nivelului general de cultură al cetățenilor din ținutul natal.

Drept omagiu pentru contribuția adusă la progresul continuu al științei românești, dorohoienii au acordat numele geofizicianului unei străzi din oraș și i-au dezvelit un bust, așezat în fața liceului „Grigore Ghica Voievod“, alături de cel al lui Dimitrie Pompeiu – ambii foști elevi eminenți ai acestei instituții de învățământ. Bustul – executat de renumita sculptoriță Gabriela Manole-Adoc și sponzorizat de marele om de cultură, Iosif Constantin Drăgan – a fost dezvelit în ziua de 30 octombrie 1993, într-un cadru festiv. Pe lângă numerosul public local, la festivitate au participat doamna Silvia Airinei, soția ilustrului om de știință, foști colegi și studenți de la Universitatea din București, pictorul Ion Murariu, scriitorul Alecu Ivan Ghilia, o înclătăți din Dorohoi și Botoșani, reprezentanți ai presei scrise și ai postului de televiziune „Europa Nova“ din Iași, care a imortalizat pe peliculă emoționantul moment omagial.

**UN MILITANT PENTRU MAREA UNIRE:
POETUL BOTOȘĂNEAN ARTUR ENĂȘESCU
(1889–1942)**

IONEL BEJENARU

Autor al poemelor „Cruce albă de mesteacăn“ și „Rița țiganka“, devenite cunoscute române, „Artur Enășescu, cel căruia viața nu i-a fost decât durere, s-a afirmat, în anii războiului nostru de întregire, ca un înflăcărat susținător al unității noastre naționale.

Tudor Vianu, elev, în 1917, la Școala de artilerie din Botoșani (n.n. impresionantă galeria de personalități ce s-au format atunci ca ostași la Botoșani!) avea să-l cunoască pe Artur Enășescu, aici, în orașul lui de baștină, oferindu-ne un succint dar plastic portret: „Într-o duminică l-am vizitat la casele bătrânești ale părinților și am schimbat gândurile noastre de atunci pe prispă, privind către grădina plină de flori. Dar am avut tot atunci, pentru întâia oară, impresia unei amenințări în preajma prietenului meu. Artur era un elev absolut inadaptabil la rigorile regimului militar (n.n. la rându-i, Artur Enășescu urma școala pregătitoare de ofițeri de rezervă de infanterie). Părăsea frontul rătăcind cu arma în mână prin fânețuri și își umplea cartușiera cu manuscrise. A trebuit să repete stagiul pregătirii sale și a plecat ca simplu soldat la unitatea lui, în fața, inamicului“ Îl vom găsi luptând în tăioasele încleștări de la Măgura Cașinului.

Apoi, ca redactor la săptămânalul „Îndrumarea“, al cărui prim număr apărea la Botoșani, la 19 mai 1918, în tandem cu bunul său amic Ion Sân Giorgiu (n.n. și el combatant, în luptele de pe Siret și de la Oituz) avea să scrie numeroase articole și poeme, dedicate eroismului și spiritului de sacrificiu al ostașilor noștri, cauzei naționale, dând glas unor alese sentimente patriotice. „România Mare“ se intitula unul din acestea, apărut în numărul din 5 noiembrie 1918 al „Îndrumării“, lucidă trecere în revistă a suferințelor poporului nostru, constituite și ele în temeiuri ale unității naționale – „În momentele cele mai critice ale istoriei noastre, atunci când națiunea se găsea pe povârnișul marilor

nenorociri și nori negri înfășurau ca un zăbranic cerul patriei noastre, atunci când cugetele se zbăteau în gheara celei mai cumplite îndoieli, când brațe vânoase de luptători se înălțau tremurătoare într-o rugă, atunci când mâna nesigură a bătrânului cronicar însemna pe izvodul vremii slove ca acestea: „Ce, sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acum, de nu stăm de scrisoare, ci de griji și suspinuri, și la acest fel de scrisoare gând slobod și fără valuri trebuiește, iar noi privim cumplite vremi și cumpănă mare pământului nostru și nouă“, atunci când cu toții aștepam ca într-un final de tragedie antică cea din urmă și cea mai crudă lovitură a destinului, întotdeauna un geniu ocrotitor al neamului, fluturându-și aripa deasupra noastră, ne-a întins ca prin farmec o mână salvatoare, purtându-ne spre liman de mântuire“. Cu siguranță, acest „geniu ocrotitor al neamului“, de care scria autorul, era voința neclintită a poporului de a dăinui, dincolo de vicisitudini. Acum, în pragul realizării unității naționale, notează poetul publicist „suntem într-o perioadă de înflăcărare, în care clanul patriotic are dreptul să se ridice deasupra rațiunii reci și calculatoare“, idee reluată de autor într-un alt articol „Spre Ardeal...“, publicat în același număr. Spicuim din cuprinsul său: „Mai zilele trecute, când în vraja aspirațiilor noastre naționale, pentru care am sângerat atâta, auzcam cântându-se „Ardealul ne cheamă, cu inima plină de dor...“, melodia aceasta atât de sugestivă cu vorbele-i simbolice, lua în sufletul nostru accentul unei doine care cântă jalca unui vis frumos; iar în dosul cântărețului durerilor și aspirațiilor noastre vedeam silueta cinișă a legionarului prusac, care cu trufia-i cunoscută, zâmbea batjocoritor. Nici el, în îngâmfarea-i nemărginită, nici noi în umilinta dureroasă, nu credeam că așa de curând îi vom frânge spada și-i vom strivi coiful lucitor. Am pornit un război pe baza celor mai legitime revendicări, oștile noastre s-au avântat pe plaiurile și prin munții Ardealului, unde însă vulturul negru, fără să-l fi provocat, a sărit în ajutorul pajurei austriece, rânjind de bucurie la gândul că are privilegiul să strivească încă un popor.... Și bucuria noastră e cu atât mai mare, cu cât odată cu strivirea forței putem răspunde „chemării“ Ardealului, cu care ne putem uni fără a mai cere consimțământul diplomației germane și fără a comite un „șantaj“ față de Austro-Ungaria...“.

Din păcate, în anii de după realizarea Marii Uniri, poetul avea să se zbată într-o grea și lungă suferință, pe fondul unei sărăcii cumplite, într-o societate plină de inechități.

Apreciat (și ajutat) de Perpessicius, N. Iorga, T. Vianu, Ștefania Stâncă, poetul avea să sfârșească, „neobservat de nimeni“, în decembrie 1942, la București.

INFORMAȚII DESPRE CONSTANTIN HURMUZACHE ÎN FONDUL DOCUMENTAR BOTOȘĂNEAN

STELA GIOSAN

Între familiile profund implicate în istoria neamului nostru se numără și cea a Hurmuzăcheștilor. Fiind cunoscută pe baza documentelor ca foarte veche în Moldova, familia Hurmuzache a reprezentat un adevărat focar național în jurul căruia s-au cristalizat cele mai de seamă spirite, frunțașii vieții culturale și politice de aici care au militat pentru menținerea și apărarea românismului cu deosebire în Bucovina în secolul al XIX-lea. Însemnătatea istorică a acestei familii de „români adevărați și inspirați” cum a fost caracterizată de numeroase personalități ale timpului, iese și mai mult la iveală, când sunt luate în considerare condițiile grele ale dominației străine, în care aceasta a luptat și acționat pentru drepturile românilor din Bucovina. Hurmuzăcheștii s-au afirmat ca frunțași ai revoluției de la 1848–1849 în Bucovina, reformiști și militanți pentru autonomia acesteia ca ducat în cadrul Imperiului Habsburgic și ca militanți ai ideii de unitate națională și de dezvoltare a națiunii române în general.

Educați într-un mediu familial însuflețit de idealurile naționale, făcându-și studii apoi la Viena, la vremea aceea mare centru de cultură și civilizație europeană – frații Hurmuzache au devenit cetățeni buni, demni și respectați care „au merite mari pentru națiunea română” cum aprecia cu temei D. A. Sturdza în ședința Academiei Române din 8 septembrie 1877¹.

În cele ce urmează ne-am oprit prin intermediul documentelor aflate la Arhivele Statului Botoșani la fiul cel mare al familiei Hurmuzache, și anume Constantin Hurmuzache, eminent jurist și om politic, „unul din cei mai buni și

¹ P. Russindelar, *Hurmuzăcheștii în viața culturală și politică a Bucovinei*, Iași, 1945, p. 19.

iluştri români, fiu al Bucovinei şi un şir de ani cetăţean mult meritat al României,² în genere mai puţin cunoscut decât Eudoxiu, fratele său mai mic, aditor al documentelor româneşti, dat tot atât de merituos şi cu aceleaşi alese calităţi ca şi acesta.

Împrejurările concrete ale vieţii lui Constantin Hurmuzache au făcut ca el să nu se afirme în Bucovina, pentru că în scurt timp după terminarea studiilor universitare de la Viena din anul 1835 „cu merite deosebite şi cu promovarea unor riguroase examene pentru doctoratul în drept se va muta în Moldova, unde datorită faptului că refugiaţii moldoveni din 1821 au fost găzduiţi de familia sa (la Cernauca până în 1823), avea legături şi cunoştinţe numeroase.

La acestea s-au mai adăugat şi o serie de calităţi personale ale lui Constantin Hurmuzache concretizate printr-o manifestare puternică în orice împrejurare a conştiinţei sale naţionale, precum şi credinţa în vitalitatea şi viitorul glorios al naţiunii române. Acestea au fost lucrurile care au determinat pe reprezentanţii unor familii principale ale Moldovei să insiste asupra venirii lui Constantin Hurmuzache la Iaşi cu scopul de a rezolva o serie de probleme pentru proprietăţile lor din Basarabia apărute după 1812. De aceea la insistenţa deosebită a logofătului şi cavalerului Costache Balş din Dumbrăvenii Botoşanilor care era în relaţii foarte strânse cu familia Hurmuzache încă de la 1821 şi care avea îndelungi procese la Petersburg, pentru moşiile sale din Basarabia, Constantin Hurmuzache se va lăsa înduplecat şi în anul 1838 va pleca la Iaşi cu scopul de a purta aceste procese cu statul rus. Toate încercările făcute din 1812 până atunci pentru a scăpa moşiile lui Costache Balş şi ale altor familii de boieri moldoveni din ghiarele fiscului rusc, rămăseseră fără nici un rezultat. Procesele se purtau la Petersburg, Bender, Chişinău sau Cahul şi de la sine se înţelege faptul că acestea presupuneau cunoaşterea nu numai a limbii ruse, dar şi a legislaţiei ruseşti. Unde să găsească boierii moldoveni un om competent şi de încredere care să cunoască totodată limba şi legile ruseşti? Junele Constantin Hurmuzache va avea marele curaj de a lua asupra lui răspunderea pentru aceste procese. De aceea, nu după mult timp se deplasa la Chişinău unde în opt luni învaţă limba rusă, se pune la punct şi cu legislaţia rusească, iar apoi cu erudiţia şi iscusinţa sa pledează în procesele marilor boieri din Moldova în faţa Tribunalului din Chişinău, Bender, Cahul şi Petersburg, unde aceştia aveau procesele de revendicări pentru moşiile uzurpate³. Şi astfel, datorită priceperii şi iscusinţei sale Constantin Hurmuzache va reuşi să câştige

² *Ibidem*, p. 20.

³ *Ibidem*, p. 21.

toate procesele încredințate lui, salvând averile boierilor moldoveni⁴, fiind cunoscut drept unul din cei mai străluciți avocați ai vremii pe care multe familii de boieri moldoveni îl solicită să le reprezinte în totalitate interesele financiare (*a consiliis*). Așa se explică faptul că în scurt timp Constantin Hurmuzache ajunge intendentul general al moșiilor lui Balș, avocatul, împuternicitul și consilierul personal al acestuia.

În colecția de documente de la Arhivele Botoșani se află un grupaj de documente emise cronologic între anii 1814–1847 care oferă informații despre posesiunile familiei Balș ai căror reprezentanți au ocupat funcții reprezentative la Curtea Imperială Rusă sau la Colegiul de Stat al Afacerilor Interne al Rusiei.

Familia Balș, pe lângă moșiile din Moldova (între care se numără și Dumbrăveni pe atunci în Ținutul Botoșani care explică și prezența acestor documente la Botoșani), deținea și domenii întinse în Basarabia cum ar fi Hotârnicieni, Cupceni, Cârligani, Sarata, Greceni și Gura Galbenă (unde există și un conac Balș)⁵.

O altă serie de documente din același fond sunt cele care oferă informații nu numai despre domeniile Balș, dar în mod deosebit despre activitatea lui Constantin Hurmuzache în ce privesc administrarea și problemele financiare legate de acestea.

Facem precizare că documentele care vorbesc despre activitatea lui Constantin Hurmuzache datează din anul 1841 până în 1847, având ca locuri de emitere Chișinău, Bender, Cahul și Petersburg și sunt redactate marea lor majoritate în limba rusă și numai câteva la număr, cele emise la Iași, sunt în limba română.

În funcție de conținutul acestora, am clasificat în patru mari grupe, cele 40 de documente care fac obiectul comunicării prezente.

Un prim grupaj de documente se constituie din împuternicirile și scrisorile de acreditare date de Constantin Balș consilier de curte și mare logofăt de Dumbrăveni, baronului Constantin Eudoxiu Hurmuzache în calitatea lui de consilier și avocat personal, pentru a-i reprezenta interesele în special față de statul rus, în fața instanțelor de judecată în virtutea cărora putea să scoată și copii după jurnalele Tribunalelor de la Bender, Cahul și Chișinău care priveau procesele pentru moșiile familiei Balș. Câteva din aceste împuterniciri sunt garantate și întărite de Consulatul rus din Iași⁶.

⁴ G. Barițiu, *Fragmente din Istoria Românilor*, vol. I, București, 1879, p. XV–XVI.

⁵ Arhivele Statului Botoșani, Colecția Documente, p. XIX/1–11.

⁶ *Ibidem*, p. XXI/41–45 și p. XXI/50.

Tot în această categorie de documente se încadrează și scrisorile personale ale lui Constantin Balș către avocatul său Constantin Hurmuzache prin care autorizează pe acesta din urmă să efectueze în numele său diferite tranzacții, în special vânzări de moșii sau părți din moșiile: Mânșir, Tomai, Ivanovka, Gura Galbenă, Hotărniceni, către diferite persoane particulare sau grupurilor de coloniști basarabeni.

În unele cazuri sunt atașate la aceste scrisori chiar actele de vindere-cumpărare încheiate de Constantin Hurmuzache în numele lui Constantin Balș pentru unele părți din ocinele Gura Galbenă, Tomai și Ivanovka⁷.

A doua categorie de documente, poate cea mai numeroasă, o constituie scrisorile, adresele și rapoartele șefilor de zemstvă de la Cahul, Bender și Chișinău sau cele ale unor reprezentanți ai Curții Imperiale (Stepan Uzrian, Ștefan Gherman) și nu în cele din urmă ale unor împuterniciți ai comunelor situate pe domeniile Balș – Gura Galbenă, Cărligani și Cupcenii – toate adresate lui Constantin Hurmuzache în calitatea lui de împuternicit personal al cavalerului și consilierului de curte Costache Balș privind reglementarea unor probleme financiare; privind diferite sume de bani datorate pe de o parte familiei Balș de unii locuitori de pe moșiile sale, diverse samavolnicii comise de săteni în respectarea învoielilor inițiale, încheiate cu proprietarul de moșie, sau vânzarea la mezat a unor bunuri ce au aparținut familiei Balș. În acest din urmă caz se impune o precizare privind existența între aceste documente a notei explicative ce aparține juriconsultului Principatului Moldovei Damaschin Bojincă privind vânzările la mezat în Moldova în general, cu referiri în mod special la proprietățile familiei Balș⁸.

O parte din aceste documente oferă spre cercetare informații și în sensul invers adică de achitarea datoriilor bănești pe care le-a făcut în timp familia Balș către diferite persoane în mod deosebit negustori.

Se invocă în acest sens o serie de hotărâri ale Tribunalelor comerciale Bender și Chișinău în perioada 1841–1843⁹.

O altă categorie de documente este constituită din adresele și jurnalele Tribunalelor comerciale și civile Cahul și Bender și a altor instanțe judecătorești din Basarabia adresate tot lui Constantin Hurmuzache, prin care i se face cunoscut stadiul în care se aflau unele procese sau hotărârile promulgate de aceste instanțe privindu-l pe Constantin Balș sau pe alți membri ai familiei Balș aflați în litigii diverse cu țărani liberi de pe domeniile Balș. Câteva din aceste

⁷ *Ibidem*, p. XXI/34; p. XXI/52–54; p. XXI/60; p. XXI/63–64.

⁸ *Ibidem*, p. XX/97.

⁹ *Ibidem*, p. XX/70; 73–74; 87; 93–94; 97–98; p. XVIII/18.

documente oferă informații celor interesați despre procesul ce a durat câțiva ani buni între familiile Moruzi și Balș pentru 1/2 din domeniul Hotărniceni și Carani și părți din Sarata și Gura Galbenă din districtul Cahul. Se detașează net dintre acestea sentința Tribunalului districtual Chișinău din 1 septembrie 1844 care hotăra stingerca litigiului dintre cele două familii de boieri moldoveni: Moruzi și Balș după mai bine de 2 ani de dezbateri, promulgând chiar un act de împăcare datorat elocinței și priceperii celor doi avocați iluștri: Constantin Hurmuzache pentru familia Balș și Ion Alexandru Sturdza pentru familia Moruzi¹⁰.

O altă categorie distinctă de documente care ne vorbesc despre activitatea complexă pe care a desfășurat-o Constantin Hurmuzache în calitatea sa de împuternicit și avocat al familiei Balș – și după cum suntem siguri și al altor familii boierești din Moldova cu proprietăți în Basarabia și care încercau să le răscumpere într-un fel (fie numai și financiar) de la statul rus – o constituie adresele, înștiințările sau extrasele din jurnalele Tribunalului din Basarabia privind relațiile existente între membrii familiei Balș și țăranii liberi de pe moșiile sale și în mod special strămutarea lor.

Pentru a clarifica acest important aspect al relațiilor sociale ale timpului, Constantin Hurmuzache solicită – în calitatea pe care o avea – de la autoritățile ruse din Basarabia tabele statistice cu locuitorii bulgari aflați la un moment dat pe domeniile Balș (înainte de anul 1812) și tot la fel cu cei strămutați sau plecați benevol de pe domeniile respective atât români cât și bulgari. După ce obține datele necesare Constantin Hurmuzache elaborează un raport amănunțit pe această temă, contribuind astfel la formularea unor concluzii de către Consiliul Regional Basarabia cu privire la problema strănutării locuitorilor în și din diferite regiuni din Basarabia¹¹.

Din cele prezentate aici nu am reușit decât să relevăm doar un aspect al activității ample pe care a desfășurat-o Constantin Hurmuzache, și anume aceea în calitatea lui de împuternicit și avocat al familiei Balș care își are rădăcinile ei de origine în vechiul ținut al Botoșanilor – motiv pentru care consider explicabilă și prezența acestor documente botoșănene – convinși fiind că nu am făcut decât un serviciu celor interesați în a aprofunda această latură a activității celui ce a fost juristul, unionistul și omul politic de prestanță CONSTANTIN HURMUZACHE, fiu deopotrivă al Bucovinei și Moldovei.

¹⁰ *Ibidem*, p. XXI/2–4, 9, 39–40 și 46.

¹¹ *Ibidem*, p. XXI/7, 5, 17; p. XX/76–78.

MARI PERSONALITĂȚII BOTOȘĂNENE CONTRIBUȚII LA DEZVOLTAREA ȘTIINȚEI ROMÂNEȘTI

ANGELA BALAN

Botoșanii înseamnă pentru cei mai mulți dintre cei care-i aud numele, orașul și județul situat în extremitatea nord-estică a României. Pentru cei mai mulți el este asociat cu numele poetului național Mihai Eminescu, iar pentru un număr de inițiați locul de unde au plecat spre nemurire Enescu, Iorga și Luchian.

Pentru noi botoșănenii, acest colț de țară înseamnă mult mai mult. Fără falsă modestie, noi îl considerăm ca pe unul dintre cele mai importante leagăne ale culturii românești. Acesta a fost motivul care m-a determinat să prezint comunicarea de față.

De-a lungul multimilenarei istorii a țării, Botoșanii s-a evidențiat ca un reprezentativ leagăn de cultură și civilizație din spațiul între Dunăre, mare și Carpați.

Remarcându-se printre atâtea vestigii figurina antropomorfă din piatră descoperită la Mitoc – una dintre cele mai vechi manifestări de artă din România – fixează definitiv Botoșanii ca loc de referință pentru paleoliticul european.

Un alt eșantion de timp în care Botoșanii își relevă o excepțională însemnătate și importanță îl desprindem din neolitic. Ținutul dintre Siret și Prut este leagănul unei înfloritoare civilizații, surprinsă în arealul celei mai strălucite culturi neolitice – Cultura Cucuteni.

Și aici se detașează printre alte lucrări de valoare celebra figurină feminină cunoscută sub numele de Venus de la Drăgușeni, care fac ca numele unor localități ca Trușești, Ștefănești și Drăgușeni să-și găsească locul în toate monografiile dedicate neoliticului românesc și european.

O altă perioadă în care Botoșanii se remarcă încă odată cu strălucire este cel premergător formării primului stat centralizat geto-dac de sub conducerea lui Burebista.

Alături de cetățile de la Cotnari și Barboși se remarcă cetatea de la Stănțești cu interesante obiecte de uz gospodăresc, unelte, arme, podoabe de aur și argint, care conferă zonei Botoșanilor un loc aparte în epocă, fixându-l între cele mai importante leagăne de civilizație geto-dacă de pe cuprinsul României.

Un nou timp al afirmării sale consemnăm în epoca feudală. Aici va ctitori în anul 1495 Ștefan cel Mare biserica Popăuți, iar în anii 1541 și 1552 doamna Elena Rareș bisericile Uspenia și Sf. Gheorghe, trei dintre cele mai importante monumente de arhitectură feudală din Moldova. Importanța Botoșanilor reiese și din statutul pe care acesta îl va avea din timpul lui Petru Rareș. El este decretat „apanaj domnesc de către domnitor și acordat soției sale spre a se bucura de toate veniturile pe care le aducea. Botoșanii este singurul oraș din Moldova care s-a bucurat de acest statut.

Evoluția Botoșanilor continuă în epoca modernă când consemnăm un nou timp al dezvoltării sale – timpul culturii. Desprindem din acesta, ca fiind deosebit de revelator deceniul 1860–1885.

Potențată de activă viață economică, de existența unei superioare înțelegeri a rolului educației în evoluția societății pe care o intelectualitate numeroasă a susținut-o, cultura botoșăneană cunoaște acum o înflorire excepțională.

În această perioadă iau ființă la Botoșani două din primele licee din Moldova – Liceul de băieți „A. T. Laurian“ și Liceul de fete „Carmen Sylva“. Între anii 1860–1885 se editează 34 de ziare. În anul 1883 ia ființă Societatea muzicală „Armonia“ iar în 1885, se consemnează existența primei pinacoteci, deschisă publicului, în casele lui Teodor Boian.

Ceea ce reține atenția în mod cu totul deosebit este faptul că în acest timp s-au născut în ținutul Botoșanilor peste 30 de viitoare personalități ale științei și culturii românești. Spicuim dintre acestea: pictorii Ștefan Luchian, Octav Băncilă și Remus Troteanu, matematicienii Siomion Saniclevici și Dimitrie Pompeiu, medicii de talie internațională Iacob Iacobovici și Al. Ciucă, scriitorii Ludovic Daus, Barbu Lăzăreanu și Constantin Gane, poeții Ion Păun Pincio și Artur Enășescu, filologii Vasile Bogrea și Dimitrie Evloceanu, istoricul N. Iorga.

Lor li se adaugă o pleiadă de naturaliști care se vor număra printre ctitorii și întemeietorii științei și școlii românești – Gr. Antipa (1867) – întemeietorul școlii românești de hidrobiologie și fondatorul Muzeului de istorie naturală ce-i poartă numele; N. Leon (1862) – întemeietorul Școlii românești de parazitologie; Dimitrie Brândză (1876) – întemeietorul Institutului botanic și al Grădinii Botanice din București; M. Ciucă (1884) – inițiatorul și conducătorul campaniei de eradicare a malariei din România; Emanoil C. Teodorescu (1866)

– întemeietorul Școlii românești de fiziologie vegetală și Andrei Popovici (1876) – membru fondator al Academiei de Știință.

Toți își efectuează cursurile primare în localitatea în care s-au născut, dar dragostea și interesul pentru natură, pentru viețuitoare în general (floră, faună) le este insuflată de diferite persoane cu care au venit în contact: ex. în cazul lui A. P. Bâznoșanu – inițierea în tainele naturii i-a făcut-o unul din pritenii familiei, pe care acesta îl îndrumă în tainele scrisului și cititului; Dimitrie Brândză – inițierea i-o face un emigrant polonez stabilit pe aceste locuri; însă în alte cazuri primii învățători care le-au purtat creionul în mână.

Studiile liceale și le continuă unii din ei la Liceul „A. T. Laurian” din Botoșani, iar frații Antipa și Leon la Liceul Național din Iași.

Toți au ocazia sau poate șansa de a avea ca profesori mari personalități ale timpului ca: Gr. Cobălcescu; Naum, N. Culianu, P. Poni, A. D. Xenopol etc.

Făcându-și studiile superioare în țară și străinătate – Iași, București, Jena, München, Paris, Berlin, au posibilitatea să se formeze ca specialiști de primă mărime sub îndrumarea competentă a unor mari personalități ale lumii științifice ale timpului ca: Richard Hartwig, pe marele naturalist Henri Boillau, sau pe renumitul biolog Ernest Haeckel și alții.

În toți acești ani ei vor urmări cu asiduitate activitatea științifică a marelui Haeckel, studiile și articolele sale din revista „Contemporanul”, își vor face practica în mari laboratoare alături de alți studenți din lume veniți în același scop, în marile grădini botanice și parcuri zoologice la Paris, Berlin, Willefrance-sur-mer, încadrându-se în rândul cercetătorilor de avangardă ai timpului.

Anii petrecuți în străinătate vor fi urmați de susținerea doctoratului în științele naturii și medicină (av. D. Brândză). Tot în străinătate vor face diverse experimente științifice, vor face călătorii și expediții cu caracter științific etc.

Astfel, A. P. Bâznoșanu paralel cu studiile pentru obținerea doctoratului studiază în Grădina Botanică Villefrance-sur-mer, în stațiunile din Paris și Berlin, la Napoli cu profesorul Dohrn; N. Leon își obține diploma în studiul hemipterelor cu marea distincție „magna cum laudae”, dedicându-se apoi studiului parazitologiei. Gr. Antipa este cel care datorită multor călătorii la care ia parte în special în mările și oceanele lumii se va iniția în studiul faunei marine. Așa îl cunoaște pe Kukenthal – asistentul lui Haeckel cu care lucrează, iar în stațiunile Helgoland din Marea Nordului învață să captureze animale marine.

Întorși în țară cu multă experiență, cu pasiune și dragoste pentru cariera pe care o îmbrățișează vor avea mult de lucru în munca și lupta lor de a realiza ceva.

Toți vor ocupa catedre universitare la Iași, București – catedre de botanică, zoologie, medicină veterinară.

Astfel D. Brândză este considerat părintele și fondatorul botanicii românești, desfășoară o muncă de pionierat în domeniu căci în toată activitatea sa va studia flora fiecărei regiuni în parte a Moldovei, Munteniei, Dobrogei, descoperă specii noi de plante, îmbogățind nomenclatorul cu multe specii ca: *Paaenia romanica*, *Silone pontica*, *Centaurea Junke kr.*, *Galium bailloni br*; și exemplele pot continua.

Lucrări editate ca să nu cităm doar decât câteva sunt: Prodrumul florei române; 1884 – vegetația Dobrogei etc. Merite deosebite are și în organizarea și reorganizarea Grădinii Botanice (din dealul Cotroceni) din București –, grădină dotată în final cu bibliotecă, amfiteatru, săli de curs, laboratoare, un mare ierbar, de fapt o colecție de 450.000 coli ierbar.

Preocupări în afară de activitatea strictă la catedră are și N. Leon cum ar fi: reorganizarea Bojdeucii din Țicău, la reorganizarea învățământului alături de Spiru Haret, Tache Ionescu, dr. C. Istrati și alții. Îmbogățește colecțiile școlare și universitare cu material de laborator colecționate în toată activitatea sa și în călătoriile întreprinse.

Dar cele mai multe lucrări vor fi în domeniul parazitologiei, lucrând și împreună cu frații Ciucă în domeniul epidemiologiei, malariei pentru eradicarea acestei cumplite boli în țara noastră.

Despre A. P. Bâznoșanu – se pot spune de asemenea multe lucruri – și domeniul său de studiu este viața animalelor și plantelor, raportul acestora cu mediul. Este un animator al vieții culturale și științifice fondând și el mai multe societăți, cercuri, stațiuni, spre exemplu în 1900 întemeiază Societatea naturaliştilor, al cărei președinte era, Cercul botoșănenilor din București, Stațiunea zoologică de la Sinaia.

Un exemplu al marilor realizări dar și al marilor lupte, renunțări, împliniri, a fost a lui Gr. Antipa.

Datorită studiilor din străinătate, personalităților cu care vine în contact, călătoriilor pe care le întreprinde, materialului pe care îl colecționează, experienței pe care o capătă, întors în țară desfășoară o muncă titanică pe mai multe planuri.

Sigur că nu va fi ușor, va avea de înfruntat multe greutăți, neajunsuri și neînțelegeri din partea autorităților timpului.

În înființarea Muzeului de Istorie Naturală din București are merite depline; fiind întemeietorul acestuia dar și prin dotarea cu material colecționat, iar ca mod de expunere rămâne în muzeografie prin sistemul dioramelor, sistem de expunere care va fi recunoscut a fi deosebit chiar și în străinătate.

Apoi în studiul faunei marine are merite deosebite, fiind descoperitorul unor noi specii de meduze; are merite în oceanografie și oceanologie; însă cel mai mare merit îl are în studiul apelor interne și externe prin abordarea tuturor aspectelor: compoziție fizică și chimică, floră, faună, dar și sub aspect economic, exploatarea apelor, importanța acestora în pescuit și piscicultură.

Pune bazele multor instituții: Institutul de geologie, Institutul de Cercetări Agronomice, Institutul de bioceanografie, Stațiunea hidrobiologică Tulcea și Constanța, Stațiunile de cercetări Agigea, Năvodari și Midia, stațiuni care vor fi folosite și pentru practica viitoarelor generații de studenți. Pune bazele hidrobiologiei, aceasta rămânând ulterior disciplină de studiu în cadrul unor facultăți. Încredințându-i-se studiul economic al apelor noastre va propune și apoi va lăsa în urmă Direcția Pescăriilor, Institutul de Cercetări Piscicole. Însă în realizarea acestora, are nevoie de mult sprijin.

Așa, spre exemplu, în ideea realizării Muzeului de Istorie naturală are nevoie de sprijinul unor notabilități. Ajunge cu ajutorul lui Dimitrie Sturdza, ministru la Justiție pe atunci, în audiență la regele Carol I, găsim din partea acestuia înțelegere, suveranul fiind cucerit de savant cu o bună pregătire de biolog, economist, diplomat înăscut. Așa obține aprobarea pentru înființarea unui astfel de muzeu dar și pentru o expediție în Marea Neagră pe crucișătorul „Elisabeta“.

Însă în realizarea ideilor sale îi trebuiau mulți bani; întocmește tot felul de rapoarte, de memorii în care arată printre altele „nu pricep de ce nu se găsește această modestă sumă (300.000 lei) tocmai atunci când se cheltuiau milioane pentru construirea unor palate inutile“ (*Amintiri*, N. Leon, 1918) și mai departe: „...vă rog să faceți acest sacrificiu relativ mic pentru știință, căci roadele ce le va da se vor răsplăti însutit și înmiit“ și „...într-o țară atât de recunoscută din punct de vedere naturalist ca a noastră, un astfel de muzeu nu e un lux, nu e un monument de înfrumusețare a capitalei, ci un institut de primă necesitate“ – pentru efectuarea de studii științifice fundamentale. „...o bază sănătoasă pentru dezvoltarea unor izvoare de producție naturală...“, „...pentru educarea populației formându-i acesteia ... gustul pentru frumusețile naturale ale țării...“ și „...la „baza dezvoltării noastre economice trebuie să fie știința și nu empiria“.

Ca o trăsătură comună deci ar fi aceea, că în toate timpurile au fost domenii vitregite, în care a trebuit ca unii oameni să-și cheltuiască energiile, să-și macine sănătatea umblând pe la toate notabilitățile pentru a găsi înțelegere.

De multe ori pe unii i-a costat sănătatea, chiar libertatea datorită îndrăzelnilor de a-și exprima liber gândurile și ideile, chiar în domeniile pe care le abordau.

Acești titani și alții rămân deci în timp, peste timp prin durabilitatea a ceea ce urmează:

- munca de pionierat în acest vast domeniu al biologiei și medicinei;
- sacrificiu de care au dat dovadă pentru a-și vedea împlinite visurile;
- lucrările editate, care sunt lucrări de referință în domeniu;
- înființarea și introducerea ca discipline de studii, exemple
 - Parazitologia – N. Leon;
 - Anatomia și fiziologia vegetală – Emanoil Teodorescu;
 - Hidrobiologia – Gr. Antipa;
 - Sistemática vegetală – D. Brândză

- fondarea unor instituții administrative;
- membru fondator al Academiei de Științe (A. P. Bâznoșanu)

Ca o adâncă recunoaștere a strădaniei, a muncii depuse, au fost recunoscuți și omagiați atât în țară, cât și în străinătate, obținând astfel multe titluri, distincții, medalii:

- unele instituții le poartă numele (Muzeul Antipa);
- alții au fost înscrși în rândul personalităților marcante și comemorate pe plan mondial în cadrul UNESCO (Antipa, Emanoil Theodorescu);
- membri corespondenți și membri plini ai Academiei Române;
- deschiderea unor puncte muzeistice gen case memoriale (sau expoziții memoriale) care le poartă numele: așa, spre exemplu, anul acesta s-a deschis în satul Costești – casa lui P. Sușter, casă în care acesta și-a petrecut copilăria;
- colecția fraților Alexandru și Mihai Ciucă la Săveni;
- o sală omagială în cadrul Muzeului Județean Botoșani dedicată dr. Iacob Iacobovici;

– se fac toate eforturile ca în viitor să fie organizată o casă memorială dedicată fraților N. Leon și Gr. Antipa, chiar în casele acestora, alături de fosta grădină Vârnăv, astăzi Parcul „M. Eminescu“.

Sunt doar câteva aspecte prin care prezentul omagiază aceste personalități, care prin activitatea lor au făcut să crească numele Botoșanilor și al țării.

BIBLIOGRAFIE

1. I. Ceaușescu – *Din Viața și opera marilor biologi*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1977, pag. 149; 152; 172; 209;
2. Sidonia Fărcăș – *Personalități românești ale științelor naturii și tehnicii*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
3. Ștefan Negrea – *Pe urmele lui Gr. Antipa*, Ed. Sport–Turism, 1990.

MARELE SAVANT – PATRIOT VICTOR BABEȘ

IACOB HALLER

Fondator de școală științifică, descoperitor de microbi și de leacuri contra bolilor microbiene, igienist înfocat, democrat convins, patriot înfocat, iată câteva din marile merite ale lui Victor Babeș. Trebuie să-l socotim pe Babeș ca pe un vajnic luptător pentru sănătatea și bunăstarea poporului, ca pe unul care a contribuit la progresul medicinei mondiale, și mai ales ca pe un falnic creator de știință născut din sânul poporului nostru.

Victor babeș s-a născut la Viena în 1854. El își termină studiile liceale la Budapesta, urmează aici un curs de medicină și apoi doi ani de medicină la Viena, unde funcționează ca demonstrator la catedra de medicină.

În 1872 revine la Budapesta, unde este numit asistent la catedra de anatomie patologică. Aici rămâne până în anul 1872. Între timp la Viena își ia Diploma de doctor în medicină și titlul de docent la Universitatea din Budapesta, unde este numit profesor de anatomie patologică și bacteriologică.

Între 1877 și 1886 a tipărit 60 de lucrări de seamă. Caracteristic în activitatea lui este faptul că el n-a despărțit diferitele ramuri ale științelor medicale unele de altele, el n-a separat științele de practică. Babeș a rostit odată o minunată cugetare: „*cu cât un învățat dominează mai mult știința sa, cu atât vederile sale devin mai largi, cu atât ele se întind mai mult peste marginile înguste ale specialității sale*“.

Gândirea filozofică a savantului interesează mult. Ea luminează și explică scheletul solid al operei sale, fundamentul pe care el clădește, construiește, creează. „*Considerațiuni asupra raportului științelor naturale către filozofie*“ este prima lucrare cu conținut filozofic pe care Victor Babeș a scris-o la vârsta de 25 de ani. Lucrarea prezintă o luare de poziție față de problemele filozofice.

Microbiologia explică cauza bolilor infecțioase, realizează pentru un cercetător o sănătoasă gândire filozofică. După un an apare o altă lucrare filozofică a lui Babeș: „*Un picuț de filozofie*“.

Mai târziu, la 70 de ani Victor Babeș după ce realizează peste 1.000 de lucrări științifice, rostește la *Ateneul Român* testamentul său filozofic intitulat „*Credință și știință*“, a treia și ultima sa lucrare cu conținut filozofic.

În 1886 este invitat stăruitor să ocupe o catedră la Facultatea din București și să conducă un Institut de bacteriologie. El renunță la universitatea din Budapesta și împins de simțămintele sale patriotice, primește invitația.

Venit în țară, înființează la Facultatea de Medicină învățământul de Anatomie patologică și bacteriologie. Purtător de orizonturi noi, el a pus piatra fundamentală în studiul medicinei.

Opera sa reprezintă o adevărată comoară științific-culturală a patriei și reprezintă o contribuție deosebit de însemnată a științei românești, adusă progresului științei mondiale.

Dacă totalul operei științifice a lui Babeș cuprinde lucrări ce par a fi din domenii diferite ale științelor medicale, în fond, această operă imensă conține în ea unitatea concepției medicale sănătoase, azi aplicată la noi, concepție *profilactico-curativă*.

Într-adevăr, pionier al medicinei profilactice, Babeș s-a străduit toată viața să evite bolile, să găsească vaccinuri, seruri preventive care să pună la adăpost omul de îmbolnăviri și să fixeze cu siguranță diagnosticul.

Babeș căuta să transforme microbii ce dau boli în microbi slăbiți, atenuați care injectați omului sau animalelor utile, să producă rezistență contra bolilor date în natură de acciași microbi virulenți.

Igienistul Babeș muncea să înlăture bolile date de apele infectate, el se străduia să vaccineze populațiile amenințate de epidemii.

Babeș a înființat în cadrul Institutului „Babeș“, serviciul de vaccinare antirabică cu un vaccin imaginat de el însuși, menit să prevină apariția teribiliei boli la cei mușcați de câini sau de lupi turbați.

Metodele originale proprii întrebuințate în cercetări, tehnicile imaginat de el pentru rezolvarea necunoscutelor din experiențe, aparatele inventate de el, instrumente făurite de el au fost însușite și întrebuințate în laboratoarele din toată lumea.

Babeș a descoperit 50 de noi microbi. El a arătat că anumite asociații de microbi pot produce boli. În această problemă de o importanță deosebită, ce a studiat-o în 1885, ce s-a realizat cu 60 de ani mai târziu este tratamentul cu antibiotice.

Cercetările lui Victor Babeș în ciumă, holeră, în tuberculoză, în răpciugă, în lepră, în diferite, în gangrenă pulmonară, în febrele tifoide și paratifoide, în sifilis, au adus un bogat material de bază în cunoașterea și combaterea acestor infecțiuni.

El a studiat pelagra, „boala mizeriei” cum a numit-o Babeș o problemă de care s-a ocupat mult timp.

În domeniul turbării, descoperirile lui Victor Babeș au o valoare excepțională pe plan mondial – virusul turbării văzut de Babeș are mărimea între a 20.000 și a 10.000-a parte dintr-un milimetru. Tot el a descoperit în celulele nervoase din creier din organismul mort de turbare, niște globi atunci când este vorba de turbare, ceea ce este foarte important. Cercetările s-au făcut timp de 50 de ani. Azi, această descoperire a fost redată autorului ei și corpui cu pricina au luat denumirea lui Babeș – Negri.

Vaccinul contra turbării, preparat de savantul român puțin timp după ce Pasteur imaginase vaccinul său, a dat rezultate strălucite, timp de zeci și zeci de ani, în lupta pentru prevenirea bolii iar metoda de vaccinare găsită de el a primit numele de „metoda românească”.

Cartea sa despre turbare, publicată în 1912 este un monument al științei.

Deci după Pasteur, Babeș poate fi considerat ca primul între cei mai mari cercetători ai turbării.

Turbarea este o boală provocată de un virus, este o viroză. El s-a preocupat și de alte viroze ca rujeola, vârsatul, gripa, scarlatina, tifosul exantematic, febra aftoasă etc.

El a studiat și diferite boli infecțioase ale animalelor: dalacul, holeră găinilor, tuberculoza păsărilor etc.

Cu sprijinul acestor studii, el a descoperit cauza unei boli grave care omora oile, boii, vacile din Câmpia Dunării. Este vorba de paraziți, denumiți „Babesioze”.

Tot în domeniul parazitologiei, Babeș are lucrări de seamă de malarie, trichinoză etc.

Datorită cercetărilor sale din domeniul parazitologiei, Babeș a fost considerat cel mai mare parazitolog din lume.

El este considerat pionier în prepararea și folosirea serurilor – serul antidifteric. În laboratoarele din Paris – în prepararea serurilor s-a folosit metoda Babeș.

Ca igienist – Babeș n-a putut realiza decât puțin din ce și-a propus.

S-a preocupat de apa de băut pentru Capitală. S-a folosit de cea din Ulmi.

S-a preocupat de asemenea de măsuri ce trebuie luate în apărarea contra holerei.

Cu doi ani înainte de a muri, Victor Babeș a scris cea de a treia carte a sa de filozofie. E vorba de testamentul său filozofic intitulat „*Credință și știință*“, rostit în ședința din 4 iunie 1924 în cadrul Academiei Române.

În toată activitatea științifică, teoretică și practică a lui Babeș se poate admira continuitatea, unitatea și logica clară strâns legată de gândirea sa sănătoasă. Poziția filozofică luată de tânărul cercetător la 25 de ani a fost păstrată toată viața, pentru ca la vârsta de 70 de ani, bătrânul savant înțelept să vină să susțină concepția filozofică de la care a pornit și care l-a convins în lunga și rodnică sa activitate. Doi ani mai târziu, la 19 octombrie 1926, Victor Babeș a murit.

Se impune a fi cinstită memoria lui Victor Babeș, deschizător de drumuri în știință, temelie a științei medicale, creator de școală, mare patriot.

IV. MUZEOLOGIE, RESTAURARE, CONSERVARE

LUCRĂRI DE REPARAȚII, CONSERVARE ȘI RESTAURARE LA MONUMENTELE DIN MOLDOVA (sec. XIX – XX)

IOAN OPRÎȘ

Viața monumentelor reflectă uneori, până la similitudini, pe cea a societății, a oamenilor. Într-o mare măsură, destinul lor poate fi urmărit în paralel cu cel al colectivității, unghi sub care prezentarea lucrărilor de păstrare a fiecărui semn lăsat de creația umană devine o componentă a istoriei sociale.

Moldova deține, prin fericita situație politico-economică derivată dintr-o dezvoltare independentă, un loc însemnat în ce privește zestrea ei monumentală. Ridicate încă din zorii evului mediu, cetăți, mănăstiri, curți domnești sau boierești, modeste biserici de târg sau de țară, numeroase din piatră trainică, dar și din lemn și vălătuci – mai ales în sate –, acestea s-au păstrat, în ciuda multor adversități de ordin obiectiv și subiectiv. Cercetările întreprinse începând cu sfârșitul veacului al XIX-lea, apoi extinse după *Unirea cea Mare* (1918), au relevat mulțimea de monumente ce susțin îndubitabil teza conform căreia Moldova a constituit o formațiune statală românească de sine stătătoare, puternică, cu istorie distinctă de 7 veacuri. La acestea un aport deosebit au adus, în ce privește monumentele, îndreptările teoretice ale lui *I. Strzygowsky*¹, ca și opera practică a lui *K. A. Romstorfer*². Este adevărat, că, pentru monumente, ele

¹ Vezi Josef Strzygowsky, *Comori de artă în Bucovina*, în traducere în „BCMI”, VI, 1913.

² K. A. Romstorfer, *Pfingsausflug der Touristen; die Kloster Putna und Sucewiza*, in „Bul. Nachrichten”, 1889; idem, *Der Umbau des Kloster Sucewiza*, in „Mittheilungen”, 1893; idem, *Das Fürstenschloss in Suczawa*, in „Czernowitzer Zeitung”, 1895, nr. 224; idem, *Die gr. ort. ehemalige Klosterkirche in Woronetz*, 1894; idem, *Altere Verteidigungskirchen in der Bukovine*, in „Jahrbuch”, 1895; idem, *Über Steinmetzzeichen in der schlos- und Demetrius Kirche in Suczawa*, in „Mittheilungen”, 1895; idem, *Der Kirchenbauten in der Bukovina*, in „Mittheilungen”, 1894–1896; apoi, *Moldauisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896; idem, *Die Kirchenbauten in der Bukovina*, in „Mittheilungen”, 1896; idem, *Die Forschungsarbeiten am alten*
www.cimec.ro

privesc mai ales vârfurile arhitecturii de piatră, de care Comisia Imperială pentru Studierea și Conservarea Monumentelor Istorice de la Viena (KKZK), s-a ocupat numai în Bucovina. Pentru restul Moldovei, îndreptările de după anii 1870³, și apoi după 1892, confirmând atenția specială a Comisiunii Monumentelor Istorice (CMI), au fost cele mai de seamă. Suita de refaceri și restaurări întreprinse sub conducerea lui André Lecomte de Noüy a adăugat o altă perspectivă, deopotrivă prin vâlva pro și contra lor, dar care a făcut ca monumentele moldovenești să intre definitiv în istoriografia națională. Pentru că, studiate sistematic, ele i-au condus pe Nicolae Iorga și Gh. Balș⁴, mai întâi, la lucrări teoretice de o valoare deosebită, adăugându-li-se ulterior seria unor contribuții esențiale datorate studiilor lui O. Tafrali, I. D. Ștefănescu, I. Nistor, Șt. Ciobanu, V. Vătășianu, Rz. Theodorescu, V. Drăguș ș.a.

După Unirea deplină din 1918, în cadrele noi și generoase ale României Mari, un loc de seamă li s-a acordat monumentelor, privite din perspectiva lor ca factori ai istoriei comune a tuturor românilor. La relevarea, cercetarea și

Wojewodenschlosse in Suczawa, in *Jahrbuch de über die Forschungsarbeiten am alten Wojewodenschlosse in Suczawa*, în „*Jahrbuch des...*“, 1898; idem, *Rekonstruktion der Miroutz Kirche in Suczawa, Bericht über die Arbeiten in Jahre 1898*, în „*Jahrbuch...*“, 1898; *Die griechisch-orientalische st. Georgkirche in Suczawa*, în „*Mitteilungen*“, 1899; idem, *Über ein Kindergrab in der um 1400 errichteten Miroutz-kirche in Suczawa*, in „*Mitteilungen*“, 1899; idem, *Die Restaurierung der Miroutzkirche in Suczawa*, in „*Mitteilung*“, 1899; idem, *Schloss Neamtzu und einige klosteren langen in seiner Umgebung*, in „*Jahrbuch...*“, 1899; idem, *Die gr. ert. Pfarrkirche in Reusen*, 1901; idem, *Die Forschungsarbeiten am Wojewodenschlosse in Suczawa, in Jahre 1901*, în „*Jahrbuch...*“, 1901; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa. Bericht über die Forstungsarbeiten seit 1895 insbesondere in Jahre 1901*, în „*Jahrbuch...*“, 1901; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa. Bericht über die Forschungsarbeiten in Jahre 1902*, în „*Jahrbuch...*“, 1902; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa, Bericht über die in Jahre 1903 durchgeführten und hiedurch zum Abschlüsse gebrachten Forschungsarbeiten*, în „*Jahrbuch...*“, 1903; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa, 1902–1904*. Pentru sinteza lor, vezi K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări între 1895 și 1904*, publicată în românește cu o notiță istorică de Al. Lepădatu, București, 1913; privitor la Putna, vezi K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putne*, 1904, 32 p. idem, *Die Fürstengräber in der gr. orient. Kloster-Kirche Putna*, în „*Jahrbuch...*“, 1904; idem, *Die Eröffnung der griechisch orthodoxe Kloster-Kirche Putna befindlichen Fürstengräber in Jahre 1856. Protokoll unde Akten hierüber*, 1904.

³ Vezi lucrarea noastră, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986.

⁴ În special Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în „BCMI“, 1925; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, în „BCMI“, 1928; idem, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1938; N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I–II, Vălenii de Munte, 1908–1909; idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, I–II; București, 1905–1906; idem, cu Gh. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922.

păstrarea lor și-au adus un aport remarcabil secțiile regionale ale Comisiunii Monumentelor Istorice – de la Chișinău și Cernăuți – și, mai ales, organismul central de la București.

Perioada înscrisă deci între ultimele decenii ale veacului al XIX-lea și până la desființarea CMI, în 1948, cuprinde o largă gamă de lucrări ce au ca obiectiv conservarea–restaurarea și protecția monumentelor istorice. Acestea privesc, deși nu exclusiv, în primul rând arhitectura de cult, și datorită îngemănării dintre crezurile bisericii ortodoxe și politica statului român – o caracteristică valabilă pentru toată istoria românilor, biserica servind credincioasă opera de păstrare a limbii și ființei naționale.

Despre aceste fapte de cultură, despre efortul pe care ele îl reclamă – material, în primul rând, de ordin tehnic, creator și cultural – vor aduce dovezi paginile următoare, rezultatul lor putând fi urmărit în mulțimea realizărilor, deopotrivă cu dificultatea și durata activităților specifice, în opiniile și concepțiile progresiste ca și în cele retrograde. Cert este însă, că fără ele, fără etape în care s-au produs, zestrea culturală națională ar fi fost serios păgubită, iar restaurările din anii de după 1950 – multe excepționale – nu ar fi fost posibile.

I. Redarea pe seama istoriei a Monumentelor naționale

Biserica Albă de la Baia⁵, opera lui Ștefan cel Mare intrase în al XX-lea veac cu mari nevoi de restaurare. Unele lucrări, mai mici fuseseră făcute între anii 1907–1913 de către parohie, dar le întrerupsese războiul. În 1932 fusese trăznită, consecințele adăugându-se vechilor stricăciuni. Pentru îndreptare, în 1937, Șt. Balș este însărcinat de N. Iorga cu cercetarea situației, destul de gravă întrucât autoritățile județului nu se angajau la suportarea nici unei sume; pe de altă parte, acoperișul, ca și alte părți, trebuiau urgent restaurate⁶. Parohia făcea presiuni pe seama CMI ca să înceapă cu puținele fonduri ale ei și să adauge aceasta, explicând: „ceea ce nu se poate scoate astăzi de la enoriaș, nu se putea scoate nici în viitor, căci starea materială a unui sat nu se schimbă așa ușor”. Devizul Șt. Balș, avizat de N. Teodoru la 28 mai 1943, indică suma: 3.600.000 lei Cutremurul din 1940 adaugă, iar bombardamentele dintre 6–10 mai 1944

⁵ Vezi lucrarea cu numeroase date a lui N. Stoicescu, *Repertoriul monumentelor și localităților feudale din Moldova*, București, 1974, pe care o cităm, în continuare, pentru informațiile utile deopotrivă istoricului cât și pentru bibliografia monumentelor. În cazul de față, vezi p. 47.

⁶ Adresa parohiei nr. 93, 3 august 1943, în Arh. CMI, Fond 5.09. Dosar Baia, 1928–35.

desăvârșesc: acoperișul bisericii fusese complet distrus, alte părți fiind grav avariate. Costurile lucrărilor de refacere cresc în fiecare zi: în 1946 – 5.500.000 lei, în 1947 – 130.000.000 lei; în asemenea condiții intervențiile parohiei devin și mai insistente, la 9 februarie 1953 aceasta adresându-se Comitetului Așezămintelor Culturale: „Aceasta este a 100-a hârtie din anii 1951–52–53, în legătură cu refacerea acoperișului“ și că „țărâniea muncitoare dimpreună cu organele locale de stat ne tot întreabă: când aveți de gând să reparați acoperișul de la biserică. Se strică un lucru de mare importanță istorică. Noi nu putem decât să spunem că așteptăm să ne vină olanele“⁷.

*La Dragomirna*⁸ în 1931 se executau lucrări în sala gotică a trapezei, H. Teodoru cere, peste câțiva ani (1937), cercetarea tuturor straturilor de pictură, înlăturarea tencuielii peretelui sudic al incintei, înlăturarea varului de pe pietrărie, completarea stâlpișorilor de piatră de la ferestrele gotice ale pridvorului, curățirea ușii pridvorului, pronaosului și a stâlpilor dintre naos-pronaos; restaurarea zidăriei de piatră a turnului de intrare, ca și a celui sud-estic; conservarea frescei în firida de vest a stăreției, curățirea pereților nezugrăviți din pridvor și pronaos⁹.

În cazul altui monument celebru, N. Iorga se adresa Ministerului de Interne, arătând că „Vechile ziduri de la *Vatra Moldoviței* ale bisericii ctitoriei lui Alexandru cel Bun sunt pe cale a fi distruse din cauză că se află în mijlocul izlazului comunal din acest sat. Ca atare avem onoare a vă ruga să binevoiți a lua urgente măsuri de împrejmuire a acestor ruine, singurele amintitoare ale lui Alexandru cel Bun și a ne comunica rezultatele“¹⁰. Efectul intervenției a fost imediata împrejmuire, încă în acel an. În 1935, V. Brătulescu propunea ridicarea planurilor și cercetarea obiectivului, respectiv în vederea restaurării vechiului palat¹¹. Între 1937–40, pe baza referatului lui H. Teodoru, se îndreptau tencuielile soclului și se curăța pietrăria de la uși, ferestre, consolidându-se și turnul clopotniță.

⁷ Devizul prevăzuse acoperirea cu olane, parohia propunând stuf, cf. loc. cit.

⁸ Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 263–265.

⁹ Lucrările s-au executat în anii 1937–1940, cf. loc. cit., Fond 5.06, dosar Dragomirna.

¹⁰ Cf. loc. cit., adresa nr. 629/26 mai 1935.

¹¹ Se asocia acestei cereri și Dr. P. Luția, în numele Secției Bucovina a CMI (vezi nr. 19/4 februarie 1937), în loc. cit. Date despre monumente la Stoicescu, *op. cit.*, p. 570–575.

Edificiul ridicat de Petru Rareș (Hramul Adormirea Maicii Domnului) terminat la 12 septembrie 1532 – așa-zisa *biserică catolică de la Baia*¹² – fusese trăznit la 28 iunie 1916. Începând din 1922 primăria insistă, repetat, pentru reparații. Acestea încep în 1925 în urma cercetărilor întreprinse de H. Teodoru și a devizului întocmit, tot de acesta, în 1929¹³. Alt rând de lucrări se execută, conduse de Șt. Balș, între 1937–1942 și, paralel, se realizează consolidarea tâmplii pe care I. Gheorghiuță, la recepția din septembrie 1945, o consideră având „ornamentele sculptate și colorate, care ar putea servi de modele pentru ornamentica bisericilor în viitor”¹⁴.

O construcție edificată de Ștefan cel Mare în al 40-lea an de domnie, 1496 – biserica Sf. Nicolae Popăuți¹⁵ suferise multe modificări, suprapuneri și folosințe¹⁶. Spre cinstea lor, locuitorii considerau că, „orașul Botoșani are fericirea să posedeze un frumos odor lăsat de cel mai viteaz și mai iscusit gospodar al Moldovei”¹⁷.

În 1925 mitropolitul Pimen al Moldovei și Sucevei anunța Comisiunea că pictura se găsea „într-o stare foarte rea”, acordând 100.000 lei pentru restaurare¹⁸. Referentul lucrării, I. Mihail, constata și el că pictura „nu mai poate dăinui mult”, având ciupercă; cât privește construcția, arh. P. Demetrescu stabilea nevoia demolării cafasului „care lumina din aceeași parte și taie frescurile”; că pictura este refăcută în partea de jos și că tâmpla este constituită din 2 suprapuneri: din 1740 în partea inferioară, din 1752 icoanele făcute de Ierotei din Peloponez pentru toate cerând consolidare”¹⁹.

I. Mihail impunea restauratorilor „a completa cu lazururi transparente fără a ne atinge de vechea pictură”. La 16 decembrie 1928 Muzeul de antichități bisericești de la Popăuți era inaugurat²⁰. Ultimele intervenții – la pictură și

¹² Chestionarul menționa în inventar: *Apostol* (1743) și *Evanghelie* (1762), cf. *loc. cit.*, Fond 5.09 B, Dosar Biserica catolică Baia.

¹³ Ele urmăreau: subdivizarea pronaosului, consolidarea fundațiilor, reparații învelitoare, salvarea frescei de pe arcada de sud a încăperii clopotelor ș.a. și au fost conduse de Al. Popovici. cf. *loc. cit.*, supra.

¹⁴ Idem, la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 47–48.

¹⁵ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 113.

¹⁶ În 1804 fusese transformată, în 1832 i se adăugase o clopotniță (reparată 1907–8), apoi reparată în 1875 sub conducerea directă a arh. Lecomte de Nouty, iar chiliile din jur folosite din 1877 ca spital militar, cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.06, Dosar Sf. Nicolae–Popăuți.

¹⁷ Adresa parohiei nr. 71/18 decembrie 1937, în *loc. cit.*

¹⁸ Adresa nr. 6485/7 noiembrie 1925, în *loc. cit.*

¹⁹ Referat nr. 283/1926, în *loc. cit.*

²⁰ Reparațiile la muzeu se executau în 1946.

tencuieli – se fac în 1943–45, din fondurile CMI, biserica suferind atât de pe urma cutremurului cât și războiului și ele sunt conduse de Șt. Balș. Acesta, la 30 iulie 1946, propunând 5.000.000 lei pentru restaurarea picturii, constată „urgența lucrării și ireparabila pierdere pentru arta veche românească în cazul delăsării în starea actuală”²¹.

Strădania președintelui N. Iorga – care la 12 decembrie 1937 a conferențiat despre monument la Botoșani, dând îndrumări și cerând susținerea aici a muzeului, asociată cu a lui N. Ghica-Budești și a preotului Al. Simionescu conduc la păstrarea cu mai multă grijă a acestui frumos monument. În același oraș, biserica *Sfintu Gheorghe*²², ctitoria Elenei Rareș, din 1551, fusese restaurată în 1914, apoi între 1948–51 se reiau lucrările la învelitoare, realizându-se și o pantă mai repede la acoperiș²³. În vecinătate, biserica *Uspenia*²⁴ (cu hramul Adormirea Maicii Domnului) prezenta în 1930 grave crăpături de la temelie la altar și până la clopotniță, terenul lăsându-se în dreptul absidei nordice înspre altar. Acestea îl determinau pe Șt. Balș să propună lucrări de consolidare²⁵.

La *Brănișteni-Roman*, biserica cu hramul Duminica Tuturor Sfinților, ctitoria vistiernicului Ieremia²⁶, amintește curțile boierești ale Costineștilor (Miron Costin, Ileana și Velicico sunt îngropați aici, n.a.)²⁷. Construcția ei fusese consolidată „cu fier”, în 1894, când i se adaugă și un pridvor. În 1946 credincioșii parohiei interveneau pentru reparații la pictura nouă (1923) făcută de „un pictor empiric”, iar, ca răspuns, Șt. Balș începe lucrări de restaurare²⁸.

Pe locul ctitoriei lui Alexandru cel Bun (1402–1409), Al. Lăpușneanu a ridicat – la *Bistrița* (Neamț) – o impozantă mănăstire (1554)²⁹, iar turnul-

²¹ Acestea vor începe mai târziu – în 1947, la 1 mai, preotul Grigoraș constatând că „timpul trece, pereții cu tencuială cad, pictura se destramă” – la acoperiș și pictură, cf. *loc. cit.*

²² Informații la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 111–112.

²³ Lucrări urmărite de Șt. Balș și V. Moisescu.

²⁴ Edificată la 1552 prin stăruința domniței Elena Rareș, în 1819 i se adaugă clopotnița iar în 1912 este repictată de V. Livescu și V. Gallin. Tâmpla bisericii data din 1829, fiind opera lui Vasile Mihail, cf. Chestonar, *loc. cit.*, Fond 5.06, Dosar Uspenia-Botoșani, 1921–37. A se consulta și Stoicescu, *op. cit.*, p. 110–111.

²⁵ Referat nr. 19/30 ianuarie 1930, în *loc. cit.*

²⁶ Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 121–122.

²⁷ Chestionarul amintește că sub dealul Brăniștenilor urmele de beciuri și numeroase cărămizi atestau vechiul sat Bărboși ce a existat până la 1520, cf. *loc. cit.*, Fond 5.07, Dosar Brănișteni – Roman.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Vezi Malchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, 1885; Serafim Ionescu, *Dicționarul județului Neamț*; G. Balș, *op. cit.*, vol. I–III; N. Iorga, *Inscripții*; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 74–76.

clopotniță (1496) amintind contribuția lui Ștefan cel Mare (în același obiectiv). Asupra valorosului ansamblu³⁰ vremea a operat însemnate modificări: în 1814 a fost pictat în interior, iar la fațada de sud și paraclis pictura s-a reînnoit în 1840, edificiul reparându-se în 1910.

Ghenadie Caragea, superiorul mănăstirii, cerea în 1921 „neapărate ameliorări” la acoperișul clopotniței și la paraclise. Un fapt determinat de nevoi științifice, dar nejustificat sub raportul metodei, și anume extragerea a 3 m² de frescă și spălarea neautorizată a frescei din paraclis de către O. Tafrali în vara lui 1924, atrăgea atenția lui V. Drăghiceanu și Al. Lopedatu, iar printre aceștia lui N. Iorga, care protestează energic oprind lucrare de acest fel³¹. Mici reparații – la șindrilă, tencuială și consolidări la stăreție – sunt susținute în 1924/25 prin fondurile Societății Forestiere Goetz. Din nou sunt resimțite nevoi, după cutremurul din 1940, mai ales la învelitoare și la noile chilii, care se materializează în proiectul lui Șt. Balș din 1945, realizat în anul următor: prin consolidări, reparații la stăreție, subzidiri, învelirea din nou, costând 37.000.000 lei³².

Biserica de lemn de la *Beriasca* (jud. Vaslui), cu hramul Sf. Voievozi, data din 1582 (în 1742 fusese arsă aici tâmpla bisericii din Bălișteni, făcută în vremea lui Matei Ghica voievod)³³. În 1898 s-au întreprins primele reparații, dar mai ales din 1930 – sprijinindu-se pe dreptul la pantahuză – sunt efectuate reale restaurări. Discuții numeroase a stârnit proiectul conform căruia urma să se ridice un turn peste pridvorul deschis, idee apreciată de H. Teodoru: „contrară tuturor principiilor de conservare a monumentelor istorice”. Referentul amintit arăta: „La prima vedere interiorul bisericii pare a prezenta un exemplu interesant de traducere în lemn a planului central bizantin. În realitate cei patru stâlpi de lemn ai naosului care dau această impresie – dealtfel ca și stâlpii ce despart pronaosul de naos, ca și pridvorul, au fost adăugați mai târziu. Clopotnița e un tip cunoscut în ținutul Hotinului. Sunt de părere să se facă

³⁰ Clopote din 1491–1494; pisanie cu stema Moldovei din 1554; icoana Sf. Ana cu Maica Domnului în brațe, dăruită de Doamna Ana în 1407, și îmbrăcată în argint și pietre în 1868 de N. Albu și soața sa Maria; evanghelii (1759, 1762, 1794), liturghii (1747–1769), *Mineu* (1780), *Antologhion* (1745) ș.a. Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bistrița-Neamț.

³¹ *Ibidem*; detalii privind reacția justificată a președintelui CMI în adresa din 30.VIII.1924 către mănăstire.

³² La 18 august 1946 Șt. Balș propunea pedepsirea starețului care solicita demolarea etajului clădirii din vestul mănăstirii, acesta mai demolând un bec și la Râșca, cf. *loc. cit.*

³³ Vezi Chestionar, în *loc. cit.*, Fond 5.07, Dosar Bereasa-Boțoaia – Vaslui. În patrimoniul bisericii exista o *Evanghelie* (7528, sub Matei Ghica) donată de domnie aici, la fel un *Penticostar* donat la 1 mai 7262 (1754). Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 68.

părintelui paroh Lapteș felicitări pentru grija ce o are de biserică, deoarece n-am văzut până acum nici o biserică de sat mai curat și mai orânduit ținută”³⁴. În baza planului și devizului ing. I. D. Iulian de la Serviciul tehnic Vaslui, în 1942, biserica era demontată și apoi remontată pe un teren sigur. Monument cu adânci semnificații în istoria și cultura românească, mănăstirea *Agapia* a cunoscut deopotrivă binele și răul: ctitoria lui Petru Șchiopul (1585), *Agapia din Deal*, reclădită în 1823, ajunsă ruină, a fost spartă în 1913 cu târnăcoapele, inclusiv inscripțiile, iar materialele vândute sătenilor. Mai rămăseseră „în picioare” după 1920, clopotnița (1661), paraclisul și arhondaricul³⁵. La mănăstire, opera de bine a hatmanului Gavril și a soției sale Liliana din 1642/43³⁶ – „mai ales pictura maestrului Grigorescu... e afumată și pe alocuri complet întunecată”³⁷. În 1931 se executau aici lucrări de canalizare, iar în 1934 Al. Lapedatu aproba reparații la biserică (acoperiș, paraclis, incintă)³⁸.

După năpraznicul cutremur din 10 noiembrie 1940, pe seama acestor lucrări, se aprobau 1.800.000 de lei pentru *Agapia* și Văratec; devizul din 1945, executat de V. Moisescu, anunța 18.000.000 lei și includea operații de astupare a crăpăturilor arcurilor naosului, la grinzi și arcade, la învelitoare, apoi refaceri de zidărie și consolidări la arhondaric³⁹.

La Iași, biserica *Aroneanu* (hramul Sf. Nicolae)⁴⁰ a suferit în veacul al XIX-lea (1880) ample transformări la pridvor – „închis grosolan” – iar în 1907 a fost descoperită, în iarna lui 1921 o furtună dezvelind-o complet⁴¹. I. D. Traianescu conduce lucrările de refacere a acoperișului (antreprenor Toma Stoian, valoare 44.925 lei) încheiate în 1922⁴². Celelalte intervenții sunt determinate de N. Ghica-Budești, ce o vizita în 1927, ca efect al repetatelor scrisori către N. Iorga a preotului Gh. Rotaru. Peste 3 ani abia, acestea încep,

³⁴ Vezi adresa CMI nr. 507/21 ianuarie 1931 și Referat H. Teodoru, 14 aprilie 1930, în *loc. cit.*

³⁵ Cf. Referat Șt. Balș, nr. 1230/5 noiembrie 1932, propunând păstrarea, în *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar *Agapia din Deal*

³⁶ Despre monument vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 22–23.

³⁷ Pentru restaurarea și curățirea ei se angaja prof. I. D. Ștefănescu (cheltuielile acoperindu-se din conferințele acestuia), cf. adresa Mitropoliei Moldovei și Sucevei nr. 6145/13 septembrie 1928 către CMI, în *loc. cit.*, Dosar *Agapia*.

³⁸ Vezi adresa mănăstirii nr. 136/21 mai 1934, în *loc. cit.*

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ Istoricul La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 433–435.

⁴¹ Constatări la H. Teodoru, Referat nr. 544/22 august 1930. I se asocia P. Antonescu, ce considera că „din punct de vedere arhitectonic, din punct de vedere arheologic și pitoresc, ar trebui deschis pridvorul astfel cum era”, cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar *Biserica Aroneanu*.

⁴² Vezi Referat nr. 2409/6 martie 1922, în *loc. cit.*

fiind însărcinat cu supravegherea lor H. Teodoru (valoare 136.985,34 lei)⁴³. Încheierea lor nu era decât parțială, căci cutremurul și războiul produsese din nou mari pagube⁴⁴. De aceea în 1945 CMI aprobă un deviz de reparații în valoare de 4.300.000 lei, constând în: refacerea acoperișului, a turlei de pe altar, execuția unei noi catapetezme, tencuieli ș.a. Urmărite de Șt. Balș – care preciza: „se va vedea dacă nu se poate consolida zidăria turlei fără a o dărâma; noua turlă din schelet de beton armat, cu stâlpi legați jos cu o talpă de beton pentru a prelua împingerile cupolei și care stâlpi vor fi cuprinși în zidăria de cărămidă pentru a nu se vedea; se vor strânge – în caz de dărâmare – toate ornamentele de teracotă smălțuită; tencuieli noi la nivelul celei vechi; urmele de zugrăveli păstrate; cercetat dacă există urme de pardoaseală veche⁴⁵. Delegat de C. Daicoviciu să urmărească lucrarea, Șt. Balș propunea – și se aproba – aducerea tâmplii vechi de la biserica Sf. Nicolae Domnese și excluderea episcopului Manole Gh. Zlăvog care a inițiat distrugerea frescelor bolților⁴⁶.

Fosta mănăstire de la *Burdujeni* (Hramul Înălțarea Domnului) își începuse existența sub Ștefan cel Mare, la 1472, dar așa cum arăta la începutul veacului nostru, data din 1597 ca opera lui Teodor Movilă și a „antreprenorului” Constantin Batiște⁴⁷. O restaurare făcută în 1785 sub Anania, în urma evenimentelor din 1769, i-a adăugat pridvorul, tâmpla de lemn și stranele, opera zugravului Veniamin Velișcu. Din păcate întreg inventarul a ars la 11 septembrie 1917⁴⁸. Secția Comisiunii de la Cernăuți acorda în 1936 suma de 220.000 lei pentru reparații la zidărie, refacerea învelitoarei și curățirea icoanelor. Devizul propriu-zis îl realiza Șt. Balș în 1938, care propunea

⁴³ Detaliu în Referat nr. 912/10 decembrie 1930, în loc. cit.

⁴⁴ În 1948 într-un memoriu adresat de 62 personalități ieșene președintelui CMI, C. Daicoviciu, prin care se solicitau fonduri de restaurare, citim: „Hoardele fascisto-hitleriste cu ocazia luptelor ce s-au dat pe teritoriul acestei comune în primăvara anului 1944 au dat foc acestui sfânt lăcaș”, vezi loc. cit.

⁴⁵ În 1946 revizuirea devizului înseris 19.000.000 lei, apoi 25.000.000 lei, după vizita lui Șt. Balș care dă aici o serie de indicații de ordin tehnic (angajarea și ancorarea zidăriei prin buioane de fier, centură de beton armat etc.). În 1947 suma ajunge la 150.000.000 lei, cf. loc. cit.

⁴⁶ În supravegherea lucrării este implicat și Gh. Ungureanu, care se asocia și el – în 1948 – ideii de a monta aici catapetezma veche de la biserica amintită, cf. adresa Arhivelor Statului Iași nr. 788&28 mai 1948, în loc. cit.

⁴⁷ Șt. Balș cerceta în august 1943 inscripția aflată pe copertina contrafortului de la altar, talmăcindu-l pe C. Batiște, cunoscut cu titlul, ca logofăt însărcinat cu edificarea. Vezi loc. cit., Fond 5.06, Dosar Burdujeni. A se consulta și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 810–811.

⁴⁸ Cf. Chestionar, loc. cit. Au mai rămas câteva cărți vechi: *Evanghelie* (1637), *Liturghie* (1748), *Minee* (1762, 1795–99); un clopot datat 1793 și donat de Anania.

dărâmarca pridvorului, refacerea acoperișului⁴⁹ și execuția de noi ferestre. Între 1940–1943 încep să se execute: nivelări, completări la acoperiș, restaurare parchet, coborârea nivelului cu 50 cm pe nord, restituirea ferestrelor originare (forma lor – aprecia Balș – semnifica înfrângerea semilunii de către Movileștii, sprijiniți de Liga Creștină⁵⁰) cu fonduri care se acordau – 3.300.000 lei – pe plan central și care operații se încheie abia în 1948⁵¹.

Biserica *Sf. Nicolae din Tutova-Tomești*, edificiu din vălătuci, datat în 1630, ridicat de Th. Jora, Ion Jora, Iordache Jora ș.a., a suferit o reparație radicală la 1859 și apoi alta – la acoperiș – înlocuindu-i-se șindrila cu tablă, în 1919⁵².

La Bodeștii de Jos (jud. Neamț), biserica Sf. Voievozi, ce data de la 1651, fusese obiect de reparații în 1905⁵³.

Un alt obiectiv ieșean, biserica *Bârnova* (cu hramul Sf. Gheorghe)⁵⁴ constituie una din preocupările restauratorilor⁵⁵. Acoperișul clopotniței intra primul în atenția acestora, după devizul întocmit de H. Teodoru, în 1934. Vechea clădire aflată pe sudul curții, peste o pivniță boltită, casa parohială, intră în restaurări în 1936. Șt. Balș urmărindu-le iar meșterul Fiorindo Baulli realizându-le. Se refac zidăriile soclului, se execută completări, rostuieli, curățiri și spălări care sunt recepționate în toamna anului 1937 de H. Teodoru. După cutremur, în 1942, CMI acorda parohiei încă un ajutor (140.000 lei). Încă odată, în 1948 (16 noiembrie), o furtună distruge învelitoarea clopotniței.

⁴⁹ Vezi *loc. cit.*, supra.

⁵⁰ Asupra acestora arhitectul arăta că formele din tabloul votiv „cer pante foarte repezi care ar suporta mai de grabă șita decât tabla de aramă”; peste un an H. Teodoru, descoperind urmele bazei stelate, îi obligă să coboare coama șarpantei cu 50 cm. Vezi în detalii referate Șt. Balș nr. 41/28 ianuarie 1938, nr. 924/9 septembrie 1938 și H. Teodoru nr. 1058/9 octombrie 1939, în *loc. cit.*

⁵¹ Un rol însemnat în proiectarea emblemelor au avut preotul I. Popovici și Șt. Balș, acestea fiind luate după modele dispărute în primul război mondial.

⁵² Cf. *Anuarul Casei Bisericii*, p. 433–34, și Arh. CMI, Fond 5.04, Dosar Bălinești-Putna și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 868.

⁵³ Vezi *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bodești-Neamț. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 92.

⁵⁴ Începută de Miron Barnovschi în 1630–32, lucrarea era terminată de Eustație Dabița în 1664; în jur zidul de piatră fusese de aproape 8.000 m², iar clopotnița se ridicase în 1720. Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.04, Dosar Bucium-Iași și la Gh. Balș, *Biserici moldovenești din veacul XVII–XVIII*, p. 409; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 438–439.

⁵⁵ Așezământ bogat, în inventarul său se găsea argintărie de la 1666, clopote datate 7122 (din care unul dat la Cetățuia), *Evanghelia* de la 1637, *Antologhion* din 1755, *Apostol* 1794 ș.a., cf. Chestionar, *loc. cit.*

refăcută în tablă în anul următor, iar în 1951/52 zidul înconjurător este și el completat⁵⁶.

La Bârlad, *Biserica domnească* (hramul Adormirea Maicii Domnului) avea un trecut plin de istorii⁵⁷. În urma inundațiilor din 1932 se impun noi lucrări. Acestea se realizau în 1936, respectiv: Șt. Balș și H. Teodoru avizând execuția unei clopotnițe. În 1940 din nou se ivesc, la cutremur, imperioase cerințe de restaurare, dar și de pictură⁵⁸. Abia în 1943 (5 martie) Comisiunea aprecia încheierea restaurării, rămânând viitorului schimbarea acoperișului, operațiune deosebit de dificilă. În același oraș, biserica *Vovidenia* (hramul Intrarea în biserică a Maicii Domnului) – ctitoria familiei Duca la 1707 – comportase unele reparații în urma incendiului din 1851, când a ars o parte din oraș, executate prin 1860. În 1913–14 lucrările de restaurare schimbau aspectul original al monu-mentului, adăugându-i un pridvor nou⁵⁹.

Edificiul de la *Bogdănești-Tutova* (hramul Sf. Nicolae), ridicat din nuiele și vâlătuci la 1700 prin străduința familiilor Cuculeasca și Ghergulescu, a comportat o refacere în 1851, apoi în 1908 se repară clopotnița⁶⁰. Și la *Arămăști-Boerești* (jud. Neamț) biserica de vâlătuci, căptușită cu scânduri, edificată pe la 1700 de boierul Liliac, fusese reparată și repictată la 1901. Alături, cea din stejar, de la *Bahna* (hramul Sf. Nicolae) și surata ei din lemn cu vâlătuci (Sf. Voievozi) erau, după tradiție, tot de la 1700 și fuseseră reparate la 1900⁶¹. Bătrânii din familiile Vlădești și Corlătești au ridicat la 1716 biserica Sf. Voievozi din *Vlădești Limbăești*, și aici făcându-se unele reparații la 1815 (dată înserisă pe frontispiciu) și 1912, când se reface clopotnița⁶². Înainte de 1715 se știe că exista deja schitul de maici – refăcut la 1828 – *Almaș* (jud. Neamț, pendinte de mănăstirea Văratec. La 1720 el era terminat din nou din

⁵⁶ Detalii în *loc. cit.*

⁵⁷ Ridicată între 1648–50 de Teodosie și Vasile Lupu, biserica a fost reclădită în 1802, apoi incendiată în 1821 de eteriști și iarăși lovită la cutremurul din 1838, în urma cărora se repară radical în 1884–85; între timp – la 1850 – lipindu-i-se un pridvor de zid. Alte lucrări, reduse, se realizează în 1909 și 1921; cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.02, Dosar Bârlad. Vezi Al. Papadopol Calimach, *Notița istorică. Despre Bârlad*, 1889; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 84.

⁵⁸ Lucrările de pictură – recomandate de I. Mihail să se facă în stil bizantin. S-au executat de Gh. Teodorescu-Argeș, în 1942.

⁵⁹ *Idem*, supra și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

⁶⁰ Vezi *loc. cit.*, Fond 502, Dosar Bogdănești-Tutova, *Istoricul* la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 95.

⁶¹ *Idem*, Dosar Roman. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 43.

⁶² *Idem*, Dosar Bogdănești-Tutova.

lemn, apoi în veacul următor s-a refăcut în piatră iar în 1851 a fost mărit⁶³. Biserica de zid Sf. Ilie din *Rediu-Aldea* (jud. Iași) fusese fondată în 1780 de Maria Catargiu, Nicu și Ecaterina Filipescu; prin 1894 și 1899 – când se realizează tâmpla – se pare că s-au întreprins unele lucrări de reparații⁶⁴. Leca sluger ridicase în 1724 biserica de zid de la *Mălureni* (jud. Vaslui), cu hramul Duminica Tuturor Sfinților și Sf. Nicolae. În 1839 stolnicul Dincă Brătianu, cu osteneala moșnenilor satului Mălureni, o reface; în 1919 Gh. Belizarie o zugrăvește iar în 1942 se executau aici unele lucrări de restaurare⁶⁵. Un preot Ștefan, clucerul Grigoraș și Neculai Mardare, ridicau la 1726 biserica de lemn de la Știoboreni (jud. Vaslui). Pe la 1890 edificiul se împodobește cu o nouă tâmplă iar în 1904 era reparat. În noaptea de 29/30 martie 1942, prin alunecare de teren, biserica s-a deplasat, urmând remontarea ei în baza devizului alcătuit de V. Moisescu⁶⁶.

Cea – tot de lemn – de la Cosițeni (hramul Sf. Voievozi) data din 1725, în 1900 fiind reparată⁶⁷.

Cea de la *Precești* (jud. Neamț), cu hramul Sf. Ioan, tot de lemn, data din 1734 și fusese mutată la Corău, sat din apropiere⁶⁸.

Existau de la mijlocul veacului al XVIII-lea –1750 – mai multe biserici moldave oferind date interesante asupra intervențiilor binevoitoare: biserica *Procov* (hramul Sf. Ioan Botezătorul) din Botoșani, edificiu de piatră ctitorit de Anița Chiriceasca, a fost reparat cu 7900 lei dați de urbe în 1898, refăcându-se cu acel prilej și pictura interiorului iar catapeteazma originală oferindu-se bisericii Măndrești. După datele și observațiile lui V. Brătulescu, între 1921–38, aici sunt efectuate restaurări și se repictează în 1929–30 de V. Gallin și P. Livescu⁶⁹. Sandu Armășoia – tot la 1730 – ctitoria biserica *Armășoia* (jud. Vaslui), cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul, edificiu de lemn plasat întâi în Armășoia Veche, apoi din 11 septembrie 1869 adus în

⁶³ În Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Almaș-Neamț. În inventar poseda o serie de cărți tipărite la Râmnic între 1776–80. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 27.

⁶⁴ *Idem*. Dosar Biserica Aroneanu. Date și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 708.

⁶⁵ *Idem*. Fond 5.02, Dosar Rafaială – Vaslui.

⁶⁶ *Idem*. Fond 5.09, Dosar Știoboreni – Vaslui.

⁶⁷ *Idem*. Dosar Brăhășești de Sus – Tecuci.

⁶⁸ *Idem*. Dosar Bodești – Neamț.

⁶⁹ *Idem*. Fond 5.08 B, Dosar Botoșani, biserica Sf. Dumitru. La 1898 bolta de zid se înlocuia cu una de lemn; în 1932 era acoperită din nou cu tablă. Vezi și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 113.

Armășoaia Nouă. În 1908 sunt efectuate unele reparații⁷⁰. Răzeșii Gavril Niță și fiul său Antohe ridicau la 1750 biserica de lemn (hramul Sf. Voievozi) din *Băbușa* (jud. Neamț). O singură reparație este menționată: cea de la 1894⁷¹.

La *Oișteni-Mustață* (jud. Bălți, R. Moldova) edificiul de lemn exista din 1757, în 1937 Secția pentru Basarabia – respectiv sub semnătura lui Șt. Ciobanu – cerea acoperirea acestuia cu șindrilă⁷².

Despre Schitul *Agafon* (jud. Botoșani) – datat în 1764; și ridicat de ieromonahul cu nume eponim – se cunoaște că aici s-au făcut reparații în 1895, 1917 și – cu aprobarea CMI, în urma incendiului din 8/9 februarie 1921 – 1921/22⁷³.

În 1761 Ioanichie de Roman și popa Toader ridică biserica de zid din *Oprișești*, monument pictat de Mateiu zugrav în 1763 (cum era iscălit pe o icoană reprezentându-l pe Isus). În 1868 biserica fusese acoperită din nou cu șindrilă iar în 1912, peste aceasta, cu tablă⁷⁴.

Biserica de lemn Sf. Nicolae din *Bordea* (jud. Neamț) fusese edificată între 1767–1769, iar în 1889 i se făcuseră importante reparații⁷⁵. Alta, din *Bălinești* (jud. Neamț), cu hramul Adormirea Maicii Domnului, edificiu de zid, era ctitoria, în 1769, lui Costache Rosetti⁷⁶. În 1911 unele mici reparații amânaseră căderea monumentului, ajuns o ruină în 1940. Pentru cauza ei intervenea, într-o scrisoare către ministrul cultelor și artelor (Șt. Ciobanu) Al. Rosetti: „Domnule ministru și mult stimat coleg, mă adresez Dv. în speranța că cererea mea va găsi la Dv. o bună primire, căci predecesorii Dv. nu mi-au dat nici măcar vreun răspuns. E vorba de biserica din Bălinești (jud. Neamț), moșia noastră de familie, unde sunt chiar îngropați 2 strămoși ai mei. Biserica este un monument istoric, și nu poate fi reparată decât cu învoirea CMI. Comisiunea nu are fonduri. Sătenii ar fi dispuși să facă ei reparațiile necesare; dar nu le pot face, fără învoirea Comisiunii, care din lipsă de fonduri, nu poate nici măcar

⁷⁰ Ctitoria era atestată prin inscripția de pe o *Evanghelie* donată cu prilejul terminării lăcașului, ca și în pisanie. Cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Armășoaia–Vaslui. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 31.

⁷¹ Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.02, Dosar Băcești–Roman. Ia N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 50.

⁷² Vezi *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bălți.

⁷³ Avea clopote de la 1720, 1810 și 1851. Cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Curteni–Botoșani. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 109.

⁷⁴ Vezi Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Burdusaci–Tecuci; Istoricul la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 617.

⁷⁵ Idem, Fond 5.09, Dosar Bodești–Neamț, Cf. și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 100.

⁷⁶ Vezi Gh. Balș, *op. cit.*, III, p. 260 și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 57–58.

trimite acolo un arhitect, și aceasta mai bine de un an. Las la aprecierea Dv. Fie măsurile ce le-ați putea lua și vă mulțumesc anticipat pentru ceea ce veți dispune. Primiți...⁷⁷. În 1942–43 se execută lucrări de restaurare.

Edificiu de vălătuci, iar, inițial de bârne, acoperit cu stuf, fusese și biserica Sf. Voievozi din *Timișești*, terminată la 1770 prin grija Ilincăi și lui Ioan Anton. În 1883 Petrache Ghica și Păuna susțin reparațiile, urmate în 1904 de altele⁷⁸.

Biserica din lemn de stejar de la *Buda Mare* (R. Moldova), cu hramul Buna Vestire, fusese ridicată în 1772 de Costache Volcinschi; I se adăugase, după o reparație, clopotnița în 1816, alte lucrări nemai fiind cunoscute⁷⁹.

În 1774 se încheie, prin contribuția obștei, biserica de vălătuci (hramul Întâmpinarea Domnului) de la *Bogdănița-Tutova*. În 1924 Al. Lapedatu și N. Ghica-Budești aprobau restaurarea acestui monument „căzut la pământ”⁸⁰.

Alta, din bârne, de la *Muntenești* (jud. Vaslui) se datora bunăvoinței stăruitoare a unui șir de ieromonahi (Avram, Lupu, Ghenadie, Dorofte) și a lui Constantin și Maria Caracași, în 1788. Ea fusese reparată în 1912 și pictată în 1918⁸¹. Cea de cărămidă de la *Bucecea* (jud. Botoșani), cu hramul Sf. Nicolae, era terminată la 26 mai 1787, inclusiv catapeteazma realizată de Vasile Zugravu⁸². Reparația pe care o cunoaștem data din 1914.

La 1790, tot de lemn, se încheia lucrul la o altă biserică din *Buda* (hramul Sf. Gheorghe); în 1898 o primă reparație, apoi cea din 1922 când CMI aprobă schimbarea acoperișului (valoarea 156 825 lei) însoțesc datele cunoscute despre acest monument⁸³.

⁷⁷ Scrisoare, 30 mai 1940, în Arh. CMI, Fond 5. 07, Dosar Bărgăoani–Neamț.

⁷⁸ Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdănești–Tutova; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 835.

⁷⁹ Clopotele datau din 1804, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Buda; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 132.

⁸⁰ Cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdănești–Tutova; În apropiere de Fedești, biserica de lemn ridicată tot în 1774, se restaurase 1891, vezi loc. cit., N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 577.

⁸¹ Cărțile vechi i s-au ridicat în iulie 1918, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bărzești–Vaslui, Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 127.

⁸² Idem, Fond 5. 08 B, dosar Bucecea–Botoșani. Biserica Sf. Voievozi de la Perieni, din nuiile și vălătuci (1789) fusese reparată la 1873 și 1907, cf. idem, Fond 5. 04, Dosar Bălinești–Putna.

⁸³ Idem, Fond 5. 06, Dosar Budeni–Lespezi (Suceava).

În 1930 CMI renunța prin – opinia lui H. Teodoru⁸⁴ la restaurarea bisericii de lemn Sf. Ioan Botezătorul, din *Bălușești* (jud. Neamț), edificată la 1791 și închisă la 1895. .

În august 1794 Tudor Holban și fratele său Vasile, biv vel ban și stolnicu, pun semnul edificării bisericii de zid Adormirea Maicii Domnului din *Buda Mare* (R. Moldova)⁸⁵. În 1902 biserica era reparată, încă odată făcându-se acest lucru în 1942⁸⁶.

Biserica Sf. Voievozi de la *Brăhășești de Sus* (jud. Galați) era realizată din lemn și paiantă în 1795; reparația cea mai importantă data din 1880/81, când i se ridica și tâmpla nouă⁸⁷.

*
* *

În cuprinsul Moldovei, în veacul al XIX-lea s-au construit și refăcut o puzderie de edificii de cult, unde limba și conștiința românească au fost lege și crez, deopotrivă urmate de șiruri de oameni de-ai locului. Mai modeste prin înfățișare, unele preluând din așezămănte mai vechi forme sau chiar materiale, și aceste ctitorii mărturisesc o importantă pagină de istorie a unui veac de care abia acum ne desprindem. Sigur mai puțin valoroase sub unghi arhitectural și artistic, ele însă nu sunt cu certitudine mai prejos sub cel al valorii istorice. Cum, de altfel, vom vedea și în cazul lor, poporenii s-au străduit în ultima sută

⁸⁴ Deși o considera... interesantă, arhitectul opina pentru ridicarea unei construcții noi, necesare satului, vezi referat din 19 februarie 1935 și adresa Episcopiei Romanului către CMI, nr. 2774/4 aprilie 1934, în loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Balușești–Roman. La *Broscești* (jud. Botoșani) biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului era din 1791, fiind opera locuitorilor satului. Nu știm să se fi restaurat. În schimb cea din *Albești* (jud. Botoșani), tot de lemn (cu hramul Sf. Arhangheli), datată în 1790 și ridicată prin grija lui Grigore și Smaranda Balș (cum scria pe un clopot din 1792) era reparată în 1905 și apoi, cu avizul și îndrumarea directă a lui N. Iorga, în 1939. Cf. loc. cit., 5. 01, Dosar Albești.

⁸⁵ În inventar candelă de argint donate la 1796 de Caterina Holban, clopotele din 1737, 1783 și 1804, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Buda Mare–Dorohoi.

⁸⁶ *Ibidem*; și biserica din *Răcea*, de lemn, din 1794 solicită în 1937 ajutor bănesc pentru restaurare, cf. loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bălți.

⁸⁷ Idem, Fond 5. 09, dosar Brăhășești de Sus–Tecuci. Vezi și N. Stoicescu, op. cit., p. 121. La *Sidnești* (jud. Botoșani) o biserică de lemn cu hramul Sf. Nicolae ridică banul Cristea și familia Saint-Georges. Iconostasul ei data din 1796 iar icoanele împărătești din 1792. Vezi la N. Stoicescu, op. cit., p. 777.

de ani să le susțină integritatea, prin opera banului public, al comunității, sau al statului. Despre ele vorbesc – sub aspectul strădaniei de păstrare – documente.

Între bisericile de lemn nemțene, cea de la *Borlești de Sus* (hramul Sf. Spiridon), din stejar, era terminată la 1800, o piatră tombală din 1798 amintind-o pe predecesoarea ei⁸⁸. În 1850 paharnicul Dumitrache o repară, cu o stare bună intrând în veacul nostru. La *Mogoșești* (R. Moldova) biserica Adormirii Maicii Domnului, datorată osârdiei lui Ignat Bătrânul⁸⁹, databilă în jurul anului 1800, fusese reparată în 1851. În apropiere, la *Godinești* biserica de lemn cu hramul Sf. Cristofor data tot din 1800, ca opera preoților Andrei, Ilie, Ștefan și Mihai și a familiilor Obroceanu și Iordache Nacu. Plasat într-o curte boierească (fusese mutată din Bucovina, fiind întâi ridicată la 1784), monumentul acesta din stejar și acoperit cu șindrilă fusese reparat în 1905 și din nou în 1942⁹⁰.

În 1800 Casandra Ghica cu sătenii susțineau ridicarea bisericii Sf. Nicolae din *Botești* (jud. Neamț), construcție de paiantă și vălătuci pe temelie de piatră; în 1840 și apoi în 1886 i-au fost făcute reparații, schimbându-se forma acoperișului și mutându-se pridvorul pe vest⁹¹.

Orașul Botoșani, prin poporenii lui, au ridicat în 1801 biserica *Sf. Spiridon*, inițiativa aparținând iconomului Iftimie; la 1815 și apoi în 1860 se alătură edificiul clopotniței, plătindu-se cu 100 galbeni, între 1913–1916 făcându-se reparații mai serioase⁹². Stolnicul Grigore Tomiță i se datorește biserica de zid Nașterea Maicii Domnului din *Albești-Șătreni* (jud. Botoșani), clădită la 1802 și datată în același an⁹³, când se și datează, nu avem alte date despre intervențiile făcute în timp. În Bucovina, la *Bogdănești* (jud. Suceava),

⁸⁸ Mai mult, cărțile: *Apostol* (Buzău, 1743), minee (Râmnic, 1752, 1766), *Penticostar* (București 1768), *Cazanie* (Râmnic, 1781) ș.a. ca și clopotul datat 1531 dovedesc din plin afirmația. Vezi loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Borlești–Neamț; Consultă și N. Stoicescu, op. cit., p. 100.

⁸⁹ În inventar existau: *Penticostariul* (Râmnic, 1785), *Euloghion* (Iași, 1785), *Triod* (București, 1798), un clopot din 1842, cf. Chestionar, loc. cit., Dosar Buda Mare–Dorohoi. La N. Stoicescu, op. cit., p. 568.

⁹⁰ Idem și Vezi N. Stoicescu, op. cit., p. 331.

⁹¹ În inventar *Ceaslov* (1746) și clopot (1804), vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Botești–Roman, Cf. și N. Stoicescu, op. cit., p. 104.

⁹² Tâmpla monumentului era donată de Ion Vasili Machedon și Zamfire, cu fiii lor, în iunie 1834; alte icoane erau din 1824, 1832, 1846, 1861 iar clopotele din 1841 și 1842. Cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 06, Dosar Botoșani. Vezi N. Stoicescu, op. cit., p. 115.

⁹³ În patrimoniul ei o *Evanghelie* din 1742, *Penticostar* (1743), *Octoih* (1746). Cf. loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Albești–Botoșani. Vezi și C. Erbeceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, CCLXXV, p. 253.

biserica Sf. Voievozi, tot de lemn, datează din 1803 (o altă ipoteză marca anul 1789); fuscse pictată din nou în 1911, cu ocazia unei restaurări⁹⁴.

Din averea lăsată pe seama mănstirii Adam (hramul Adormirea Maicii Domnului) de logofătul Costea Adam s-a ridicat întâi o biserică de lemn (1670), care în 1802 (3) a fost refăcută în zid de ieromonahul Medotie Gociu. În vremea stăreției Elisabeta Sturza, din banii adunați, 600 lei au susținut reparațiile din 1869, când se și zugrăvea în afară și înăuntru⁹⁵. Lucrări de restaurare se executau începând din 1923, apoi, între 1930–1933, insuficiente însă să restituie complet monumentul⁹⁶. Ștefan Balș este cel ce preia contractul monumentului, în 1938, nici atunci încheiată restaurarea, dovadă că după cutremur, în 1941, se cerea mutarea și reconstruirea ei. Lucrarea ca atare s-ar fi ridicat – după opinia arh. Ionescu Berechet la 40–60 000 000 lei biserica, și 50 000 000 lei chiliile, ca atare optându-se pentru restaurarea „în situ” care costa cca. 20 000 000 lei, ceea ce se și face în 1944⁹⁷.

Biserica din bârne și pari din *Banca-Ghermănești* (hramul Adormirea Maicii Domnului) s-a ridicat în 1804 de către Constantin Lambrino, data fiind înscrisă pe icoana de hram; în 1909 se întreprind aici reparații⁹⁸.

Din 1806 data și biserica *Sf. Voievozi din Bârlad*, edificiu din nuiiele, refăcut în zid la, 1836 de către Ecaterina Drahnea, preotul Apostu și familia Gâlcă; în 1913 unele lucrări de reparații prelungeau durata obiectivului, altele încep în 1921 dar abia după 1940 se realizează consolidări trainice și o nouă, învelitoare, urmărite direct de Șt. Balș⁹⁹.

La *Baia* (jud. Suceava) Manolache Manoliu și preotul Toader Ionescu ctitoresc în 1807 o biserică de lemn, la care în 1900 se realiza un acoperiș de draniță¹⁰⁰. Tot în 1807 se ridică biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului

⁹⁴ Vezi loc. cit., Fond 5. 06, Dosar Bogdănești–Suceava. Contemporană cu ea părea a fi biserica vecină din Slătioara (hramul Sf. Voievozi) cu cărți vechi din veacul al XVIII-lea. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

⁹⁵ Vezi loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Mănăstirea Adam–Tutova (Bârlad). În 1834 bisericii se adauga clopotnița. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 21.

⁹⁶ În 1933 obiectivul era cercetat de H. Teodoru, deja existând un deviz în valoare de 400 000 lei, cuprinzând lucrări la învelitoare și consolidarea zidului; Proiectul aparține arh. Antoaneta dr. Bâlcu, *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*,

⁹⁸ *Ibidem*, Fond 5. 02, Dosar Banca–Tutova. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 324.

⁹⁹ *Ibidem*, Fond. 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Fond 5.07, Dosar Boroaia–Baia, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 101.

din *Bogești* (Putna), ctitorii fiindu-i C-tin Sturza, Hristea Vaca, Davidu Matei, Ion Vintea, și care a fost reparată în 1905¹⁰¹.

De la 1807 datează și edificiul din stejar (Sf. Nicolae) pe temelie de piatră, din *Țuscanii din Deal* (jud. Neamț)¹⁰², dar care s-a reclădit, în 1912. La *Anghelești-Putna*, biserica de lemn Sf. Nicolae înfrunză – după inscripție – din vremea lui Grigore Scarlat; adusă din *Sascut-Conțești*, în 1850, ea a fost refăcută și reparată la acoperiș și pereți, în 1929, când i se alipea și un pridvor prevăzut cu clopotniță¹⁰³. În aceeași zonă, la *Bâlca Coțofenești*, în 1802 înfrunza biserica de lemn (hramul Sf. Nicolae), care, ulterior, prin 1845 se refăcea în zid rămânând din vechea construcție pridvorul de lemn. Câteva reparații: la 1916, 1938 și 1941 – ultima în baza propunerii lui H. Teodoru, i-au menținut acoperișul de șifă și aspectul original¹⁰⁴.

Lui Enache Gociu și Sultanei, preotul Ion Buta și preotesci Ioana, ca și multor săteni li s-a datorat, ridicarea din ceamur în 1810 a bisericii Adormirea Maicii Domnului, din *Blăgești-Tutova*. Reparațiile din anul 1904 au mai prelungit viața lăcașului¹⁰⁵. La *Țuscanii din Vale*, cu același hram, s-a ridicat în același an, biserica din vâlătuci, poate data marcând o transformare radicală a vechiului edificiu, pentru că tâmpla adusă de la Broșteni în 1808, nu poate găsi o altă explicație; în 1899 o reparație se amintește și aici¹⁰⁶. La *Bârlad*, biserica *Sf. Gheorghe*, de zid, s-a clădit pe temeliele celei de lemn (din 1770), avându-i ctitori pe Vasile Popa, Iancu Chirul și Popa Chirul, Stoica Abageru, Onofrei Mantu, Hiliuți Popa sunt Popa Chirul, Hagi Arghiri¹⁰⁷. În 1856 i se anexa o clopotniță de zid, după ce în 1815 se pictase tâmpla, apoi știm despre reparațiile din 1880 și, la exterior, în 1910–1911¹⁰⁸.

¹⁰¹ Chestionar în loc. cit., fond 5.04, Dosar Bălinești–Putna, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰² Clopotul din 1784 mărturisea o vechime mai mare. Vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5.02, Dosar Bahna–Roman, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 886.

¹⁰³ Idem, Fond 5.01, Dosar Anghelești–Putna; vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 204.

¹⁰⁴ În inventar un *Apostol* (București), 1743) amintea o biserică dinaintea celei de la 1802, vezi chestionar, loc. cit., Fond 5.08, Dosar Bâlca Coțofenești–Putna. Și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

¹⁰⁵ Cf. loc. cit., Fond 5.02, Dosar Blăgești–Tutova.

¹⁰⁶ Idem, Dosar Bahna–Roman. Cea din vecinătate, de la *Broșteni* (hramul Nașterea Maicii Domnului) se ridică în 1808, din vâlătuci, de către preotul Ieftimie și soția sa Frăsina, iar tâmpla-i fusese adusă din Rusia, în 1899, comportând și ea o reparație.

¹⁰⁷ De la vechea ctitorie rămăseseră o icoană reprezentând-o pe Maica Domnului, îmbrăcată în argint în 1782, apoi un potir mic, tot de argint, datat 12 februarie 1799, 77 de icoane, 11 manuscrise, numeroase cărți vechi (*Ceaslov*, *Rădăuți*, 1745; *Evanghelie*, *București*, 1750; *Cazanie*, *București*, 1708, ș.a.) iar clopotul cel mare data din 1797, vezi, Chestionar, loc. cit., Fond cit., Dosar Bârlad și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

O altă construcție rurală, tot din vălătuci, aflătoare la *Coroești* (jud. Vaslui) cu hramul Trei Ierarhi, a fost edificată de obște în 1812, fără să avem alte date despre soarta ei¹⁰⁹. La Botoșani, în octombrie 1816 se sfințește biserica *Cuvioasa Parascheva*, în urma unei refaceri mari după care nu rămăsese din edificiul primar decât pronaosul; în 1832 tâmpla i se picta de Mihalache Zugravul; în 1898 ea fusese reparată¹¹⁰.

Din paiantă și vălătuci s-a ridicat, tot în 1818, de enoriașii Gh. Feletin, Ion Buta, Sorin Bârcă, Lupu Grămadă, Iacob Hondru, C-tin Hondru ș.a., prin mâinile meșterilor Toader Maței și Ion Dumitrachi, biserica de paiantă și vălătuci *Sf. Nicolae din Suceveni*; cu un an înainte C-tin Hondru și Gh. Nedele, la 6 decembrie 1817, îi donează un rând de icoane¹¹¹; în 1875 lăcașul era reparat prefăcându-se, iar în urma incendierii sale, în 1918, este radical reparat în 1938¹¹². Din bârne, reparată în 1942, este și biserica din *Mogoșești* (hramul Adormirea Maicii Domnului), ctitorită în 1818 de monahul Sava Holban, alături de ea, în *Buda Mică* aflându-se edificiul de zid (hramul Duminica Tuturor Sfinților), ridicată de Gavril Holban, tot în 1818 și având două clopote din 1784¹¹³. Arzând la 20 aprilie 1810, biserica de lemn *Sf. Ioan din Bârlad* a fost înlocuită cu una de zid, refăcută și aceasta în 1851 de Ioan Marzac și alți orășeni, apoi reparată în 1914¹¹⁴. Două construcții din lemn din 1810 – se aflau la *Burghlești* (hramul Sf. Nicolae) –

¹⁰⁹ Idem, Dosar Bogdănița și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 209.

¹¹⁰ În inventar se găseau în 1921 o pereche de cununi de argint donate de Mihail Kogălniceanu, multă carte veche (12 minee de Râmnic, 1789; *Penticostar*, 1743; *Triodul* de Râmnic, 1771, ceasloave din 1797 ș.a., cf. Chestionar, loc. cit., Fond 9. 06, Dosar Botoșani. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 114.

¹¹¹ Alte icoane datau din 1830, 1833.

¹¹² Loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus-Tutova.

¹¹³ Idem, Fond 5.07, Dosar Buda Mare-Dorohoi. În *Mogoșești* s-a ridicat, tot în 1818, de către același ctitor o biserică de zid, cu hramul Nașterea Maicii Domnului, căreia i s-a adăugat în 1848 –1851 o clopotniță. În inventarul ei se găseau obiecte ce probau preexistența unui alt edificiu: un acatist al Sf. Nicolae, manuscris datorat, probabil, lui Teodor sânn Giorgiu la 1786; alt manuscris slavon din 1662, o *Evangelhie* din 1735, alta din 1783; *Biblia* lui Klein din 1795; Un mineu cu inscripție; *Voroave de întrebări și răspunsuri întru biserică*, tradus de Kesarie, București, 1765; *Exegesa dogmelor lui Platon*, în grecește, 1748 ș. a. Acest edificiu s-a reparat în 1870. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 568.

¹¹⁴ În inventar se găsea o *Evangelhie* de Sibiu, 1806, vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86.

reparată în 1902 – și Benești (hramul Adormirea Maicii Domnului), susținută de familia Romașc, reparată la 1890¹¹⁵.

La 1814 (sau 1820, după V. Moisesescu) s-a încheiat edificarea bisericii de zid Buna Vestire din *Bădeni* (com. Scobinți, jud. Iași) de către Eufrosina și Mihalache Pașcanu-Cantacuzino. În 1901–1902 a fost reparată, adăugându-i-se pridvorul, apoi din nou în 1924 și 1946–1947¹¹⁶.

În 1914–1918 I.D. Ștefănescu picta în interior biserica de zid *Sf. Spiridon din Bârlad* (ridicată în 1821 și incendiată în 1914)¹¹⁷.

Schitul *Buciumeni* de lângă Tecuci, ridicat în 1825 în locul unui alt așezământ din lemn (fondat pe la 1760 de Gh. Sărdaru Ioniță și Irina) se repară în 1910, apoi din nou în 1946¹¹⁸. La *Buznea-Dădești* (jud. Iași) bisericii de zid (hram Sf. Nicolae), sfințite la 1 martie, 1826, i s-au făcut reparații în 1886 și 1925¹¹⁹. Cea de lemn de la *Tanacu* (jud. Vaslui), tot din 1826 (cu hramul Sf. Voievozi), îi avea ctitori pe răzeșii locului Ion Moissă, Mihalachi Vasile, Costachi Ion ș. a. În 1928, H. Teodoru o aprecia că va deveni „cu timpul monument istoric”, ea comportând o reparație în 1910, apoi alta în 1928¹²⁰. Biserica de lemn *Sf. Ioan Botezătorul din Lungulești*, ctitorită de preotul Gavrilă în 1828, a fost reparată în 1910¹²¹. Altui așezământ tutovean, de la *Bogdana de Jos* (hram Sf. Trei Ierarhi), din paianță și vălătuci, care a fost ridicat de clucerul Vasile Chicoș în 1829, i s-a așezat în 1885 de la Schitul Bogdănești, o tâmplă; reparațiile din 1894 – radicale, care au lărgit edificiul și i-au dat un acoperiș de tablă – și în 1938 i-au păstrat, în ciuda dorinței parohiei de a-l demola, aspectul original¹²².

¹¹⁵ La prima, un *Apostol* din 1784 și *Evanghelie* din 1794 probau o vechime mai mare; în apropiere, la *Benești*, biserica de lemn Sf. Nicolae, a fost reclădită de obște în 1864 iar catapeteazma i s-a cumpărat de la Huși, și ea având un *Apostol* de la 1784, o *Evanghelie* de la 1794, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Tanacu – Vaslui. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137.

¹¹⁶ Idem, Dosar Popricani-Iași. În același loc, biserica de zid Sf. Nicolae din Popricani data din 1812, fiind opera lui Dimitrie și Pulcheria Pașcanu; fusese reparată în 1914–1918, 1925. În 1944 fusese bombardată, ca atare parohia cerând la 25 august 1946 să fie ștearsă din listele monumentelor, CMI (cu nr. 1103/1946) refuza „având în vedere că atât biserica cât și zidul înconjurător trebuie restaurate și refăcute, fără nici o modificare în formele vechi”, pentru care și înlesnește lucrarea. Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 52.

¹¹⁷ Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86–87.

¹¹⁸ Vezi loc. cit., Fond 5.09, Dosar Schit Buciumeni; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 129.

¹¹⁹ *Ibidem*, Fond, 5. 04, Dosar Băiceni-Iași, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 244.

¹²⁰ *Ibidem*, Fond 5. 07, Dosar Tanacu-Vaslui și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 843.

¹²¹ *Ibidem*, Fond 5. 04, Dosar Bălăbănești-Tutova.

¹²² Șt. Balș încercă de două ori să ajungă dar nu-l așteaptă nimeni în gara aflată la 15 km de sat! Cu referatul nr. 42/28 ianuarie 1928, după ce în sfrășit, văzuse monumentul și apreciasse că „proporțiile interioare sunt destul de frumoase”, el cerea păstrarea și încheia un deviz de restaurare

Între 1829–1832 se încheie construcția la *Bârlad*, a bisericii de lemn *Sf. Mucenici Haralambie și Mina* – ulterior, în 1855–1856 – ea refăcându-se din zid, prin grija preotului Teodosie Bumbac și a negustorului Andrei Gheorghiu. În 1856 era împodobită cu o nouă tâmplă, iar în 1910–1911, reparată, cu care ocazie s-a reînchis total zugrăvinduse¹²³. În 1832 se ridică, din zid, biserica *Sf. Nicolae și Teodor din Bârlad*, în 1912 ea fusese pictată în ulei, iar în 1935 fusese restaurată¹²⁴. Tot de aici, biserica *Sf. Dumitru* (zidită în 1833, pictată în 1913) a fost repictată în 1940 de V. Pascu și Seb. Constantinescu. În 1939–1941, Șt. Balș o vizită și încheia devizul de reparații la clopotniță – prin centuri de beton armat¹²⁵. La *Botoșani*, modelnicul Grigore Racliș și comisul Ioan Mavromati au susținut edificarea bisericii *Sf. Dumitru* în 1833¹²⁶, care a fost reparată și zugrăvită – în 1873. Biserica *Sfântul Nicolae Bursuceni*, edificiu de zid din 1829, fusese reparată în 1885 și 1918¹²⁷. Tot în orașul *Botoșani*, biserica de zid *Sfântul Ilie* este opera contribuției blănarilor și cojocarilor; alături de aceasta, terminată între 1837–1843, se găsește clopotnița ridicată în 1809. O zugrăvire la catapetează în 1871, apoi reparațiile din 1909 susțin prelungirea vieții edificiului¹²⁸. Alte edificii – cum sunt bisericile de lemn *Sf. Nicolae din Moiša* (1834, reparată în 1880) și cea cu același hram din *Giulești* (1840), reparată în 1910, urmau să fie mutate, în acest sens parohiile cerând, în 1929, aprobări¹²⁹.

În alte situații CMI era pusă în fața unor ilegalități, care produceau deformări sau chiar anulări ale formelor originale ale monumentelor: așa era cazul cu biserica din *Brăteni-Lespezi* (1828) unde, prin 1910 și continuând,

la valoarea de 120 000 lei. În inventarul parohiei se găseau: *Liturghier* (1797), *Octoih Mic* (1796), vezi chestionar și documentele în loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus–Tutova. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 94.

¹²³ Vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹²⁴ *Ibidem* și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86.

¹²⁵ *Ibidem* și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹²⁶ În inventar *Liturghier* din 1774, *Evanghelie* grecească din 1754, *Evanghelie* românească din 1775, clopot mare cu inscripție din 1761, cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Botoșani, Biserica *Sf. Dumitru*, vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 112.

¹²⁷ O cruce de argint fusese donată de Atanasie Nicolau în anul ridicării, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni–Botoșani, la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 138.

¹²⁸ Cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Botoșani, Biserica *Sf. Dumitru* și Dosar *Sf. Ilie Botoșani*, în inventar: *Evanghelie* (București, 1742), *Ceaslovul* (Iași, 1747), un potir donat de jupân Gheorghiu Bulumetu la 1 aprilie 1801 probau o vechime mult mai mare; mai exista clopotul donat în 1833 de bresla blănarilor și un chivot făcut în 1855 cu 15 galbeni, prin grija iconomului Ioan Vasiliu. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 112–113.

¹²⁹ Prima în satul Iorcani, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Boroaia–Baia; vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 327.

după 1918, se făceau lucrări de restaurare, pe care comisiunea le respingea ca neștiințifice¹³⁰.

Ctitoria de la *Suseni*, a lui Ioniță Palade și a Elencei, din anii 1832–1839 (hram Adormirea Maicii Domnului), fusese refăcută în 1883, iar în 1948 Academia Română hotărâ restaurarea ei, în baza devizului (refacerea clopotniței și restaurarea bisericii) întocmit de H. Teodoru (1 096 000 lei)¹³¹. La *Similișoara*, biserica din paiantă și vălătuci (hram Schimbarea la Față) – ctitorită de spătarul Gh. Opreșan și răzeșii locului, fusese reparată în 1882 (un acoperiș de șindrilă) și 1880¹³². Cea din târgul *Băcești*, ridicată din zid la 1843 (hram Sf. Voievozi), de Doamna Ana Mihalachi Banu, a fost reparată în 1883 și 1904¹³³. Ștefan Vogoride și soția sa Ralu, ctitorii bisericii de zid Sf. Ioan din *Bârgăoani* (1845–1848), sfințită în 1855 de Neofit Naftanail, stareț al Neamțului, s-ar fi bucurat, sigur, de reparațiile întreprinse în 1900¹³⁴.

În zona Bicazului existau în primele decenii ale veacului XX o serie de frumoase biserici de lemn. Din soarta lor Șt. Balș își făcea o cauză – ele reprezentând „o artă de a clădi pe cale să dispară” – între ele biserica din *Cuejdii*, donată Liceului de fete din Piatra Neamț; cea din *Tușca* (de zid, dar în locul celei de lemn ce arsese în 1907, mai păstrându-se însă un clopot de la 1771), ca și cea de la *Chirisig* (hram Sf. Nicolae), – din 1840, ctitorie lui Alecu Brașoveanu, cu o *Evanghelie* din 1682 și clopotul din 1841, – ultima reparată în 1892¹³⁵.

¹³⁰ *Ibidem*, Fond 5. 06, Dosar Lespezile–Baia; la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 122.

¹³¹ Cf. loc. cit., Fond 5. 04, Dosar Suseni–Băcani–Tutova, Planurile aparțineau arh. I. Cațifide.

¹³² Avea tâmpla de la biserica din Cârțișăși, sfințită pe la 1753, pe ușile ei figurând anul 1770. Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus–Tutova și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 820.

¹³³ *Ibidem*, Dosar Băcești–Roman. Și la *Brătulești*–Brătianu, biserica de lemn cu hramul Tăierii Capului Sf. Ioan Botezătorul era din 1836, ridicată de arhierul Amfilohie și Ghidion, ieromonah la Secu. În 1884 fusese restaurată. Vezi loc. cit. (în inventar figura, însă, o icoană de hram cu inscripția donației lui Elfreu ieromonah de la Secu, în 1764). Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 51.

¹³⁴ Și în acest caz tâmpla fusese împodobită în Rusia, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Bârgăoani–Neamț. Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 64.

¹³⁵ În referatul din 13 septembrie 1944 – răspunzând cererii Mitropoliei Moldovei și Sucevei, (nr. 5148 din 8 august 1944) de demolare a bisericii Cârnă (refăcută în 1909, dar posedând un pomelnic de la Al. Moruzzi și mitropolitul Iacob Stamati, ca și un clopot din 1791), a celor de la Fărcașa, Bistricioara, Audia, Izvorul, Alba și Vaduri. Cf. loc. cit., Dosar Sf. Gheorghe–Bicaz; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 71, 185, 231.

La biserica de zid din *Bârzești* (jud. Vaslui), făcută de vornicul Constantin Vârnăv și soția-i Ecaterina, născută Cuza, în 1847, reparațiile s-au executat în anii 1914–1915¹³⁶.

Nu știm nimic despre biserica de zid de la *Bogdănița* (hramul Sf. Nicolae), fostă schit de maici – ridicată de „arhitectu“ Mihai 1845, dar având clopote din 1803 și 1829 de la vechiul schit¹³⁷. Edificiul bisericii Sf. Voievozi *Borcea Veche* s-a datorat sătenilor, în 1835, el arzând în 1882, fiind refăcut și zugrăvit peste 2 ani¹³⁸.

Memorabil prin cei ce i-au trecut pragul și i-au urmat învățămintele de limbă și conștiință românească, lăcașul de la *Burdujeni*, cu hramul Sf. Treimi, a fost în 1851 opera lui Filaret Scriban¹³⁹. Aici s-au efectuat reparații în 1904, apoi arh. I.D. Traianescu a refăcut în 1920 acoperișul clopotniței, incendiat în 1917¹⁴⁰. La *Sascut*, biserica de zid Sf. Nicolae (1852) – cu cărți vechi din secolul XVIII și clopot din 1791 – a fost reparată în 1916, apoi 1922 sub supravegherea lui Șt. Balș – în 1939, la acoperiș¹⁴¹. Din păcate, o alta contemporană ei – cea de zid de la *Băsești*, făcută de Grigore Ghica în 1851 – a fost dărmată la cutremurul din 1940¹⁴². La *Botoșani*, bisericii Sf. Voievozi Mihail și Gavril (de zid, 1856–1862) – ce se ridicase înainte, prin strădania lui Șt. Stihii și Elenei la 1770, din lemn – pictată de Năstase Străjescu în 1860 s-au făcut reparații în 1894 și 1915, prima costând 4 000 galbeni prin grija spătarului T. Pișoșchi¹⁴³.

¹³⁶ Monument bogat, înzestrat de ctitori, de la cărți la clopot și argintărie, și cu un fond însemnat de carte veche din veacul al XVIII-lea, cf. loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bârzești–Vaslui. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 89.

¹³⁷ *Ibidem*, Fond 5.02, Dosar Rafaila–Vaslui, Dosar Bogdănița–Tutova. În schimb, cea de la *Cerneți*, din vălătuci, cu hram Sf. Trei Ierarhi, dataată în 1839, a fost reparată în 1864, iar cea de la Cârțișbași, din lemn, ctitorită de vel paharnicul George Opișan și soția sa Ruxandra în 1833, cu clopote din 1808 și 1809, în 1935–1936, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

¹³⁸ În inventar posedă însă un *Apostol* din 1756 și clopotul din 1805, cf. loc. cit., Fond. 5.09, Dosar *Borcea Veche–Tecuci*; Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 49.

¹³⁹ Pe piatra tombolă a acestuia se menționează: „Astă piatră amintește/ că aicea odihnește/ Neamul adormit Scriban.../ Episcopul Neofit/ O au pus și o au sfințit.../ Tatăl său de neam roman/ Prezviter Ioan Scriban.../ România au iubitul/ Unirea ei au urzitu“.

¹⁴⁰ Cf. loc. cit., Fond 5. 08 D, Dosar Burdujeni–Botoșani; Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137.

¹⁴¹ *Ibidem*, Fond 5. 06, Dosar Sascut–Putna; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 741.

¹⁴² *Ibidem*, Fond 5. 02, Dosar Săsești–Fălciu.

¹⁴³ În inventar: *Psaltire* (Iași, 1742); *Psaltire* de Duca Sotirovici (1743); *Antologhion* (Râmnic, 1766), *Evangelie* (București, 1775), *Euloghion* (Iași, 1785) și alte cărți ce au aparținut – notat ca atare – lui Ghenadie Protosinghel și ieromonahului Clement (ex. *Viața și scrierile lui D. Cantemir*, Berlin, 1769; *Cuvintele Fericitului Dosoftei*, Râmnic, 1784 ș. a.). Biserica veche de

La *Toplița* (hramul Sf. Teodor Tiron) biserica de lemn s-a refăcut la 10 nov. 1868, iar abia în 1949 Em. Costescu a vedea, propunând-o spre restaurare¹⁴⁴.

La *Dumbrăveni* (jud. Suceava) – biserica de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului¹⁴⁵ s-a ridicat din nou în 1872–1876 și s-a reparat în 1897. În apropierea ei, la Văratu, biserica de zid (hram Sf. Voievozi) – construită pe la 1795–1797 – a fost refăcută radical în anii 1838, 1886–1888, iar în 1898 reparată parțial¹⁴⁶. La *Prigoreni* (jud. Iași), locul de baștină al lui Ion Neculce¹⁴⁷, biserica căzuse prin anul 1880, în 1899 fiind ridicat în locu-i un modest edificiu de lemn.

Cu acest ultim monument din veacul trecut încheiem o primă analiză a lucrărilor de reparații, conservare-restaurare și protejare făcută pe seama monumentelor din Moldova în perioada 1850–1950.

Cum ușor s-a putut constata, după 1859 – odată cu crearea statului modern român – și mai ales în urma desăvârșirii unității naționale în 1918, acestea acte au primit tot mai evident caracterul unei politici de stat. Legile din 1892, 1913 și 1919 privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice au avut în acest domeniu un rol important iar CMI o contribuție esențială. Toate, în sine, probează o nouă atitudine față de mărturiile istoriei, care trebuie – în viziunea cea mai înaltă a epocii – să fie păstrată cu grijă și pioșenie. Privite dintr-o asemenea perspectivă situațiile expuse de noi le putem include, fără îndoială în șirul de acte culturale care au consolidat – dându-i puterea argumentelor fără putință de tăgadă – fundațiile României Mari.

lemn s-a donat schitului Cotârgaci. Cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Sf. Voievozi Mihail și Gavril Botoșani. Vezi istoricul la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 115.

¹⁴⁴ În exterior era pictată moartea cu coasă, vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Răfăilă–Vaslui.

¹⁴⁵ Fostul schit Trestioara, avea în inventar o candelă de la Iordache Cantacuzino spătarul și clopot din 1833, cf. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni–Botoșani, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 273.

¹⁴⁶ Clopotul edificiului data din 1795, vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni.

¹⁴⁷ În 1938 inv. Ioan Stupcanu îi cerea lui N. Iorga să se ridice peste temeliele ctitoriei cronicarului un edificiu somptuos; el descoperise în mai 1935 mormântul ctitorului (vezi „Opinia”, Iași, 10 decembrie 1938, găsind inelul cu pecetea acestuia, preluat ulterior de M. Costăchescu. Cf. loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Cristești–Iași. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 665.

Așa cum se prezintă, lucrarea a fost încheiată la 11 noiembrie 1986 și predată spre publicare Mitropoliei Moldovei. Din motive independente de noi, apariția ei n-a fost posibilă, autorul utilizând unele date în cadrul unor comunicări parțiale.

PROPUNERI PENTRU RECONSTITUIREA TEMEI CREATORULUI DIN TURNUL CENTRAL AL CASTELULUI IULIA HAȘDEU DIN CÂMPINA

OCTAVIAN ONEA

Înainte de a descrie tema picturii din turnul central al Castelului Iulia Hașdeu și de a intra, deci, în fondul discuției credem că nu este de prisos să facem un excurs pe terenul relațiilor lui B. P. Hașdeu cu arta plastică. El va fi benefic pentru a vedea dacă tratamentul care a fost aplicat până acum creației sale plastice a avut o oarecare justificare a negației. Căci, din punctul de vedere muzeografic, adică (implicit) patrimonial, creația lui Hașdeu trebuia păstrată, indiferent de valoarea sa artistică.

Să observăm mai întâi că, în familia sa, artele au fost cultivate până la profesie. Astfel, Tadeu Petriciccu Hașdeu, bunicul său, „dessinait très gentiment et s'essaya même aux portraits à l'huile. Un peu musicien aussi, il jouait de la flûte“, adică „zugrăvea și cânta din flaut“. Fiul cel mare al lui Tadeu, tot Tadeu, „jouait très bien du violon“ – cânta foarte bine la vioară – după cum ne spune nepotul său.

Fratele lui Bogdan, Nicolae, născut la 1840, a fost pictor: „răposatul meu frate Nicolae, pictor, mort la 1860, în vârstă de 19 ani, un adevărat înger el însuși prin frumusețea chipului și prin frumusețea sufletului“.

Pusă adesea lângă Nicolae, datorită vârstei asemănătoare la care s-a stins din viață, Iulia Hașdeu a avut aptitudini deosebite pentru muzică și pentru pictură. Ea a luat întâi lecții de acuarelă cu August-Clément Jacques Herst – care afirma despre ea că avea „un mare geniu pentru pictură“. Apoi a luat lecții de pictură în ulei, o vreme cu același Herst, după care cu Diogène Ulysse Maillart (fostul coleg al lui Nicolae Grigorescu și C. I. Stăncescu în atelierul din Cornu). B. P. Hașdeu a încurajat-o constant și în această direcție: „Cum mai merge cu acuarelele?“, „Aștept cu nerăbdare să văz pânzele cele *cu ulei* ale *d-soarei* Iulia Hașdeu“, „căci Lilicuța (nume de alint), în adevăr, pentru pictură, ca și pentru literatură, are o vocațiune pronunțată“.

În ce-l privește pe B. P. Hașdeu însuși, numeroase surse ni-l arată ca pe un erudit și în domeniul artelor plastice. Trimis, în anul 1861, de Ministerul de Culte și Instrucțiune publică într-o călătorie de studii în Polonia, însoțit de pictorul Gheorghe Panaiteanu Bardasare, el urma să-l povățuiască pe acesta cu prețioasele sale cunoștințe, știind plasticienii români care lucraseră în vechime în această țară. El cânta în versuri „Madonele lui Rafaele” și își închipui „Un tablou flamand”, comparându-și poezia cu aspra pictură a lui Caravaggio.

Astfel că nu este de mirare că, după înființarea Școalei de Belle Arte din București, B. P. Hașdeu devine primul profesor de istoria artei de această instituție de învățământ superior, ținând, „o dată pe săptămână, un curs gratuit de Istoria Românilor în raport cu pictura, adică în privința costumelor, moravurilor, mobilelor etc.” El i-a cunoscut aici foarte bine pe Theodor Aman, directorul școlii, G. M. Tattarescu, profesor de pictură, Karl Storek, profesor de sculptură, Alexe Marcovici, profesor de anatomie și Gaetan Burelly, profesor de arhitectură. Între studenți, sărac și fără bursă la început, Sava Henția.

Peste ani, Th. Aman avea să realizeze un portret al Iuliei Hașdeu (informație Ștefan Dumitrescu, fost director al Muzeului memorial „N. Grigorescu” din Câmpina, căruia i-a fost oferit spre achiziție), iar Sava Henția – autor, în 1879, al portretului lui Alexandru Petriceicu Hașdeu, tatăl lui B. P. Hașdeu – avea să-i fie în preajmă fostului său profesor la moartea Iuliei, când o desenează pe „Domnișoara (Iulia) Hașdeu pe catafalce”, pictând după aceea trei portrete în ulei ale Iuliei și tabloul „Visul lui Hașdeu”.

Hașdeu i-a „protejat totdeauna” pe Nicolae Grigorescu, vecinul său de mai târziu de la Câmpina, și care avea să-i facă un vulturesc portret în ulei. Un portret în ulei i-a făcut „gratis”, și G. D. Mircea, care avea să deseneze și dublul portret „Tadeu Hașdeu (1769–1835) și Iulia Hașdeu (1869–1888). La Paris, Alfred Sisley a pictat-o pe doamna Iulia Hașdeu.

În *Revista Nouă*, publicație scoasă în condiții grafice deosebite, al cărei director a fost B. P. Hașdeu, arta și-a avut locul ei. „Pe fiecare an vor fi 12 portrete, 6 tablouri și 6 costume. Afară de aceasta, muzică”. Pentru muzică era un comitet muzical și probabil că un comitet era și pentru pictură. În orice caz, prin redacție s-au perindat destui artiști plastici, sculptorul Ioan Grigorescu și pictorul G. D. Mircea luând parte și la inaugurarea revistei. Dintre cei care-și văd reproduse operele în paginile somptuoase ale Revistei Noi: Grigorescu, Henția, Mircea, Ioan Georgescu, Șt. Ionescu Valbudea, Juan Alpar (Paraschivescu), Eugeniu Voinescu, Constantin Jiquid, ori sunt specialiști în cronică: Nicolae Vermont, Ion Andreescu, Dumitriu-Bârlad, Filip Marin ș.a., unii vor executa portrete ale familiei Hașdeu: Grigorescu, Henția, Unirea, Ioan Georgescu, Ionescu Valbudea (portretul lui B. P. Hașdeu, bronz), Eugeniu

Voinescu (Hașdeu și spiritul, ulci pe pânză), Vermont (?; soții Hașdeu lângă bustul Iuliei de Ioan Georgescu), Dumitriu-Bârlad (portretul lui B. P. Hașdeu, bronz); peisaje din Câmpina: Juan Alpar (O zi de toamnă – Câmpina); sau diferite lucrări la monumentele arhitecturale ale lui B. P. Hașdeu; Ioan Georgescu, Filip Marin, Juan Alpar.

Dincolo de crudiție în istoria artelor și de cultivarea unor vârfuri ale plasticii românești. Hașdeu vădea și o anume pricepere estetică: „În sfârșit, am primit tabloul, care îmi place foarte mult – îi scria el Iuliei. Dar – și aici este un dar... tocmai o mititică mioapă să-și aleagă un asemenea efect de lumină? Dacă ar fi lucrat după natură și-ar strica ochisorii.”

În ce măsură a fost B. P. Hașdeu el însuși și un artist plastic, un creator în domeniu? Întrebarea poate părea hazardată.

Deși într-un album scos de Societatea Internațională a Pictorilor de la Roma, la împlinirea a 400 de ani de la nașterea lui Rafael – la care colabora cu tableta *La Madonna velata* – Hașdeu afirma că nu este „pictor; dar când e vorba de Rafael trebuie să faci pictură. Și de ce nu? Este și o pictură a ideii, o pictură a simțului, o pictură a dorului ce ne frământă, el avea îndemănare la desen, cum o probează autoportretele cu care-și ilustrează unele scrisori.

Înclinația către pictura ideii se materializează după moartea Iuliei, când Hașdeu, consacrandu-se cultului ei, în special, și al familiei sale, în general, imaginează cele două temple spiritiste: unul chtonic, funerar-memorial – mausoleul de la cimitirul Bellu din București – și altul solar, muzcal-memorial – castelul Iulia Hașdeu de la Câmpina. La amândouă sunt chemați să coopereze artiștii plastici.

În mausoleu, pictorul „Bădulescu, talentatul clev al lui Mircea“, a zugrăvit îngerii „cu aripi azurii diafane și cu o scrisoare în mână“, iar pictorul Paraschivescu (Juan Alpar) „depinse pe marmoră“ „un scarabeu sacru și mai multe buchete de flori (...), mai ales trei buchete de maci și zorele, pe fațada altarului celui mare spre apus“.

Probabil în sarcina lui Ioan Georgescu au fost cele „26 busturi de teracotă, nalt de 25–30 centimetri. Aceste busturi sunt: în fund cei 12 apostoli; la stânga: Jeana d'Arc, S-ta Teresa, Șt. Ștefan Promartirul, Corneille, Beethoven, Swedenborg și Alfred de Musset; la dreapta: Leibnitz, Descartes, Pascal, Michel Angelo, Cervantes, Molière și André Chémier“. Numele acestuia figurează pe marmora mesci de altar: „Cu voia lui Dumnezeu / s-a săvârșit acest templu spiritist întocmai după / planul dat cu toate amănuntele de / Iulia Hașdeu / executor fiind B. P. Hașdeu / după îndemnul căruia au lucrat / sculptură I. Georgescu / marmură și mosaic frații Axerio / ferăria A. O Cziper / vitraliu

Ziegler și Schmidt / bronz Ph. Schweickert / MDCCCXC / cu voia lui Dumnezeu“. Georgescu (autor al unui protret al Iuliei, în teracotă, este autorul bustului de marmoră al Iuliei, „din soclul căruia pleacă într-o parte și alta două uscioare de fier și oțel, care separă altarul de spațiul celălalt al boltei și care reprezintă doi sori cu razele de aur și de argint, pe fond azuriu“. „Jos, lângă altar, la colțuri, lipite de altar și de pereții de marmură ai boltei, două postamente pentru busturi viitoare“ – unul pe bustul Iuliei soția (în marmoră, de Carol Storck), și celălalt pentru bustul B. P. Hașdeu (în bronz, de Fritz Storck).

„Afară de Georgescu, Axerio, Ziegler, Czipser și Schweickert, înscriși pe masa altarului celui mare; afară de pictorii Parascivescu și Bădulescu, au mai luat parte la diferite lucrări: sculptorul Storck (sfîxii, globul, dominourile, melodia), sculptorul Ernesto Franzoni (cele trei marmure cu numele lui Dumnezeu), fierarul Goldstein (portițele și tripodurile), petrarul De Cecchi (tron bibliotecă), pietrarul Marinescu (canapea de piatră), bronzarul Bernescu (fluturii) și alți câțiva, fiecare deosebit, întocmai după desemnurile sau modelurile date de mine“ – mărturisea Hașdeu.

Afirmația lui Hașdeu despre desemnurile date de el este valabilă și pentru castelul Iulia Hașdeu. Pisania ce ar fi trebuit pusă pe edificiul de la Cămpina – a cărei ciornă a fost notată cu sepie pe verso-ul unei file din ședința de spiritism din 26 august 1894 (participanți: Hașdeu, Z. C. Arbore, Dr. C. I. Istrati, Șt. Michalescu, Rossi și Haralamb G. Lecca) – este grăitoare: „Acest castel s-a zidit în anii / 1894–1896, / planul fiind dat de spiritul / Iuliei B. P. Hașdeu / prin medium B. P. Hașdeu“. Dealtfel, câteva din schițele creionate de B. P. Hașdeu pentru unele componente ale castelului, au ajuns până la noi și se păstrează astăzi la Muzeul memorial „B. P. Hașdeu“ din Cămpina.

Ca și în cazul mausoleului de la Bellu, și în cazul Castelului de la Cămpina, Hașdeu a încredințat desenele sale unor profesioniști: arhitecți, pictori, sculptori sau meșteri, care le-au redesenat în vederea execuției.

Din pisania pentru castel, pe care am citat-o mai sus, Hașdeu a șters sfârșitul: „apoi desemnat“ și „desemnat arhitectonic (și devisul) de Th. Dobrescu / construcțiunea de N. Anghelescu“.

Schița pentru porțile de fier cu simboluri școlare și luminatoarele de protecție ale spațiilor dintre portalul de piatră și aripile castelului (păstrată), a fost încredințată (poate refăcută) lui F. Weigel, care o redesenează pentru execuție, un frumos ozalid albastru, cu ștampila F. WEIGEL Str. Sf. Apostol No. 42 (?) BUCURESCI, fiindu-i predat lui Hașdeu, care-l adnotează pe verso. Execuția va păstra întocmai linia și cotele desenului din atelierul lui Weigel.

Spre sfârșitul anului 1896 – an în care castelul ar fi trebuit să fie terminat – B. P. Hașdeu imaginează, la 20 decembrie, și scenele de pictură din sfera

inferioară a turnului central, punând o întrebare care stăruie și azi: „Ces idées sur les panneaux de la tour de Câmpina sont-elles possibles?” Un pictor dintre numeroșii artiști plastici cu care întreținea relații, transpune ideile în culoare, pe două pânze, pentru trecerile spre aripile din stânga și dreapta castelului. Cine anume era acest pictor, deosamdată nu știm. Știm numai că s-a pictat din vârful cupolei spre nivelul de călcare. Dacă fotografiile soției, făcute la 11 octombrie în jurul statuii lui Crist – plasată în partea superioară a turnului ne arătau (normal) pereții albi, la inaugurarea castelului – făcută la 2 iulie 1897 – partea de sus a turnului, sfera superioară, era deja pictată.

Castelul Iulia Hașdeu se circumscrie cu totul imaginarului ideii. Construcție eclectică, el pare desprins din lumea poveștilor și a visului – componentă a existenței umane asupra căruia Hașdeu s-a aplecat, atât în *Sic cogito*, cât și în *Etymologicum Magnum Romaniae*, aici în articolul de *basn*. Hașdeu se întâlnea aici atât de bine cu Eminescu din *Sărmanul Dionis*, pe care aproape că-l calchia. „În faptă lumea-i visul sufletului nostru. Nu există nici timp, nici spațiu – ele sunt numai în sufletul nostru. Trecut și viitor e în sufletul meu (...), și infinitul asemenea (...). Dacă am afla misterul prin care să ne punem în legătură cu aceste două ordini de lucruri care sunt ascunse în noi, mister pe care l-au posedat poate magii egipteni și asirieni, atunci în adâncurile sufletului coborându-se, am putea trăi aievea în trecut și am putea locui lumea stelelor și a soarelui” – cugeta Eminescu. Stăpânul castelului era și el, ca Dionis, „încecat de iubire pentru o ființă ce nu mai exista”. Ca și Dan, „înzestrat cu o închipuire urieșească, el (...) dintr-un șir de munți au zidit domesticul său palat”. Lespezi mari și blocuri de piatră din care s-au cioplit portalul și fotoliile din fața lui, treptele scărilor și meterezele, blochetele cu care a fost placată în exterior severa clădire, susțin închipuirea eminesciană. Visul lui Dan și al Mariei trimite și el spre Hașdeu: „Visau amândoi același vis – ceruri de oglinzi, (îngeri) plutind cu înălțatele aripi albe și cu brâie de curcubeu, portale nalte, galerii de-o marmură ca ceara, straturi de stele albastre pe plafonduri argintoase (...). Numai o poartă închisă n-am putut-o trece niciodată. Deasupra ei, în triunghi, era un ochi de foc, deasupra ochiului un proverb cu literele strâmbe ale întunecatei Arabii. Era doma lui Dumnezeu”. O risipă de oglinzi de cleștar la toate ferestrele și la ușile turnului central se întâlnește și în castelul Iulia Hașdeu; îngeri plutind pe bolta albastră și galerii din imitație de marmoră – cele două culoare care duc la ieșirile din spate, cum și camerele din fața și din spatele aripei drepte – asemenea; straturile de stele, dar nu albastre ci, pe bolta albastră, nu lipsesc nici ele; portalul având deasupra triunghiul în care este ochiul lui Dumnezeu, este și el.

Descriind castelul în cunoscuta *O vizită la castelul „Iulia Hașdeu”* – vizită făcută la 25 iunie 1897, fiind invitat de B. P. Hașdeu – I. L. Caragiale avertizează că ai în față „un castel” și „totodată un templu”, „locăș de înălțare sufletească, de mângâiere, de credință, de rugăciune și inspirațiune” și că „în fiecare colț, materia spune o idee”. Două oglinzi paralele sunt „simbolul puterii etern și infinit creatoare”. În donjon, ilustrul amfitrion îl făcuse să ia „seama că stâlpul, care suportă de jos, în mijlocul domului, scările urcătoare la galerie, reprezintă, împreună cu ele, un mare potir”.

Gala Galaction, care vizitează castelul cu Iulia Dragomirescu – cel care a stat în preajma lui Hașdeu în ultimii ani ai vieții – pomenște și el de „simbolurile și toată ermeneutica lui” (castelului).

Asupra simbolisticii din castelul Iulia Hașdeu atrage atenția și filosoful Eugeniu Speranția. El a fost la Câmpina „împreună cu părinții și sora” sa, în vara anului 1900 – pe când era elev în primele clase de liceu – „fiind o zi înreagă oaspeții soților Hașdeu”. „Așa cum anumite canoane dictează și reglementează construcția bisericilor, ca și desfășurarea ceremonialului liturgic; așa cum s-a pretins și despre secretele de construcție ale vechilor piramide egiptene, la fel întreagă clădire a «Castelului Iulia Hașdeu», de la trăsăturile ei fundamentale, la cele mai mici detalii ale aspectului exterior și ale cuprinsului interior, totul include fel de fel de «semnificații simbolice», embleme, aluzii. Proporțiile numerice, formele, pozițiile și raporturile geometrice nu sunt niciodată venite la întâmplare, ci sunt chibzuite, sunt «cu cheie», câteodată cu cheie mistică, alteori implicând simple asociații sentimentale”.

Există mai multe asemănări între templul de la Bellu și templul de la Câmpina. Dintre acestea vom reține numai că în ambele erau simbolizate două sfere. În mausoleu, „pe pământ, sfera materială cu ocupațiunile și preocupățiunile ei spre infinit”, iar „în fund, cerul cu stele și îngerii într-un infinit de lumină”.

În castel, cele două sfere se întâlnesc în turnul central, unde decorația este concepută în două registre, separate prin gura potirului. Hașdeu a imaginat aici tema creațiunii universale. În sfera de jos, a cărei schișă (o anexăm), desenată cu creionul de Hașdeu, a fost transpusă apoi în ulei pe pânză, în două tablouri – aflate acum la Muzeul Literaturii Române din București – de unul din pictorii din preajma sa, este reprezentat întâi haosul, din care se nasc vietăți monstruoase, deasupra cărora se așează, pe o treaptă superioară, lumea inteligentă, civilizația umană. Civilizație reprezentată prin șase mari centre ale culturii antice, fiecare cu o echivalență mistico-filosofică: Palestina – Voința (exodul; Moise despicănd cu cârja apele Mării Roșii), Egiptul – Misterul

(piramidele străjuite de Sfinx), Persia – Lumina (),
 Tracia – Ritmul (orfeu împlânzind liarele cântând din lîră), India – Ruga
 (Budha), Grecia – Extasul (Pythia pe un trepied în
 Oracolul de la Delphi).

În mijlocul acestei sfere – un potir din stucomarmoră trandafirică și fier. În
 potir, o cruce, de pe care se desprinde, ridicându-se spre cer, Isus Hristos,
 modelat în ștuc de sculptorul parisian Rafaello Casciani. Crist este în sfera a
 doua, înconjurat de îngeri și de un brâu de nour, deasupra cărora aureau stelele
 infinitului, pe o boltă albastră. În mijlocul bolții, ochiul lui Dumnezeu veghea,
 din înălțimea triumphiului său, toată această alcătuire a Sa.

Pentru decorația murală a sferei superioare nu se cunoaște nici o schiță.
 Partea aceasta era gata în iunie 1897, astfel că I. L. Caragiale putea să scrie că
 „stă, sub domul albastru, statuia Mântuitorului“; „Mântuitorul se ridică,
 deasupra unor nour, către cer“; „Din vârful domului azuriu, ochiul lui
 Dumnezeu, înconjurat de stelele infinitului“; domul e luminat de trei uși,
 răspunzând pe trei terase, și de o fereastră rotundă, întretăiată de o cruce cu
 geamuri în felii, colorate galben și roșu. Dacă în genunchi în fața figurii
 Mântuitorului, capul său divin i-l vezi în dreptul ferestrei scânteietoare de
 lumină, al cărei cadru îl înconjură ca o aureolă.“

Singurul element pe care nu l-a reținut Caragiale au fost îngerii. Dar
 I. L. Caragiale ne avertizează că i-ar fi cu neputință să facă „o descriere
 completă a acestui locaș de înălțare sufletească, de mângâiere, de credință, de
 rugăciune și inspirațiune“.

Cine a pictat sfera superioară din turnul central, portretele familiei Hașdeu
 din sufragerie și pereții întunecați ai „camerei de spiritism“ – cu un portret al
 Iuliei – înger – nu se știe. Tradiția a reținut numele lui Grigorescu și Sava
 Henția, dar nu există nici un fel de documente sau mărturii în acest sens. Poate
 numele celor doi pictori au fost reținute fiindcă amândoi au locuit în zonă:
 Grigorescu pe aceeași stradă cu Hașdeu, la câteva sute de metri, iar Henția la
 Brebu – unde și-a cumpărat o casă (păstrată până azi) și unde a pictat biserica
 mănăstirii lui Matei Basarab; el a pictat și la Câmpina prăznicarele bisericii de
 la lac, în parohia căreia se aflau și Grigorescu și Hașdeu.

Procesele verbale ale ședințelor de spiritism consemnează prezența la
 Câmpina a lui Nicolae Vermont și Octav Băncilă. În vara și în toamna anului
 1896, când castelul ar fi trebuit să fie gata: „25 Aug. 96 / Eu, [adică B. P.
 Hașdeu, n.n.O.O.] Șerb [ulescu], B. Vermont, *N. Vermont*“; „1 Sept. 96 / Eu,
 Șerb., B. Vermont, *N. Vermont*, Rossi“; „8 Sept. / Eu, Șerb., *St. Mich [ăilescu]*.
 B. Vermont, G. Spirescu, *N. Vermont*“; 27 Sept. 96 / Eu, Șerb., B. Vermont.

G. Stephanescu, Gen [cralul] Năsturel, *N. Vermont*, Spirescu Sen [ior], Spirescu jun. [ior], N. Vaschide“; 18 Oct. 96 / Eu, Șerb., B. Vermont, G. Stephanescu, Junior și Senior Spirescu, *N. Vermont*“; „25 Oct. 96 / Eu, Șerbulescu, Șt. Michailescu, B. Vermont, G. Stephanescu, Rossi, Spirescu, *N. Vermont*, Dr. Zissu“; „1 Nov. 96 / Eu, Z. C. Arb [ore], Th. D. Speranță, G. Steph [ănescu], B. Vermont, *N. Vermont*“; „8 Nov. 96 / Eu, Șerb., Arb [ore], Șt. Michailescu, B. Vermont, Gen. Năsturel, G. Stephanescu, Col. [Al.] Iarca, Rossi, Coculescu Senior, Victor Crăsescu, Spirescu, Col. Bădulescu, *N. Vermont*“, „Mon age Lili / Je te supplie, aide-moi par Stourdza de faire le bien à Octav Băncilă !“; „15 Nov. 96 / Eu, Șerb., Dr. [C. I.] Istrati, Șt. Michailescu, *N. Vermont*, Spirescu, C. M. Ciocazan“; 22 Nov. 96 / Eu, Șerbulescu, Șt. Michailescu, H. G. Lecca, Spirescu, *N. Vermont*, Ciocozan“ (sublinierile noastre).

Octav Băncilă va reveni la 25 aprilie 1900 cu o cerere către „Mult Venerabila Madame Hajdău“, expediată din Iași, unde locuia în „Curtea Mitropoliei“.

Dealtfel, documentele sunt foarte sărace în privința artiștilor care au lucrat la decorarea Castelului Iulia Hașdeu. Afară de o corespondență cu sculptorul Rafaello Casciani, care a executat statuia lui Isus Hristos, „model Montmartre“, de o corespondență cu sculptorul Filip Marin – care, însă, nu precizează ce anume a făcut pentru Hașdeu – și de menționarea lui Fritz Storek ca executant al portalului de piatră, timpul n-a mai salvat nimic. Este însă limpede că sfinxii au fost făcuți tot de Carol Storek, fiind identici cu cei de la Bellu.

Dintr-o scrisoare a pictorului albanez macedonean Ioan Theohari știm numai că, spre 1900, Hașdeu era preocupat să-și asorteze faimosul său castel cu „nise, alte tablouri, între cari și oarecari bărbați de stat din trecut ai Țării, și rămăsese vorba ca Theohari să fie „vestit la timp, spre a primi comanda împreună cu dimensiunile.“ Theohari vorbește de „valoroasa Colecție de pictură“ a lui Hașdeu, dar numai atât. Desigur că figurau aici francezul Diogené Maillart, cu „Iulia Hașdeu în bibliotecă“, „Iulia Hașdeu în ziua morții“ și portretul doamnei Iulia Hașdeu; englezul Alfred Sisley cu portretul doamnei Iulia Hașdeu și toți cei pe care i-am citat mai sus: Mircea, Aman, Henția, Vermont, Eugenia Voinescu, Juan Alpar, Octav Băncilă. Între graficieni: C. Jiquid, D. Stravolca – portretul lui B. P. Hașdeu; poate, Leon Vonsovic și N. Petrescu-Găină. Iar între sculptori: Ioan Georgescu – cu un alt bust al Iuliei Hașdeu, din marmoră pictată –, Șt. Ionescu Valbudea, Carol Storek și Fritz Storek, Filip Marin; ultimul venit, Dimitrie Paciurea, va face un cap în bronz al lui Hașdeu în chiar anul morții acestuia.

Deteriorată de trecerea timpului și semnăturile trecătorilor, pictura și decorația lui Hașdeu s-au păstrat până spre sfârșitul restaurării din anii 1962–

1965. În februarie 1943 pictorul Wilhelm Hugo, asistat de fiica sa, a făcut, la comanda primăriei oraşului Câmpina, relevee în guaşă şi creion în fiecare din încăperile Castelului Iulia Haşdeu, unele cu detalii la scara 1/1. O parte din aceste relevee, cele ale celor patru camere din faţă – situate, în aripile castelului – au ajuns până la noi. În timpul restaurării '62-'65 zugravul Ţeţ a copiat în ulci, pe cartoane, modelele originale din camerele de unde lipseau releveele lui Hugo; apoi, fără să se lase un singur martor fotografic, decoraţia originală a fost răzuată (cu inerenţele scăpări) şi refăcută în ulci de zugravul Ţeţ. Copia lui Ţeţ s-a păstrat până la venirea actuali echipe de restauratori (şef de proiect arh. Călin Hoinărescu). Un sondaj efectuat de două pictoriţe de la I. S. Decorativa, în 1979, a relevat că pictorii lui Haşdeu folosiseră vopsele de apă. Acelaşi sondaj a validat, dincolo de înlocuirea tehnicii, asemănarea dintre modelele originale şi copie. Acolo unde lipsesc şi releveele lui Wilhelm Hugo şi releveele lui Ţeţ – şi este cazul turnului central al castelului – singurul document rămâne copia murală a lui Ţeţ. Copia din 1964 a lui Ţeţ a primit binecuvântarea şi aprecierea favorabilă a Comisiei Monumentelor Istorice; din câte ştim, n-au fost în epocă reacţii negative din partea acestei Comisii la adresa operei lui Ţeţ.

Câteva fotografii ale picturii lui Ţeţ din turnul central al castelului Iulia Haşdeu au fost făcute în 1979 şi lipite în albumul anexă la Proiectul 7/7965 din [15] noiembrie 1979 al I. P. Prahova (şef proiect arh. C. Hoinărescu).

În 1984, I. P. Prahova realizează Proiectul 7/10147 A „Documentaţie preliminară decoraţiei interioare la casa muzeu B. P. Haşdeu oraş Câmpina” (anexăm în xerocopie Contractul de proiectare 7/10.147 A, nr. 7143 din 2.VII.1984, semnat la Consiliul Popular Câmpina nr. 5469 la 4.VII.1984; Nota de calcul; Clauze contractuale generale; Actul de constatare a terminării lucrării nr. 8196/30.VII.1984 I. P. Prahova, înregistrat la C.P.O. Câmpina nr. 6089 din aceeaşi zi).

În releveele prevăzute în *Nota de calcul* sunt cuprinse, desigur, şi turnul central al castelului, culorile feroneriei şi lemnăriei din fiecare cameră, precum şi pictura din aşă-zisa cameră de spiritism, decoraţia de pe culoare şi cea din camera administratorului. Proiectul fiind gata încă de la 30 iulie 1984, d-lui arhitect şef de proiect îi va fi uşor să le pună acuma la dispoziţie.

Trebuie să observăm că zugravul Ţeţ a susţinut sub cupola turnului brâul de îngeri (omişi de Caragiale din descrierea sa), ceea ce înseamnă că ei erau încă în 1962–1964. Prezenţa lor în templul de la Bellu şi în toate invocaţiile spiritiste ale lui Haşdeu către Iulia şi Nicolae: „Mes anges Nicolas et Lili“, „Mon ange Lili“, „Mon ange Nicolas“, confirmă calitatea copiei lui Ţeţ în această porţiune.

Surse complementare pentru pictorii care se vor angaja în reconstituirea sferei superioare a turnului Castelului Iulia Haşdeu pot fi:

– altarul bisericii mănăstirii Brebu, pictat de Sava Henția unde sunt îngeri asemănători cu cei copiați de Țeț și unde stelele sunt tot aurii, pe o boltă de asemenea albastră;

– casa Gh. Cantacuzino de pe Calea Victoriei din București (Muzeul George Enescu) unde există un plafon cu îngeri, pe un cer albastru, pictat de G. D. Mirea.

IN MEMORIAM

PROFESORUL IACOB HALLER

S-a stins nu demult din viață un prieten al Muzeului Județean Botoșani, profesorul Iacob Haller.

Îi ilustrăm succint personalitatea, prin câteva date furnizate prin bunăvoința d-nei Mally Haller, soția sa (fapt pentru care-i exprimăm mulțumirile noastre).

Născut la Siret – jud. Suceava, la 28 iunie 1914, urmează studii primare, gimnaziale și liceale în orașelul natal, după care cursurile Facultății de Științe Naturale la Universitatea din Cernăuți (1932-1936).

Se dedică învățământului, începându-și cariera didactică la Liceul Evreiesc din Dorohoi, în 1940. Suportă, în 1941, deportarea în Transnistria, până în 1943, după această dată reluându-și activitatea la Liceul Evreiesc din Dorohoi. Din toamna anului 1944 până în 1945 activează ca director al Liceului Județean din Dorohoi. Este transferat la Botoșani, la Liceul Comercial (1946), este director al Liceului „A.T. Laurian” (1948-1951), după care activează ca profesor la acest important lăcaș al învățământului botoșănean. Activitatea prof. Iacob Haller a stat sub semnul conștiinciozității, onestității, fapt care i-a adus cuvenitul respect al corpului profesoral, a numeroase generații de elevi.

S-a afirmat, dincolo de catedră, timp de 50 de ani, ca un animator al vieții culturale ale municipiului Botoșani, reușind să atragă în viața culturală numeroși intelectuali de frunte ai locurilor. A condus, în acest sens, Universitatea Populară „N. Iorga” din municipiul Botoșani, probând profesionalism și dinamism, în același timp.

A desfășurat și o rodnică activitate publicistică, semnând în paginile periodicelor locale „Clopotul”, „Gazeta de Botoșani”, „Hierasus”.

S-a stins din viață la 17 septembrie 1996, fiind înmormântat la Cimitirul Evreiesc din Botoșani.

Dedicându-i aceste câteva rânduri, o facem ca expresie a respectului ce i-l purtăm, lui, profesorului Iacob Haller, totodată un colaborator al Muzeului Județean Botoșani, un prieten al colectivului nostru, acum rămas o frumoasă amintire.

Ionel BEJENARU

S U M A R

I. ARHEOLOGIE

PAUL ȘADURSCHI, MARIA DIACONESCU, C. TIMOFTE	
Figurina antropomorfă de os descoperită la Ștefănești – Botoșani	7
PAUL ȘADURSCHI, NAPOLEON UNGUREANU, MIHAI MIHĂILESCU	
Cercetările arheologice de la Botoșani – „Groapa lui Ichim” (Campaniile 1991–1992)	21
PAUL ȘADURSCHI, NAPOLEON UNGUREANU	
Așezarea dacilor liberi de la Botoșani „Groapa lui Ichim” (Sfârșitul secolului II cl. Chr.). Raport de săpătură pe anul 1993	37
PAUL ȘADURSCHI, NAPOLEON UNGUREANU	
Așezarea dacilor liberi de la Botoșani „Groapa lui Ichim” (sec. II cl. Hr.). Raport de săpătură pe anul 1994	49
PAUL ȘADURSCHI	
Botoșanii, între legendă și dovezi arheologico-istorice	57
PAUL ȘADURSCHI	
Dovezi arheologice de autohtonie, continuitate și romanizare, la Botoșani	63
ALEXANDRU PĂUNESCU, PAUL ȘADURSCHI	
Repertoriul arheologic al României. Jud. Botoșani VI Comuna Broscăuți	67
ALEXANDRU PĂUNESCU, PAUL ȘADURSCHI	
Repertoriul arheologic al României. Județul Brașov, VII Comuna Bucecea	81
DAN GH. TEODOR	
Descoperiri slave din secolele VI–VIII în spațiul carpato-dunărean	98

II. ISTORIE

DAN PRODAN

Studiile lui Franz Babinger referitoare la istoria Românilor și a relațiilor româno-otomane în Evul Mediu (sec. XIV–XVII)	119
---	-----

OCTAV GUȚIC

Evoluția teritorială și fizionomia orașului Dorohoi	171
---	-----

DANIEL BOTEZATU	•
Mănăstirea Doamnei – un așezământ monahal de demult	176
ȘTEFAN CERVATIUC	
Contribuții privind sigiliul orașului Botoșani până în anul 1862	185
ION FETCU	
Contribuția armatei la Unirea Bucovinei cu România.....	212
STELA GIOSAN	
Documente botoșănene privind refugiații din teritoriile românești aflate sub ocupație străină (1940–1944)	217
IOAN MAXIMIUC	
Posibile și necesare colective și completări la o posibilă istorie a presei locale	223
IOAN PRĂJINARU	
Zona de aprovizionare cu unele produse rurale a pieților din Botoșani.....	234
CONSTANTIN RUSU	
Aspecte din istoria culturală a comunei Vorona-Botoșani.....	247

III. MEMORALISTICĂ

IONEL BEJENARU	
N. Iorga – Universul copilăriei	257
DAN PRODAN	
Nicolae Iorga în conștiința profesorilor universitari de la Iași și București (decembrie 1940 – mai 1941)	260
CONSTANTIN CLOȘCĂ	
Concepție și faptă culturală la N. Iorga	280
GHEORGHE MEDIAN	
Nicolae Iorga și scriitorii botoșăneni.....	295
CAMELIA CRISTOFOR	
Suflet de botoșănean – Profesor Rodica Procopiu.....	301
ELENA-FLORICA ȘUSTER	
Centenar Petru Șuster. Profesor Dr. Petru Șuster în amintiri.....	308
OCTAVIAN ONEA	
B.P. Hașdeu și Octav Băncilă.....	313
IOAN MAXIMIUC	
Ion Popescu-Greaca, un strălucit agronom și publicist botoșănean	323
GHEORGHE AMARANDEI	
Geofizicianul Ștefan Airinei.....	345
IONEL BEJENARU	
Un militant pentru Marea Unire: poetul botoșănean Artur Enășescu (1889–1942)	349

STELA GIOSAN

Informații despre Constantin Hurmuzache în fondul documentar botoșănean 351

ANGELA BĂLAN

Mari personalități botoșănene. Contribuții la dezvoltarea științei românești 356

IACOB HALLER

Marele savant – patriot Victor Babeș 362

IV. MUZEOLOGIE, RESTAURARE, CONSERVARE

IOAN OPRIȘ

Lucrările de reparații, conservare și restaurare la monumentele din Moldova (sec. XIX–XX) 369

OCTAVIAN ONEA

Propuneri pentru reconstituirea temei Creatorului din Turnul Central al Castelului

Iulia Hașdeu din Câmpina 393

IN MEMORIAM. PROFESORUL IACOB HALLER

Tiparul executat de

Botoșani

031 530068

ISBN 973-9237-24-X

LEI 10 000